

Informazioni su questo libro

Si tratta della copia digitale di un libro che per generazioni è stato conservata negli scaffali di una biblioteca prima di essere digitalizzato da Google nell'ambito del progetto volto a rendere disponibili online i libri di tutto il mondo.

Ha sopravvissuto abbastanza per non essere più protetto dai diritti di copyright e diventare di pubblico dominio. Un libro di pubblico dominio è un libro che non è mai stato protetto dal copyright o i cui termini legali di copyright sono scaduti. La classificazione di un libro come di pubblico dominio può variare da paese a paese. I libri di pubblico dominio sono l'anello di congiunzione con il passato, rappresentano un patrimonio storico, culturale e di conoscenza spesso difficile da scoprire.

Commenti, note e altre annotazioni a margine presenti nel volume originale compariranno in questo file, come testimonianza del lungo viaggio percorso dal libro, dall'editore originale alla biblioteca, per giungere fino a te.

Linee guide per l'utilizzo

Google è orgoglioso di essere il partner delle biblioteche per digitalizzare i materiali di pubblico dominio e renderli universalmente disponibili. I libri di pubblico dominio appartengono al pubblico e noi ne siamo solamente i custodi. Tuttavia questo lavoro è oneroso, pertanto, per poter continuare ad offrire questo servizio abbiamo preso alcune iniziative per impedire l'utilizzo illecito da parte di soggetti commerciali, compresa l'imposizione di restrizioni sull'invio di query automatizzate.

Inoltre ti chiediamo di:

- + *Non fare un uso commerciale di questi file* Abbiamo concepito Google Ricerca Libri per l'uso da parte dei singoli utenti privati e ti chiediamo di utilizzare questi file per uso personale e non a fini commerciali.
- + *Non inviare query automatizzate* Non inviare a Google query automatizzate di alcun tipo. Se stai effettuando delle ricerche nel campo della traduzione automatica, del riconoscimento ottico dei caratteri (OCR) o in altri campi dove necessiti di utilizzare grandi quantità di testo, ti invitiamo a contattarci. Incoraggiamo l'uso dei materiali di pubblico dominio per questi scopi e potremmo esserti di aiuto.
- + *Conserva la filigrana* La "filigrana" (watermark) di Google che compare in ciascun file è essenziale per informare gli utenti su questo progetto e aiutarli a trovare materiali aggiuntivi tramite Google Ricerca Libri. Non rimuoverla.
- + *Fanne un uso legale* Indipendentemente dall'utilizzo che ne farai, ricordati che è tua responsabilità accertarti di farne un uso legale. Non dare per scontato che, poiché un libro è di pubblico dominio per gli utenti degli Stati Uniti, sia di pubblico dominio anche per gli utenti di altri paesi. I criteri che stabiliscono se un libro è protetto da copyright variano da Paese a Paese e non possiamo offrire indicazioni se un determinato uso del libro è consentito. Non dare per scontato che poiché un libro compare in Google Ricerca Libri ciò significhi che può essere utilizzato in qualsiasi modo e in qualsiasi Paese del mondo. Le sanzioni per le violazioni del copyright possono essere molto severe.

Informazioni su Google Ricerca Libri

La missione di Google è organizzare le informazioni a livello mondiale e renderle universalmente accessibili e fruibili. Google Ricerca Libri aiuta i lettori a scoprire i libri di tutto il mondo e consente ad autori ed editori di raggiungere un pubblico più ampio. Puoi effettuare una ricerca sul Web nell'intero testo di questo libro da <http://books.google.com>

A

989,981

ԱՐՈՒԵՍ

ԲԱՆԵԿԱՆ

Soave, Francesco
ԱՐՈՒԵՍ ԲՆԵԱՆՆ

Կ Ա Մ

ՏՐԱՄԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

ՓՐԱՆԿԻՍԿՈՍԻ ՍՈԱՒԷՒ

Amest bawolken

ՓՈՒԵԱՑ Դ ՀԱՅ

Հ. ԱՐՍԷՆ Վ. ԱՆԹԻՄՈՍԵԱՆ

ՄԻՒԹԱՐԵԱՆՑ.

342 p.

Դ ՎԵՆԵՏԻԿ

Դ ՏԳԱՐԱՆԻ ՄԻՒԹԱՐԵԱՆՑ.

1825

GIDD

EREN

3141

Buku

ԹԱՐԳՄԱՆԻՉՆ ԱՌ ԸՆԹԵՐՑՈՂՍ .

՚) Բազմադէմ իմաստասիրացն գրոց յառա, ջիկայիս թարգմանութիւն ածեալ մեր ըստ հարկեցուցող հրամանի և ընտրութեան ուսմնասիրի որումն և արդարեւ իմաստասիրի Առն վսեմականի, թէպէտ և գործ ոչ ըստ արժանի նորա իմաստասիրութեանն չափոյ համարիմք կատարեալ, սակայն զփափաք ցանկացելոյն ընուլ կարծեմք՝ զնորատի համբակացն օգուտ, պարզիմաց ոճով մատենիս . որ զլ թէ և ընդ մեծամեծ իմաստասէրսն ոչ կշուեսցի խոր և նուրբ բանիւ և անօտ ընտրութեամբ, այլ շահիցն մասամբ ոչ ինչ կարի պակաս ՚ի նոցանէն գտանիցի :

Սովին խորհրդով ամենեցուն զա գիւրահաս և հեշտալուր առնելոյ, զգուշացաք ըստ կարի յամենայն խրթնատեսակ անսովոր բառից, որ յատուկ իմաստասիրականքն կարծին կամ ուսմնականք . առ որ բազում են մեզ տալ իրաւունս, բայց զմեծն ասել և զհամառօտ, որ ինչ մեքս ոչ իմանայաք՝ անվաւեր թուեցաւ զայլս ՚ի նոսին աշխատ ունել տարապարտուց . և քան զխորախօս իմաստասիրի կերպարանս՝ շատ համարիմք փոքր մի յստակ հայեցի խօսել, որպէս առնէր մինչև ցայժմ և առնէ ամենայն հայկազն, յորժամ իմաստասիրէ քաջ՝ առանց իմաստասիրել կարծելոյ : Վկայեմք զի չև ևս որպէս ցանկալին էր ՚ի կատարումն ածաք զայս յստակութիւն ոճոյ . այլ առ ժամայս մեք այսչափ կարացաք կամ այսչափ իշխեցաք . ընկալցի զք որպէս ակործէ . եւ թէ գործն ոչ գովեսցի, գէթ անբասիր լիցի յօժարութիւնն :

՚ի զանազան տպագրաց իտալական բնագրին

6011D

IRIA

3141

Zuber

ԹԱՐԳՄԱՆԻՉՆ ԱՌ ԸՆԹԵՐՑՈՂՍ .

Նազմադէմ իմաստասիրացն գրոց յառաջիկայիս Թարգմանութիւն ածեալ մեր ըստ հարկեցուցող հրամանի և ընտրութեան ուսմնասիրի որումն և արդարև իմաստասիրի Առն վեմականի, Թէպէտ և գործ ոչ ըստ արժանի նորա իմաստասիրութեանն չափոյ համարիմք կատարեալ, սակայն զփափաք ցանկացելոյն ընուլ կարծեմք՝ զնորատի համբակացն օգուտ, պարզիմաց ոճով մատենիս . որ վիժէ և ընդ մեծամեծ իմաստասէրսն ոչ կշուեսցի խոր և նուրբ բանիւ և անօր ընտրութեամբ, այլ շահիցն մասամբ ոչ ինչ կարի պակաս ՚ի նոցանէն գտանիցի :

Սովին խորհրդով ամենեցուն զսա դիւրահաս և հեշտալուր առնելոյ, զգուշացաք ըստ կարի յամենայն խրթնատեսակ անսովոր բառից, որ յատուկ իմաստասիրականքն կարծին կամ ուսմնականք . առ որ բազում են մեզ տալ իրաւունս, բայց զմեծն ասել և զհամառօտ, որ ինչ մեքս ոչ իմանայաք՝ անվաւեր Թուեցաւ զայլս ՚ի նոսին աշխատ ունել տարապարտուց . և քան զխորախօս իմաստասիրի կերպարանս՝ շատ համարիմք փոքր մի յստակ հայեցի խօսել, որպէս առնէր մինչև ցայժմ և առնէ ամենայն հայկազն, յորժամ իմաստասիրէ քաջ՝ առանց իմաստասիրել կարծելոյ : Վկայեմք զի չև ևս որպէս ցանկալին էր ՚ի կատարումն ածաք զայս յստակութիւն ոճոյ . այլ առ ժամայս մեր այսչափ կարացաք կամ այսչափ իշխեսցաք . ընկալցի զք որպէս ախորժէ . և Թէ գործն ոչ գովեսցի, գէթ անբասիր լիցի յօժարութիւնն :

՚ի զանազան տպագրաց իտալական բնագրին

Հարազատագոյն գտեալ ընտրեցաք զՄիգուլա
 նին, որ ընդ համօրէն այլ մատեանս Սոաւէի՝ի
 լոյս ել յամի 1815. յորում ոչ սակաւ փոփո-
 խուամն յայլոցն տեսանի՝ի կարգ և յուղղու-
 թիւն: Բայց թէպէտ և ոչ ուրեք բառից և բայից
 եմք թարգմանիչ, այլ իմաստից և մտաց՝ ի գիրս
 յայս, ուր ոչ նոյն երկիւղածութիւն պահանջի
 որ յաստուածախօս տառնն կամ՝ի հարց և վաբ,
 դապետաց և կամ՝ի քաջ բնագիրս արտաքնոցն
 օրինակազրաց, սակայն առ ծայրաքաղ պատ-
 մութիւն իմաստասիրութեանն ազատօրէն ևս
 վարեցաք. ուր ինչ ինչ մեզ ոչ ըստ մտի թուե-
 ցաւ, այլ է զի թերի և է զի աւելորդ և յան-
 դէպս, զաւելին՝ի բաց զեղջեալ, զպակասորդսն՝
 ընդ որս և զհայկականն՝ ուստեք ուստեք լցու-
 ցանել ջանացաք ըստ ժամուկ փութոյ, առանց
 քակելոյ զհամառօտութեանն ոճ: Յաւելաք
 զկնի և ծանօթութիւնս ըստ պիտոյից, և զհա-
 տուածս ինչ բանից մեկնութեանց առասպե-
 լեացն Նոննոսի ըստ հին թարգմանութեանն,
 և կամ զայլոյ ուրուք ի մերոց, որպէս ինչ առ
 ժամն յիշել մարթացաք. է որ առ հմտութիւն
 այլ և այլ կարծեաց և զրուցաց, և է որ ի զօ-
 սանս ընթերցանելեացն: Նոյնպէս և ի ծանօ-
 թաբանութեանց բուն մատենին՝ էրինչ որ մեզ
 ի զուր երևեալ, զանց արարաք. և որ հարկ և
 պատշաճ թուեցաւ խառնեցաք ի կարգին փոքր
 ի շատէ կարճառօտ տեղեկութիւնս, աստե-
 ղանշան ի սկիզբն նոցա դրոշմեալ, որոշել յայ-
 լոցն՝ որ մատենագրին են:

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐԻՆ .

Բազմաց յիմաստասիրացն հաճոյ թուեցաւ մի բաժանել զբանականն արուեստ 'ի բնազան, ցութենէ . և առ զանուանցն անգամ որոշմունս խափանելոյ՝ զերկաքանչիւր միանգամայն յորջորջեն այժմ վերլուծութիւն գաղափարաց :

Եւ ինձ իսկ գլխովին այնպէս թուեցաւ, միա հետ տանել զերկոսին գիտութիւնս , անդատին 'ի 1778 ամէ հետէ, յորում ժամանակի յաթոռոյ Բարոյականին 'ի Բանականն հրաւիրեալ և 'ի Բնազանցականն, սկիզբն արարի հասարակաց դասատուութեան 'ի Միդուլան : Եւ երկուս արարեալ գիրս , մի յաղագս քննելոյ և ճանաչելոյ զճշմարտութիւն , և միւս յաղագս առաջարկելոյ զնոյն և ցուցանելոյ այլոց , յառաջնում անդ սկիզբն առեալ 'ի մեկնութենէ բնութեան և զօրութեանց և ներգործութեանց հոգւոյն, բովանդակեալ էր իմ զամենայն որ ինչ հոգեբանութեան են կարևոր մասունք, անցեալ ապա 'ի ճառս սկզբան գաղափարաց և ծանօթութեանց , բովանդակէի անդանօր զամենայն առ էակաբանութիւն պատշաճեալսն , անտի առ հմտութիւնս անցանելով , ցուցեալ և անդ թէ գիարդ հասանեմք 'ի գիտութիւն գոյութեանն Աստուծոյ և յատկութեանցն՝ այլովքն հանդերձ, լնուի զկարևոր մասն բնազանցութեան՝ զբնականն անուանեալ Աստուածաբանութիւն :

Քաջ իսկ և սմին հետևեցի կարգի մինչդեռ ձայնիւ աւանդէի զդաս գիտութեանցս . զի առ սղութեան ժամուն հարկաւորեալ 'ի կարճառօտ կացուցանել զամենայն , և ձայնիւ ընդար-

ձակել զփորը 'ի շատէ նշանակեալն 'ի գրի ,
ամփոփումն լինէր իւրաքանչիւր գրոց : Բայց
իբրև յամին 1791 կամ եղև ինձ 'ի տիպ ար-
ձանացուցանել զայսոսիկ , և յայնժամ անթե-
րի և ճոխագոյն բանից կարօտէին , տեսի զի վեր-
լուծութիւն զօրութեանց և ներգործութեանց
հոգւոյն՝ հանդերձ միանգամայն և դաղափարաց
և ծանօթութեանց , այնչափ թանձրանայ 'ի հա-
սակ , մինչ զի առաջնոյ գրոցն յոյժ անհամեմատ
գոլ երկրորդին . վասն որոյ 'ի հաւասարութիւն
երկոցուն գրոցն պատշաճ դատեցայ զկարևորսն
և եթ 'ի նախագրերոցդ վերլուծութեանց ակնար-
կել յառաջնումն , զկատարեալ գիտութիւնն
այլում տեղոյ թողեալ :

Այսպէս ահա Բնազանցականին հրահանգք,
յորում բաց 'ի հոգեբանութենէ, յէակաբա-
նութենէ և 'ի բնական աստուածաբանութենէ՝
յաւելի և զտիեկերաբանութիւն, անջատեցան
'ի բնական արուեստէն . բայց ոչ եթէ իբրև
նոր իմն և առանձին գիտութիւն լինել, այլ որ-
պէս թէ յաւելուածս՝ յառաւել բացայայտու-
թիւն մասանցն յօղելոց ընդ նմա :

Նոյն կարգ պահեցաւ յերկրորդ տպագրու-
թեան յամի 1793 փոփոխութեամբ իւրիք , նոյն
և յայսմ պահեցի այլով իւրիք բարեձևու-
թեամբ , յաւելեալ ոչ սակաւս 'ի կարևորաց
և 'ի նոյն ինքն 'ի համառօտ պատմութեան անդ
իմաստասիրութեան , որ 'ի մասունս մասունս
աձեաց և զարդարեցաւ :

ՀԱՄԱԼՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Ի Մ Ը Ս Տ Ը Ս Ի Ր ՈՒ Թ Ե Լ Ե

ՄԱՆԱԽԱՆԴ ԸՍՏ ՄԱՍԻՆ ԲԱՆԱԿԱՆ
ԱՐՈՒԵՍՏԻ ԵՒ ԲԵԱԶԱՆՑՈՒԹԵԱՆ
ԵՒ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆԻ .

Փ ի խոստովայութիւնն 'ի հելլենականէն 'ի մերս փոխաբերեալ իմաստասիրութիւն, ոչ զսէր միայն իմաստից և զմեծարանս յայտ առնէ, այլ և զպարագումն նոցին և զջան հմտութեան : Եւ զի ըսա Կիկերոնի իմաստութիւն է գիտութիւն բնական իրաց և աստուածայնոց՝ հանդերձ պատճառօք, ապա և իմաստասիրութիւն սահմանեցի, Ուսումն բնական և աստուածային իրաց, և պատճառաց նոցին :

Աւանդէ նոյն ինքն Կիկերոն, առեալ 'ի Հերակլիդէայ պոնտացւոյ աշակերտէ Պլատոնի, թէ 'ի Պիլթագորայ անուանեցաւ իմաստասիրութիւն : Քանզի, ասէ, պարագեալքն յէիցս քննութիւն յառաջագոյն իմաստունք համարէին, և այնպէս իսկ յորջորջէին . այլ Պիլթագորայ գնացեալ 'ի Փլիռուս, և անդ իմաստնաբար պերճաբանեալ զիրաց բազմաց առաջի Ղևոնդէայ իշխանի փլիացւոց, զարմացաւ սա ընդ հանճար նորս և ընդ ճոռոմութիւն, և եհարց, ուստի իցէ նմա այնքան իմաստութիւն . իսկ նա ցածութեամբ արար պատասխանի . Ես ոչ իմաստուն եմ, այլ իմաստասէր : Սակայն պարկէշտ անունն՝ յապա ժամանակի և առ մեօք 'ի հակառակ պարծանս ամբարտաւանութեան փոխեցաւ յոմանց : Զոր ինչ ոչ թիւրեաց անձնահաճ տգիտութիւն :

Առ հինսն սովորութիւն էր բաժանել զիմաստասիրութիւն 'ի չորս մասունս . որոց երեք՝ ա

րուեաա բանական, բնազանցութիւն ? և բարոյական՝ ընդ որով բովանդակի և քաղաքականն, ախրապէս մտաց պատշաճին . իսկ չորրորդն՝ բնաբանութիւն ընդ չափաբերութեան ² ունի զամենայն գիտութիւն զգայեաց :

Անդստին յառաջ ժամանակաց կարիք և բնաբոյս հետաքրքրութիւն 'ի զարմանալիս բնութեան յորդորեցին զմարդիկ յայլ և այլ հնարս՝ աճեցուցանել զհմտութիւնս իւրեանց . սակայն իմաստասիրութեան հնագունիցն ազանց, ընդ որս և մեր հայոցս, որ 'ի վարժս արհեստից և գիտութեանց կանխեցին քան զյոյնս, և ապա խուժ և գուժ անուն առին 'ի նոցանէ, դոյզն ինչ և եթ յիշատակք հասին առ մեզ 'ի վիպաց . վասն որոյ և մէք զնովաւ սղագունիւ անցանեմք :

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա Ռ Ա Զ Ի Ն

ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ ՆԱԽՆԻ ԱԶԱՆՑ .

ՔԱՂԴԻԱՑԻՈՑ .

Լ աւջինս 'ի մարզս գիտութեանց զքաղգէացիսն ասացին ոմանք, և թէ 'ի Զրագաշտէ ³ ընկալան նոքա զսերմանսն, զոր խորենացին և Ծրն Եպիփան ժամանակակից Ներրովթայ գնեն, բայց այլք զկնի: Բէլ, որոյ նոյնպէս անստոյգ է ժամանակ, համարի սկզբնահայր աստեղաբաշխութեան առ նոսա :

Մնացորդք ինչ իմաստասիրութեան նոցա որ կանս առ մեզ, բնազանցականք են և բարոյականք: Սակայն եթէ 'ի քաղգէացուոց և եթէ յայլոց հնագոյն աղգաց՝ զորոց խօսել կայ յառաջիկայսդ .

չիք ինչ ուրուք մատեան բարոյական, այլ առածք ինչ և վճիռք միայն : Իսկ զբնազանցուծենէ՛ որ առաւելապէս զԱստուծով և զսկզբամբ աշխարհի պարապէր, սուղ ինչ միայն և անհաւաստի զրոյցք են 'ի միջի :

Ըստ ոմանց խոստովանէին Աստուած զոմն վեհագոյն, և ընդ նովաւ զանազան կարգս մտաւորաց 'ի նմանէ յառաջագայեալ : Որոշէին երիս աշխարհս, զգալի, օգային և արփային . և յիւրաքանչիւր 'ի նոսա գնէին երիս երևելի յապուծիւնս, ձև, լոյս և շարժումն : Կմին իրի և զթիւն երեք խորհրդաւոր իմն իմանային : Իսկ ըստ այլոց, համարէին նոքա զաշխարհ համօրէն իբրև ծագումն ինչ Աստուծոյ . և Աստուած իմա, նային զհրեղէն ասարն ծաւալեալ ընդ բովանգակ բնութիւնս . յորմէ և տարրացաւ առ նոսա կրակապաշտութիւն և արևապաշտութիւն, զի զարեգակն միջակէտ հրոյ կարծէին :

Համարեցան ևս կարողութիւն ունել մարդկան խօսակից լինելոյ 'ի ծածուկ և առնուլ զինգրեղին 'ի դասուց անտի աստուածածնունդ մտաւորացն բնակաւորաց յաստեղս և յօգս կամ յերեսս երկրի, զոր և կոչէին գաղտնի գիտութիւն կամ մութութիւն . և 'ի զանազան գրից աստեղաց խոստանային կանխագուշակ լինել մտաւորացն ազգեցութեան 'ի կենցաղականս, որ և անուանէր արխարք կամ քաղզէութիւն . վասն որոյ և քան զամենայն ազգս քաղզէացիքդ մոլեցան միշտ 'ի ժամագէտ և 'ի ծննդաբաշխ արխարս և յըզութիւնս : Սակայն աստեղագիտութեամբն իւրեանց յառաջեցին գոքա յամենայն ազգաց՝ յաստեղաբաշխական մակացութիւն . և ինքեանք գտին նախ ըզկարգաւոր ընթացս արեգական ընդ աստեղատունս կենդանակամարին . և առաջիք որոշեցին զմոլորական աստեղան յանմոլարից, նշանակեցին զփոփոխմունս լուսնի և զմոլորակաց, և հաստատեցին զերեսին հռչակաւոր շրջանս աստեղաբաշխականս, շար, ներ և սոս, և 'ի յըբունց արգի աստեղաբաշխից յաւէտ դրուատեալ :

Առաջին 'ի նոցանէ բերսզ քաղզէական գիտու-

4
Թեանց 'ի յոյնս գտաւ Պերոզ ոմն անուռն, որ առ
եղբայրասէրն Պողոսեալ իբր 280 ամաւ յառաջ
քան զհասարակ Թուականն, և արձանաւ պա-
տուեցաւ յաթենացւոց ըստ Պլինիոսի :

ՊԱՐՄԻՑ ԵՒ ՀԱՅՈՑ .

Օ հայս և զպարսիկս 'ի մի կարգեմք, զի ոչ
գոն մեր յիշատակարանք ինչ ազգային նախնի ի-
մաստասիրութեան, և նոյն համարի եղեալ ընդ
պարսիցն :

'ի քաղզէացւոց անցին գիտութիւնք առ մեզ
և առ պարսիկս, զորս և բարգաւաճեցոյց այլ ոմն
Ջրագաշտ՝ առ Ժամանակօք Դարեհի Վշտաւ
պէայ : Ջրագաշտիս այսորիկ կան պատգամք ինչ,
'ի բազմաց յանվաւերականս գրեալք . որպէս և
Ջենտ կամ Ջենտավեստա և Մադդերն անուա-
նեալ հռչակաւոր մատեանք : Ջանգիկն որ է ա-
շակերտ Ջենտ գրոցն՝ յիշատակի 'ի գիրս մեր, և
առ Եզնիկայ մանիքեցին ևս զանգիկ կոչի :

Դնէին սոքա երկուս արմատս հակառակս իրե-
րաց, զմին բարւոյ սկիզբն և արարիչ, Որմիզդ կամ
Որմիզդ անուռն, և զմիւսն չարի՝ անուռն Աւհմն
կամ Խարաման . և զայլ ոմն միջնորդ ընդ մէջ սո-
ցա Միհր անուռն, որ և Միթրա կամ Միթրոս 4,
այն է սէր կամ Աստղիկ, և արեգակն : Ջոցին
առասպելս հանգերձ եղծմամբ նոցին ունիմք և
մէք տեսանել առ մերոյն Եզնիկայ և Եղեշէի :

'ի բարոյական մասին իմաստասիրութեան, ան-
մահութիւն ոգւոց և անախ կենացն հատուցմունք
բարեաց և չարեաց խոստովանեալ էր առ նախ
նեօքն մերովք որպէս և առ Պարսս, ըստ որում
երևի 'ի վէպս և 'ի պատմութիւնս . և Պղատոն
'ի կատարած քաղաքավարութեանց գրոցն 'ի մէջ
առնու զառասպելական պատմութիւն կամ ըզ
պատմական առասպելս հայ գիւցազին Երայ կամ
Թէ ուղիղ ևս արգեօք ասիլ Աւրայ, որ սպա-
նեալ 'ի պատերազմի և տասնօրեայ անարատ պա-
հեալ 'ի մէջ գիթականց, յերկոտասանին 'ի խա-

րուկէ անտի վերակենցաղէ, և ճառէ անդ եղէ, լոցն զհփնդերձեալ գատաստանո ոգւոցն բարե- գործաց և չարագործաց, և զկշիւ փոխարինի հա- տուցման պատուհասի և պսակաց ըստ արժանի որոց գործեաց ինչ ոք յաստի կեանս: Երևի իմն 'ի վէպս յայս և յարութեան նշմարանք, կամ 'ի փոփոխութեան ոգւոց մարմնոց 'ի մարմնս :

Առաջին որ եմոյծ զկարծիս սոցա առ յոյն՝ եղև Ոսթան ոմն, և են ցայսօր առ պարսիկս հե- տևողք հնոյ իմաստասիրութեան մոգաց, որ այժմ 'ի տաճկաց կէպր կամ կաւր անուանին :

ԱՐԱԲԱՑԻՈՑ .

Կյանի արարացիք ևս , մանաւանդ սարայե- ցիքն , ունէին իւրեանց մոգս . և 'ի վազ ժամա- նակաց զարդարեալ էին գիտութեամբ բազմու , որպէս երևի և 'ի գրոցն Յոբայ : Ասլ յաղագս սկզբոն չարի 'ի վիճաբանութենէ անտի բարեկա- մացն Յոբայ թուի թէ յոյժ միտեալք էին 'ի կարծիս պարսից :

Լոգման ոմն անուն յարաբացւոց , զոր ոմանք Դաւթի ասեն ժամանակակից , դրեաց առաս- պելս , որպէս Եսովպոս 'ի յունաց :

ԵԳԻՊՏԱՑԻՈՑ .

Յարգեցաւ մոգեանն և առ եգիպտացիս , որք և ըստ հնութեան գիտութեանց զքաղզէացւոյքն ելևեկ առնէին :

'ի սոցանէ ելին սկզբնատարերք երկրաջափու- թեան , առ որ առաջնորդեաց նոցա հարկն որո- շելոյ զչափ և զսահման անգաստանաց իւրեանց , որք շիթթէին ստէպ յողոյելոյ Նեղոսի : Զճար- տարութիւն նոցա և յարուեստս հնարագիտու- թեան շարժմանց և գործեաց , վկայեն բրգունքն և կոթողք 'ի նոցանէն կանգնեալք :

Ոչ սակաւ աջողակ էին և յաստեղտաշխու-

Թեան . զոր ցուցանեն նոյն բրգունք կշիռ կա-
ռուցեալք առ չորեսին գլխաւոր կէտս երկնից ,
և կոթողքն՝ որ արեւային ժամացոյցք լինել կար-
ծին : Խելամոռտ էին ևս ստոյգ պատճառաց խա-
ւարման արևու և լուսնի , և գիտէին իսկ դու-
շակել , որպէս աւանդեն Դիոգոր և Դիոգինէս
Լայերտացի կամ Լայերտեան 5 : Յօրինեալ էր
նոցա և աղիւսակս աստեղաբաշխականս պարա-
գայութեան մոլորակաց և ուղղաշարժութեան
նոցա և յետագարձութեան և առկայութեան :
Բայց ոչ սակաւ հետամուտք էին և սոքա ըզձա-
պատումն քաւգէութեան և մոգութեան :

Դիցաբանութիւն նոցա յոյժ նման էր պարս-
կայնոյն , և Ոսիրիս էր առ նոսա Որմիդդ , Տիւ-
փոն՝ Արհմն , և Որոս կամ Հորոս , որ է հուր ,
Միհր : Կարծի հաւանաբար թէ ՚ի խորհուրդս
Խիսի կամ Խիգեայ , զոր և ընկալան յոյնք՝ խոր-
հրգատօնս ասելով Դեմետրի կամ ելևսեանս ,
ուսուցանէին զմիութիւն Ատուծոյ և զինամա-
կալութիւն , զհոգւոց անմահութիւն և զհատուց-
մունն ընդ բարեաց գործոց և չարեաց ՚ի հան-
գերձեալ աշխարհին . այս էին իսիգեան և ելև-
սեան խորհուրդքն Թաքուն պահեալք ՚ի սնա-
պաշտ ռամկէն , և զասն Թաքնութեանն այնքան
բամբասեալք :

Կախկին խնամակալու գիտութեանց գտաւ առ
նոսա Ագոգի ոմն կամ Հերմէս . զոր յետ բա-
զում ժամանակաց յաջորդեաց Սոփոա ոմն նոյն-
պէս Հերմէս անուն կարգացեալ և Տրիամբգիս-
տոս , այն է եռամեծ : Ի սորա անուն յածին մա-
տեանք ինչ , զորս առ ստայօգս ունին բազումք :

Այնպիսի էր համբաւ իմաստութեանն եգիպ-
տացւոց , զի Լիկուրգոս և Սողոն մեծ օրէնսգիրքն
յունաց , և Թապէս , Պիւթագորաս և Պլատոն
նախահարք իմաստասիրութեան նոցա , և գրե-
թէ ամենայն իսկ երևելի գիտունք նոցա և բանա-
ստեղծք ճանապարհ արարին յԵգիպտոս՝ լսել և
ուսանել ՚ի նոցանէ զհրօնս աստուածապաշտու-
թեան նոցա և զիմաստասիրութիւն , և անսի ան-
ցուցին բազում ինչ առ յոյնս . բազումք ևս ուս-

մամբ և գրովք 'ի հեռաստանէ աշակերտեցան նո-
յա . մինչև յիրաւի ասել զեգիպտացիսն վարգա-
պետս յունաց , և այնու բոլոր աշխարհի :

Հ Ր Ի Յ .

Թնթերցեալ ոմանց 'ի գործս տուաբելոց , թէ
վարժեցաւ Մովսէս ամենայն իմաստութեամբ և
գիպտացւոցն , պատճառս առին կարծելոյ՝ զամե-
նայն գիտութիւնս իւրեանց յեգիպտացւոց անտի
ունել հրէից : Սակայն աստուածաբանութեան
մասամբ այնչափ հեռի էին 'ի միմեանց , որչափ
ևս 'ի խաւարէ , և ճշմարտութիւն 'ի ստութե-
նէ : Աբանչելի սահմանք և վճիռք բարոյականք՝
զոր ունիմք 'ի խրատական և 'ի մարգարէաճառ-
գրոցն՝ չեն և չեն բնաւ եգիպտացի մուրացածք :

Բայց յայլ մասունս իմաստասիրութեան ոչ
թուին հրեայք բազում յառաջագիմութիւն ա-
րարեալ մինչև 'ի դարձ բաբելական գերութեանն .
այլ յետ այնորիկ բազում ինչ առին 'ի պար-
սից և 'ի յունաց , և պառակտեցան յայլ և այլ
հերձուածս փարիսեցւոց , սագուկեցւոց և յես-
սեանց , զոր փոխանորդեցին ապա խորհրդաբանք
կամ ծածկագէտքն անուանեալք : Փարիսեցիք ըն-
կալան զստոյիկեանցն վարդապետութիւն , մա-
նաւանդ թէ զչնականացն . սագուկեցիք զեպի-
կուրայցն , և յեսսեանք զպիւթագորացւոցն , զու-
րոց խօսեսցուք զկնի :

Իսկ ծածկագէտ խորհրդաբանութիւն զանա-
զանեալ էր 'ի տեսական և 'ի գործական : Առա-
ջինն էր գաղանի իմն աւանդութիւն աստուա-
ծայնոց՝ խառն ընդ եգիպտական և քաղզէացի
խորհուրդս , և ընդ պիւթագորեան և պղատո-
նական իմաստասիրութեան : Իսկ երկրորդն էր
նոյնպէս գաղանի աւանդութիւն , որով արուես-
տաբար 'ի գործ արկեալ զաստուածական անու-
անսն և զձայնս գրոց , կարգաւոր շարագրութեամբ
նոցին մեծամեծս պանծային հրաշագործել :

Սանքոնիատոն՝ որ հնագոյն ասի լինել ժամա, նահաւ քան զորովական մարտն , և Ոքոս կամ Մոքոս և Մոսքոս՝ առաջին վարդապետ հիւղեայ , այսինքն է նիւթոյ և անհատ և անբաժին մարմնոց , ըստ Սարաբոնի , զոր յետոյ նշանակեացուք , սոքա երկոքեան ականաւոր իմանտա սէրք էին փիւնիկեցւոց :

Սոցա ընծայի գիւտ գրոյ , յոմանց և նաւարկութեան . ասելով , թէ սոքա եդին նախ զաստղն բեւեռական առաջնորդ նաւարկութեան :

Առ Եւսեբեայ կայ հատած ինչ բանից Սանքոնիատոնի 'ի զերայ աշխարհածնութեան կամ լինելութեան աշխարհի . այլ բազումք անհարազատ գնեն :

ՀՆԴԿԱՑ .

Սերկիմաստակքն 'ի մերկութենէն անուանեալք՝ էին նախնի իմաստասէրք հնդկաց : Պարազրուխ եղև նոցա Բուգդաս ոմն , և ապա յայլ և այլ ազանդս հերձան , յորս առաջինք են բրաքմանացն և գերմանաց կամ սամանացւոց :

Ոչինչ այլ համարէին նոքա զաշխարհ , քան թէ ծագումն ինչ Աստուծոյ , մանաւանդ թէ և ծաւալումն նորին ինքեան Աստուծոյ . սրով և յոյժ ձայնակից քաղդէացւոցն գտանէին : Դնէին և մարմնափոխութիւն կամ հոգեփոխութիւն , որ է փոփոխումն շնչոց՝ մարմնոց 'ի մարմնս : Չայս կարծիս յետոյ Պիւթագորաս 'ի սոցանէ առ , մանաւանդ թէ յեգիպտացւոց՝ առ որս նոյն կարծիք էին , և տակաւին ցայսօր առ յոլովս հնդկաց ընդունելի է : Դնէին զիմաստութիւն յանախտութեան և իբրև 'ի բունի անդգայութեան , որում աշակերտեցան զկնի ստոյիկեանք : Հնագոյն մատեան նոցա է Վէտամն անուանեալ , առ մեզ անծանօթ :

ՃԵՆԱՑ ԿԱՄ ՍԻՆԷԱՑԻՈՑ .

Եւ սինէացւոցն իմաստասիրութիւն նման յոյժ էր հնդկայնոյն յաղագս սկզբան աշխարհի և զկարծեալ անզգայութենէ հոգւոյ : Փոյոս ոմն համբաւի վաղնջական իմաստասեր լեալ սինէացւոց և առաջին օրէնսդիր . զոր յեա բաղում ժամանակաց յաջորդեցին Կոնփուկիոս և Մեմսիոս կամ Մէմցու : Ընտիր մատեանք առ սինէացիս են հնդեակ Գիինկ, որ ճառեն զկրօնից նոցա, ըզբարոյականէ, զքաղաքականէ և զպատմութենէ :

Էն ազգիս այսորիկ վաղեմի գիտողութիւնք աստեղաբաշխականք : Ի գիւտս տպագրութեան, վառօդոյ, բեւուցուցի կամ կողմնացուցի և այլոց իրաց կանխեցին յոյժ քան զեւրոպացիս : Արհեստից և գիտութեանց խնամք ՚ի հեռուստ ժամանակաց մուտ կալեալ է առ նոսա : Բայց հայրենատուրխտրանք նախնեաց, և անքակութիւն ՚ի վաղնջուց սովորութեանց, և գժուարութիւն գրոյ նոցա, զի այնչափ են տառք որչափ բառք, ուստի և սակաւուց է ուսանել բովանդակ, այս ամենայն նահանջ մեծ արկին նոցա ՚ի զարգացումն գիտութեանց :

ԵԹՈՎՊԱՑԻՈՑ . ԾԱԻՐԻՏԱՆԱՑԻՈՑ .

ԹՐԱԿԱՑԻՈՑ . ՍԿԻԹԱՑԻՈՑ

ԵՒ ԿԵՂՏԱՑԻՈՑ .

Ի յին և եթովպացւոց մերկիմաստակք իբրև զհնդկաց . իսկ այլով ամենայնիւ ընդ եգիպտացիս հաւասարէին :

Ատլաս առ մաւրիտանացիս կարծի յոյժ հը մուտ եղեալ աստեղաբաշխութեան . և աստի է առասպելն՝ բառնալ սմա զերկինս ՚ի թիկունս :

Որփէի, որ զանզգամ վայրագութիւն թրակացւոցն զգօնացոյց ՚ի մի միաբանութիւն զնոսա ժողովեալ, մինչև ասել առասպելին, թէ զհետ իւր ձգէր երգով զգազանս, գտանին ցարդ տաղք ինչ :

զոր այժմ առ հասարակ խորթս գրեն : Սմա ըն-
ծայի և կարծիք հրով վախճանելոյ տիեզերաց և
'ի հրատէ անտի նորոյ աշխարհի ծնանելոյ , աս-
տեղաց մի մի աշխարհս գուլոյ , և լուսնի՝ երկիր
աստանդական , լերամբք , ծովուք և քաղաքօք յօ-
րինեալ : Բայց հնագոյն քան զՈրփևս են կար-
ծիքդ , յասիացւոց և յեգիպտացւոց առեալ և
'ի յոյնս ասրածեալ : Կարծեցաւ ոմանց թէ չիք
ոք եղեալ Որփևս կամ Օրֆևս , այլ այդ Աւեֆ
ձայն ասրացի է ասեն , որ առանց ուրուք դի-
մի զիմաստունն յայտ առնէ :

Աստուածն սկիւթացւոց էր Զամուքսիս , ընդ
որում յետ մահու ակն ունէին երթալ երջան-
կանալ : Այս էր նոցա իմաստասիրութիւն :

Կեղտք կամ Կեղտացիք ⁶ կոչէին յուրով և մե-
ծամեծ աղինք , ոչ յաւէտ հիւսիսականքն միայն
Եւրոպէի , այլ և գերմանացիք , գաղղիացիք , բրի-
տանացիք , սպանիացիք , լիւրիկեցիք , պաննոնա-
ցիք , գէտացիք և մասն ինչ հնոյն իտալիայ :
Դիք Կեղտաց էին Տևտաս , Էս , Տարանիս , Ո-
գին , Տուխտոն և Ման : Դրուիդք էին նոցա
'ի քուրմս և յիմաստասէրս , աստարմուք իբրև
զարևելեայս : Հաւատային 'ի յոյս հատուցման և
տանջանաց յետ աստեացս վճարելոյ . սակայն ոմն
այսպէս և ոմն այնպէս : 'ի քերդածս Ոսիանի
քերդողի կեղտացւոց , ոգիք հրաժարելոցն երևու-
թանան բազում սւրեք իբրև ընդ ամպս շքեւով :

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ

ՀԻՆ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ ՅՈՒՆԱՑ .

Գալթականքն զորս ինպքոս և Դանաւոս և Կեկրոփս յեգիպտացւոց և Կազմոս 'ի փիւնիկեցւոց ածին յերկիրն յունաց, առաջինք եղեն 'ի հրահանգել զյունական ազգն՝ զերբեմն վայրենին : 'ի միջոցի աստ է առասպելապատում իմաստասիրութեանն ժամանակ, զորքերգողքն և բանաստեղծք երգէին ազգի ազգի նուագօք . յորս հնագոյն ճանաչին Լինոս վարդապետ Որփէի, Հերակլի և Թամիրայ . Մուսէ զոր ոմանք զնոյն ինքն Մովսէս կարծեն, Ամփիոն, Եւժոլպոս, Մելամպոս, և Արիստէոս, որ այժմ առ մեզ առնուանք միայն են : Սոցա զհետ եկին Էսիոգոս և համբաւատենչն Հոմերոս, որոյ քերգածք շտեմարան ամենայն գիտութեան և իմաստութեան հռչակէին երբեմն, իսկ այժմ առ բանիրունն արգարապէս հաշուին անհամեմատ սքանչելիք միայն և ծայրքերգութեան, և Հոմերոս գլուխ և պսակ բանաստեղծից : Սակայն քերգողք, մանաւանդ յետինք, ոչ առանձին դաս իմաստասիրութեան կացուցանեն . զի կամ զոր ընկալան յազգէն զայն պահեն, և կամ 'ի պաճոյճս բանի և առասպելեաց զարդարեալ խանգարեն . իսկ կարի նախնականացն անյայտ և առասպելախառն զրոյք և եթ 'ի միջի կան :

Բայց բարգաւաճութիւն գիտութեանց և սէր՝ ծայրս արձակեաց առ նոսա իբրև վեց հարիւր մաւ յառաջ քան զմեր հասարակ թուականս, յորում ժամանակի և համբաւաւորքն 'ի նոսա իմաստուն անուամբ պատուեցան : Եօթանց միայն եդաւ անունդ, Թաղէսի միլետացւոյ, Սողոմի արթենացւոյ, Քիդոնի լակոնացւոյ, Պիտտակոսի միտիլենացւոյ, Բիասայ պրիենեցւոյ, Կղէբուղոսի փնդացւոյ և Պերիանգրի կորնթացւոյ : Բայց եր

կու յետինքդ նենգաւ և բռնութեամբ յափշտակեցին զանունդ, քան թէ վատակոց փոխարենս ժառանգեալ: Վասն որոյ ապա և հելլենք 'ի մեհենի գելփականն Ապողոնի արձանագրեցին ըզտառդ E Ե, որ և առ նոսա հինգ նշանակէ, առ 'ի ցուցանելոյ՝ այնչափս և եթ համարել նոցա 'ի կարգ իմաստնոց: Սակայն յաւելան յոմանց 'ի նոսա և Անաբարսիս յազգէ սկիւթացի, Փերեկիդէս սկիւրացի, Էպիմենիդէս Կրետացի, և Միսոն՝ զոր ոմանք լակեդեմոնացի ասեն, այլք արկազացի, և կէսք կրետացի:

Չերկու մասունս իմաստասիրութեան՝ զբարոյականն և զքաղաքական առաւել պայծառացուցին սորա, օրէնսդրութեամբք և կարգաւորութեամբ պետութեանց, և պէսպէս խրատուց և բարոյական առածից քարոզութեամբ. որում ոչ սակաւ օգնեաց և Էսովպոս մերձաւոր ժամանակաւ՝ առակաւոր իւրովքն բարուախօսութեամբք: Թաղէս միայն պարապեցաւ յերկրաչափութիւն, յաստեղաբաշխութիւն և 'ի բնազնիութիւն. և հիմն արկ յունական դպրոցին, յորմէ ելին ապա այլք առ հասարակ, որպէս առաջիկայդ ցուցանէ:

ՅՈՒՆԱԿԱՆ ԿԱՄ ՅՈՆՒԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑ.

Թաղէս հայրենեզ 'ի Միլետայ քաղաքէ Յունիոյ, յետ երկար պանգխտութեանց յԱսիա, յԵգիպտոս, 'ի Փիւնիկէ և 'ի Կրետէ, դարձ 'ի հայրենիսն արարեալ էդանդաթոռ դպրութեան, ուսուցանել զոր ինչ միանդամ ճանապարհորդութեամբ իւրով և ջանիւ տեղեկացեալն էր. և այսպէս սկզբնաւորեաց զառաջին ազանդն, որ յանուն տեղւոյն յոնիական կամ յունական յորջորջեցաւ:

Ճանեաւ նա յաշխարհի դերագոյն զոմն էիցս պատճառ. եգիպ յերկրաչափութեան զանազան տեսութիւնս. դիտեաց և գուշակեաց զխաւարմունս լուսաւորաց. բաշխեաց զերկինս 'ի հինգ

գօտիս, և եցոյց զհասարակածն. զամն առ իւրև անյայտ և անստոյգ 'ի յոյնս՝ սահմանեալ կարգեաց յաւուրս երեք հարիւր վաթսուոն և հինգ. յայտնեաց զփոքր արջն. և յաւէտ իմն ջան տաբաւ բնախօսութեան, յորում զըուրն զնէր նախասկիզբն ամենայն եից :

Յաջորդեաց զնա 'ի վարժարանին Անաքսի մանգր նոյնպէս միլետացի, հնարող ժամացուցից, գնտոյ, արևացուցակ սլաքի, և աշխարհագրական ասխտակաց : Սկիզբն իրաց եդ զանհուն, որով Արիստոտէլ իմանայր զԱստուած, իսկ Կիկէրոն զանհնութիւն բնութեան :

Զհետ նորա յարեաւ Անաքսիմենէս, նմանաբար և սա միլետացի, որ առաջին ճարտարեաց զարեային ժամացոյցն, և զօդ եդ սկիզբն ամենայնի :

Սմա յաջորդեաց Անաքսագորաս կլագոմենացի, որ միտք ասացաւ՝ վասն քան զամենեսեան յայտնագոյնս խոստովանելոյ միտս իմն աստուածային, տիեզերաց յօրինիչ : Զամենայն ինչ միախուռն ասաց լինել 'ի սկզբանէ, և մտացն որոշել զնոսա և յարդարել՝ համահաւաքեալ զնմանասեր մասունսն, որ հրեղէն, որ օգային, որ ջրական և որ հողեղէն. զոր և համանամասունս աշուանակոչեաց : Ժխտեաց զաստուածութիւն արեգական և զլուսնի, և զայլոց լուսաւորաց, որով և յաթենացւոց անտի ընկեցաւ յօտարութիւն՝ յետ հարուստ մի ամաց վարդապետ և մշտերիմ լինելոյ Պերիկլի :

Ընդ սորա տեղակալեաց յաթէնս Արքեղայոս բնագէտն կարգացեալ. վասն զի նախ ինքն տաբաւ անգր 'ի Յունիոյ զբնազննականն գիտութիւն, և ուսոյց 'ի գպրօցի, յոր և Սոկրատէս յաճախ երթևեկէր :

ՍՈՎՐԱՏԵԱՆ ԴՊՐՈՑ .

Սոկրատէս ծնեալ յԱթէնս 467 ամառ նախ քան զհասարակ թուականս՝ ՚ի Սոփրոնիսկոսէ արուեստիւ քանդակագործէ և յԱրեւոեայ մանկարարձէ, թէպէտ և աշակերտ էր Արքեղայոսի, ՚ի մի կողմ ծրարեալ զքնաբանութիւն, եւ զանձն բոլորովին ՚ի բարոյական իմաստասիրութիւն, որոյ և հայր իսկ և նախագահ վարդապետ ճանաչի առ յոյնս :

Բազում երախտիք են նորա և առ բանականն արուեստ . որ մեծ էս յառաջագէժ՝ ընթանայր առ հնովքն, եթէ սորա օրինակին և խրատուցն քաջ զհետ կրթեալ էին : Չեանայր սա և ասէր զանձնէ ոչինչ գիտել, զի զամբարաւանութիւն ամենագէտն յոխորտացելոց և զամենայնէ յախուռն վիճողաց՝ իւրով չափաւորութեամբն յամօթ արասցէ : Եւ էր ուրեք զի տարակոյս մի առաջի արկեալ մեծանուն բանամարտիցն, և էր զի այլ իմն, և մերթ զայս և մերթ զայն հարցանելով զնոսա, ստիպէր աագնապէր ճշգրիտ սահմանել զբառս իւրեանց, և մանր համար աալ զգազափարոց իւրեանց, իջանել յընդհանուր և ՚ի տարաամ սկզբանց յորս ճոխանային՝ ՚ի մասնաւորս և յանհաստ . և այսպէս անհնարին ՚ի նեղ արկեալ զնոսա բռնադատէր խոստովանել ականայ զագիտութիւն իւրեանց :

Օրինակ զայս ուսոյց նա զուղիղ արուեստն բանական . ոչ զայն մասն ևեթ՝ որ աւանգէ զօրէնս ցուցանելոյ զճշմարտութիւն, այլ և զվերլուծականն՝ որ ՚ի գիւտնորին առաջնորդէ : Քրան զի լուսագոյն շաւիղ գիւտի ճշմարտութեան այն իսկ է զոր նայն գնայր . սկիզբն առնել ՚ի խոհական երկբայութենէ, և ոչ մի ինչ ճշմարիտ համարել՝ մինչև յայտնի ապացոյցք վկայեցեն . որոշել նախ զպայման ամենայն խնդրոց, մեկին սահմանել զբառսն և քննել զոր ՚ի նոսա գաղափարք . յամենայն քննութիւնս օտն օտն յառաջ

խաղալ 'ի մասնաւորաց յընդհանուրս, և մի երբեք ընդ հակառակն :

Բայց Սոկրատէս ոչինչ եթող իւր մատեան . և վարդապետութիւնք նորա բնաւին անհետ լինէին, եթէ աշակերտք նորա Քսենոփոն, կերեա և Պլատոն չէին պէտ արարեալ աւանդել մեզ 'ի մատեանս իւրեանց :

Հասեալ սորա յեթանասուն ամ կենաց իւրոց, զրպարտեցաւ դիցն լինել անարդու . քան զի մի Աստուած գաւանեալ, ուժգին կշտամբէր զառասպելեալ տափանս և զշամբշութիւնս աստուածոցն . առ այնու գարձեալ թէ և զմանկունս 'ի ծնողացն քեցէ, իբր 'ի մանկատափութեան ազագս 7. քանզի խուռնընթաց գիմէին համբակացն գասք 'ի լուր նորա . և այսպէս պարտաւորեցաւ յաթենացւոց ըմպել մոլախինգ . յորմէ թէպէտ դիւրին էր նմա ճողոպրել՝ փրկանաւորեալ զանձն արծաթոյ բարեկամացն՝ զոր մատուցանէին, կամ փախստիւ՝ զոր պատրաստեալ էր նմա կրիտոն աշակերտն, կամակար յանձն առ զմահ գիւցաջ նաբար . և բազում ինչ անխուղանձամբ առ աշակերտսն ճառեալ զանմահութենէ հոգւոյ և զհանդերձեալ երանութենէ արդարոց, մեռաւ իսազաղութեամբ :

Բազում եղեն սորա աշակերտք . յորոց յուրք յարուցին ապա այլ և այլ ազանգս, որպէս Եւկղիդէս զմեգարեանն՝ որ կոչեցաւ և վիճական և հակաճառական . Փեգոն զեղիսակսնն, յորմէ ել երեարիականն . Պլատոն զակագեմեանն, յորմէ սերեցաւ ապա ճեմականն . Անտիսթենէո զչնականն, որ ընծայեաց ապա զստոյիկեանն . Արիստիպպոս զկիւրենեանն կամ զհեշտականն, որ մասամբ իւրք սկիզբն ետ եպիկուրականին : Զայս ամենայն ազանգոց նշանակեսցուք ինչ ինչ առանձինն :

ՄԵԳԱՐԵԱՆ ԱՂԱՆԴ.

Եւկղիդէս մեգարացի, ոչ աղէքսանդրացին՝ որ իբրև յետ գարու հռչակեցաւ երկրաչափական տառիւքն, այնպէս հարաւ 'ի գիտութեան, զի իբրև մահուչափ արգէլին մեգարացիք մի ումիք կոխել յաթէնս վասն մարտի պատերազմաց յարուցելոյ ընդ միմեանս, առեալ զինքեամբ տարազ կանացի՝ զամենայն գիշերս գնայր լսել ՂԱ կրատ :

Քան զամենայն ինչ զբանականն արուեստ, մտնաւանդ թէ զհակաճառութիւն բարգաւաճեցոյց, յօժարեալ յայն ոչ այնչափ յանկեղծ ուսմնասիրութենէ ճշմարտութեան, քան թէ 'ի մարմալանաց բանակուութեան. մինչև զգպրոցն զոր կառոյց յիւրում՝ դաւառին, և յառաջ 'ի տեղւոյն մեգարեան անուանէր, վասն զիճող բնութեանն կոչեցաւ զկնի վիճական : Եւ քանզի վիճաբանութիւնքն լինէին առաջարկութեամբ և պատասխանատուութեամբ, աստի հակաճառական ևս յորջորջեցաւ :

Յաջորդեաց ընդ նորա Եւբուղիդէս՝ հնարող բազմապատիկ իմաստակութեանց, որոց և զանազան այլանդակ անուանս կարգայր, խաբու, դրուժան, զանխուլ, քօղաւոր, գիզան, եղջերիկ, ճաղատ. ասի և վարդապետ լեալ Դիմոս թենի իշխանի պերճախօսացն հելլենացոց : Զկնի նորա յարեան Ալէքսինոս, Էւփանդ, Ապողոնիոս, Դիոգոր Կրոն, իբթիաս, Կլինոմաք և Ստիլպոն, անխոնջ և կարկաչող վիճաբանք յաջ և յահեակ կոտորելով զամենայն ինչ, յորմէ և իմաստակ անուն ժառանգեցին :

ՆԴՍԱԿԱՆ ԵՒ ԵՐԵՏՐԻԱԿԱՆ

ԱՂԱՆԴ.

Փեդոն եղիսացի, մի 'ի սիրելի աշակերտացն Սոկրատայ, եբաց գպրոց՝ որ նախ անուանեցաւ

եղիսական, յորում և փոխանորդեաց զնա Պղշեաթենէս . և անցեալ ապա 'ի Մենեգեմ երեարիացի, կոչեցաւ երեարիական . և զնա փոխանակեաց Ասկղեպիագէս : ՉՄենեգեմէ և զԱսկղեպիագեայ պատմի, թէ առ աղքատութեան իւրեանց և ուսմնասիրութեան զցերեկ իմաստասիրացն ունկընդրութեան սարապէին, և զցայդ աղային յերկանս 'ի պաճարանս պարենի :

ԱԿԱՒԵՄԵԱՆ ԱՂԱՆԴ .

Յաշակերտս Սոկրատայ գերահռչակ գտու Պղատոն, ծնեալ յԱթէնս 429 ամաւ յառաջքան զհասարակ թուականս : Յետ մահուն Սոկրատայ ել նա շրջել . եկն յԻտալիա ըսել 'ի պիւթագորեանց . գնաց և յԵգիպտոս հարցանել զբուրման : Դարձեալ 'ի գաւառ իւր՝ կառոյց անդ գարոց 'ի տեղի ուրեք 'ի ներքոյ հովանաւոր ծառոց, որ յանուն տեառնն Եկագեմոսի անուանեցաւ նախ Եկագեմիա, և ապա Ակագեմիա :

Մշտնջենաւոր ասաց զնիւթ, բայց անկազմ և անկերպարան, և խառն 'ի խուռն վարեալ, և ապա յԱստուծոյ ածեալ 'ի կարգ և 'ի կերպարանս ըստ յաւիտենական գաղափարին, զոր ոմանք ինքնուրոյն գոյացութիւն իմացան, և ոմանք զաստուածեղէն բանն կամ զօրինակն պատկերացեալ 'ի միտան Աստուծոյ : Եգ աշխարհի հոգի մշտնջենաւոր, ամենայնի վարիչ ըստ Աստուծոյ տեսութեանն : Բաց 'ի վեհագունէս աստի Աստուծոյ՝ կարգեաց այլս ևս կրսերագոյնս աստուածոց, և դևս աստուածազարմս կամ գիւցազունս : Կոյնպէս աստուածածնունդք էին ըստ նմա և ամենայն հոգիք մարդկան, և նմին իրի մշտնջենականք և անմահք 'ի բնէ . սակայն 'ի մարմինս արգելեալք՝ կորուսեալ իցեն կամ նսեմացուցեալ զառաջին ախպսն կամ զտեսական, զորս հարկ է ստանալ վերստին հոգևորական վարուք հայեցողութեան կամ խոկման, առ 'ի միւսանգամ նմանող Աստուծոյ լինելոյ և գառնալ առ

նա յետ մահու : Աւանդէ Եղնիկ մերս վարդապետ, թէ « Զաստուածեղէն շունչսն (մարդկան) և նա իբրև զառաջինսն փոփոխելիս 'ի մարմնոց 'ի մարմնս համարէր, մինչև 'ի սողունս անգամ և 'ի ՃՃիս » : Զայս մարմնափոխութիւն 'ի պատիժ և 'ի քաւարան մեղաւորաց գնէ Պղատոն . և նախ յարանց փոխին ասէ 'ի կանայս , և 'ի կանանց յանասունս , և թէ չքան յուղղութիւն . իսկ և թէ 'ի զգաստութիւն գառնան , յաստեղս երկնից վերառեալ գասին :

'ի պղատոնական գարոցին յաջորդեցին կարգաւ Սպեւիպպոս քեռորգի նորա , ապա Քսենոկրատէս ⁸ , Պողեմոն , Կրանգոր , Կրատէս , որք անփոփոխ պահեցին զվարդապետութիւնս նորին , զասն որոյ և նախնի ահագեմիայն սորոք յօգանայ :

Բայց Արկեսիղայոս յաջորդ Կրատէսի եմոյծ անգոր ոչ սակաւ փոփոխութիւն , և ձեւացոյց զմիջին ահագեմիայն , յորում յաջորդք եղէն նորա Լակիդէս , Եւանգոր և Եգեսիոս :

Զկնի ապա Կարնէադէս յաջորդ Եգեսիոսի արար այլ ևս փոփոխութիւն , և կազմեաց զնորն ահագեմիա , յորում փոփոխեցան ընդ նորա Կլեաոմաք , ապա Փիլոն ոմն , որոյ եկեալ 'ի Հուոմ 'ի պատերազմին Միհրգատայ՝ ստացաւ իւր աշակերտ և զԿիկերոն . և հուսկ յետոյ Անտիոքոս ասկազոնացի , որում և Կիկերոն և Ատտիկոս լսող եղէն յԱթէնս :

Առաջին անմիաբանութիւն երից ահագեմեան ուսմանցս էր 'ի վերայ ստուգութեան մարդկային գիտութեանց : Զի որովհետև է ինչ որ անընդմիջաբար զգայութեամբք ուսանիմք , և է ինչ որ մտաւորական խոկմամբ , զսա յետինգ յատուկ ասէր Պղատոն ծնող ճշմարիտ գիտութեան և ստուգութեան , իսկ զզգայութիւնս՝ կարծեաց և հաւանականութեան միայն : Արկեսիղայոս ընդ հակառակն՝ ոչինչ հնար է ասէր գիտել , և իրաց իսկ բնութիւն չտանի զճշմարիտ գիտութիւն . և Կարնէադէս , թէ գոյ արգարև 'ի բնութեան իրաց ճշմարտութիւն , բայց մեզ անհասանելի :

Յարեաւ և այլ ազանգ պղատոնական 'ի յետին

ժամանակս՝ ասացեալ Պղատոնեանց կրտսերաց, զորոց զկնի :

ՃԵՄԱԿԱՆ ԿԱՄ ԱՐԻՍՏՈՏԵԼԵԱՆ
ԱՂԱՆԴ .

Արիստոտել որդի Նիկոմաքի բժշկի՝ ծնաւ 'ի Ստագիրա 384 ամաւ յառաջ քան զԲրիստոս : Աշակերտեցաւ Պղատոնի , որ կոչէր զնա հոգի և մտք իւրում վարժարանին : Փիլիսոփոս մակեդոն խնդրեաց զնա 'ի վարժապետ Աղեքսանդրի մեծի , ընդ որում եկաց ամս ութ . որ և ասէր 'ի հօրէն զկեանսն ունել , և յԱրիստոտելէ զբարւոյք կեանսն : Մինչդեռ Քսենոկրատէս ուսուցանէր յԱպադեմիայն , ինքն դարձ արարեալ յԱթէնս երաց դպրանոց 'ի վարժարանին կառուցեալ 'ի Պերիկղեայ երիտասարդանոց մարմնոյ կրթարանաց և զինուորական հրահանգաց : Եւ քանզի ճեմելով ուսուցանէր նա անդ , աշակերտք նորուն անուանեցան ճեմականք , և յոյն ձայնիւ պերիպատիկեանք : Սակայն են որ զնոսա յայդ անուն ասեն կոչեցեալս 'ի ճեմելեաց վարժարանին , զոր ճեմարանն ձայնէին :

Վարեաց զգարոց իւր ամս երեքաստան . և ապա 'ի զբարտուութենէ թշնամեաց փախուցեալ 'ի Քաղկիս , եթող անդ ընդ իւր զԹէոփրաստոս երեսացի , որում յաջորդեաց Ստրաբոն լամբսակեցի , ապա Լիկոն արովացի , Արիստոն կէացի , հուսկ ապա Կրիտոլայոս և Դիոգոր : Բաց 'ի սոցանէ 'ի նախնի ճեմականաց են համարի Եւդեմոս և Չերոնիմոս հռոգացիք , Փանիաս երեսացի , Դիկէարք մեսանացի , Արիստոքսէն տարենտացի , Դեմեարիոս փաղերեան և Եբասիտարատ կէացի բժիշկ և անգամազնին :

Արիստոտելէս այր մեծ և ըստ արժանի գերահամբաւեալ 'ի գլուխ անձուկ դասակարգի տիրապէս գիտնաւորաց և ուժաւորաց ոմանց յիմաստասիրութեան , իւրով ընդարձակամտութեամբ և սուր հանձարով հաս կալաւ գրեթէ

զըրվանդակ արուեստից և զգիտութեանցն հոյրս , զքերդողականն , զճարտասանականն , զբանականն , զբնազանցականն , զբարոյականն , զբարաքականն , զբնազննականն , և մանաւանդ զկենդանաբանութիւն , յորում Աղեքսանդրի օժանդակելովն զնսութիւնս և գիւտս 'ի վեր երևեցոյց , արգեաց իսկ սքանչելիս 9 :

Առաջին եղև որ ընդ գրով արկ զբանականն արուեստ , թէպէտ և առաւել 'ի հակաճառական մասին պարապեալ քան 'ի վերլուծականն , և ուսուցեալ յաւէտ զօրէնս ապացուցանելոյ զճըշմարտութիւն քան թէ գտանելոյ զայն . սակայն արդարանայ այնու զի որովհետև իմաստակացն պատիր արուեստք զօրացեալ էին յոյժ 'ի ժամանակին , կարևոր քան զամենայն դատեցաւ ուսուցանել զյեղանակ պատերազմելոյ ընդ նոսա և յաղթահարելոյ : Բայց և յայսմ բաւական է 'ի պարձանս անուան իւրոյ հրաշային այն և խորին առած , թէ Չիք ինչ 'ի միտս մինչև եղեալ 'ի զգայութեան . զոր դաւանեցին աներկբայաբար և Արիստիպպոս , Եպիկուրոս և Չենոն կիտոսցի և Դպրոցականք . թէպէտ ոչ նա և ոչ սօքրատարացին զամենայն հետեանս ուղիղ հանել վերլուծաբար յառածէ աստի , որոյ զօրութիւն և պիտանութիւն բացայայտի յայժմու բանական արուեստըս . զի 'ի վերայ նորա հիմնի ամենայն ողջախոհիցն իմաստասիրութիւն :

Բանական արուեստի և այլ իմաստասիրական մատեանք բազում են նորա , զորոց ցանկ երկարատող հիւսէ Դիոգինէս լայերտացի : Այնմ ամենայնի ժառանգ եթող զԹէոփրաստոս , յորմէ կտակաւ անցին առ Նելէոս և առ ժառանգս նորուն , որոց երկուցեալ թէ գուցէ գրաւեսցեն զնոսա թագաւորքն Պերգամայ , և տարցին 'ի մեծ մատենադարանն զոր 'ի կողմանց կողմանց ժողովէին անդր ժիրաժիր փութով , թաղեցին զնոսա յերկիր , ուր ապականեցան ըստ բազում մասանց : Հանեալ անտի յետ հարիւր երեսուն ամի , վաճառեցան Ապելիկոնի տէացւոյ . որ ըստ քմաց իւրոց և 'ի մտաց խրամակարկատ արար զայնս :

Չնոյն արար յետոյ և Տիրանինն քերական, ուրում աւանդեցան 'ի Ղուկիոսէ Սիղղայէ, որոյ 'ի պարտութիւն մատնեալ զաթենացիս՝ ընդ այլ աւարն և զայնոսիկ տարեալ էր ընդ իւր 'ի Հռովմ: Որպէս զհարդ և էինն խաթարեալք և եղծեալք՝ զառաջինն 'ի լոյս ընծայեցան յԱնդրոնիկէ հռոգացոյ, որոյ 'ի կարգի եգեալ զբանականսն, զբարոյականսն և զբնախօսականսն, իբրև ետես էթէ են և մատեանք ինչ որ ճառեն զէակէ սեռականաբար, չգիտելով յոր դաս կարգել զնոսա, եգ զհետ բնախօսականացն, և անուն կոչեաց նոցա յետաբնական կամ բնազանցական, յորմէ սկիզբն կալաւ բնազանցութիւնդ անուն, ընծայեալ յետոյ այնմ մասին իմաստասիրութեան՝ որոյ է զհոգեղէն գոյացութեանցն ճառել:

ԿԻՆԻԿԵԱՆ ԿԱՄ ԸՆԱԿԱՆ ԱՂԱՆԴ.

Կինիկեանն աղանդ էառ զանուն նախ 'ի տեղւորէն, ուր Անտիսթենէս կանգնեաց զգպրոց իւր, հուպ 'ի մեհեանն Հերակլի արտաքոյ Աթենայ Կինոսարգէս կամ Կինոսարգոս անուն, որ այն ինքն է շուն սպիտակ կամ երագ ¹⁰, և ապա 'ի շնական ցոփութենէ և 'ի խածանողութենէ, որ սովորութիւն էր այսր աղանդոյ ¹¹:

'ի վարդապետութեանցն Սոկրատոյ այն առաւել հաճոյական թուեցաւ Անտիսթենի ¹², որ ինչ հայեր 'ի վշտամբերութիւն և 'ի կենցաղականացս ամենայնի արհամարհութիւն: Բայց յանչափս ձգեալ զյս վարդապետութիւն, ետ զանձն ոչ 'ի կամուոր աղքատութիւն միայն, այլ բնաւ իսկ 'ի գծծութիւն հատաւ, յաւելեալ 'ի նոյն և զանպատկառութիւն, զոր նա ինքն ազատութիւն անուանէր:

Նշանաւոր հետևողք եղեն աղանդոյ Գիոգիւնէս սինոպեցի ¹³, Մոնիմոս, Ռնեսիկրիտոս, Կրատէս թերացի ¹⁴ Խպարբեաւ կնաւ իւրով, Մեարոկղ, Մենիպպոս և Մենեգեմ:

Օ ենոնի կիտտացւոյ՝ ի կիպրացւոց՝ որ առ ժա մանակս ինչ աշակերտեցաւ Կրատեսի, տաղտուկ թուեցաւ շնական գծծութիւնն և անպատկառու թիւն, մանաւանդ իբրև ՚ի լուր մատեալ ի մաստասիրաց այլոց աղանդոց, Գիողորի Կրոնի և Սախլպոնի մեգարեանց, Քսենոկրատեայ և Պոզեմոնի ակադեմեանց : Վասն որոյ պահեալ զխրստամբերու թեանն վարդապետութիւն շնական, և զայլն ամենայն մերժեալ, յարոյց նոր դպրոց ՚ի դահլճի միում՝ որ համբաւաւոր էր նկարուք Պոլեգնոտեայ . և աստի աշակերտք նորա առ յոյնս ստոյիկեան կոչեցան, այսինքն սրահական :

Անգանոր յաջորդեաց նմա Կղէանթ՝ զոր առ թանձրամտութեանն էշ ձայնէին աշակերտակիցք նորա . բայց ապա պնդապէս ջանիւ ուսմիասիբրութեան կարող գտաւ տալ նոցա պատասխանի, թէ այն էշ է՝ որ ինքն միայն է բաւական տանել զբեռն ջենոնի : Չհետ սորա յարեան Քրիստիպոս, ջենոն տարսոնացի, Գիողինէս սելէկիացի, Անդիպատրոս սիդոնացի, Պանետիոս հոռոզցի և Պոսիդոնիոս ապամէացի : Ստոյիկեան էր ՚ի յեանոց և Եպիկտետոս 15, որոյ խեցեղէն ճրագարան իբրև գանձ ինչ ցանկալի վաճառեցաւ, տանն, երեք հազար գենարի . թերևս կարծելով գնողին թէ ՚ի լոյս նորա ճարտար իմաստասիրեացէ իբրև զԵպիկտետոս : Մատեան մի սորա կայ մինչև ցայսօր, ոչ իւրով գրութեամբ, այլ Փլաբիոսի Արրիանոսի աշակերտի իւրոյ, որ զխրատական վարդապետութիւնս նորա ՚ի մի հաւաքեալ գրեաց :

Ստոյիկեանք յոյժ հպատակեցին հակաճառութեան, զոր և օրինակէին ՚ի փակ բուռն . որպէս և զճարտասանութիւն՝ ձեռին պարզելոյ . և կարի նրբախօսք էին . բայց բազում այն էր՝ զի նրբբուութիւնն ուցա յարուեստ իմաստակացն գառնայր, զոր ՚ի մեգարեանց անտի ուսեալ էր ջենոնի :
 'ի բարոյականին զառաքինութիւն միայն հա.

մարէին բարի, և չար զախտս և եթ, զայլն ամենայն անզանազան, անխաիր և ումպէտ ասելով: Կամէին զիմաստունն ազատ ամենեւին յախտից գող, զի սոքա հակառակ են, ասէին, առաքինութեան: Ճանաչէին մի միայն Աստուած, բայց հողի աշխարհի զնա զնէին, և ընդ կոյր բախտին իշխանութիւն անկեալ. գովին և եթ որոշեալք 'ի պղատոնեանց, որք զհողի աշխարհիս արտաքոյ աստուածայնոյն զնէին: « Ոմանք 'ի նոցանէ, ըստ մերոյն Եզնկայ, 'ի հրոյ էութենէ ասեն զքնութիւն աշխարհիս, վասն զարեգակն առաւել զարմանալի համարելոյ և զքնութիւն հրոյ սաստկագոյն իմանալոյ: Եւ հայեցեալ 'ի միտս, թէ զամենայնէ մտօքն նկատել մարթեն, վասն այնորիկ զմիտս Աստուած համարեցան, իբրև զըունչ երկնից և երկրի և ամենայնի որ 'ի նոսա, և աչս զլուսաւորսն: Եւ զմարմին իբրև զայլսն կորստական համարին, և զըունչսն փոփոխելի 'ի մարմինս »:

Կ Ի Ի Բ Ե Ն Ե Ա Ն Ա Ղ Ա Ն Դ .

Հակառակ ամենեւին Անտիսթենի էին վարդապետութիւն և վարք Արիստիպպոսի՝ ազգաւ 'ի Կիւրենեայ Լիբիոյ. և զարմանք են զի 'ի միոյ դպրոցէն Սոկրատայ ելին երկու ազանգք այսչափ հակառակք: Զամենայն երջանկութիւն եղեալ Արիստիպպոսի 'ի հեշտութեան միայն, զայն խնդրէր յամենայնի, կենցաղ վարելով հեշտակեաց. ուստի և ազանգոյ նորա 'ի յոյնն անուն կոչեցաւ հեշտական: Փոխանորդեաց զնա որդի գատեր իւրոյ Արետեայ՝ նոյնպէս Արիստիպպոս անուն. յորոյ աշակերտացն էր և Թէոդորոս ոմն, որ 'ի ցոփութիւն անդր յաւել և զյայտնի ամպարշտութիւն՝ համարձակ ուրանալով զէութիւն գերաբուն էին. յորմէ և անաստուած յորջորջեցաւ: Ընդ սորա յաջորդեաց Անդիպատրոս, ապա Եպիտիմիգէս, Պարեբատէս, Եգեսիտոս և Անիկերիս:

Եպիկուրոս Նէոկղի որդի ծնեալ իբր 340 ա-
մաւ յառաջ քան զհասարակ թուականս 'ի Գար-
գեախոն գիւղ մօտ յԱթէնս, թէպէտ և ոչ ու-
մք աշակերտեցաւ 'ի կիւրենեանց, մանաւանդ
թէ և պարծէր ևս ոչ զոք ունել վարդապետ, սա-
կայն ընկալաւ զնոցա առածն, ծայր երջանկու-
թեան զհեշտութիւն ասել. այլսա յաւելոյր զկնի
թէ հեշտութիւն մեծ անգորրութիւն հոգւոյ է,
և զայն չիք ունել առանց ողջախոհութեան և այ-
լոց առաքինութեանց. և ինքն 'ի վարս իւր չա-
փաւոր էր, պարկեշտ և հրահանք¹⁶, Բայց ոչ
այնպիսի գտան աշակերտքն, որ եպիկուրեան ա-
նուամբ՝ արդեամբք և կրօնիւք գրեթէ առ հա-
սարակ հեշտականք եղեն:

Եպիկուրոս զառաջինն վարեաց զիւր գալոց 'ի
Միսիլինէ. ապա 'ի Լամբակոն, և յետոյ 'ի
գրախոի ուրեմն առերի Աթենայ, զոր գնեաց
'ի նոյն պէտս. յԱթէնս փոխանակեցին զնա Հեր-
մաքոս, Պողիսարադոս, Դիոնիսիոս և Բասի-
լիդէս. 'ի Լամբակոն Մետրոգորոս, Պողիենոս
և Ղևոնգիոս:

Եթող կանոնս ինչ բանական արուեստի, զոր
և վասն այնորիկ ատորժեաց կոչել կանոնական:
Երիս գնէր իրաւագատս կամ միջնորդս ուղղա-
գատութեան. զգայութիւն, նախագիտութիւն
և հեշտութիւն կամ ցաւ: 'ի զգալիս զգայու-
թիւնք ինքնին ոչ խաբեն, ասէր, և որ անախ յա-
ռաջ գան կարծիք՝ ճշմարիտ են կամ սուտ, եթէ
համաձայն և կամ հակառակ իցեն վկայութեան
զգայութեանց: Յիմանալիս հիմն ամենայն ստու-
գութեան գնէր զպայծառ ծանօթութիւն իրին և
զճգրիտ սահման: 'ի գործնականս կամ բարոյա-
կանս պատուիրէր սիրել զհեշտութիւն՝ որ 'ի ցա-
ւոց անմասն իցէ, և փախչել 'ի ցաւոց՝ որում
ոչ ինչ հեշտութիւն լծորդիցի. բայց հրաժարել
'ի գոյզն հեշտութենէ՝ որ մեծին խափան լինիցի,
և տանել փոքու ցաւոց՝ առ 'ի մեծաց պահելոյ:

'Ի բնազանցութեան մասին, այլ ինչ գոյացու-
թիւն քան զգալիս ոչ իմանալով, ըստ նմին և
զոգիսն կորստականս ասաց և ապականացուս իբրև
զմի'ի նիւթականաց: Խոստովանէր զգոյութիւն
աստուածոց, բայց բանիւ քան արգեամբք. քան-
զի մարմնաւորս ասեր և բնաւ պարապորդս 'ի
խնամակալութենէ, մինչև ոչինչ գիտել և ոչինչ
խնամ տանել իրաց աշխարհի: Այլ և յարար-
չութենէ աշխարհի կողոպտեաց զգիս. և ինք-
նակաց եղեալ հաւատաց զնա'ի պատահական զու-
գաւորութենէ հողամաղ նիւթոց, այս է' մանրիկ
և անբաժանելի մասանց նիւթոյ: Չայս կարծիս
առեալ էր 'ի Լևկիպպոսէ և 'ի 'Իմոկրիտեայ ե-
ղէականաց, զորոց տեսցուք զկնի. և բազումք,
որպէս ասացեալս է, համարին զայն գիւտ Մոս-
քոսի փիւնիկեցւոյ:

Ահա այսքան և այսպիսի աղանգք կամ հեր-
ձուածք ելին 'ի յոնիական դպրոցէն, մանաւանդ
թէ 'ի սոկրատեան: Այլ ևս զնովին ժամանա-
կօք ետ 'ի գուրս իտալականն դպրոց, թէպէտ և
ոչ այնչափ յոքնաթիւս:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Ր Ր Ո Ր Դ

ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ ՆԱԽՆՈՅՆ ԻՏԱԼԻԱՅ .

Գ Ի Թ Ա Գ Ո Ր Ե Ա Ն Ա Ղ Ա Ն Դ .

Այս առաջինը և հիմնադիր իտալական դպրոցին
եղև բազմահռչակն Պիւթագորաս կամ Պիթագոր,
ծնեալ 'ի Սամոս իբրև 56' ամօք նախ քան զհասու-
րակ թուականն: Առաջին վարդապետ նորս եղև
Երմոդամանդ, ապա Փերեկիդէս սկիւրացի 'ի Լես-
բոս, յետոյ 'ի Միլետոս Անաքսիմանդր, և ինքն

իսկ թաղէս : Սորա խորհրդով սկսու ճանապարհորդեալ 'ի Փիւնիկիա և յԵգիպտոս, ուր 'ի քրքմաց անտի ուսաւ զամենայն խորհուրդս նոցա և զերկրաչափութիւն և զաստեղաբաշխութիւն, յորս յաւել և զերաժշտութիւն և զթուականութիւն վարժեալ 'ի մոգացն քաղզէացւոց և պարսից, առ որս գերի վարեցաւ 'ի Կամրիւսեայ եգիպտացւոց աշխարհակալէ : Գրաւաթափ եղեալ յիշխանէն կրոտոնացւոց եկն 'ի Սամոս . այլ տեսեալ թէ ոչ ուղիղ իմանան և խոտեն զուսումն իւր՝ անց 'ի Կրոտոն քաղաք տարենտեան ծոցոյն՝ յեզերս ծայրից Իտալիոյ, զոր յայնժամ յուռնական հատուածք բնակիչք տեղւոյն մեծ յուռնատան կոչէին . և անդէն կառուցեալ իւր համալսարան, արար վաղվաղակի աշակերտս յորովս :

Մըքս յերկուս դասս էին բաժանեալ, 'ի հպատակս պիւթագորական կարգացեալս, և 'ի լոկ աւնկնդիրս պիւթագորեան անուանեալս : Առջինքն միշտ ընդ նմա կէին իբրու հասարակութեան իմն օրինօք, և հաղորդ էին խորին խորհրդոց, և աւագ բանից վարդապետութեան նորա, արժանի եղեալ այնմ յետ երկար փորձոյ և երեսեան կամ հինգամեայ սասաիկ լուծեան, և զցայգ միայն լսէին 'ի նմանէ՝ և այն 'ի ներքոյ վարագուրի : Յերկրորդաց սակի էին ամենեքին որ ընթանային 'ի լուր վարդապետութեանցն՝ զոր հրապարակախօս լինէր յաղագս գլխաւոր կարգաց բարոյականին :

Չիմաստասիրութիւն՝ զոր նախ ինքն անուանակոչեաց, բաժանէր 'ի տեսական և 'ի գործական : Յառաջնումն ճառէր զԱստուծոյ և զհնգւոց և զգգալեաց . յերկրորդումն զկարգաց բարոյականին : Ընդ քողով թուոց առագաստեալ էր բնազտնցական վարդապետութիւն նորա : Միակն նշանակէր զԱստուած, երկակն զնիւթն աստուածաստեղծ յաւիտենից, երրեակն զարարչագիր համեմատութիւն կարգի և խառնուածոյ նիւթոյն . այլ պէսպէս ցոյցս իմաստից ունէին ամենայն ընդարձակ թիւք . և տասնեակն՝ յորում բովանդակին ամենեքին, անուանէր հանդիսարան

ամենայն թուական և երաժշտական բանի , և նշանակ ախեզերաց : Ընդ ձեռամբ վեհագունին Աստուծոյ գնէր զայլ ստորին աստուածան՝ զայս կամ՝ զգև և և զգիւցազունս սերունդս նորա : 'ի լուսնոյ 'ի վեր ամենայն ինչ ըստ նորա յաստուածայնոյն տեսչութենէ ուղղեալ լինէր . իսկ ենթալուսնեայքս՝ է ինչ որ 'ի խնամակալութենէ , է որ 'ի հրամանաց կապելոց կամ 'ի ճակատագրէ և 'ի բախտէ , և է որ 'ի խորհրդոց մարդկան :

Եւ զհոգիս մարդկան իբրև մասն ինչ աստուածական էութեանն խոստովանէր . և գնէր փոփոխութիւն շնչոց 'ի մարմնոց 'ի մարմինս մարդկան կամ անասնոց , ուսեալ 'ի հնդկաց և յեգիպտացոց : Եմին իրի և չհրամայէր սպանանել զկենդանիս , և մի ուսեալ . սակայն զայդ ոմանք կարծեն արարեալ նմա առ 'ի խորշեցուցանելոյ զմարդիկ յարենէ , և զբանջարակերութիւն առողջապոյն ճանաչելոյ 17 : իսկ մերն Էդինիկ , « Յայտ են , ասէ , պատճառքն ուստի զմիսն շնչաւորացն հրամայէր չուտել , որպէս թէ հոգի աստուածեղէն իցէ 'ի մեղիսն , և վասն այնորիկ չիցէ պարտ ուտել զմիս կենդանեացն : . . . Եոյնպէս . . . ոչ հրամայէ անասունս զոհել զից , որպէս թէ չիցէ պարտ զոհել աստուածս աստուածոց . քանզի հոգի աստուածեղէն ասէ յանասունսն . և յայտ անտի է , զի երկիր պագանել (աստուածոցն) հրամայէ , և զոհել ոչ » : Բայց զպատուէրն չգոհելոյ անասունս այլք Էմպեգոկոլի ընծայեն :

Մարդկան երջանկութիւն գնէր զարձակուրդ 'ի կապից և յարգելանաց մարմնոյ . յորում համարիտ գտաւ նմա և Պղատոն . և յայս հայեցուցանեն զանողանեալ աստիճանք մաքրութեան , համբարձման մտաց , հայեցողութեանց և խոշտանգանաց մարմնոյ՝ զորս պատուիրէր :

Յաւիտենական համարէր զաշխարհս առ 'ի յԱստուծոյ յարգարեալ , և նախ ինքն անուանեաց զնա յունարէն *κόσμος* , որ է կարգ , արգ , զարգ : Եւ 'ի շարժմունս լուսաւորաց իմանայր երաժշտական ինչ յարմարութիւն եղանակաւոր նուազաց և միաբանութիւն արուեստականաց , որ առ

բայցարձակ հեռաւորութեանն ոչ լինի մեզ լսելի : Ըստ ոմանց 'ի միջակէտ տիեզերաց եդ զարեգակն անշարժ ետեղակալ, և զնսվաւ շրջեցոյց զերկիր և զայլ մոլորակս այլ և այլ հեռաւորութեամբ : Եցոյց զուսաբերն և զգիշերավար զնոյն ինքն զարուսեակն գոլ . զաստեղսն եդ մէն մի աշխարհս, զլուսին և զայլ մոլորակսն բնակաւորս . և զգիսաւորսն աստեղս ասաց լինել, որ ընդ ժամանակս ինչ իւրեանց շրջանին երևին մեզ : Ազգի ազգի գիւտովք ճոխացոյց զերկրաչափութիւն և զերթաշուութիւն, ընդ որս համարի և հոչակաւոր տեսութիւն հակուղոյն և գիւտ միալարին :

Յաջորդեաց 'ի վարժարանին Արիստէոս, որ և առ իւր 'ի կնութիւն զայրի նորին զԹէանով ¹⁸, և ուսոյց զերկոսին որդիս նորա զՄնեսարք և զՏելաւգէս, որոց առաջինն յաջորդեաց զԱրիստէոս, և զսա Տիւգաս կրոտոնացի . առ որով աղմուկ շփոթի եղեալ 'ի Կրոտոն՝ լուեաց գալրոցն պիւթագորական : Սակայն ուսումն նոցա մնաց բազում ժամանակս . և բաց 'ի Չալէկոսէ լոկրացւոցն օրէնսգրէ և 'ի Քարոնդասայ օրինագրէ սիւբարիացւոց, զորս ոմանք երիցացուցանեն ժամանակաւ, ընդ հոչակաւոր աշակերտս Պիւթագորայ դասին Արքիտաս տարենտացի, որ գրեաց զընութենէ տիեզերաց, յոճ և 'ի ձև արուեստի արկ զշարժարանութիւն ¹⁹ և ճարտարեաց 'ի նմա զՃախարակ և զպտուտակ : Փիլոլայոս կրոտոնացի աշակերտ նորին, որ առաջին համարի ուսուցող լեալ շարժման երկրի : Էւփանտոս նոյնպէս կրոտոնացի, որ եցոյց զշարժումն երկրի ոչ տեղւոջէ 'ի տեղի անցանել, այլ իբրև անուոյ միոյ զաւանցիւքն : Ալկմէոն նմանապէս կրոտոնացի, զորմէ ասեն նախ ձեռնարկեալ յանգամազնութիւն մարդկային մարմնոյ : Տիմէոս լոկրացի . 'ի սորա գրոցն որ յաղագս հոգւոյ աշխարհի և բնութեան՝ առ Պղատոն զբազում կարծիս իւր : Ոկելոս լուկացի, յորոյ աշխարհապատում գրոցն բազում ինչ ընկալաւ Արիստոտէլ 'ի գիրս ծննդեան և ապականութեան : Եպիքարմոս սիկիլիացի ի մաստասէր և բանաստեղծ, որ գրեաց զընութենէ

և զբժշկականէն . արարկատակերդութիւնս հին
ոճով, և 'ի հելլենական այբուբենսն յաւել զեր-
կոսին տառսն Պ և X : Եւսպեղոկղէս սիկիլիա-
ցի, որ սկիզբն ամենայն գոյից եգ զմիաբանութիւն
կամ զսիրելութիւն և զհակառակութիւն, և տո-
չորեալ մեռաւ 'ի բոց հրոյ Ետնէ Լերին, ուրկա-
մաւ հոսեալ ասէն ոմանք զանձն²⁰ : Եւգոքոսոս
կնիդացի իշխան աստեղաբաշխութեան ժամանա-
կին, որոյ են և բազում մատեանք աստղաբաշ-
խականք, չափաբերականք և բնախօսականք : Ի
պասոս մետապոնտացի, որ ուխտանենգ պիւթա-
գորական գատեցաւ, քանզի փոխեաց զսահմանս
վարժարանին և նշաւակեաց զծածուկան :

'ի սմին աղանդոյ յետ ոչ սակաւ ժամանակաց
երևեցաւ և իպարքոս նիկիացի, որ առաջին յայտ-
նեաց զյետախաղաց շարժումն աստեղաց յարևմը-
տից յարևելս, յորմէ լինի կանխումն գիշերահա-
ւասարից, որոց և զաղիւսական իսկ յօրինեաց : Ոչ
օտար համարելի է 'ի գպրոցէ աստի և Արքիմի-
դէս սիրակուսագի, երկրաչափական, գործիա-
կան և բնազննական գիւտովք և ստեղծուածովք
աշխարհաբարոզ այր, և մի 'ի Ճմարիտ գիտնոց
նախնի ժամանակաց :

ԵՂԻԱԿԱՆ ԱՂԱՆԴ.

Եւս սկիզբն առ 'ի Քսենոփանեայ կողոփո-
նացւոյ, և անուն' 'ի Պարմենիդեայ աշակերտէ նո-
րա, որ էր բնիւ յԵղէս կամ Վեղիս քաղաքէ Լու-
կանիայ : Քսենոփանէս վտարանդեալ 'ի հայրե-
նեաց, յետ հարուստ մի աստանդ չրջելոյ՝ անկաւ
'ի Կատանիա և 'ի Չանկլէս, այժմս Մեսինա .
ուր ձեռն տուեալ 'ի կարծիս պիւթագորեանց՝
որ յաղագս մշտնջենաւորութեան աշխարհի, մի
միայն գոյացութիւն ընկալաւ 'ի նմս, զամենայն
ինչ մի ասելով, մշտնջենաւոր, անբաւ, անշարժ,
անփոփոխ, գնդատեսակ, և զմին զայն՝ Ատուած :
Յարեաւ ընդ նորա Պարմենիդէս, որ միեցաւ
և 'ի բնագիտութիւն . ապա Մելիսոս սամիացի,

և Չենոն եղէացի՝ առաջին գրիչ օրինաց ինչ հա-
կաճառութեան, որք ըստ Արիստոտելի առա-
ւել յիմաստակացն առաջնորդէին արուեստ: Ա-
շակերտ գտաւ Չենոնի Լէկիպպոս արգերացի
'ի Թրակիայ, որ զՔսենոփանեայ կարգածն թիւ-
րեաց 'ի նիւթական իմաստասիրութիւն, և կամ
ասել՝ 'ի վարդապետութիւն աշխարհակերտ հիւ-
ղեայց: Նոյն իմաստասիրութեան անսաց և Գիւ-
մոկրիտոս արգերացի՝ աշակերտ նորուն Լէկիպ-
պոսի, ընդարձակեալ զայն յոյժ. և այր եղեալ
անխոնջ և սաստիկ հետամուտ բնագիտութեան,
և յառաջեալ քան զամենեփին, անուանի եղև և
զամենայնէ ծաղր ածելով: 'ի նոյն անկաւ և Հե-
րակղիտոս եփեսացի. յայն ինչ և եթ չմիաբա-
նեալ Գիմոկրիտեայ՝ զի զամենայնէ արտասուէր,
և արհամարհոտ մարդատեցութեամբ աւուրս բա-
զում՝ 'ի կենաց իւրոց անցոյց յանտառս, և ոչ
գնաց և ոչ յարգեցաւ ուսումն նորա վասն անի-
մանալի մթութեան ոճոյ և բանիցն նորա, որով
միայն հռչակաւոր եղև:

Ճամանակակից և բարեկամ Գիմոկրիտեայ,
այլ և աշակերտ ասի լեալ մեծն այն և բազմա-
հոշակ յամենայն ողջամիտ գիտութիւնս բնու-
թեան, և անմահ 'ի բժշկականին բանիւ և ար-
գեամբք գերազանցեալն զամենեքումբք Հիպո-
կրատէս. որոյ պատառ մի 'ի գրոցն թերթից մնա-
ցեալ մինչ առ մեզ՝ սքանչացումն է և պատգամ
բնախօսաց, մանաւանդ բժշկաց:

'ի գիմոկրիտեան աշակերտութենէ անտի ել
և Պրոտագորաս արգերացի, որոյ յերկբայս ար-
կեալ զգոյութիւն աստուածոց, արսորեցաւ յա-
թենացւոց. և Գիսագորաս մելացի, զորոյ զգլուխ՝
տաղանդոյ կշռեցին աթենացիք՝ եթէ որ սպանցէ
զնա, և երկուց՝ եթէ ողջ 'ի ձեռն տայցէ. քան
զի ժպրհեցաւ ժխտել համարձակ, լուսալ և
հայհոյել զգիսն: Պրոտագորայ աշակերտ եղև
Պրոդիկոս քիացի անուանին յիմաստակաց, որ ընդ-
այլ աշակերտսն ստացաւ և զԷւրիպիդէս և զԻ-
սոկրատէս. բայց պարտուորեցաւ ըմպել մոլա-
խինդ՝ իբրև անկրօնութեամբ խանդարիչ մանկու-

Թեան: Աերջին'ի նմին ազանդոյ եղև Անաքսարքոս
արդերացի, հռչակելին արիութեամբ'ի համբերու-
թիւն չարչարանացն՝ զոր խոշտանգեաց զնա գո-
ռոզն՝ Նիկոկրէոն 21 :

Աստանօր գիտելի լիցի, զի չիք գրեթէ և ոչ
ոք 'ի նախնի իմաստասիրաց, որ ընդ ամպարըշ-
տուութեան դատաստանաւ չիցէ անկեալ ըստ պատ-
մուութեանն : Սակայն ողջամիտք ոմանք, որոց փոյթ
է պատիւ մարդկութեան և բանականութեան,
արգարացուցանեն զբազումս 'ի նոցանէ, իբրև
Պոկրատ, յանկրօն և յանաստուած կարծեացն
ամբաստանութենէ . բայց յոմանց, որոց ոչ իմաս-
տասիրի, այլ մոլոյ և խելագարի անուն վայելէ,
եթէ բնաւ և իցեն ոք եղեալ այնպիսիք . քանզի
ասեն, թէ որ ճշմարիտ իմաստասէրքն էին, նո-
քա զբազմաստուած կրօնսն և զպաշտամունս հայ-
րենականս միայն ընդ հենգն հանեալ անարգէին,
և զերախանս՝ մանաւանդ թէ զնախիրս գիցն
չամբշէլոց . այլ 'ի սիրտս իւրեանց, և բանիւ ևս՝
գաւանութիւն գիտութեան բերէին առ մի Ա-
տուած ամենայնի և առ ինամ նորա, և վասն
ոգւոցն անմահութեան ճարտարամտէին : Իսկ
ուամիկն զամենայն խոտորումս 'ի հարցն խորա-
նաց՝ ամպարչտութիւն և հայհոյանս կարծէ . չպա-
կասեն և թշնամիք որ բարրանս պատճառեալ
յօգեն . ուստի և որ համարձակախօս գտան առ
նոսա, 'ի մահ և 'ի վտարանդութիւն կնքեցան :
Միւս կարծիքն վտանգ է ևս յանաստուածիցն
կողմանէ, որ զամենայն իմաստունս՝ անձանց իւ-
րեանց նմանս կամին և քարոզեն իսկ, ստուա-
րացուցանել զիւրեանց ջոլիրն և հօրան լինել :

ԳԻՒՌՈՆԵԱՆ ԵՒ ՍԿԵՊՏԻԿԵԱՆ

ԱՂԱՆԴ .

Պիւռոն կամ Պիհւոն յազգէ եղէացի աշա-
կերտ Անաքսարքոսի համարեցաւ առաջնորդ ա-
զանդոյն՝ որոյ օրէնք էին յերկուանալ զամենայնէ,
Թէպէտ նոյն օրէնք էին և միջինն ակագեմիոյ՝ զոր

սահմանեաց Արկեսիզայոս : Այլևայլ անուանք են աղանդոյս , պիւռոնեան՝ յանուն առաջնորդին , յերկուական , սկեպտիկեան՝ որ է զննական , խուզակ , անճառական և անհասական . այս ամենայն 'ի կրօնից անտի աղանդոյն , զի յաւեժ երկմտութեամբ ուսուցանէր զննել և խուզել զամենայն , և իբրև անհասից ոմանց անքննութիւն խոստովանել և անհաւան կալ :

Արդ՝ ուսուցանէր Պիւռոն չլինել ինչ 'ի բնութեան իրաց ճշմարիտ կամ սուտ , արդար կամ անիրաւ , բարի կամ չար . և անգիտութիւն ամենայնի և անհասութիւն կամ անստուգութիւն . և զամենայն ինչ 'ի կարծեաց և 'ի կոյր սովորութենէ մարդկան :

Եւ այսքան այլանդակ վարդապետութիւն եգիտ իւր համախոհս , յորս նշանաւոր եղեն Էւրիլոք , Էկատէոս աբղերացի , Նաւսիփանէս աէպցի և Տիմոն փլիացի , ընդ որում շիջեալ էր աղանդոյս , եթէ յետ բազում ժամանակաց չէր արծարծեալ զնա Պաղոմեայ կիւրենացւոյ , զորոյ զբազմութիւն աշակերտացն թուէ Լայերտացին . յորս և անուանի գաւա Սեքստոս ներհմտականն կարդացեալ , առ ինքնակալութեամբ Անտոնինոսի Պիոսի , և ճոխ և հարուստ հմտութեամբ արար տասն գիրս իմաստակութեան , թէ անհնար է ունել ինչ գիտութիւն , որ կարծի 'ի ծաղր և յայպանունն համարձակախօս և վճռարան իմաստասիրաց ժամանակին :

ՅԱՂԱԳՍ ԵՏՐՈՒՐԱՑԻՈՑ ԵՒ ԼԱՍԻՆԱՑ .

Նարտարարուեստ անօթքն ետրուրացիք՝ գեղեցկաձև յօրինուածովք պճնազարգք , որ առատ գտանին 'ի Թանգարանս Փլորենտիայ , Հռովմայ և Նիէպօլսի , որպիսիք ոչ սակաւ զարգիս ևս 'ի վեր երևեցան 'ի գաւառս Կապուայ և Նորայ , թող զհռչակաւոր յիշատակարանս Պետտոսի՝ զորս համարին հմուտք ձեռակերտս ետրուրացւոց քան

զհելլենականն անգամ հնագոյնս , այս ամենայն ցուցանեն բաւականութեամբ , որչափ զարգացեալ էր յազատական տրուեստս և յառաջ քան զհելլենացիս՝ աղքն այն վաղնջական , որ զաշխարհ մի մեծ իտալական կողմանցն ընոյր յայնժամ : Աստի դիւրաւ է ևս հասանել , քանի՛օն բարգաւաճեալ էին նոքա և 'ի դիտութիւնս , որ կից դնան կամ զկնի ազատական արհեստից : 'ի կրօնից սոցա բազում կարգս և ձևս արարողութեանց գիտեմք առեալ հռովմայեցւոց , մանաւանդ զհաւահմայութիւն և զլերգահմայութիւն : Իսկ այլոց կորուսեալ է յիշատակ , և չիք ինչ զնոցանէ հաւաստիք :

Ընդ հակառակն՝ նախնի հռովմայեցիք , որ և լատինացիք , 'ի սպառ պատերազմաց պարապեալք , ոչինչ հոգ տարան ազատական տրուեստից և դիտութեանց . վասն որոյ ոչ մի ոք յիշատակի նոցա իմաստասէր առ թագաւորօք , և սափաւք ոմանք առ բգեշխօքն : Իմաստասիրութեան ինչ փոյթ ոչ երևեցաւ առ նոսա , մինչև սկսան ելուստուունել ընդ յոյնս . ուստի և ոչ մի ինչ աղանդ սահմանեցին իւրեանց , այլ 'ի բազմապատիկ ազանդոց անտի յունաց՝ էր որ այսմ , և էր որ այնմ աշակերտեցաւ :

Յակադեմեանն նուիրեցան Մ. Բրուտոս , Մ. Տերենտիոս Վարրոն ամենահմուտ այր , Մ. Պիսոն , և Մ. Տուղղիոս Կիկերոն , գլուխ ճարտասանից և իմաստասիրաց հռովմայեցւոց , որոյ բազում մասեանք կան և առ մեօք : 'ի ստոյիկեանն Սկիպիոն ափրիկեցի , Մուտիոս Սկելուլա , Կ . Լելիոս , Լ . Փիլիպպոս , Մ . Կատոն , և յետոյ Լ . Աննէոս Սենեկա կորգովացի 'ի Սպանիոյ՝ վարժապետ Կերոնի . Լուկանոս , Պերսիոս , Գիոն ոսկիբերան , Եպիկտետոս 'ի Հերապոլսոյ Փռիւ գիւյ ստրուկ Եպափրոզիտեայ՝ զոր և վերագոյնգ յիշեցաք , Փլաբիոս Արրիանոս , և Մարկոս Արեղիոս կայսր : Յեպիկուրեանն՝ Լուկրեաիոս Կարոս , որ զուսուսն զայն աւանդեաց գրօվ 'ի քերզածին բնութեան էից , Տ . Պոմպոնիոս Ատտիկոս , Լ . Տորկուատոս , Կ . Վելլէոս , Կ . Տրե-

բատիոս, Կ. Կասսիոս, Ուրբատիոս Փլակոս բա-
նաստեղծ, ըստ ոմանց և կրսերն Պլինիոս : 'ի
Ճեմականն Տիրանիոն, Անդրոնիկոս հռոգացի, Պլի-
նիոս երէց՝ բարեացապարտն բնապատմութեան,
Թէպէտ զբաղեալ 'ի հոգս հասարակաց սակաւ ինչ
ժամանեաց անձամբ քննել, և բազում ինչ 'ի մա-
տենագրաց հաւաքեաց կամ 'ի բերանոյ ժողովը-
դեան, որով և յուով առասպելս 'ի ներքս ընկա-
լաւ, և Աղեքսանդր Ափրոդիսեան՝ մեկնիչ կամ
լուծիչ Արիստոտելի կարգացեալ, որ նախ 'ի
Հռովմ՝ առաջնորդ եկաց Ճեմական գալրոցին
կանգնելոյ 'ի Մարկոսէ Աւրեղիոսէ և 'ի Լ. Վե-
րոսէ, յետ մեծաւ նախանձու ուսուցանելոյ յԱ-
թէնս և յԱղեքսանդրիա զարիստոտելեան ա-
զանգն անխառն յամենայնէ : Սա համարի գլուխ
մեկնչաց Արիստոտելի, և այլք առ հասարակ
յամենայն ազգաց սմա անսացին : Առ Մարկոսիւ
Աւրեղիոսիւ էր, և բժիշկ տան նորս, մեծ իմաս-
տասէրն և բժշկապետ Գաղենոս կամ Գաղիա-
նոս, երկրորդ յետ Հիպոկրատեայ. որ Թէպէտ
Ճաշակեաց փոքր մի յայլ և այլ աղանգոց, բայց ա-
ռաւել Պղատոնի ուսմանցն եղև սիրող և մեկնիչ :

Գ Լ Ո Ւ Խ Ս Չ Ո Ր Ր Ո Ր Դ

ՅԱՂԱԳՍ ԸՆՏՐԱԿԱՆԱՑ .

Մինչգեռ ազգ ազգ ազանդոց առ հելլէնս
և առ իտալիացիս մարտնչէին ընդ միմեանս, մա-
նաւանգ որ յառաջագէմք և պերճագոյնքն էին
'ի նոսս հնգեքին սոքա, պիւթագորականն, ալե-
գեմեանն, Ճեմականն, սաոյիկեանն և եպիկու-
րեանն, այլ իմն նորորինակ ոճ՝ իմաստասիրու-
թեան՝ որ միայն է ուղիղ և հարազատ, սկիզբն
կալաւ յԱղեքսանդրիա 'ի մուտս անդ հասարակ
թուականիս . և ոճն այս ինչ է . չյարել յաղանդ
ինչ, այլ ընտրել յամենեցունց զբանաւորն :

Նորս այս գալրոց յոճոյ անախ էառ զանգաւ

նահոցութիւնն ընտրական . և սորա հայր եղև Պո-
տամոն բնիկ Աղեքսանդրու, ուր վասն առատա-
ձեռնութեան Պաղովանց և մեծի մատենագարա-
նին 'ի նոցանէ կառուցելոյ՝ ընթանայր յայնժամ
աստի և անտի խուռն բազմութիւն գիանաւորաց
և իմաստասիրաց յամենայն կարգէ :

Յաչս անձանց ընտրական իմաստասերք թուէին
և մոլիքն այնոքիկ աղանդապետք նորածին եկե-
ղեցւոյ, Սիմոն մոզ, Մենանդր, Սատուրնինոս,
Բասիլիդէս, Վաղենտինոս, Կերինթոս, Մար-
կիոն և Մանի և այլք, որոց արևելեան, եգիպ-
տական, հելլենական և աղեքսանդրեան աղան-
դոցն արբեցութեամբ և մրրկաւ գլխագարութեան
դանդաչեալ, ժայթքեցին զայլանդակ հրէչս մը-
տաց իւրեանց, և յարուցին հերձուածս իմաստա-
սիրութեան և աստուածաբանութեան, և թքա-
լից մերժեցան 'ի բանէ և յեկեղեցւոյ :

Իսկ 'ի խոհական ոճ ընտրական իմաստասիրու-
թեան ձեռն ետուն առ ժամայն նախնի քրիստո-
նեայք, որոց հերքեալ բնաւին զեպիկուրեանն ա-
ղանգ՝ իբրև յոյժ հակառակ աւետարանին, յայ-
լուժ ամենայնի որ ոչ ընդդէմ ելանէր նմա՝ ըն-
տրէին 'ի հակաձառականն զԱրիստոտէլ, 'ի բա-
րոյականն զստոյիկեանս, և յաստուածաբանա-
կանս և որ յաղագս գիւաց կամ հրշտակաց և
հոգւոց մարդկան՝ զՊլատոն, իմաստասիրացն բը-
լորեցունց վեհագոյն զսա դասելով, վասն վարդա-
պետութեանց սորա ընտանեգոյն քրիստոսական
կրօնիցս թուելոյ :

Առաջին 'ի դպրոցէ աստի 'ի քրիստոնեայս եղև
բստ Սիգեաայ Աթենագորաս, որում յաջորդեաց
Պանդենաս, ապա մեծն Կլեմէս աղեքսանդրացի,
Երանոս, Յուստինոս վկայն, Տերտուղիանոս, Մի-
նուտիոս կամ Մինուկիոս Փելլքս, Որոգինէս,
Հերակղէս, Անատոլիոս լաւոգիկեցւոց եպիսկո-
պոս, Արնոբիոս, Լակտանտիոս, Եւսեբի, Սի-
նեսիոս, Ամբրոսիոս, Օգոստինոս, Հերոնիմոս,
Բարսեղ, Գրիգոր աստուածաբան, Յովհան Ոս-
կերերան, և այլք բազումք 'ի հարց սրբոց նախ-
նոյն եկեղեցւոյ :

Եւ 'ի մեզ 'ի հայս, յետ երկուց մեծամեծ լուսաւորացն իմաստից, Սահակայ և Մեսրոպայ, Եղնիկ իմաստասէր և պերճաբան վարդապետ կողբացի, որ քաջ և ճարտար կշտամբեաց զզանազան մոլորութիւնս նիւթապաշտից, զքեշին պարսից և զմանիքեցոց և զՄարկիոնի, և ինչ ինչ 'ի թիւր կարծեացն հելլենացոց . և թէպէտ ինքն ևս գթէ ուրեք ուրեք 'ի բնագիտականս, սակայն և այնպէս այն մատեան նորա պանչելի օրինակ է, որպէս հայերէն շարագրութեան, նոյնպէս և ուղղախոհութեան և կարգաբանութեան : Զկնի նորա պայծառացաւ Դաւիթ անյաղթ ներգինացի գրովքն Սահմանաց, յորում ոչ սակաւ հմտութիւնք երեւին և կարգաբանութիւն . Թարգմանեաց և մեկնեաց և զգիրս ինչ Արիստոտելի, եթէ արդարև մեծին Դաւթի իցեն այն Թարգմանութիւնք և լուծմունք, բարի կարծելով առնել ազգին . բայց եթէ ոչ այնպիսի այլանգակ ոճով և լեզուով էր վարեալ յայն շարագրածս, թերևս փոքր մի աւելի օգուտ գործէր : Մովսիսի խորենացոյ մերոյ քերթողհօր յոյժ գերահռչակեալ էր անուն զայնու ժամանակօք քերթողութեամբ և իմաստասիրութեամբ . բայց առ մեօք գրեթէ ոչինչ գտանեմք յամենածախ ժամանակէն մնացորդայնքանոյ անուան արժանաւոր, բաց 'ի համառօտ գրոցն աշխարհագրութեան, զորմէ և ոմանք երկբայաբար ունին զկարծիսն : Սակայն այլ ամենայն գրուածք նորա թէպէտ և ոչ բնիկ իմաստասիրականք, անշուշտ վկայութիւն մատուցանեն աստ անգ բազմահմուտ իմաստասիրութեան նորա և մեծի անուանն :

Գ Լ Ո Ւ Խ Հ Ի Ն Գ Ե Ր Ո Ր Դ

ՅԱՂԱԳՍ ՊՂԱՏՈՆԵԱՆՑ ԿՐՍԵՐԱՑ .

Յընտրականացն գարոցէ յարեաւ աղանդ Միաւորչականաց կամ պղատոնեանց կրսերաց , որոց ջան էր իբրև թէ զամենայն աղանդաց վարդապետութիւնս 'ի մի միաբանութիւն բերել , որոց և գլուխ եղև Ամմոնիոս Սահկա աղեքսանդրացի յաղգէ , 'ի ծնողացն քրիստոնեայ . որոյ վարժեալ նախ յընտրականն իմաստասիրութիւն՝ ըստ ոմանց 'ի Պանդենայ , և ըստ այլոց 'ի մեծէն Աղեմայ աղեքսանդրացւոյ , բայց ապա վտարանջեալ և 'ի գիցապաշտութիւն զառածեալ , սպաւանեաց չարաչար զուսուամն , զոր յընտրականացն էր ընկալեալ : Տեսեալ թէ իմաստասէրք քրիստոնէից առ մեծ ինչ ունին զՊղատոն , առ 'ի յաղթահարել զքրիստոսական հաւատս՝ գուն գործեաց ցուցանել , թէ որ ինչ բարի գտանի 'ի վարդապետութիւնս քրիստոնէից՝ 'ի Պղատոնէ աւանդեալ էր յառաջագոյն . վասն որոյ յամենայն զօրութենէ հնարեցաւ առ իմաստաստութեան տառիցն 'ի քարշ ածել զբանսն Պղատոնի թիւր նշանակութեամբք և բռնի մեկնութեամբք ստանդեղով , մինչև կարծիս տալ թէ բազում ինչ այլայլեալ իցէ 'ի նմա և յեղծումն տարեալ : Ապա մեալ այսպէս խառնուրդ ինչ պղատոնական իմաստից , արկեալ 'ի նոյն և փոքր ինչ 'ի պիւթագորականէն և 'ի ծածկագիտականէն , զի Պիւթագորաս և Պղատոն հիմունք էին ուսման աղանդոյս , իբրև աստուածարեալք և աստուածարիչք , յօգեաց նոր իմն ոճ իմաստասիրութեան և հաւատոց , զոր և ընդ քրիստոնէականին 'ի կշիռ բերել ժպրհեցաւ :

Յոլովք աշակերտեցան նմա 'ի սոյն , ընդ որս Երեննիոս , և Պլոտինոս , որ զնոր ուսուամն եմոյծ 'ի Հռովմ , և աշակերտեաց անդ զԱմելիոս

կամ զԱմերինոս Թոսկացի, զՊաւլինոս սկիւթուպօլսեցի, զԷւստոքիոս աղէքսանդրացի, զԶեոարաբացի, զԶոտիկոս, զԱսասրիկոս, զՓերմոս, զՄարկեղոս, զԱրոնտիոս, զՍարինիղոս, և զՌագասիանոս :

Հզօր խոյեան յայսմ աղանդոյ և սխերիմ քրիստոնէից եղև քան զայլս Պորփիւր, որում աշակերտեցան Թէոդոր ասինեցի, և Յամադիկոս քաղկիսացի՝ ոչինչ պակաս հռչակաւոր քան զվարդապետն : Փոխանակեաց զսա Եդեսիոս, որ ընծայեցոյց զԷւստաթիոս, զԱնտոնինոս, զՍպարտոս, զԷւսերի մինգացի, զՊրիսկոս Թեսպրոտացի, զՄաքսիմոս եփեսոացի և զԲրիտանթիոս, որոց յինքեանս արկեալ զՅուլիանոս կայսր, յուխակ քրիստոնէութեան ետուն ապստամբել :

Եւ յԱտտիկէ բողոքէ ընծայեցան աղանդոյս այսմիկ, զոր տարաւ անգր Պրուտարքոս աթենացի, այլ 'ի համբաւաւոր պատմաբանէն Պրուտարքեայ քերոնացւոյ որ առ Տրայիանոսիւ ընտրական իմաստասէր և ամենհմուտ բանիբուն : Ուսեալ նորա զայն յԱղէքսանդրիա 'ի Յերոկղէ և յՈղիմպիոսոքոս, կառոյց վարժարան յԱթէնս 'ի չորրորդ դարու 'ի ժամանակս Թագաւորութեան Թէոդոսի, և փոփոխեցան անգր ընդ նորա Սիբրիանոս, Պրոկղ, Մարինոս, Դամասկիոս և Սիմպլիկիոս :

'ի վախճանին Յուլիանոսի ուրացողի՝ հզօր ձեռնկալուի այսր աղանդոյ, սկսաւ և նա անկանել 'ի հինգ դարուն . մինչև ապա 'ի վեցն առ Յուստինիանոսիւ կայսերաւ ապառապուռ խաղաղացաւ 'ի միջոյ :

Գ Լ Ո Ւ Խ Վ Ե Ց Ե Ր Ո Ր Դ

ԱՆՑԱՆԵԼ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ ԱՌ
ՄՈՒՂԻՍ ԿԱՄ ԱՐԱԲԱՑԻՍ .

Լ Երչաւան հիւսիսական աղանց վայրենեաց 'ի հինգ դարէ հետէ բարձեալ էր յարեմաից զհռովմէականն ինքնակալութիւն, և թաղեալ ընդ նմին զգարութիւնս և զգիտութիւնս, մինչ զի յերկոսին հետագայ դարս չերևեցաւ զքանուանի, բայ 'ի Սեւերինոսէ Բոյեաիոսէ, 'ի Նասիոզորոսէ, 'ի սրբոյն Գրիգորէ մեծէ Հռովմայ և 'ի կրթսերն Դիոնիսեայ : Եւ յարեւելեայս յիշատակին Էնէաս գաղացի, Նեմեսիոս համբաւաւոր գրովքն յաղագս բնութեան մարգոյն ²², յորում կարծեօք յիշատակեաց զմի յերևելի գիւտից արդեաց, իմա զչրջան արեանն, Զսքարիա միտիլինեցի, Յովհաննէս Փիլոպոն և սուրբն Յովհան գոմասկացի : Զայնու ժամանակօք իմաստասիրութեան անուամբ պերճացեալ էին և առ մեզ 'ի հայս համարող և աստեղաբաշխն Անանիա շիրակունի, Յովհան իմաստասէր, Ստեփանոս սիւնեցի, և այլք : Ապա այնուհետև յերեսաց ծանր հակառակութեանց ժամանակին և բուռն հալածանաց զոր յարոյց զկնի յութ գարու Լևոն իսաւրացի կայսր 'ի վերայ իմաստասիրաց, 'ի յետին վաթարութիւն անկեալ դնէր իմաստասիրութիւն, մինչև եգիտ իւր ասպնջականութիւն առ Մուղրիս կամ արարացիս, որ անակնուենելին էր :

'ի բառնալ ազգին Օմայունեաց՝ որոց սիրելի էր սնապաշտ տգիտութիւն դենին իւրեանց, իշխանք երկու ապազունիք Ալմանզոր և Հարոն Ռաշիդ ժողովեցին զոմանս ոմանս 'ի գիտնոց՝ յաթու թագաւորութեան իւրեանց 'ի Բաբելոն, և վարձս և պատիւս առաջի դնելով ետուն թարգմանել յասորի և յարարացի լեզու զբազում մատեանս յունացն իմաստասիրաց, և մանաւանդ զԱրիս-

տոտելին և Չհեա նոցա Ալմամուն ոմն նոցին նա-
խանձաւոր գերազանցեաց զնոքոք, և զկնի ապա
այլ ևս ամիրապետք 'ի բաժանել և տարածանել
զսահման թագաւորութեան իւրեանց, յորդեալ
ծաւալեցին զգիտութիւնս յԱրիա, յԱփրիկէ և
'ի Սպանիա, զոր կալան 'ի մտից դարուն հինգե-
րորդի մինչ յեւս հնգետասանին:

Յովհան Դամասկացի՝ յարարացւոց Ալմանզոր
կարգացեալ՝ որ առաջին անուանեաց զմարդս քոյր
աշխարհ, և Հոնայն իպն իսահակեղեն առաջին հարք
արարացի գիտութեանց, ընդ որոց յաջորդեցին
ապա Ալկինտի, Ալփարաբի՝ որոյ բառասուն ան-
գամ ընթերցեալ ասի զընախօսութիւնն Արիս-
տոտելի, և երկերիւր անգամ զճարտասանութիւն
նորա, և վաթսուն գիրս լուծմանց արարեալ 'ի
վերայ իմաստասիրին այնորիկ. Աբասարի, Աւ-
ռաղի, Ավերրոէս և Ավիկեննա, որք զամենայն
աշխատութիւն թափեցին 'ի վերայ Արիստոտելի.
բայց ոչ շատացեալք թարգմանութեամբ և եթ,
լցին զայն և բիւրաւոր մեկնութեամբք, և 'ի տե-
ղիս տեղիս խանգարեցին իսկ, և այսպէս արկին
զառաջին սերմանս իմաստասիրութեան Դպրո-
ցականաց:

Գրիգոր իշխանն մեր մագիստրոս՝ այր հմուտ
իրաց նոցա, այսպէս աւանգէ եղեալ առ նոսա
զգիւտ իմաստից և գիտութեանց. « Սահլ ոմն
որդի Շապհոյ քաղզէացի և Ահարոն քահանայ,
սոքա թարգմանիչք և յոյժ տեղեակք յունական
լեզուին և արարացւոց, թարգմանեցին նախ զբժշ-
կականն. և իբրև ոչ եղեն հասու Ասկէպիայ և
Հիպոկրատեայ բառիցն, հարկ եղև նոցա զքերա-
կանութիւն նախ թարգմանել և զճարտասանու-
թիւն. և զկնի այնորիկ զիմաստասիրութիւն. և
ապա մի ըստ միոջէ: Եւ զի քաղաքականք էին,
և հարստութիւն իմայելական ազգին տակաւին
գոյր, բազում փոյթ յանձին կալեալ, մինչ զի
այսպէս գրեալ է 'ի մատենան իւրեանց ստուգու-
թեամբ, թէ որչափ թուղթս թարգմանեալ ցու-
ցանէին արբային, յոսկւոյն արարացւոց յաղնուէն
պարածածկեալ լինէին: »

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Օ Թ Ն Ե Ր Ո Ր Դ

Ի Մ Ա Ս Տ Ա Ս Ի Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Դ Պ Ր Ո Ց Ա Կ Ա Ն Ա Ց .

Մօտ 'ի վախճան ութերորդ դարու յաջորդեալ մեծին Կարողոսի 'ի Թագաւորութեան գաղղիացւոց աշխարհին զՊիպին զհայր իւր, իբրև խորտակեալ զԴեսիդեր վերջին Թագաւոր ընդգրբարտացւոց՝ առ զնոցա Թագն և պսակեցաւ 'ի Հռովմ կայսր հռովմայեցւոց, գուն դործեաց ամենայն ջանիւ 'ի զարգացումն գիտութեանց ըստ սաղրեղոյ հռչակաւորին Աւկուինի աշակերտին Բեդայի . կանգնեաց զհամալսարանն Փարիզու, հիմն արկ և այլոց ոմանց, որպէս Բոնոնիայ և Պապիայ իտալացւոց : Իմաստասիրութիւն որ մուտ կալաւ յայնժամ առ նոսա, ոչ այլ ինչ էր քան զարիստոտելեանն, և այն արաբացի ծպտեալ, որպէս տեսաք 'ի վերոյ . և 'ի տիրապետութենէ անտի զոր յայնց ժամանակաց հետէ պահեաց յերկար յամենայն գպրոցս, 'Իպրոցական յորջորջումն ընկալաւ :

'Ի յաջորդաց մեծին Կարողոսի գլխաւոր օժանդակիչ և նպաստամատոյց ուսմանց յարեալ 'ի յաջորդ դարուն Լեթարիոս կայսր, որպէս երևի 'ի հրովարտակէ իւրմէ 829 ամին, յորում սահմանին գպրոցքն Պապիայ, Եպորեգեայ կամ Իվրէայ, Աւգոստեայ տաւրինացւոց, Կրեմոնայ, Բոնոնիայ, Փլորենտիայ, Փիրմոնի, Վերոնայի, Վիկենտիայ, Փորոնին Յուլեայ, և այլք, որք և բացան առ հասարակ առաջի ուսմնասէր համբակացն դասուց այլոց քաղաքացն իտալացւոց : Այսմ հրովարտակի բարեյորդոր պատճառք ճանաչին երկու եղբարք միանձուցք, Ագելարդ և Վալլա, որոց վերջինն Արսէնիոս անուն առեալ, եկաց արբայ Կորբէյայ, և այլ ոմն կրօնաւոր Դունգալ անուն սկոտիացի, որ վարեաց գպրոց 'ի Պապիա :

Սակայն շանք Լեթարիոսի սակաւ ինչ արգիւնս

ետուն . քանզի աշխարհաւեր վերգովմունք երկ-
պառակութեանց , որ յեանորա ծագեցան 'ի յա-
ջորդս իւր , բաժանմունք դաւառաց որ զհետն ե-
կին , ապստամբութիւնք մարդպետաց և ազատաց
բռնացելոց յանուն կայսերացն՝ յորմէ սկիզբն կա-
լաւ վիճակական պետութեան , հինահարութիւնք
հունգարացւոց և աւարեանց կամ հագարացւոց և
տաճկաց աստի և անտի 'ի միջերկրայս խալիայ ,
և անգագար պատերազմունք յորս պաշարեցաւ
համօրէն Եւրոպէ , շիջուցին 'ի սպառ զսէր դի-
տութեանց , և ընկզմեցին դարձեալ զԵւրոպէ 'ի
խորին ագիտութիւն , յորում և մնաց զինն և
զտասն դարն ողջոյն և զմեծ մասն ինչ մետասա-
նին : Ընդ այն ամենայն ժամանակս սակաւք ու
մանք յիշատակին որոց կայծակն ինչ գիտութեան
պահեալ իցէ :

'ի կէս մետասան դարուն սկսան գիտութիւնք
կենդանանալ 'ի մեռօրինակ թմբրութեանն , և ասա
անգ երեւեցան գիտնականք ոմանք . յորում ժա-
մանակի ընտրական իմաստասիրութեամբ ծաղ-
կէին 'ի հայս յետ Նարեկացւոյն մեծ իշխանն և
իմաստասէր Գրիգոր մագիստրոս , և փոքր մի զկնի
Յովհաննէս Սարկաւազ վարդապետ՝ թուական և
տումարական արուեստիցն ներհուն : Գուժողոն
ոմն անուն արեաացի նորոգեաց յիտալիայ զե-
րաժշտութիւն , իրներիոս զերաւագիտութիւն :
Յերկոտասանին աճեցին գիտութիւնք , յորոյ
սկզբան ծաղկեաց սուրբն Բեռնարդոս . 'ի կէս
նորին վանական ոմն Գրատիանոս՝ զսահմանս և
զկոնդակս քահանայապետից հաւաքեաց 'ի մի , և
եղև հայր գարոցաց կանոնական իրաւանց . և Պեա-
րոս Լոմբարդոս նորաձև իմն յարգարեաց զաս-
տուածաբանական գիտութիւնն գրովք վճռոցն ,
յորս բացայայտեաց զերեւելի բանս գրոց սրբոց
և հարց . և յելս այնր դարու համբաւեցան յոյժ
Գերարդ կրեմոնացի և Վամպան նովարացի չա-
փաբերութեան և աստեղաբաշխութեան հրահան-
գօք : Առ այսու ժամանակօք աստուածաբանա-
կան և իմաստասիրական ուսմամբք և գրովք ա-
կանաւոր էին 'ի հայս Սարգիս և Իգնատիոս վար-

գապետք, երկոքին Ներսէսք Շնորհալին և Լամբրոնեցին, և Մխիթար Գօշ առակախօս և օրէնսագէտ :

Չաստեղաբաշխութիւն առաւել ջանացաւ պայծառացուցանել 'ի Սպանիա յերեքտասան գարուն Ալփոնսոս Թագաւոր Կաստիլիայ, որ ետ ուղղել զպտղման աղիւսակսն, և նովաւ անուանի եղեն ալփոնսեան աղիւսակք. իսկ յիտալիա Բ. Փետերիկոս կայսր, որ զԱլմաճէսզն Պաղռմեայ, այսինքն զմեծ մատեանն երկրաչափական և աստեղաբաշխական, հանգերձ գրովքն Արիւտոտելի և այլոց իմաստասիրաց և բժշկաց, ետ Թարգմանել յարաբացոյ 'ի լատին լեզու. կանգնեաց համալսարան 'ի Նէապօլիս, և Թիկունս և օգնականութիւն ետ բժշկական գարոցին Սալերնոնի: Բայց աստեղաբաշխութիւն այնք ժամանակաց խառն էր ընդ աստղահմայութեան: 'Ի սմին գարու Լէոնարդ Փիպօնակեան պիղացի եմոյծ նախ յիտալիա զարաբացի Թուանշանս համարողութեան, և յօրինեաց գիրս ինչ սկզբանց գրահաշուի²³ և արտաչափութեան: Ծիրանազգեաց աւագ ոմն եկեղեցւոյն Հռովմայ Պետրոսալիեցի եղև առաջին յորդորիչ նորոգութեան օրացուցի. Ռիքարդոս Սուխէտ անուն անգղիացի Թուարանական և աստեղաբաշխական գրովք համարող անուն ժառանգեաց. և Հռոգէր Պէքըն անգղիացի յաւել ընդ աստեղաբաշխութեան և զուսումն տարրալուծութեան, և կարծի գտակ լեալ վառօգոյ, և իբրև 'ի հեռուստ նշմարեալ զգիւտս ինչ արգեաց, որպէս զգիտական, զըստուերատան, և զօգապարիկ գնաոյ. և 'ի ռամկէն կախարդ կարծեցաւ: Գիտունք 'ի հնուսն իբրև կախարդք բամբասեալ լինէին, առ մեօք իբրև անկրօնք և հերետիկոսք, ասէ Մոնգէսքեհօ:

Յառաջեաց յոյժ յայնժամ և աշխարհագրական հմտութիւն ճանապարհորդութեամբ վենետիկեացն Նիկողայոսի Մափէոսի և Մարկոսի Պողոսի զոր արարին ընդ ցամաք մինչ 'ի սիւնէացւոցն կամ 'ի ճենացաշխարհ և յապոնացւոց. զարգացաւ և նաւուղջութեան արուեստ գիւտիւ-

բեւեռացուցին կամ կողմնացուցին, զոր ոմանք այսմ ընծայեն և ոմանք այնմ, բայց սովորաբար ընծայի Փլարիոսի Ճօյեայ :

Սակայն նախապատիւ ուսուցիչ այնր գարու էր աստուածաբանութիւն և իրաւագիտութիւն. յառաջնութեան հռչակաւորք եղեն մեծն Ալպերտ, սուրբն Թովմաս ագուինացի, սուրբն Բոնաւեն, ասուրա, Յովհաննէս Տունս սկովտ կամ սկովտիացի . իսկ յեկրորդութեան այլք բազումք . ոյր աղաքաւ ըսց 'ի Բոնոնիայ, կառուցաւ համայսարան և 'ի Պատաւիոն 'ի նմին գարու . և դպրոցք և վարժարանք յայլ բազում քաղաքս, որք և բազմաժողովք էին գասուք համբակաց . սկսաւ և սովորութիւն հանգիսի վարդապետական պսակաց :

Իսկ արուեստն բանական, բնագանցութիւն, բարոյական և բնագիտութիւն 'ի Ճեմական և 'ի դպրոցական ազջամիջի, այս է յիմաստական և 'ի սնտի նրբախօսութիւն անօգուտ մանաւանդ թէ և վնասակար խնդրոց պատանդեալ կային . և Ռայմոնդոս Լուլլոս մայորիկեցի յազգէ՝ զուր աշխատեղ և իւրով Մեծ Արուեստիւն մուծանել նոր իմն ոճ ուղղախոհութեան : Ամենայն ուսուցիչ և ջան ժամանակին՝ էր գտանել, թէ զինչ մեկնութիւն, զինչ միտս արժան իցէ տալ բանից Արիստոտելի, առանց ինչ փոյթ փանելոյ՝ քննել տեսանել, թէ բանք Արիստոտելի՝ ըստ կամս կարկատեալք նախ յԱպելիկոնէ և 'ի Տիրանիոնէ, և ապա յարաբացուոց, համաձայնք իցեն արգեօք բանի և ճշմարտութեան և բնութեան իրաց :

Մտրթ է զճաշակ ինչ առնուլ զայնր իմաստասիրութեան յերկուց աղանդոց անտիյորս ճեղքեցաւ նա յայնժամ . մի՛ իրականաց կոչեցեալ, որք պնդէին թէ արտաբոյ անհատից և մասնաւորաց գոն տեսակք ինչ և բնութիւնք ընդհանուրք որոց եկեալ զմասնաւորքն՝ որոշեն զնոսա յայս և յայն սեռ կամ տեսակ . և միւս՝ Անուանակա նաց կարգացեալ՝ որ ընդհակառակն ասէին, ընդհանուր բնութիւնք 'ի ձայնս և եթ են և 'ի միտս մեր, և ոչ 'ի բնութեան իրաց . քանզի սեռ և տեսակ ոչ այլ ինչ են, եթէ ոչ մտաւոր յօրինուած

չանձնաւոր գաղափարաց, զոր մէք մեզէն առեալ յանհատից իրաց և 'ի մասնականաց, կազմեմք 'ի միտս, և կապեմք ընդ ձայնս ինչ. զի բնութեան զանհատսն և զառանձնաւորսն միայն է 'ի գոյութիւն ածել: Առաջին կարծիքն նշանակեալ յառաջագոյն 'ի Սեւերինոսէ Բոյետիոսէ արծարծեցաւ վերստին յերկոտասան դարու 'ի հիւսիսա կողմանս գաղղիացւոց աշխարհին յՈգուարգէ արբայէ, յոր և անկան Պետրոս Լոմբարդոս, Աւստրալ մեծն, սուրբ Թովմաս, Բոնաւենտուրա, Սկոլտ, և այլք. երկրորդ կարծիքն ել նախ 'ի Ռոսկեղինոսէ անգղիացւոյ, որում անսացին ապա վերոյիշեալքն Պետրոս այլիեցի, Սուխետ, և Յովհաննէս Գերսոն, և այլք յայլոց ազգաց: Եւ այսպէս սոնքացեալ ստուարացեալ երկոցուն կողմանցն, այնքան սաստկապէս ամհաբար եկին բախեցան բանակուիւ մարտիւ 'ի գիմի իրերաց, մինչ երիցս վարանդութեամբ հալածական լինել առանականացն յաշխարհէն գաղղիացւոց, թէպէտ և նիգալակից 'ի կողմ իւրեանց ունէին զերաւանցն Ճշմարտութիւն: Բայց 'ի լուսանալ Ճշմարիտ իմաստասիրութեան՝ միւս կողմն մերժեցաւ յամենայն ողջամտաց. յորս երևելի գլտաւ Գուլիէլմոս Ովկամոս, ուղիղ իմաստասիրութեան աշակերտ և վարդապետ 'ի նմին դարու. և մեծաւ քաջութեամբ եղծ կործանեաց զսնտոի նրբութիւնս ժամանակին, մանաւանդ զՍկոլտայն:

Եւ չորեքտասան դարուն են արք հռչակաւորք 'ի չափարբրութեան, 'ի բնագիտութեան, յաստեղաբաշխութեան, յիրաւագիտութեան, յարուեստս, 'ի գիւտ թղթարարութեան և ակնոցաց՝ որ եղև յիտալիա, անուաւոր ժամացուցի՝ որ նախ յԱնգղիա հնարեցաւ և 'ի Պատաւիոն զկատարումն սու. նոյնպէս 'ի գրականութեան, 'ի քերթողութեան, յաստուածաբանութեան, և յայլսն: Մոնգին ոմն բոնոնիացի ռուսոյց նախ ոչ չափաւորապէս զանգամազննութիւն ամենայն մասանց մարմնոյ. որ մեծ ինչ է ըստ ժամանակին. քանզի ամպարշտութիւն համարեալ էր երբեմն

կտրատել զգիւհուհն վասն դիտելոյ զցաւան և օգնելոյ ախտացելոյ : Փրանկիսկոս ոմն Ստաբիլեանց Չէքքօ Տասքօլի ասացեալ իտալացի, ախտարաց և գիւթութեան զհետ կրթեալ ըսակարծեաց ռամկին, դատապարտեցաւ կենդանւոյն 'ի հուր ըստ խստութեան ժամանակին : Սակայն առ բազումս տակաւին 'ի դպրոցական խաւարի մնաց իմաստասիրութիւն, մանաւանդ ըստ բանական արուեստի և ըստ բնազանցութեան մասին :

Առ մեզ յերեքտասան և 'ի չորեքտասան դարին ծագկէին իմաստասիրական բանիւք Վանական վարդապետ, Վարդան մեծն, Յովհան եղնկացի, Եսայի նչեցի, և այլք : բայց սոցա գեռ անծանօթ էր դպրոցական ոճն, որ եմուտ ճարակեցաւ յազգս մեր 'ի նմին չորեքտասան դարուն 'ի Բարթողիմէոսէ լատինացւոյ, 'ի Ներսիսէ Պալիենց և 'ի Յակոբայ Թարգմանէ և 'ի Ջահկեցւոց, մանաւանդ 'ի գրոցն Առաքինութեանց և Մոլութեանց . և այնմ ոճոյ իբրև լաւի իմիք և գիտնականի հպտակեցին և այլ բանիբունք և իմաստասէրք ժամանակին, քաջ 'ի բաց անկեալք 'ի լուսահետ շաւղաց նախնի ճարտարացն . և սակաւք ոմանք տղատ մնացին 'ի նորաձևութենէ անախ, մանաւանդ թէ յապականութենէ . որով և պրզ ծեցաւ ոչ միայն իմաստասիրութեանն և կարգաբանութեանն ոճ, այլ և հայերէն յստակ շարադրութեանն :

Գ Լ Ո Ւ Խ Ո Ւ Թ Ե Ր Ո Ր Դ

ԱՌԱՋԻՆ ՆՈՐՈԳՈՒԹԻՒՆ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ .

Առաջին պարծանք նորոգելոյ իմաստասիրութեանն յիտալիա, յորմէ տարածեցաւ ապա յայլ կողմանս Եւրոպայ, առաւելապէս խոստովանելի գոլ թուի յունացն՝ որոց խուռն բազմութեամբ փախուցեալ 'ի մէջ հնգեւտասան դարուն յերեսաց

Բ. Մահմետի, որ ՚ի 1453 առեալ զԿոստանդնուպօլիս բնաբարձ արար զյուզնական ինքնակալութիւնն, եկին անկան յիտալիա, և թիկունս ինքեանց արարեալ զՄեգիկեան տունն, մաին բնակեցին ՚ի Փլորենտիա: Բերեալ սոցա ընդ իւրեանս զքաջ բնագիրս հելլենացւոցն իմաստասիրաց, որ յայնժամ առաւել արաբացի թարգմանութեամբ ծանօթ էին քան բուն սկզբնագրօք, և նորոգեալ զնախնեացն ուսումն, թէպէտ ոչ այլինչ արարին քան թէ յարուցանել միւսանգամ զհին ազանգս հելլենացւոց, սակայն նովին իսկ գրգիւռ նոր ետուն հանճարոյ մարգկանն, որով առ սակաւ սակաւ յայլ իմն կերպարան փոխեցաւ իմաստասիրութիւն, մանաւանդ ջանիւք ուսմնարանին Փլորենտիոյ, Հռովմայ, Նէապօլսի և Վենետիոյ, որ ժրացեալք էին ՚ի ժամանակին յիմաստասիրական յորգորմունս:

Կէսք ՚ի նոցանէ միամտեցին ընդ Արիստոտելի՝ ուղղագրեալ զնա ըստ հելլէն բնագրացն, և այլք ՚ի Պլատոնի կողմ ելին. եղեն և խեղաթիւրք ոմանք որ կամակորելով զբանսն Արիստոտելի՝ նոքօք հնարեցան հաստատել զբաջազանս իւրեանց զմշանջենաւորութենէ աշխարհի և զմահկանացութենէ հոգւոյ:

Յովհաննէս Պիկ իշխան Միրանգուլայ լոնգոբարտացւոց, վասն ընդարձակ մտացն փիւնիկ կարգացեալ իւրոյ գարուն, ընդ պլատոնական իմաստասիրութեանն զուգեաց և զպիւթագորեանն և զժածկագիտականն, զոր ընկալան և այլք ոմանք յիտալացւոց և ՚ի գերմանացւոց, արք կախարդասարք մոլեալք ՚ի պատիրս կիւսահմայ ախտարաց և մոգութեան:

՚ի սկիզբն վեշտաստն դարու սահմանեցաւ ՚ի թէոփրաստոսէ Պարակելսոսէ այլ իմն ազանգ ոչ ինչ ընդհատ ՚ի ծածկագիտականէն. այն է՝ ազանգն բանգագուշելոց կամ աստուածիմաստից, որում անսացին և այլք ոմանք՝ յիմարաբար զակատեալք ՚ի սնոտի խաբէութիւն ոսկեխոյզ բնալուծութեան, զայլ և այլ հրահալելիս յոսկի կարծելով փոխարկել:

'ի նմին գարու Բեռնարդին Տելեսիոս կոսեն գացի յարոյց զիմաստասիրութիւն Պարմենիդեայ, և կառոյց զառաջին ուսմնարանն 'ի 'Կէապօլիս' տելեսեան կամ կոսենտեան անուամբ, յորում առաջին սկիզբն կալաւ փորձական ոճոյ բնագինութեան: Անտի ելին արք անուանիք նորանոր և յանգուգն վարգապետութեամբք. յորոց ոմն Թովմաս կամպանել ամս քսան և եօթն բանտարդել մնաց 'ի 'Կէապօլիս, և այլ ոմն Յորգան Բրունոս անուն կենդանւոյն այրեցաւ 'ի Հռովմ: Առաջինն՝ յոյժ երախտաւոր գտաւ բանական իմաստասիրութեան, հաստատելով զչորեսին ճշմարտութիւնս. Թէ չմարթեմք գիտել զէութիւն իւրաց յինքեանս, այլ միայն զերևոյթս նոցին և զհամեմատութիւնս. Թէ ներքին գիտակցութիւն գոյութեան մերոյ՝ է առաջին հաստատուն գիտելին մտաց. Թէ ամենայն իմացական զօրութիւնք մեր բովանդակին 'ի զօրութեան զգալոյ. Թէ համեմատութիւնն որ առաջնորդէ 'ի ծանօթէ յանծանօթն, սկիզբն է ամենայն գիւտից:

Էին և որ զսոյիկեանցն կենդանացուցին զիմաստասիրութիւն. որպէս և այլք, մանաւանդ գաղղիացիք, զեպիկուրեանն, մաքրեալ յամենայնէ որ հակառակ կայ մերոյ բարեպաշտութեանս:

'ի սկիզբն այսր վեշտասան գարու յարեաւ յԷւրոպէ հերձուածն նորաղանդից, որոյ աղանգապետք եղեն Լուծեր, Չուինգլիոս գերմանացիք, և Կալվին գաղղիացի: Չայս նշանակեմք աստանոր, զի կեշտգ նոր ոչ սակաւ փոփոխութեան պատճառ եղև քրիստոնէական իմաստասիրութեան և աստուածաբանութեան Էւրոպէի:

Սակայն 'ի բազմամբոխ հակառակութեան անգաղանդոցս, է որ նոր և է որ նորոգեալ, զորհանապազ տիրեաց Արիստոտել 'ի գալորոցս առաւել քան զամենեսին, Թէպէտ և ուժգին ընդգէմ կացին բազումք յիտալիա և 'ի ծիրանաւոր աւագացանգամ եկեղեցւոյն Հռովմայ, 'ի Գաղղիա, 'ի Գերմանիա, 'ի Հոլանդիա և յԱնգլիա. որք ոչ այնչափ զարիստոտելեան ուսումնն, քան Թէ զարաբացի և զգալորոցական զանշահ մտածութիւնս

և զբաշան ինդիրս սաստկապէս կշտամբեալ ազարտեցին 'ի մատեանս իւրեանց , յորոց է և Երասմոս հոլանդացի , մի 'ի մեծամատեան և փոքրիմաստ գրչաց : 'ի ջերմանալ խելապատակաց , անգուստ Պետրոս ոմն Ռամոս գաղղիացի՝ Ժըխտեաց 'ի սպառ և զհարազատութիւն և զստուգութիւն գրոցն Արխատտելի , և ումպէտ աղճատանս եցոյց զվարդապետութիւն նորա :

Գ Լ Ո Ւ Խ Ի Ն Ն Ե Ր Ո Ր Դ

ԵՐԿՐՈՐԴ ԵՈՐՈԳՈՒԹԻՒՆ ԻՄԱՍՏԱՍԻ
ՐՈՒԹԵԱՆ .

Պարոցական իմաստասիրութիւնն արխատտելեան՝ յամենուստ պաշարեալ անհնարին մարտիւ , սկսաւ սասանել , և մի ըստ միոջ անկան ախյոանքըն իւր , թէպէտ և խրախուսական ձայն զօրավարացն ոչ հատանէր լսելի լինել : Առաջին բարեբաստութիւն իմաստասիրութեան այն եղև , զի բաժանեցաւ յաստուածաբանութենէ . և այսու ապահարզանիւ եղև ուսումն ինչ աշխարհական կամ արտաքին , որով և բազմաց այնուհետև համարձակելի եղև նորին պարապումն , և սկսան միտք մարդկան խմորել և եռալ 'ի նորանոր ծընունդս :

Առաջինք տիրապէս 'ի նկատելխոհեմ և աներկիւղ ազամբ՝ զխոճիճն արխատտելեան , և 'ի թափել զմիտս մարդկան 'ի ճեմական և 'ի դպրոցական լծոյ , և հանել 'ի նոր և 'ի գիւրագոյն շաւիղ իմաստասիրութեան , եղեն Փրանկիսկոս Պաքոն յանգղիացւոց , Գալիլէոս Գալիլէի յիտալացւոց , և Ռենատ Տէքառդ կամ Կարգէսիոս 'ի գաղղիացւոց :

Պաքոն կամ ըստ անգղիականին Պէքըն , ծնեալ 'ի Լոնգոն յամի 1560 , իւրով անմահական գրովք՝ որոց մի է յաղաքս աճման գիտութեանց , և միւսն՝ Նոր գործի գիտութեանց , արդարապէս մարթի

կոչել կարապետ երագ ընթացից իմաստասիրու-
թեան, զոր յառաջացաւ յապա ժամանակի. թե-
պէտ և ինքն Պաքոն չմխեցաւ 'ի գործ, այլ ե-
ցոյց միայն այլոց զճանապարհն զոր պարտ էր գնալ
և գուշակեաց ևս ինչ ինչ յորոց ընդ այն գտա-
նելոց էին:

Աւելի իմն գործեաց քան զնա Գալիլէոս՝
ծնեալ 'ի Փլորենաիա 'ի 1564: Քանզի ոչ շատ
համարեցաւ այլոց միայն ցուցանել զճանապարհ
Ճշմարիտ և անվրէպ գիտութեանց՝ զոր գտեալն
էր, այլ և անձամբ գնալ կամեցաւ. վասն որոյ
մերժեալ 'ի բնագիտութենէ զգաղտնի որակս և
զանդէպ խրթնաբանութիւնս ճեմականաց, եմոյծ
անգր զփոյթ գիտողութեան և փորձոյ՝ զոր և Պա-
քոն պատուիրէր անգագար, լծորդեաց 'ի նոյն
զճշգուծիւն երկրաչափութեան և զհաշուի, և
ճարտարեալ ճոխ և լուսաւոր գիւտս՝ հորդեաց
ասպարէզ ընդարձակ յայլ ևս նորանորս՝ որոց կա-
մեցան գնալ զշաւիղս նորա. որպիսիք ելին ոմանք
յամենայն երևելի ազգս եւրոպէացւոց:

Իսկ 'ի բանականութեան արուեստի, 'ի բնա-
զանցութեան և 'ի բարոյականի մեծագոյն փոփո-
խութիւնն մուծաւ 'ի կարգեսիտէ ծնելոյ յԱյս-
Տիւրենայ յամի 1596: Երրագիւտ ոճն իմաստա-
սիրութեան՝ զոր յամս քսանեհինգ հնարեալ և
կազմեալ 'ի լոյս եհան 'ի Հոլանդիա՝ ուր էր նորա
բնակութիւն, թէպէտ զառաջինն ծանր ծանր հա-
կառակութիւնս կրեաց առ ոմանս, բայց 'ի սուղ
ժամանակի ընդարձակեալ ծաւալեցաւ, և առ սա-
կաւ սակաւ կարգեսեանն իմաստասիրութիւն
յաղթական արձանացաւ 'ի վերայ աւերակի ճե-
մականին: Սակայն մեծագոյն 'ի շահիցն, զոր ա-
րար նա քաջի իմաստասիրութեան, եղև ընդվզելն
'ի լծոյ գերութեան կարծեաց այլոց և կանխա-
կալ մտահաճութեանց 'ի մարդկային գիտու-
թիւնս, ընդ որով 'ի բազում կողմանս դեռևս
հեծէին հանճարք, որոց ուսոյց վարել փոքր մի
և խելօք իւրեանց, խոհեմաբար երկբայել զանյայ-
տից, քննել զամենայն՝ արժանաւոր ինամով և
իմաստութեամբ, և ջանալ 'ի պայծառութիւն և

'ի յստակութիւն գաղափարաց : Բայց ուղղագա-
տութեանն սահման զոր ետ նա յընտրութիւն
Ճշմարտութեան կամ ստուգութեան, զայն ամե-
նայն ստոյգ համարել՝ որոյ է 'ի մեզ պայծառ և
յստակ գաղափար, ոչ է անսխալ յամենայնի, այլ
բազում ուրեք և վրիպական : Հանդերձ այսու
և կարծիք բնածին գաղափարաց, և թէ հոգին միշտ
խորհիցի, և թէ էութիւն հոգւոյ է խոկումն,
անբանք ընդ սոսկ նիւթեղէն կազմածս գատակըն-
քեալք, բնաջինջ բարձումն գատարկութեան 'ի
բնութենէ, և տիեզերակալութիւն նուրբ և ա-
մենալից նիւթոյ անծանօթի, և յորձանքն որ ըստ
նորա կազմեն զյօրինուած տիեզերաց, այս ամե-
նայն այլովքն հանդերձ, որոց 'ի յայտ եկն անտե-
ղութիւն, ոչ ետուն ինքնակալել յերկար կտր-
գեսեան իմաստասիրութեան :

Սակայն 'ի գրոց անտի ելելոց 'ի կարգեսեան
գպրոցէ 'ի վերայ արուեստի բանաւորութեան,
բնազանցութեան և բարոյականի, բաց 'ի ճառէ
անտի նորին կարգեսեայ որ յաղագս ոճոյ ուղիղ
վարելոյ բանիւ և խնդրելոյ զճշմարտութիւն 'ի
գիտութիւնս, և բաց 'ի միւս գրոց նորա որ յա-
ղագս կրից, են և երկուք այլ ընտիրք յոյժ. մին՝
Բանականն կամ արուեստ խորհելոյ, որ կարծի
Արնուգոսի և Նիկողայ, և միւս՝ յաղագս հետա-
զօտութեան ճշմարտութեան, գործ հօրն Մալ-
պրանշի : Արուեստն խորհելոյ, թէպէտ և ոչ
ամենեւին ազատ 'ի թերութենէ, ընտրելագոյն է
'ի բանական արուեստի գիրս ժամանակին, և գովի
մինչև ցայժմ : 'ի հետազօտութեան ճշմարտու-
թեան սքանչելի զննութիւնք գոն 'ի վերայ սխալ
մանց զգայարանաց, երևակայութեան, ախորժա-
կաց, կրից և մտահաճութեանց. բայց և բազում
ինչ արտաբոյ քան զարժանն բերի. և վարկածն
թէ ամենայն ինչ երևի մեզ յԱստուած, անգոյ
է ամենեւին և մտացածին :

Հետևող Պաքսնի եղև գաղղիացին Գոսսենաոս,
որ սլարդեաց զոճ և զվարդապետութիւն նորա և
յարմարեաց յայլ և այլ մասունս իմաստասիրու-
թեան, մանաւանդ 'ի քննութիւնս մարգկային

հոգւոյ և մտաց , և իբրև առաջնորդ եղև Լզբի : Առաւել քան զնա զօրացաւ Թովմաս Հոպպէս անդղիացի , որ ընդ բազում եպիկուրեան վրիպանս նիւթականութեան՝ և ՚ի յուրվ ճշմարտութիւնս առաջնորդ եղև զկնեացն գրովք իւրովք :

Յայժ օտար գտաւ ՚ի սոցանէ Բենեդիկտոս Սպիւնոզա , Թէպէտ և կարգեսեան աշակերտութեամբն պանծայր : Ծնաւ սա յԱմսդրրտամ ՚ի 1672 յԵրայեցի ծնողաց . մտեալ ընդ կրօնիւք քրիստոնէութեան՝ անկաւ ՚ի նմանէ , և ՚ի բարոյականի իւրում զերկրաչափական առեալ զերեսօք նենգապատիր կերպարան , յարոյց վերստին զանտղի վարդապետութիւնն ուրուագրեալ երբեմն ՚ի Քսենոփանեայ . այն՝ Թէ մի միայն գոյացութիւն կայցէ յաշխարհի՝ զոր և Աստուած անուանէ , և հոգիք և մարմինք՝ ըստ մեզ զանազան և որիչ գոյացութիւնք , ոչ այլ ինչ իցեն , եթէ ոչ այլ և այլ կերպարանք միայնոյ և տիեզերական գոյացութեանն :

Կոնդոպրէ Գուլիէլմ Լայպնից կամ Լէյբնիտսիոս ծնեալ ՚ի Լիպսիա յամի 1646 , այր սրամիտ , հանձարեաց և սա կարգ ինչ նոր վարդապետութեան բազում մասամբ համաձայն կարգեսեայ : Տարերբ մարմնոց ըստ նորա պարզ են առ հասարակ և անբաժանելի , զորս և Միութիւնս անուանէ կամ Միակս . և տիեզերք ամենայն ՚ի միութեանց աստի են յօգեալ : Միութիւն մի է և հոգին , որ ունի իշխանութիւն ՚ի վերայ միութեանցն յորոց զօգեալ են մարմինքն . և սմա անուն կոչեաց Տիրական կատարունութիւն : Յառաջին վայրկեանէ անտի միաւորութեան ընդ մարմնոյ՝ տայ անձ հոգւոյն բազմապատիկ իմացուածս և գաղափարս՝ որ մի ըստ միովէ յաջորդեն իրերաց , իսկ ՚ի մարմնի յուրվ շարժմունս ըստ համեմատութեան յաջորդական գաղափարաց հոգւոյն , առանց ինչ ներգործելոյ բնաւ հոգւոյ ի մարմնոյ ՚ի միմանս , և զայս աստուածագիր համեմատութիւն կոչէ Նախակարգեալ Դաշնակութիւն :

Այս վարդապետութիւն հանձարեղ քան հաս-

աստու՛ն՝ որ յիշեցուցանէ փոքր մի զՊիւթագո-
րաս և զՊզատոն, կարի տարածեցաւ 'ի գերմանիա,
մանաւանդ յետ մեկնաբանութեանց Քրիստիանո,
սի Վոլփիոսի, որ և 'ի լոյս եհան բնագիտութիւն
մի ամբողջ բազմահատոր՝ երկրաչափական ոճով-
գործ յարգոյ յոյժ . բայց և զյայտնիսն ցուցա-
նել կամելով բազում ուրեք զլուսաւորագոյնսն
անգամ խաւարեցոյց . թող զտազտուկ շուայլու-
թիւն բանից :

Գ Լ Ո Ւ Խ Տ Ա Ս Ն Ե Ր Ո Ր Դ

Ե Ր Ր Ո Ր Դ Ն Ո Ր Ո Գ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ի Մ Ա Ս Տ Ա Ս Ի
Ր Ո Ւ Թ Ե Ա Ն .

Ի մէջ եօթնուտասն դարին սկիզբն եղև եր-
րորդ նորոգութեան իմաստասիրութեան, զոր
մարթ է ասել վերջին ըստ մեզ, այլ ոչ կատա-
րեալ: Գործոյս մեծի հեղինակք և առաջին ճար-
տարապետք եզեն Նևտոն և Լոք, երկոքեան անգ-
ղիացիք :

Իսահակ Նևտոն, ըստ անգղիացի հնչմանն Նիւ-
թըն, ծնեալ 'ի 1642, ցրուեաց և քայքայեաց 'ի
բնագիտութենէ զմէք վայրապար և հնարիմաց յը-
րինուածոցն Կարգեսեայ, փոխանակ ինքնահա-
ճոյ վարկածից՝ 'ի ձեռն առեալ զգիտողութիւն,
զփորձ և զճշգրութիւն համարողութեան, յորս
յեցեալ քաջաբար, յստակեաց և ճոխացոյց ըզ-
բնարանութիւն, և եզև հայր բնական իմաստա-
սիրութեան :

Իսկ Յովհաննէս Լոք ծնեալ 'ի 1632, առաջ-
նորդ կամ ուղեցոյց ունելով զՊաքոն և մանա-
ւանդ զԳասենտոս, ձեռնարկեաց և նա 'ի նմին
ժամանակի փարատել 'ի բանական արուեստէն և
'ի բնազանցութենէ զխաւարն ագիտութեան, որ
գեռ 'ի վերայ կայր: Վտարեաց 'ի բանական ի-
մաստասիրութենէ զերևութական ցնորս մտաց և
զանգոյ վարկածս . և փոխանակ 'ի ներքս երեք

զվերլուծական մանր քննութիւնս և զգուշաւոր մտածութիւնս, անաչառ և սուր դիտողութեամբ և փորձով առաջնորդեալ, որ ոչինչ ընդհատ 'ի բանական իմաստասիրութիւն քան 'ի բնականն միայն առաջնորդք են մեր: Վասն որոյ արդարապէս սասցաւ զսմանէ, [Թէ ուր այլք զառասպելս մարդկային մտաց և զհոգւոյ կցկցէին, սա զբուն զճրջ մարիտ պատմութիւն նորա յօրինեաց: Չայս նոր և լուսահետ ճանապարհ հորդեաց մեզ մատեան նորա մակագրեալ Ճաշակ իմաստասիրական կամ քննութիւն 'ի վերայ մարդկային մտաց: Բաժանի սա 'ի չորս առաջս. 'ի միումն բացէ 'ի բաց հերքէ զկարգեան վարկած բնածին գաղափարացն և սկզբանց կամ օրինաց մտաց. 'ի միւսումն հաւաստաբանէ զառածն արիստոտելեան, [Թէ ամենայն գիտութիւնք մեր և հմտութիւն և իրաց խելամտութիւն 'ի զգայութեանց է և 'ի մտածութեանէ. յերրորդումն ճառէ զբառից, որովք 'ի յայտ ածեմք զտեսակս կամ զգաղափարս մտաց, և բազում ինչ շահաւոր աւանդէ յաղագս բնութեան նոցա, պիտոյից և թիւրութեան. 'ի չորրորդումն անցանէ 'ի գիտութիւնս, ցուցեալ զնոցա աշտիճանսն, զբնդարձակութիւն, զստուգութիւն, զյեղանակ գիւտի հաւաստեաց նոցա և հաւանականութեան, 'ի յայտ բերէ և զարմատս մոլորութեանց, և ստուերագրէ զմասունս համբէն գիտութեանց: Ընտիր ընտիր մտածութիւնս գործնական արուեստի բանականութեան յաւելնա և 'ի գիրսն իւրում մակագրեալ Առաջնորդ մտաց 'ի քնին ճշմարտութեան, որ յետ վախճանի նորա 'ի լոյս ընծայեցաւ: Այս ամենայն, բաց 'ի մարդկօրէն սխալանացն, ուղղապէս տան մեզ ասել, [Թէ բանականն իմաստասիրութիւն յառնէ աստի սու զառաջին հաստատութիւն իւր և զվերջին մեծութիւն՝ յոր եհաս զկնի. և որչափ գիտացեն մարդիկ խորհել 'ի վերայ երկրի, անմահացուցեն զյիշատակ սորա:

Արդ այսպէս 'ի ծագել արուսնկի ուղիղ և լուսաւոր իմաստասիրութեան, կէսք ողջախոհութեամբ սլատուեալք՝ զուարճանային 'ի լոյս նո.

րա . բայց խառնադանջն գիտնաւորաց՝ կանխակալ սովորութեամբ և մտահաճութեամբն պաշարեալ, աստղ ինչ օրհասարեր կարծելով տեսանել, գոյժ արկանէր անիծիւք և հայհոյիչ զբարտաութեամբք : Իւ զի կամ մատենաբ Լոբի գեռ բազմաց խիստ ինչ էին և անծամ, կամ զի ժամանակին է միայն քաղցրացուցանել մտրգկան զճշմարտութեանն ճաշակ, ընդ ամս յիսուն չիշխեաց որ հրապարակաւ 'ի բերան առնուլ զայն, և 'ի յարգս և 'ի կերպարանս ածել զնորն զայն գիտութիւն :

Թողեալ զերկոսին մեծանուն գերմանացիս, Չիւնհաւզէն և Թոմասիոս, որոց առաջինն վաստակաւոր'եղև 'ի բնաստութեան, և երկրորդն 'ի բարոյականի և յիրաւագիտութեան, եկեսցուք 'ի կրաւեսանդ, որ զհետ եկեալ Լոբի, Թէպէտ և ոչ իշխեաց միսիլ 'ի խորին քննութիւնս հոգւոյ, բայց կարգաւորեաց զվարդապետութիւնս անգղիացի իմաստասիրին, փոխանակ բազմաբանութեան նորա զհամառօտութիւն պատուելով . յաւել և յիւրմէ բազում ինչ՝ զարմանալի զննութեամբ և հանճարով, առաւելապէս 'ի վերայ պարզ և խառն հաւանականութեան, 'ի վերայ պատճառաց բնազանցական մոլորութեանց, 'ի վերայ ոճոյ և վարկածից և արուեստի ուսանելոյ : Նոյնպէս Պիւֆիէ գաղղիացի առաջին եղև որ զկազմութենէ գաղափարաց գեղեցիկ ճշգրտաբանեաց ըստ մտաց Լոբի : Եւ յիտալացւոց Անտոն գենուացի քաջ գտաւ կոխել առաջին ըզշաւիղս Լոբի, և ողջմտութեամբ ծանօթացուցանել իւրոց ազգայնոց զնոր ոճն իմաստասիրութեան : Վարժապետ հզօր կացեալ 'ի համալսարանին Նէպաօլսի, ընդ բանականին յաւել և զգատողականն արուեստ . և 'ի բնազանցութեան խորագոյնս և մանունս քննեալ ճառեաց զամենայն խընդիրս կարեորս : Օկնի նորա եկին Տաակէթթի, Սառթի, Ճանօթթի, և այլք :

Իսկ Պետրոս Պէլ և Ֆուէռէ 'ի գաղղիացւոց, 'ի զգայապաշտ նիւթականութիւն և յանհաւատութիւն միտեալ չարաչար, խառնակութեամբ լցին զփաս իւրեանց և զգիրս, մինչև բազում

հանձարոջն իւրեանց՝ յուրով ուրեք ցոփաբան և յանձանց իսկ հերձեալ երևին : Զհետ նոցա և Հելվեախոս բժիշկ, լղբեան իմաստասիրութեամբն պանծացեալ, այլ արգեամբք եպիկուրեան, անց ըստ չափ 'ի ջատագովութիւն զգայութեանց, մինչև 'ի նիւթականութիւն գթեաց և գթեցոյց ոչ սակաւս : Կոցին սակի և համամիտ ընդ նոսա դտան յետ ամաց՝ համբաւաւորք ոմանք յանցեալ գարու, Վօլթէո, Յովհաննէս Յակոբ Ռուսօ, Տալանպէո, Քօնտօսէ, Տիտօ, Օլպաք, և այլք . որոց օրինակն և բանքն բազում յեղափոխութեանց և խառնակրօնութեանց, զի մի ասաջից անկրօնութեանց, պատճառք եղեն, և լինին ցարդ մատեանք նոցա . և չասիցեմ ընդէր համարձակ . զի թէ գիտունք ոմանք սուտ բամբասին, այլ ոչ և ամենայն բամբասեալքն սուտ իցեն :

Այլ զի յայտնի լինիցի հիքութիւն և անմիաբանութիւն մարգկեղէն մտաց, 'ի նմին ժամանակի մինչդեռ գոքա 'ի զգայութիւն ընկղմեալ բաց 'ի նիւթոյ և 'ի զգալեաց ոչինչ ճանաչէին, փոքր ինչ հեռի 'ի նոցանէ յԱնգղիա Պլըբլի ոմն աւուն, նոր պիւռոնական, ժխտեաց բնաւ և զդոյուութիւն ամենայն զգալեաց, և ընդ երազս և աւնուրջս գրեաց զամենայն . որում ոչ պակասեցին համախոհք . բայց դիւրաւ յանգիմանեցան, զի և յուրանալն անդ բանիւ զմարմնոց գոյութիւն, արգեամբք հաստատէին զայն, գրութեամբն, մատենիւքն, ձայնիւ առ այլսն խօսելով, և ջանիւքն 'ի հաւան զնոսա ածելոյ :

Իւ մինչդեռ սա զազգմունս զգայութեանց իբրև անգոյ ինչ և անհաստատ մերժեալ, 'ի դերև հանէր զվկայութիւն նոցա, մերձ առ նմին 'ի նմին աշխարհի և 'ի Հոլանդիա նստեալ այլք ոմանք, ոչինչ ընդհատ քան զնա պիւռոնականք, ստեղծանէին վեցերորդ իմն զգայարան բարոյական, որ ծննդակից մարդոյն կարգեալ իցէ 'ի բնէ յընտրութիւն բարւոյ և չարի, ինքնաբաւ և անկաբօտ ներգործութեանց մտացն, իբրև զմի 'ի թանձր և մարմնաւոր զգայութեանցս, որովք ընտրեմք զքաղցր և զդառն, զցուրտ և զջերմ . և այս,

որպէս Թուրի, 'ի զերծուցանել զբարոյական կարեւոր ճշմարտութիւնս՝ յանստուգութենէ և 'ի սուտ վկայութենէ այլոց հինգ զգայարանացն, յորոց է և մտացն ամենայն ներգործութիւն. բայց ծայրն 'ի նիւթականութիւն ելանէ, Թէ ոք մանր քրն. նեսցէ : Գտիչք կամ Զատագովք այսր կարծեաց եղեն անգղիացիքն Քրիմպլըրլընտ, Շաֆթսպլըրի, Հիուսմ, Հըլիսըն, և այլք : Եւ այսր կարծեաց ընդ բնածին գաղափարսն է տեղի, Թէսլէտ և կերպարանքննոր Թուեցուցանեն զնա : Շատ լիցի յի. շեցուցանել, զի բարութիւն և չարութիւն գործոց ոչ պարզաբար յիրսն են, Թէ զգայութեան աղգիցին, այլ 'ի բազմապատիկ բնական և բարոյական համեմատութիւնս նոցին առ իրեարս. որոց զանազան գաղափարացն միաբանութեան կարօսին միտք յընտրութիւն բարւոյն և չարի. օրինակ իմն, այր մի սպանեալ ընկեցեալ, և նոյն իսկ սպանութեանն գործ՝ ինքնին ոչինչ յայանէ անիրաւութիւն, այլ եթէ 'ի վերայ յաւելցի այնմ և սպանողն, և սմա՝ բռնութիւն և հարստահարութիւն և զրկումն :

Սակայն ճշմարիտ և ուղիղ իմաստասիրութեանն Լոքի աշակերտք և զարգացուցիչք ոչ պակասէին, այլ մանաւանդ օրքան զօր բազմանային, Զանացեալ 'ի կատարելութիւն զայն հասուցանելու Զորոց Պօնէթ ոմն գաղղիացի, որ ձեռնարկեաց 'ի վերլուծութիւն զօրութեանց հոգւոյ, ցուցեալ զարձակումն նոցին 'ի մարդն դեռ անզգայ՝ իբրև 'ի շնչաւոր արձանի. բաւական գտանէր յայն գործ մեծ և կարևոր, եթէ էր գիտացեալ չափ զնել իւրում հանճարոյ : Բայց արկ նա զմիտան 'ի փորձ, որում ոչ իւրն զօրութիւն և ոչ ուրուք մահկանացուի կարէր հանգարտել. վասն որոյ և մոլորեցաւ ոչինչ ընդհատ յայնցանէ, որ երազայոյզ կեղծեք ուղղախոհել կարծեն : Սակայն ընդ վրէպանաց է առ նմա և օգուտ բազում. չիք որ հրմուտ քան զնա կազմածոյ խորհրդոց մտացն, և զօրութեանց և ներգործութեանց հոգւոյն. և ուր Լոք երկայնաբան է, սա համառօտախօս, երբեմն և յանգէպս : Սակայն 'ի Վերածնութեանն մատե,

նի յորում՝ ա՛ռ նա ցուցանել զհանգումանս յարութեան մարմնոց, ընդ արտուղի անկեալ երևի :

Այլ նշանաւոր յողջամիտ աշակերտս Լոբի, որ իբրև յիւրմէ բղխելով զվարդապետութիւնս նորա, ուղղեաց և կատարեւացոյց զամենայն, եղև Քոնտիյլեաք բազմարդիւն իմաստասէրն քաղղիացի որ այնչափ քաջացաւ ՚ի վերլուծական արուեստին, զի ՚ի ձեռին նորա փոխեցաւ հոգեբանութիւնն իբրև ՚ի փորձական իմն բնագննութիւն : Չանազան ընտիր ընտիր մատենիւք, որոց գլխաւորք են քննութիւն սկզբան մարդկային գիտութեանց, յաղագս զգայութեանց, յաղագս ինքնօրէն կարգածոց, յաղագս կենդանեաց, յաղագս արուեստի խորհելոյ, արուեստ բանական և հանդէս ուսմանց, ձեռն արկ ՚ի բացայայտել և հաստատել զամենայն որ ինչ ճշմարտութիւնք կային ՚ի գիրս իմաստասիրաց մինչև ՚ի Լոբ, յուղղել զսխալանս նոցա, և տապալել հիմնովին զինքնագիւտ մականաածութիւնս կարդեսեանց և մալպրանշեանց, որք դեռ ունէին զգպրոցս : Մանր գննութեամբ և դիտողութեամբ սլայծառացոյց և գրեթէ ստեղծ զգիտութիւն քաղափարաց, ըստ նմանէ և զբառից և զլեզուի հմտութիւն : ՚ի ըզգայութեանցն ճառի եդեալ ըստ Պօնեթի արձան մի շնչաւոր կամ մարդ դեռ անզգայ, և սուրեալ նմա մի սու մի զզգայարանսն ըստ հաճոյս, ցուցանէ զօրինակ և զհանգումանս արձակելոյ ՚ի նմա զօրութեանց հոգւոյն և ներգործութեանց նորա : Որով եցոյց և հաւաստեաց յամենայնի զսուածն արիստոտելեան, թէ ամենայն գիտութիւնք մեր ընդ զգայութիւնս մտանեն ՚ի մեզ . և ուր Լոբ ինքնին՝ հզօր դիմամարտն բնածին քաղափարաց՝ յանգէտս սահեալ էր ՚ի նոյն, ընդածին գաղափարաց՝ զզօրութիւնս հոգւոյն, սա բացէ ՚ի բաց հերքեաց յիմաստասիրութենէ զամենայն՝ որ բնածին կարծիցի ՚ի մարդումս և առանց զգայութեանց հմտութիւն, և եցոյց թէպէտ ՚ի հարևանցի իբրև զԹովմաս Ամպրանէլ, թէ և ամենայն հոգեղէն զօրութիւնք մարդոյն վերլուծաբար երթան յանգին ՚ի միայն զօրութիւն զգայութեան, և են այլ և այլ

կերպարանք նորա 14 : Չգորութեանց և զներգոր-
ծութեանց հոգւոյ խուճ ինչ և եթ նշանակեալ
էր Նք. սա ինձամոտ և կատարեալ քննութեամբ
մանրապատում ճշգրտաբանեաց մեզ զայնս ոճով
իմն և գեղեցիկ կարգաբանութեամբ : Նշաւակեաց
զանշահութիւն և զվտանգ մտաւորական յօրի-
նուածոց . հորդեաց արահետ 'ի գիւտ ճշմարտու-
թեան , յայտ ածեալ 'ի բանական արուեստին
զսկիզբնն զայն ցայն վայր անծանօթ , թէ որպէս
բնութիւն՝ ամենեցուն մայր՝ կրթէ զմարմնոցս զօ-
րութիւն , սոյնպէս նմա միայնոյ է անկ անմուրար
առաջնորդել մտաւոր զօրութեանցս և ուղղել
զնոսս ընդ հետս ճշմարտութեան :

Այսքան և այսպիսի գիւտովք պայծառացեալ
նորս այս ոճ իմաստասիրութեան՝ պատուեցաւ
առ անաչառ և մանրակրկիտ ճշմարտասէրս , և
յորդորեալ սփռեցաւ ընդ ամենայն իմաստասիրն-
գիր ազինս , և 'ի բնաւ գիտութիւնս և յար-
ուեստս և մատենագրութիւնս ընծայեցոյց ար-
գիւնս շայեկանս , և գասս սկանաւոր մատենա-
գրաց կարգ ըստ կարգէ , զորոց և ոչ զչանկ ան-
ուանցն ներէ մեզ տեղիս ընդ գրով առնել . նա զի
և յանուանց գիտութենէ ոչինչ է շահ , և կաս-
կածեմք իսկ թէ գուցէ ձանձրացուցսք ևս յա-
ճախութեամբ անուանց : Իչ ոչ այդ միայն , այլ
և բացաւ գաշտ և ասպարէզ համարձակ յառա-
ւել յառաջագիմութիւն և 'ի կատարելութիւն
ամենայն հմտութեանց մերոց , և նորին իսկ բանա-
կան իմաստասիրութեան , 'ի լուծումն ամենայն
տարակուսութեանց և 'ի յայտնութիւն ծածուկ
խորհրդոց և գաղտնեաց նորա :

'ի վերայ ամենայնի այսորիկ , փոխանակ զի
չմնայր ինչ առնել , բայց հաւաքել 'ի մի զամենայն
ուղիղ վարդապետութիւնս Քոնտիյլեաքայ և այ-
լոց իմաստնոց , և յոճ և 'ի կարգ գիտութեան ս-
ւանդել , յարեաւ յանկարծակի 'ի Գերմանիա
այլ իմն նոր յօրինուած բանական իմաստասիրու-
թեան , յամբոխել զամենեցուն միտս : Քանթ ոմն
անուն եհան 'ի լոյս զանազան մատեանս յաղագս
Պրաստողութեան տեսական և գործնական բանի

և դատման, յորս աւանգէ զգերազանցականն աւնուանեալ իմաստասիրութիւն : Թէպէտ ոչ 'ի սպառ վտարեաց զգգայութիւնս յիշխանութենէ իմացական ներգործութեանց և հմտութեանց, սակայն յոյժ ընդ փոքու գրաւեաց զսոհման նոցա, զամենայն ծանօթութիւնս մեր ասելով փորձիւ կամ զգայութեամբ լինել, բայց ոչ 'ի փորձոյ կամ 'ի զգայութենէ : Քանզի համարի ունել մեզ 'ի ծնէ զգայութիւն մի ներքին, յորում յառաջնմէ գանձեալ կան ամենայն ընդհանուր տեսակք էութեան, գոյացութեան, միջոցի, ժամանակի, միութեան, տևողութեան, քանակի, որակի, առաքինութեան, չարութեան, և ամենայն շքմարտութիւնք տեսական երկրաչափութեան . որոց ամենեցունց քանզի չիք անձնաւոր բնութիւն կամ Թանձրացեալ էութիւն, և նմին իրի դժուարին և անմարթ էր վեր 'ի վերոյ տեսողի՝ քննութեամբ հասանել . Թէ զիարդ զգայութեանց ազդիցին, կամ որով մանուածոյ ճանապարհաւ 'ի զգայութեանց աւնուցու զայնս միտքն, այստրիկ սղապաւ որպէս 'ի բազմոց՝ նոյն և 'ի Քանթէ, ըստ որում յայտնի երևի 'ի վարդապետութիւնս նորա, բնածինս կարծեցան և սուստամբս 'ի զգայութեանց : Բայց Թէպէտ և զայդոսիկ ոչ ասոց նա բնածինս, այլ աւանդեալս կամ գանձեալս 'ի մեզ, զի ըստ պիտոյից կենացս զարթնուցուն 'ի ժամու 'ի ձեռն զգայութեանն և փորձոյ, գիւրաւ իմանայ ամենայն ոք՝ Թէ ոչ նոր ինչ է այդ ուսումն, քան Թէ պղատոնական տեսակացն կամ գաղափարացն երազք, և Թէ կայ ինչ աւելի ինքնաստեղծ յօգուած՝ իւրում ոճոյն սեփական, մ'Թարք են ամենայն և իւրժնարանութիւնք : Սակայն և 'ի մ'Թան անդ բաւականապէս յայտնի եղև, Թէ միտք այսր վարդապետութեան է նախապատուել զչարագրական ոճն քան զվերլուծականն, իմա ոչ զյառաջագոյն լուծեալս ինչ վերստին յօգաւորել, այլ միայն կարգաւորել զինքնահնար և զմտացածին կամ զանստոյգ մտածութիւնս . որով և լինի 'ի հարկէ տարերս գիտութեանց առգնել զներքին զգացումն կամ

իմացուած հոգւոյն և զգիտակցութիւն, ոչ մանրախուզիւ նկատեալ, այլ յախուռն և վեր 'ի վերոյ տեսեալ: Արում հարկաւ հետեանայ՝ ամենայն ընդհանուր գաղափարաց յառաջ քան զմասնաւորսն բնածինս լինել 'ի միտս մեր, և մասնաւորացն յընդհանրոցն ծնանել, կամ եթէ մասնաւորքն 'ի ձեռն զգայութեանց գայցեն մեզ, գոնէ ընդհանրոցն այլ պատճառս ունել. որ է ասել պարզ բանիւ, թէ միտք մարդոյ յառաջ քան զաշխարհս իցէ. զի այս է ասել բնածին գաղափարս. իբրև զի չիք ինչ գաղափար 'ի միտս, սրոյ նախախպն ոչ գտանիցի 'ի զգալի բնութեան, կամ չիցէ 'ի զգալեաց գուշակութիւն կամ մտաւոր տեսութիւն ընդ զգալւոյ իրիք կապեալ. որոյ վասն իսկ այնքան զանազանութիւնը կարծեաց և տեսութեանց են. որ չպարտէր լինել, եթէ բնածին ինչ էին և անկարօտ զգայութեանց: Այս կարճառօտ հերքումն է բնածին գաղափարաց. ինչիւր մեծ և ընդարձակ:

Այլ զմոլորութիւն այսր վարդապետութեան յուղիղ շաւղաց իմաստասիրութեան, լիով և քաջաբար յանգիմանեցին բազումք և 'ի նոցին իսկ գերմանացւոց, որպէս Քրիստիանոս Սէլ, Մաքօ, Շթոքէնաւ և այլք, որք առարկու ելին Քանթի և հետեւողաց նորա, մասնաւոր հռչակաւորն Եաքօպի, ցւցեալ թէ չիք բնաւ 'ի միտս մեր պարզ տեսական բան և իմացութիւն, կամ պարզ զգայականութիւն, և թէ բովանդակ այդ ոճ հիմնի 'ի մոլար ճանաչումն անմարմին գաղափարաց և ընդհանուր սկզբանց, և 'ի թիւր կարծիս հնոց, որպէս թէ զմասնաւորաց ընդհանրօքն գատիցիմք, և ընդհանուրքն յառաջ քան զմասնաւորսն կայցեն 'ի միտս մեր. որ այն ինքն է, այլով բանիւ զՊլատոնի նախագաղափարսն ուսուցանել և թէ ուսումնագ այդ նոր կարծեցեալ վասն նորութեան մեկնութեանցն կամ ցուցմանց, խառնուրդ է յամենայն աղանդոց հնոց և նորոց, և յանգի 'ի պաճուճեալ տգիտութիւն, յանհնարութիւն ճշմարիտ գիտութեան, 'ի պիւռոնական յերկուականութիւն և յոչինչ, այլ և որ

չար ևս է, 'ի կտտարեալ նիւթանականութիւն, արտաքոյ կարծեացն Քանթի : 'ի գերմանացւոց որք խոտորեցան 'ի դայթ 'ի դայթ շաւղաց Լէիբնիաիոսի և Քանթի, երևելի գտաւ յոյժ 'ի կողմն ուղիղ իմաստասիրութեան Տիրվինկ ոմն անուն, որ իոհական ընտրութեամբ և գրեթէ առանց ուրուք աշակերտութեան կամ աչառութեան եկաց 'ի մէջ զգայապաշտից և մտամոլաց :

Մինչգեռ այսպէս բազում արք աւագք 'ի Գերմանիա և 'ի Գաղղիա 'ի կռիւ կային ընդ գերմանացւոյն ընդ այնմիկ, յարեաւ յԱնգղիա այլ իմն սյլանդակադոյն վարդասպետութիւն, զոր մօտ յաւուրս մեր երազեաց Տարուին ոմն անգղիացի 'ի մատենի կենսական օրինաց, յորում բազում հանճարով և չքնաղ զննութեամբք հնարի հիմն 'ի վեր տապալել ոչ զսկզբունս միայն գիտութեան մտաց, այլ և զլեզուն սովորական, յօտար միտս տարեալ զբառս ուսմանն. և ստուերաց և ցնդրից մարմին զգեցուցանել, և անէից էութիւն տալ և զէս յօգէութիւն տանել. և անընարող նիւթական մեկնութեամբք հոգեղէն զօրութեանց և ներգործութեանց մտացն՝ փոքր մի և խախտէր արդեօք զհասաստուն հիմն ամենայն իմաստասիրութեան մերոյ՝ զբանաւորութիւն հոգւոյ և զիմացականութիւն :

Արդ յանկ ել աւասիկ համառօտագիծ պատկեր իմաստասիրութեան, ըստ ականաւոր արանց և գլխաւոր կարծեաց նոցա, յորս բովանդակին և այլք յօլովք 'ի նախնեաց և յարդեաց. յընդարձակ պատմութեան իրացդ, ընդ յօլովութեանն՝ տեսանի և յետին աղքատանք, աղջամուղջ և անկատարութիւն, յաւել թէ և դարգաչանք և եղկութիւն մարդկային գիտութեանց : Ըստ խոստաբանութեան մերոյ յերկարեցաք փոքր մի 'ի վերայ բնական և բնազանցական մասին իմաստասիրութեան, որ յաղագս սկզբան մարդկային հմտութեանց, յաղագս ոճոյ մեկնութեան հոգեղէն զօրութեանց և ներգործութեանց, բնածին կարծեցեալ գաղափարաց և ընդհանրոց կամ շանձնաւորաց : Վասն զի սոքա են հիմն գիտու-

Թեանցն այնոցիկ և այլոց բազմաց . և ըստ հիմանն արկանելոյ 'ի հաստատուն վիժին բնութեան և ճշմարտութեան , կամ յաւազուտս ինքնակամ վարկածից և կարգածոց , և շինուածոյն լինի կանգնումն՝ ոչ բանականին և եթ իմաստասիրութեան , այլ և բնազնականին : Եւ զի մանր քննութեամբ գտանեմք գլխաւոր պատճառս երկպառակութեան այսքան և այսպիսի աղանգաց և հերձուածոց և դպրոցաց 'ի սկզբանէ լիեալ զհակառակ կուսակցութիւն նոցա , ոմանց զփորձոյ և զզգայութեանց և եթ կողմ ունել , և ոմանց զմտախոհութեան , զմտածութեան և զբանական գուշակութեան միայն , 'ի քնին և 'ի գիւտ ճշմարտութեան . կիսոց աներկբայ և վճռաբար վարդապետել զամենայնէ , և այլոց յերկուանօք և անստուգութեամբ ընուլ զամենայն . կիսոց գործ մտաց և իմացական գաղափարս և եթ առգնել զամենայն , և այլոց զամենայն ինչ նիւթացուցանել կամ արտաքոյ զգալեաց ոչ ինչ խոստովանել : Քանզի գտանի իմաստասիրութիւն 'ի սկզբանէ և այսր , 'ի ժողովսէ և 'ի Պիւթագորայ մինչև ցայսօր , հերձեալ յայդ վեցեակ աղանգս հակառակս միմեանց , որ են համառօտաբար՝ փորձականութիւն և բանականութիւն , վճռաբանութիւն և յերկուականութիւն , մտաւորականութիւն և նիւթականութիւն կամ զգայականութիւն . որք և առհասարակ յերկուս ամփոփին , 'ի կուսակցութիւն մտաւոր իմացականութեան և զգալի դիտաւորութեանց . որով և իմաստասէրքն ջոկին յերկուս գասս՝ մտամուլաց և զգայուպաշտից :

Յետ այսր ամենայնի քննութեանց , արժան է մեզ այսուհետև յերկոցունց ծայրայեղ խոսորմանցն զգուշացեալ արգարակ կշռութեամբ խահեմագունի կողմանն ընծայութիւն հաւանութեան մատուցանել ընդ Սոկրատայ , Արիստոտելի , Պաքոնի , Լոբի և ընտիր ընտիր համապատիւ աթոռակցաց նոցա , յորոց յառաջեալ յոյժ տեսանի 'ի վերջինս Քոնտիլէաք , որ ըստ վերոյ ճառելոցս հոգ տարեալ և ջան սաստիկ , մեկնեաց և յստակեաց զգեղեցիկ աւանդս իմաստասիրու

Թեան և ճոխացուցեալ պայծառացոյց : Բայց քանզի վարդապետութիւնը նորա ցան և ցիր սփռեալ են 'ի զանաղան գրուածս նորա, և ոչ 'ի մի կարգ ուսման աւանդեալ, և ըստ սխալոտ մարդկու թեան կան և 'ի նոսա վրիպակք ուղիղ տեսու թեան, կարօտէր տակաւին իմաստասիրութիւն քրտանց առն միոյ, որ զպէտպէս ցանկալի աւանդս հանձարոյ նորա և զայլոց իմաստանոց զտեալ և պարզեալ յամենայն եկամուտ խառնուածոյ, 'ի մի յարմարեալ կարգէր յոճ և 'ի ձև և 'ի քանակ վայելուչ առ 'ի պէտս կրթասէր մանկտոյ : Զայդ հոգացաւ և կարծեաց առնել յաւուրս մեր մեծ սեպուհն գաղղիացի Տէսութիւթ Թուսի, քառահատոր մատենիւ. բայց և սորա մանրապատում ոճ և ստատիկ անաչառութիւն՝ երկարաբան թուեցաւ ոմանց և անհաճոյ զգուշաւոր և խոհեմ լսելեաց : Այսչափ դժուարին է զմիջինն ունել յիմաստասիրութեան : Ասկայն ոչինչ եղեալ յուսահատ բազում վարժպետք յարդեաց ձեռն արկին և արկանեն զօրհանապազ 'ի դոյն վաստակ մեծ և կարեւոր, ջանացեալ հասուցանել զհամբակսն 'ի բուն նպատակ նորոյ իմաստասիրութեան, որ է ըստ Տէժէճանառոյի խոհական անաչառութեամբ 'ի միջոցին կալ վերասացեալ վեցեցունց հերձուածոց, և ըստ կարի միաբանութիւն առնել 'ի մէջ նոցա, որ ոչ յանյուսից ինչ է : Քանզի զգայութիւնը հաշտին ընդ բանին, յորժամ զգալի վորձք և հաւաստիք իրաց և դիտողութիւնք խառն և զոյգ ընթանայցեն ընդ մտախոհութեան և բանաւոր դուշակութեան, իբրև հիմունք սոցա և արմատք : Վըճուաբանութիւնն միամտեալ հաւանի ընդ յերկուականութեան, եթէ իմաստասիրութիւն ոչ ինչ հաստատեոցէ՝ առանց նախ երկբայելոյ և քրննելոյ և չափ զնելոյ հասողութեան մտաց : Իսկ մտաւորականութիւնն միաբանէ ընդ նիւթականութեան և զգայականութեան, յորժամ ընկալցի իմաստասիրութիւն կրկին հաւաստի ճշմարտութիւն էից զգալեաց, մի՞ զի արտաքոյ մեր կան և զգայարանաց ազգին. և միւս ևս՝ զի 'ի ներքս՝ 'ի

մեզ կերպանան և 'ի ներքին զգայութենէ կամ 'ի վկայութենէ մտաց ճանաչին :

Այսու երբեակ միջոցօք վեցեցունց հակառակ ուսմանցն վայելչապէս խառնեալ յօգանայ ուղիղ ոճ իմաստասիրութեանն նորոյ, զոր իւրաքանչիւր ողջամիտ վարժապետք աւանգեն այժմ ըստ իւրեանց կարի . և այսպէս գեղեցիկ մեկնաբանին երեք գլխաւոր խնդիրք բանական իմաստասիրութեան, որ են՝ սկիզբն մարդկային հմտութեանց, ստուգութիւնն նոցին և հաւաստի ճշմարտութիւնն . որ և են միանգամայն հիմունք բովանդակ իմաստասիրութեան : Կրօնն սահմանի և քննողական և ուսուցչական ոճ այսր իմաստասիրութեան, և դատաւոր ուղղութեան սորա . զի ուր մտամուքն ոճ ունին զշարագրականն, յընդհանուր սկզբանց և առածից առ մասնաւորս և առ իրս իջանելով, սա ընդ հակառակս զվերլուծական ոճն առնու 'ի ձեռս, 'ի մասնաւորաց և 'ի յայտնեաց ելանել յընդհանուրս և յանծանօթ ճշմարտութիւնս : Ուր նոքա ընտրող ուղղութեան գնեն զբացայայտութիւն, կամ զընդհանուր սահմանս և օրէնս բանական արուեստին, կամ զվկայութիւն 'ի գերաբնական կարգէ, սա առեան ուղղադատութեան ճանաչէ ըստ տեղւոյն և ըստ պատշաճի իրին՝ է զի զգալի ազգմունս իրաց, է զի զմիաբանութիւնն նոցա առ միմեանս և առ բանն, կամ զանմիաբանութիւնն՝ յորմէ անհնարութեան և հակասութեան օրէնքն ելանեն, և է զի զնեւքին զգայութիւնս մեր և զհասարակաց խելս, որ է դիտակցութիւն և վկայութիւն մտաց :

Ծ Ա Ն Օ Թ Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ք

1 Այս ախ է զոր ոմանք պիտակարար համա-
բնութանոսիան ասացին. սակայն այդ ձայն սոսկա-
լի՝ ոչ գտաւ ուրեք առ հարս լեզուիս, և ոչ ի-
րացն՝ ի գէպ գայ. զի յոյնն *μετά τὰ φυσικά*,
յորմէ առ եւրոպացիս *Metaphysica* կոչեցաւ գի-
տութիւնն, ըստկարգի դասառութեան գրոցն Ա-
րիստոտելի, իմանի յետ բնականացն, որպէս անս-
ցուք զկնի. իսկ ՚ի վերայ իրացն առեալ իմանալի է
գեր քան զբնականան, ըստ որում իմանան ամե-
նեքեան. յոր միտս և մեք ՚ի նախնեաց ունիմք
զբնազանցական ձայնն: Իսկ յաղագս բանական
արուեստին սեն զծանօթութիւնն 1 որ ՚ի վերջ
մատենիս:

2 Չափաբերութիւն է ըստ նախնեաց և ըստ
հայերէն լեզուիս՝ գիտութիւնն որ ուսուցանէ ու-
ղիղ բերել զչափս քանակի մարմնոց և թուոց:
Չյոյն ձայնն *μαθηματικά* կամ *μαθηματική* ոմանց
՚ի հնոց և ՚ի նորոց ըստ բառին թարգմանեալ եզին
Ուսումնականութիւն. անչափ սէրն և վարկ այնր
գիտութեան թերևս յայդ անուն կոչեցին զնա,
որպէս թէ այն միայն իցէ արժանի ուսումն. սա-
կայն ամենայն գիտութիւնք են ուսումն, և հրմ-
տութիւն նոցա՝ ուսումնականութիւն. յոր միաս
յաճախագոյն առնուն և յոյնք զիւրեանց ձայնն,
որ և է յատուկ միտք բառին. ապա առաջի անա-
չառ և ուղիղ քննութեան ոչ կարէ կալ ձայնդ:
Իսկ չափաբանութիւն առաւել զչափով բանից
յօրինողսն ասէ, որ են տաղաչափք:

3 Կոչի և Չարաւըշտ և Չէրտիւշտ կամ Չար-
տիւշտ: Աւ Գրիգորոյ Մագիստրոսի գտանեմք
և Չրագահեշտ անուանեալ զհամանուն քէշա-
կարկատն սլարսից. զի ասէ այսպէս վասն նորա
՚ի թղթին առ Աբրեհիմ ամիրայն. « Չրագաշտ
մոգ պարսից, զոր Չրագահեշտն կոչեն, որ յաս-
տեղաց մոլորականացն ասէ լինել երկրի, և վա-
րել նորօք մեզ մինչև եօթն դար, և ասպա ասպա,

կանիլ : Սա առաջին Ագամ ասէ լեալ , բայց զկնի ոչ ասէ կատարած լինել երկրի . քանզի 'ի նոյնն , ասէ , գարձեալ յեղափոխեալ շրջեսցի և նորոգեսցի » :

4 « Միթրոս կարծի պարսիցն արեգակն գոլ . և զոհս առնէին նմա և տօն կատարէին . արդ ոչ կարէ որ ձօնել նմա , եթէ ոչ յառաջագոյն ընդ աշտիճանս տանջանացն անցանիցէ . և աշտիճանքն են թուով ութուուն , ունելով նուազութիւն և առաւելութիւն . և տանջէին յառաջագոյն թեթեագունովքն , և ապա դժուարագունովքն . և յետ անցանելոյ ընդ ամենայն տանջանսն լինի կատարեալ որ կատարելոցն իցէ : Իսկ տանջանքն , ընդ հուր անցանել , ընդ սառնամանիս , ընդ քաղց , ընդ ծարաւ , ընդ երկայն ճանապարհս և ընդ ծով գնալ , և պարզաբար ընդ ամենայն այսպիսիս դժուարութիւնս » : Նոնն . ձկն . տասսպ :

5 Բազում խնդիրք և երկպառակութիւնք են առ հնագէտ քննիչս , մականունն իցէ Լայերտիոսն եթէ 'ի քաղաքէն յորջորջութիւն :

6 Թուռի ոմանց թէ կեղան անուն ծագեալ է 'ի գաղութ կամ գաղթ բառէ մերմէ . զի էին իսկ ազգքն այնոքիկ գաղթականք արևելից :

7 « Սոկրատէս այս էր ազգաւ ակենացի , ի մաստասէր հրահանգաւ : Չսա իբրև դև ինչ մուծանելով 'ի քաղաքավարութիւնս Անիտոս և Մելիտիս հայցեցին 'ի սպանդ , և դատապարտեալ եղև մեռանել վասն ապականելոյ զհամբակսն , և ապա ըմբռնելով կոնիոն և արբեալ մահացաւ : ... Իմաստասէր գոլով շրջեր 'ի մէջ ամբոխին , և զհամբակսն յորգորէր յիմաստասիրութիւն , և մանաւանդ եթէ թուէին նմա առ 'ի յիմաստութիւն Քահաւոր գեղեցկագոյնքն 'ի համբակացն . քանզի զքաջակերպն ասեն և քաջաբանս գոլ : Արդ էր կարծիս առ ակենացիսն , եթէ մանկամոլ էր Սոկրատէս , վասն ընտրելոյ զգեղեցկակերպսն . այլ գտան 'ի Պղատոնի և 'ի Թեոփոսի տրամարանութեան , և յամենայնի այսպէս ասելով 'ի գէմս Սոկրատայ , եթէ գեղեցիկ է Թէթեոփոս , և գեղեցիկ է Բարամիդէս : Արդ շար

ջափոխի բանս, և ցուցանէ մեզ Պղատոն, եթէ գեղեցիկ զՏոգին ասէ և ոչ զԷրեսս : Այլ կասկած եղև թէ և ընդ Ազկիպիդէս շաղաշարեցաւ ըստ գարշէլի տուփութեան . այլ սոկրատեանքն ասելով ասան, թէ շաղաշարեցաւ ընդ ամենայնի, ոչ ախտաւոր տուփմամբ, այլ աստուածային . այսինքն զիմաստասիրութիւն 'ի յուրով անցուցանել . և զայն ասեն շաղաշարութիւն աստուածային ր : Նոնն . Տէն . տասս :

8 « Քսենոկրատէս և Արիստոտէլ Պղատոնի էին աշակերտք, որք և յետ նորա փոխանորդք եղեն համալսարանի նորա : Իսկ Քսենոկրատէս արար զսոյիկեան հերձուածն, իսկ Արիստոտէլ զճեմարանին : Արդ ասի թէ այնպէս ողջախոհ էր Քսենոկրատէս, որպէս զի խրախանի յափրոգիականն ոչ շարժէր, զի հնազանգեցուցեալ էր զախտս անասլ բանին . արդ երանելին Գրիգորիոս չարախօսէ զնմանէ իբրև զորովայնամուլէ, և ասէ թռչակակեր, և ոչ 'ի մի ինչ կերակրոց հրաժարող, որպէս օրէն է իմաստասիրի ր : Նոյն անդ :

9 « Արիստոտէլէս իմաստասէր աշակերտ լեալ Պղատոնի, թէպէտ և մանաւանդ յաղագս բնաբանական մասինն իմաստութեան յուրովացեալ, փութացաւ ամենեցունց որ յետ երկնայնոցն մարմինք զպատճառս նոցա ասել և զբնութիւն, իբրև զերկրի, զծովու, զօդոյ, զէթերին, զկենդանեաց, զտնկոց, զշարժմանց և զորոտմանց, և պարզաբար ասել զամենեցունց զայդպիսեացդ : Իսկ յետ քննելոյն զամենայնի զբնութիւնս, կամեցաւ և զԵւրոպոսի (զԵւրիպոսի) բնութիւնն բնաբանել . և ոչ կարացեալ հասանել, ընկէց զինքն յայն տեղի ծովուն, բարբառելով այսպէս . Քանզի Արիստոտէլէս զԵւրոպոս ոչ ըմբռնեաց, ըմբռնեալ լինցի Արիստոտէլէս Եւրոպոսէ . և մեռաւ Արիստոտէլէս այսպէս : Այլ Եւրոպոս տեղի է 'ի ծովուն 'ի մէջ բիովտացուց կղզւոյն և Ատտիկէոյ, որ եօթնեկի յաւուր գարձեալ լինի և փոխեալ լինի ջուրն, (իմա ժողովի և տեղի տայ) . որ յայսմ 'ի կողմանս ճողոպրել թուեցեալ և ընկէալ, և գարձեալ բղխեալ և լցեալ որպէս էր յա

ուաջնուամն . և այս լինի , որպէս ասացաւ , յաւուրն եօթն անգամ » : Նոյնն անդ :

10 « Կինովսարգէս ասացաւ տեղին , քանզի զոհ մերձ նորա լինելով 'ի տաճարի ուրեք , մտեալ շան յափշտակեաց 'ի զոհէ անտի միս , և երեր 'ի տեղին' ուր տաճարն շինեցաւ . և կոչեցաւ կինովսարգէս , իբրև թէ միս բերեալ 'ի շանէ » : Նոյնն անդ : Չի խύων , χυρός շուն է . ἀργός և ἀργής , սպիտակ և արագ . իսկ σάρξ , σαρξός , միս :

11 « Եւ ասի շնականն 'ի փոխաբերութենէ շան ցամաքայնոյ . զի որպէս շունք ունին զպահպանականն և զընտրողականն իւրեանց յօտարաց , քանզի հալածեն զօտարս և պահեն զընտանիս . այսպէս և նա յընտրողականն և 'ի պահպանականն նոցունց . և պահէր զիմաստասիրութեան աւանդութիւնս . և ընտրէր զճահաւորսն և զանյալ ջողական առ իմաստասիրութիւն » : Նոյնն անդ :

« Վասն որոյ և զշնական իմաստասէրն եռապատուեան յորջորջմամբ սահմանեն . նախ զի որպէս շունս զգաստագոյնք են և պահապանք դանձուց , այսպէս նոքա իմաստասիրութեան և օրինացն աւանդութեանն : Որպէս շունք զտեարս սիրեն և ընդ բարեկամսն ոչ յաչաղին , այսպէս և նոքա վարդապետաց իւրեանց և առ ընկերսն ողջախոհք և միամիտք : Եւ որպէս շունք զօտարսն հալածեն , թէպէտ և համասեռիցն հանգիպին՝ ոչ նոցա դիւրաւ ծանօթանան , այսպէս և նոքա օտարոտի ձայնի ոչ անսան և զաւանդութիւն իւրեանց ոչ մոռացեալ լինին » : Մագիսար . 'ի Խոզման :

12 « Անդեսութենէս շնական իմաստասէր էր . հարեալ և գան առեալ 'ի դէմսն , առեալ քարոս գրեաց 'ի նմա զհարկանողն , և կառուցեալ 'ի ճակատն զքարոսն՝ այնպէս շրջէր : . . . Շնական իմաստասէր ոմն , ոմանք զԱնդեսութենէս ասեն և ոմանք զՉենոն գոլ զնա՝ երկբայաբար , նաւելով նորա 'ի ձմերայնի , և նաւաբեկութեան եղելոյ , գոհութեամբ տանէր տնանդութեան , և բարբառէր բախտին . Ո՛վ բախտ շնորհ քաջ խոստովա նիմ քեզ ունել , զի զգոյս իմ կացուցեր մինչ յազարդոնս : Յայտ է եթէ զգոյս իւր 'ի նաւն բար

ձեռք ունէր, և կորոյս 3: Նոյննս. Քի. առաջ :
 13 « Արդ Գիողնէան այն այնպէս գոլով
 (շնական), վայելչապէս քաջահամարձակ էր, և
 յանդիմանէր զգորաւորս և զխոհեմականս և զա-
 մենայն մարգ. սակս բարւոյ թերևս ուսուցանէր,
 այլ քաղաքականագոյն և ծաղրապէս յանդիմա-
 նէր: Արդ առ այս հայելով աստուածայինն Գրի-
 գորիոս ասէ, թէ Գիողնէս ծաղրական, մանա-
 ւանդ և պատրող, քան թէ իմաստասէր. այլ
 խառնախօսութիւն է ըստ քաղաքականութեան և
 պատրանաց յսուաջ բերեալ բան: Արդ ասի թէ
 սո յաւուրն ձմերայնոյ յերեկորեայ 'ի կարաս ի-
 ջանէր վասն ցրտոյն, և 'ի տուրնջեան արտաքս
 ելանէր վասն արևոյն: Վասն որոյ և երբեմն ջեռ-
 նըլով սորա, հասեալ Աղեքսանդրոս մակեդոնացի
 ստուեր առնէր 'ի վերայ նորա, զի մի ջեռցի. ա-
 սելով ցնա, ասա, Գիողինիս, զի՞նչ կամիս զի
 շնորհեցից քեզ. և նա ասէ, զայս ինչ շնորհեա՛
 ինձ, փոքր ինչ 'ի բաց կոցցես յինէն զի ջեռաց 3:
 Նոյնն անդ :

14 « Կրատէս թերայեցի էր բիովտացի ազ-
 դաւ. սակամեցեալ իմաստասիրել ըստ նշանակի
 իմաստասիրութեան, առեալ զգոյս իւր ընկէց 'ի
 հանդէան բողոքելով այսպէս. Կրատէս արձակեմ՝
 զոր ինչ Կրատեսիս են. զի մի յաղթեսցեն Կրա-
 տեսի գոյքս Կրատեսի: Եւ թողացոյց զվայրս իւր
 լինել միջօրոք. և միջօրոս է վայրն ուր արձա-
 կեալ լինին ոչխարքն 'ի ճարակս. քանզի միջ զոչ-
 խարն է ասացեալ Հոմերոս. աստուատ և միւլա-
 ճարակք են հովիւք, և միլովտ է մորթ ոչխա-
 րին 3: Նոյնն անդ :

15 « Եպիբրդիտոսս այս իմաստասէր էր, և կա-
 պեցաւ զսրուանցն 'ի բռնաւորէն մակեդոնացւոց.
 և յետոյ կամեցեալ բռնաւորն լուծանել զիմաս-
 տասէրն, հարցանէր զնա այսպէս. կամիս ո՞վ Ե-
 պիբրդիտէ զի լուծից զքեզ. և նա տայր պատաս-
 խանի. և զիւրոգ, կապեալ եմ ես. իբր հոգւոյ
 նորա ոչ գոլով կապեալ. արդ ասի մարմինն ոչ
 գոլ մարգ, այլ հոգին. և ապա խորտակեցին
 զսրուան նորա 3: Նոյնն անդ :

16 « Եպիկուրոս իմաստասէր էր, և այնպէս կարծէր թէ աստանօր իրողութեանց Աստուած նախախնամութիւն ոչ առնէ: Սա և կատարած ամենայն բարութեան զհեշտութիւնս գնէր: Իսկ արդ այժմիկ մեկնողք իմաստասիրացն ասեն կատարած եղեւիլնորա ոչ զանմաքուր հեշտութիւն, այլ զընկանագոյն զհաստատութիւն: Սակայն իմաստասէրքն անարգեն զնա, և վասն զի կատարած բարութեան զհեշտութիւն գնէ՝ և ոչ զառաջին բարին միայն որ է Աստուած, և վասն զի նախախնամութիւն ոչ ասէ »: Կոյնն անդ:

17 « Պիթագորականքն իմաստասէրք յառաջ եկեալք 'ի Պիթագորէ սամիացւոյ. սոքա՛ի ձեռն նշանաց զիմաստասիրութեան զաւանդս ուսանէին. արդ աւանդեալ լինէր նոցա ընդ այլսն և այս նշան, այսինքն ոլոռունս ոչ ուտել, որ է ոչ մատնել զիրաւունս կաշառօք ընչից: Քոնդի աթենացի գատաւորքն կանխաւ փոխանակ գատակնիք տալո՛ր ոլոռամբ վարէին՝ի գատապարտութիւն այնոցիկ որ 'ի դատարանին հանդիպէին. արդ ասէին, եթէ յոլոռանց գատարանին ոչ է պարտ ուտել »: Կոյնն անդ:

« Պիթագորականքն աշակերտք Պիթագորայ, որ և Պիթագորոս, ուսեալ 'ի Փերէքդեայ, այսպէս հաւանեցան ձունել, զքառեակն պատուեցին, 'ի քառեացս բնութեանց մեզ բաղկանալ. իսկ զքառեակն 'ի չորից տարերց մեզ գոյանալ, իսկ ըզտարերսն պատուեցին ինքնեզ: ... Պիթագորականքն այսպէս առնն. Աստուած մի է, և զսա սչ որպէս ոմանք կարծեն արտաքոյ յարգարման զարդուս է. 'ի սմա բոլորի բոլորում շրջանակի, ակն ածի, դէտ ամենայն սերման ծննդեան, խառնումն բոլորից ունելով գործօղ իւրոյ զօրութեանն, և գործոց սկիզբն, շնչացութիւն բոլոր շրջանակիս և ամենեցուն շարժումն »: Մօգիսօփ. Դիփոսիսն:

18 « Կինս այս թէանով 'ի բռնաւորի ումննէ ըմբռնեալ հարկաւորէր ասել զանճառս հայրենիս, իսկ նա զլեզուն ծամեալ 'ի բաց եթուք, ոչ կամելով 'ի հարկէ ասել ինչ բռնաւորին, 'ի բաց խլե-

ըով գործարանին ձայնականի : Կոննոս . Ռէն . ա-
տասպ :

19 Յունական ձայնիւ մեքենականութիւն ա-
սացեալ . որ երկու ինչ խառն յայտ առնէ . զգի-
տութիւն օրինաց շարժման , և զհնարագիտու-
թիւն գործեաց և անօթոց և պէսպէս կահից կազ-
մածոց 'ի պէտս շարժման : Չնոյնս յայտ առնէ
և 'ի մեզ շարժարանութիւն կամ շարժագիտու-
թիւն . այլ եթէ կամք իցեն և պէտք յառաւել-
ձշգութիւն , օրէն է զերկրորդն կոչել ևս գոր-
ծիագիտութիւն : Տես զԾանօթութիւնն 45 'ի վերջ
տրամարանութեանն :

20 « Եմպեգոկէսս այս սիկիլացի էր ազգաւ ,
վարժեալ պիթագորական իմաստութեամբ . և կա-
մեցեալ սնափառիլ՝ եթէ սրբազանեալ յերկինս
վերացաւ , արկ զանձն իւր 'ի հուրն որ ելանէ 'ի
լեռնէն սիկիլացւոց յԵթնէ , զի այս է անուն լե-
րինն , այլ հուրն ասի թէ Հեփեստոսի խառնե-
լիքն է : Արդ նա կորեալ 'ի ձեռն հրոյն , այլ
Աստուած կամեցեալ հրապարակել զսնափառու-
թիւն նորա , և զգի նորա ողջ՝ հրոյն 'ի բաց ետ-
թքանել , նախ զհողաթափն , և ապա զմարմինն
այրեցած խանձողեալ . և այսպէս ծանուցաւ թէ
ոչ վերացաւ , այլ կիզաւ ըստ արժանի սնափա-
ռութեան իւրոյ : Կոննոս . Ռէն . ատասպ :

21 « Անաքսարքոս իմաստասէր էր . սա ըմ-
բռնեալ յԱրքեղայոսէ բռնաւորէ և արկեալ 'ի
սանգ՝ հարեալ լինէր նգով փայտեղինաւ , և 'ի
սանդահարիլն մանրիլ և փոճոկել 'ի նմանութիւն
հնդոյ ինչ . այլ սանդահարելով սորա՝ աղաղակէր
և ասէր . Սանդահարեա՛ սանդահարեա՛ զպարկս
Անաքսարքեայ , քանզի ո՛չ կարես զԱնաքսարքոս
սանդահարել : Չայս ասէր նշանակեալ թէ ի-
մաստասէր գոլով մարմնոյն և ո՛չ մի ինչ փոյթ
առնէր : Կոյնն անդ :

22 Մատեանս այս 'ի մեր գրչագիրս գտանի
մահագրեալ Գրիգորի նիւսացւոյ : Վրիպակաւ
խառնակութիւն է Կեմեսիոսի ընդ Կիւսացւոյ :

23 Գրահաշիւ ընտրեմք կոչել զԱլճէպրա , զոր
ամենայն ոք գիւրաւ իմանայ ազգ ինչ հաշուի լի-

նել գրովք . զի հաւանեալ եմք ազգային ձայնիւք
 իմանալի անուանս տալ իրաց , քան այլազգացի
 մուրացածիւ անիմայ մնալ և զլեզուն խժդժել :
 Նոյնպէս փոքր մի զկնի զՔիմիայն կոչեցաք տար-
 րալուծութիւն , կոչեմք և տարրախուզութիւն և
 բնալուծութիւն , որով և հարստութիւն լեզուիս
 տեսանի . իսկ զԱլքիմիա կոչեմք ոսկեխոյզ տար-
 րալուծութիւն և ոսկեինդիր բնալուծութիւն :

Տես զճանօթութիւնն 45 որ 'ի վերջ գրոցս :
 24 Եւ մեծն Պօսիւէթ 'ի նոյն կարծիս էր , թէ
 ամենայն զորութիւնք մտաց մերոց , բովանդակեալ
 ամփոփին 'ի մի միայն . բայց ոչ բացայայտէ թէ
 որ այն իցէ : իսկ այս ճշմարտութիւն կամ կար-
 ծիք անհաճոյ իմն թուի Սոաւէի . և բազում ինչ
 սագտանելի տեսանէ 'ի ճառս զգայութեանց շքն-
 չաւոր արձանին Քոնալյէաբայ :

ԱՐՈՒՆՍՏ ԲԱՆԱԿԱՆ

Կ Ա Մ

Տ Ր Ա Մ Ա Բ Ա Ն Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Ն Ա Խ Ա Շ Ա Ի Ի Ղ

Բանաւորութեամբ առաւել պատուեցաւ մարդ քան զամենայն կենդանիս . իմա զօրութեամբն ², որով 'ի մասնաւորաց յլնդհանուրս ելանէ, 'ի պարզից 'ի յօգուածոյս, յանձնաւորաց յանանձնաւորս, 'ի զգալեաց յիմանալիս . և բազմաթուութեամբ իրաց գտանէ զհամեմատութիւնս նոցին, 'ի լոյս ամէ զսկզբունսն և հանէ զհետեու թիւնսն, գիտէ աճեցուցանել զօրհանապազ և կատարել զհմտութիւնս իւր ³, որոշել 'ի նոսա այլ և այլ չափս հաւանականութեան և ստուգութեան, և յամենայնի ընտրել խորագիտութեամբ զճշմարիտն 'ի ստոյ :

Ջայս բնատուր պարզ և գերագոյն սիրեսցէ 'ի վեր քան զամենայն, և մեծապէս հոգ տարցի ուղիղ վարել զայն 'ի պէտս . նա զի որպէս բանիւ առաւել է մարդ քան զանասուն, նոյնպէս ուղիղ և ճարտար վարելով բանիւ՝ առաւելու այր քան զընկեր, և մին զմիւսով անցանէ :

Սմին իրի բանականն արուեստ, որ ուսուցանէ բարւոք վարել բանիւ, կարևորագոյն է քան զամենայն, և արժանի բազմապատիկ և խնամոտ ջանից : Զի թեպէս և ամենայն արուեստից և գի.

սուռթեանց մեծամեծ են օգուտք յաշխարհի, և յիրաւի է կրթել յամենեսին, սակայն չիք իբրև զսա պիտանի և հարկաւոր: Մարթ իսկ է զբազմօքն զանց առնել, և այլովք ոմամբք պատիւ գտանել. իսկ առանց անսխալ վարելոյ բանիւ ոչ ոք երբէք պատուեսցի. և որ կամիցին ոք զայլովինչ արհեստիւ և զգիտութեամբ գալ, սկիզբն ՚ի սմանէ պարտին առնել. զի առանց բանականութեան արուեստի, յայլ ինչ մի կալցին ակն յառաջագէտ լինելոյ ⁴:

Իցեն ապաքէն ոմանք, որ առանց ուսման գրոց ինքնին բաւական լինիցին ըստ կարգի գտակաւ ուղղաբանել զբազում ինչ իրաց, և ունիցին զբնատուր և զընդակից բանականութեանն շնորհ ⁵. բայց և սա ոչ ծննդակից մեր է, այլ բազում աշխատութեան գիւտ, յաճախ մտածութեան զիւրոյ և զայլոցն խորհրդոց և բանից, օժանգակութեամբ անադան փորձոյ, և բազում անգամ զկնի ստեպ գարձագարձի մոլորութեանց: Վասն որոյ ընդ ընդաբոյս և սննդակից բանականութիւն և ընդ արուեստաւորն անուանեալ՝ առաջին այս ինչ է ընդ մէջ կրճիմն, զի սննդակիցն դժուարահաս է. քանզի իւրաքանչիւր ինքնին պարտի ստեղծանել զայն, առանց ուրուք օգնականութեան իւրով և եթ խորհրդով և հմտութեամբ. երկրորդ՝ անձուկ է սահման նորա. զի յոյժ դժժուարին է թէ ոք ինքնին միայն և յիւր և եթ պէտս կարող լինիցի գտանել զամենայն օրէնս ուղղախոհութեան, զոր բազում մարգիկ հարուստ ժամանակաց խուզողութեամբ հազիւ գտին մինչև ցայժմ. երրորդ՝ նիազ է յանսխալութենէ. քանզի այնչափ են վտանգք մոլորութեան մտաց և շփոթելոյ զճշմարիտն ընդ ստոյ, զստուգութիւն ընդ կարծեաց, մինչև կարի սակաւուց. է չգթել կամ չմոլորել, յորժամ առանց ուրուք ճարտարի առաջնորդութեան ընդ այս ոք արշաւիցէ ճանապարհ ⁶:

Ի ստեպ մոլորութենէ մարդկան ապաւինելոց յընդակից և եթ բանականութիւն, այս ինքն է յանձանց մտածութիւն միայն և ՚ի փորձ, շարժեալ

իմաստնոց և հանճարեղաց ձեռն արկին զուղղա-
խոհոլթեան օրէնսն ժողովել 'ի գլուխս գլուխս,
սահմանել նոցա կարգս, և յօրինել զարուեստա-
ւորն անուանեալ ուղղախոհոլթիւն, որոյ կրկին
են գիտաւորութիւնք. զի ուսուցանէ նախ քըն,
նել և ճանաչել զճշմարտութիւն, և ապա յա-
ռաջ բերել և հաւաստաբանել այլում: Առաջինն
Վերլուծութիւն անուանեցաւ 'ի նախնեաց. քան
զի ճշմարտութիւն իրաց ոչ 'ի յայտ գայ, եթէ
ոչ նախ լուծցի այն՝ յորում պատեալ և թաքու-
ցեալ կայ: Չերկրորդն կոչէին Հակաճառութիւն.
զի առ այս խօսիւք յայանի առնեմք և ցուցա-
նեմք զճշմարտութիւն :

Յերկուց մասանց աստի՛ առաջինն է անշուշտ
առաւել պիտանի և հասարակաց կարևոր. զի 'ի
գիտութիւն ճշմարտութեան ամենեքին պարտին
փափաքել. և բազում այն է՝ զի յանձանց պէտս
հարկիմք գտանել զճշմարտութիւն, քան այլում
ցուցանել. և զի եթէ ոք չգիտիցէ նախ գտանել
զճշմարտութիւն, այլում աւանդել և ցուցանել
զիւրդ է կարելի :

Սակայն նախնի հակաճառողքն, մանաւանդ
Դպրոցականք, գրեթէ երկրորդ մասին և եթ ուշ
եղեալ, 'ի նոյն թափեցին զամենայն աշխատու-
թիւն. և յայնմ իսկ փոխանակ ուղիղ առաջնոր-
դելոյ ընդ հաւաստիս ճշմարտութեան, թերևս
օրէն իցէ ումք ասել՝ թէ ուսուցին մանաւանդ
խառնափնդորել զայն և մթափնել: Քանզի յա-
ւելորդ սէր բանակուութեան ըմբռնեալ, քա-
ջութիւն մեծ և շնորհ զվիճաբանականն համա-
րէին արուեստ, զոր և այնքան օրինօք խճողէին,
այնչափ և այնպիսի սնոտի և դուզնաքեայ պա-
տուիրանօք և խուժագուժ աղխազուր բառիւք,
մինչև զազնուականն արուեստ, զպիտանին և
զհէշտալի՛ եթէ արժանապէս աւանդեսցի, գար-
ձուցին 'ի խաւարչուս ինչ և անշահ և տաղտկալի:

Այսմ փնտու, որ թերի և վրիպակ ցուցա-
նէր զնախնեացն արուեստ բանաբան, զանազան
օրինակաւ դարման մատուցին արդիւք. բայց զի
ոչ ճշգիւք բաժանեալ որոշեցին զվերլուծականն

'ի հակաճառական մասնէն, տակաւին մուսուլմանսն մնացեալ երևի 'ի նմա և շփոթ, զոր մէջ փոյթ կայցուք որքան է կարողութիւն 'ի միջոյ 'ի բաց սրբել: Վասն որոյ կրկին գրովք երկուս առաջ եգեալ բանական արուեստիս, միոյն գործ արասցուք զօրէնս քննելոյ և ճանաչելոյ զճշմարտութիւն, միւսումն զօրէնս առաջարկելոյ և ցուցանելոյ այլում:

Յառաջնում գիրս սկիզբն արասցուք Ծ, յայտնել սուղ բանիւ զմասունս կամ զգորութիւնս և զներգործութիւնս հոգւոյն, որովք 'ի քնին մատչի ճշմարտութեան:

Է. Յուցցուք զիարդ նովին զօրութեամբք և ներգործութեամբք հասանէ 'ի ծանօթութիւնս և 'ի գաղափարս, որ հիմն են և սկիզբն հմտութեանց նորա. յայտնի արասցուք ևս իւ զանազանին 'ի բնէ ծանօթութիւնք և գաղափարք, իւրստ տեսութեան հոգւոյն, և իւ առ իրացն համեմատութեամբ զորս յանդիման առնեն:

Թ. Քանզի 'ի համեմատութենէ ծանօթութեանց և գաղափարաց ընդ միւսանս ծնանին հմտութիւնք, անցեալ առ սոսա՝ ցուցցուք նախ յոր ինչ իրս գտանիցին, ապա զզանազանութիւնս նոցա և զայլևայլ չափ հաւանականութեան և ստուգութեան իւրաքանչիւր, և զատեան ընտրութեան կամ զանստերիւր օրէնս ուղղագատութեան, զգիտութեանն ասեմ՝ որ տայ ընտրել յամենայնի զստոյգն յանստուգէ, և զճշմարտան 'ի ստոյ:

՚. Արովհետև կրկնակի ստանամք հմտութիւնս, կամ մերով գիտողութեամբ և մտածութեամբ, կամ յայլմէ ուսանելով, հարկ է նախ տեսանել զիարդ ստանայցեմք մեզէն ճշգրիտ և անվրէպ հմտութիւնս. և յայնմ տեղ՝ պատեհ տուեալ պարապով անցցուք թեթևակի ընդ համառօտ և գլխաւոր սահմանս ազգի ազգի արուեստից և գիտութեանց, որոց մէն մի առանձինն յայլ և այլ իրս հմտութեանց մերոց պարապին:

Բ. Իւ քանզի զոր յայլմէն ուսանիմք հմտութիւնք՝ կամ զմտաւորական ինչ իրաց են, և կամ

զեղելոց ինչ արդեանց և գործոց, նմանապէս յայս առնել պարտ է յերկաբանչիւրսն զնշանակա ընտրութեանն, թէ ո՞չք այնոքիկ իցեն՝ որ յաւէտ և որ նուազ ընդունելիքն իցեն, և ո՞չք որ հերքելիքն. և այս ինքն է արուեստն դատողական կամ քննողական ընտրութիւն, յամենայն արուեստիցն կարևորագոյն :

Է. Եւ զի մոլորութիւնք որ օցտեն զմեզ 'ի ճշմարտէն կամ յոչն վարելոյ բանիւ գան յառաջ և կամ 'ի չարութեն վարելոյ, արժան է տեսանել զզանազան պատճառս սխալմանց, և զհնարս զգուշութեան նոցին :

Յերկրորդ գիրսն սկիզբն դնեմք օ, քննել կարճառօտս զբնութիւն և զպէտս բառից, զնշանսն ասեմ որով յայտնեմք և ցուցանեմք այլոց ըզճմարտութիւն :

Բ. 'ի բառից որ նշանքն են պաղափարաց անցցուք 'ի բանս կամ յասացուածս իմաստից, որ են պէսպէս հիւսուածք բառից 'ի յայտնել զօգաւորութիւնս գաղափարաց կամ զդատմունս, ցուցեալ զզանազան տեսակս նոցա և զպէտս :

Գ. Եկեսցուք յապացոյցս, այս է 'ի շարս ինչ բանից՝ որով յայտնին խորհուրդք մասց և կազմին փաստք, ցուցեալ և զսոցա այլ և այլ ազգս և զօրէնս նոցին :

Դ. Քանզի ստէպ պատահէ ոք զի իմաստակուծեամբ, իմասնոտի և պատիր փաստիւք, կամակորել խնդրէ զճճմարտութիւն և ըմբռնել զպարզամիտս, խնամով մերկասցուք զբազմապատիկ իմաստակուծեանցն կերպարանս, զի մի մէք ինչ ախասացուք, այլ և զայլսն ըմբերանեսցուք :

Ե. Եւ զի յոլով ուրեք երկմտէ ոք ընդ ճշմարտութիւն կամ հակառակ կայ, ուստի լինին վէճք և բանակուտութիւնք, ցուցցուք զկարգ և զօրինակ պայքարելոյն, զի ճճմարտութիւնն ինքնին իւրով լուսաւորութեամբն 'ի յայտ եկեսցէ :

Զ. Եւ որովհետեւ ոչ սակաւ հասանէ մեզ՝ զժամանակսն մեր ճճմարտութիւնս յայտնաբանել և ցուցանել այլոց արտաքոյ վիճաբանութեան, գիցուք առաջի և զայսր իրի ոճ վայելակասն :

Գ Ի Ր Վ Ե Ռ Ե Ջ Ի Ն

Օ Ր Ե Ն Ք

ՔՆՆԵԼՈՅ ԵՒ ՃԱՆԱԶԵԼՈՅ ԶՃՇՄԱՐ,
ՏՈՒԹԻՒՆ .

Ղճմարտութեան երեք դէմք որոշին յիմաստասիրաց . բնազանցական , բանական և բարոյական :

Բնազանցօրէն ճճմարիտ ասի ինչ , յորժամ զամենայն իւրում բնութեան պատշաճեալն յինքեան բովանդակեալ ունի . որպէս ճճմարիտ ոսկի և ճճմարիտ արծաթ այն է , յորում են ամենայն հանգամանք ոսկւոյ և արծաթոյ պատկանեալք : Յայս միտս ամենայն ինչ ինքնին ճճմարիտ է 7 , վասն զի են 'ի նմա տիրապէս ամենայն հանգամանք իւրում բնութեանն սեփականք , այսինքն ամենայն ինչ է որ ինչ էն . և յասելն օրինակ իմն՝ այս ինչ սուտ ոսկի է կամ սուտ արծաթ , ոչ էթէ ինքնին չիցէ ինչ ճճմարիտ , այլ զի սուտ կարծի ոսկի կամ արծաթ՝ զայն յայտ առնէ , փոխանակ զի ստոյգ 'ի բնէ այլ ինչ է ամենևին :

Բանական ճճմարտութիւն է հանգիտութիւն գաղափարաց մերոց և դատմանց ընդ իրան զոր ցուցանեն . ըստ որում բանական ճճմարտութիւն է զբոլորակն բոլորչի ասել , և բանական սուտ լինի ասել թէ քառակուսի իցէ :

Բարոյական ճճմարտութիւն է միաբանութիւն խորհրդոց մտացն ընդ բառից և շարժուածոց ուրով յայտնին . վասն որոյ ճճմարիտ խօսի որ ասէն թէ արարի զոր արարեալն է արդեամբք , և սուտ խօսի որ ժխտէ զոր արարն կամ զհակառակն հաստատէ :

Չքնազանցական և զբարոյական ճշմարտութեանէ ոչ է մեզ ճառել աստանօր, այլ զբանականէն և եթ: Իւր զի յայդմ մասին 'ի չորս այլ և այլ կիրս գտանին միտք, 'ի տգիտութեան, յերկբայութեան, 'ի կարծիս և 'ի ստուգութեան, արուեստն քննելոյ և ճանաչելոյ զճշմարտութիւն պարտի ուսուցանել զհանգամանս լուծանելոյ զտգիտութիւն և զերկմտութիւն, յայտ ածել զնշանսն որով խտրին կարծիքն 'ի հաւաստի ստուգութեանէն, ցուցանել զճանապարհս հաւանական կարծեաց կամ ստուգութեան, և նշանակել զպատճառս սխալանաց առ 'ի զգուշութիւն:

Յոյս ամենայն չժամանեն միտք առանց 'ի գործարկանելոյ զմասունս կամ զզօրութիւնս իւր և զներգործութիւնս, և առանց հարկաւոր ծանօթութեանցն և գաղափարաց ստանալոյ: Ապա յառաջ քան զօրէնս քննութեան ճշմարտութեան ցուցանել պարտ է զզօրութիւնս և զներգործութիւնս հոգւոյն որովք յայն քննութիւն մտելոցն է, և թէ զի՛արդ հասանէն ոքօք ծանօթութեանց և գաղափարաց, յորոց ընդ բուն իրացն համեմատութեանէ յանդիմանի ճշմարտութիւն:

ՊՐԸ Կ Ը Ռ Ը Ջ Ի Ն

ՄԱՍՈՒՆՔ ԿԱՄ ԶՕՐՈՒԹԻՒՆՔ ԵՒ
ՆԵՐԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆՔ ՀՈԳԻՈՅ.

Պոգի է էակն խոհուն 'ի մեզ . և 'ի ճառս անդ բնազանցութեան որ առանձինն զհոգւոյ խօսելով հոգեբանութիւն անուանի, ցուցցի էակս այս 'ի բնէ աննիւթական գոլ, այս է անխառն, պարզ, անբաժանելի և այլաբուն 'ի նիւթոյ, որ քանզի 'ի յօգաւոր մասանց է զօգեալ 'ի բնէ իւրմէ չէ պատշաճ խորհրդոյ :

Երրեակ մասունք կամ զօրութիւնք որոշին սովորաբար 'ի հոգւոջ, միտք, ուշ և կամք . զոր ումանք երկուս միայն ասեն, միտք և կամք: Թէ պէտ և յիրաւի իցէ զամենայն զօրութիւնս կամ զմասունս հոգւոյ օրինակաւ իւրք յերկուսն ժողովել, սակայն որպէս տեսցի 'ի հոգեբանութեան՝ վասն առաւել յտակութեան և ճշգութեան հարկ է զանազանել 'ի հոգւոջ վեց մասունս, որ են վեց զօրութիւնք նորա, զգալ, մտածել, ճանաչել, յիշել, կամել և գործել:

Եթէ բովանդակ մանր կրկտեմք զայս մասունս և զօրէնս արձակելոյ նոցա մի ըստ միոջէ 'ի մարդում, յոյժ երկարի աստ բանս . իբրև գիպողադոյն տեղոյ՝ հոգեբանութեան թողումք . զայն և եթ նշանակեալ աստանօր 'ի հարևանցի, որ բաւական իցէ և կարևոր յառաջիկայիցն գիւրաՀասութիւն :

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

ԶՕՐՈՒԹԻՒՆ ԶԳԱԼՈՅ ԵՒ ՄՏԱԾԵԼՈՅ .

ՅՕԴՈՒԱԾ ԱՌԱՋԻՆ

ԶԳԱԼ .

Օրութիւն զգալոյ կամ զգայունութիւն , հասարակաց մարդկան ընդ այլ կենդանիս , է իմա , նալ զազգեցութիւնս եղեալս 'ի նոսա : Եթէ որ շօշափիցէ զմեզ կամ խայթիցէ , նոյնժամայն իմա , նամբ թէ շօշափեցաք կամ խայթեցաք . զնոյն ի մանալ երևին յայտնապէս և թուչունք , ձկունք , չորքոտանիք և միջատք : Իսկ փայտ և քար և հրա , հալ որչափ և խոցիցին և հարցին , չտան ինչ նշան թէ իմանան , այս ինքն ոչինչ ցուցանեն զգայու-
թիւն :

Այս արագաւ յերկուս դասս բաժանին էակք , 'ի զգայունս և յանզգայս : Զգայուն ա-
սին շնչաւորքն , քանզի զգան . մարթ է կոչել և զգացող կամ զգայական . անզգայ ասին այլ ամե-
նայն արարածք , զի ոչինչ զգան :

Բայց քանզի զգայական սկիզբն 'ի մեզ հոգին է , իբրև զի մարմինն՝ որպէս տեսցի յիւրում տեղ-
ւորջն՝ ինչ ոչ զգայ . նմին իրի յամենայն զգայուն էակս համարի լինել հոգի ինչ կամ շուռնչ . և հո-
գեբանութիւնն ցուցցէ զիրաւունս այդր վարկա-
ծի . և ամենեքին կոչին շնչաւոր էակք , կամ միով ձայնիւ շնչաւորք և կենդանիք . իսկ ան-
զգայքն անշուռնչք և անկենդանք ասին :

Կերպործութիւնն զգալոյ կոչի զգացումն կամ զգայութիւն . վասն որոյ հոտ , համ և ձայն , կամ այլ զինչ ազգմունք և իցեն զգացեալ 'ի հոգւոյն , զգացումն ինչ են :

Արտաբուստ ազգեցութիւնք ընդ հինգ դրունս

անցանեն 'ի հոգին, որ և վասն այնորիկ ասին հինգ զգայարանք կամ զգայութիւնք, և են՝ հոտոսեւիք, ճաշակեւիք, լսեւիք, տեսանեւիք և շօշափեւիք: Այլ թէ զհարգ ընդ զգայարանս հասանն ազգեցութիւնք 'ի հոգին, չէ գիւրին սահմանել:

Անդամազննութիւնն աւանդէ մեզ, թէ յուզողս խելացն, յերկայն ուզողոյ և յուզողոյ ողին եւ լաննն լարք կամ թելք, որ ջիւք կոչին, յորոց կէսք ձգին մինչև յոնգունս, կէսք 'ի լեզու, այլք յանկանջս, ոմանք յաչս, և ոմանք սփռեալ աղամողեալ բաժանին յառաջս առաջս ընդ բովանդակ մարմինն:

Փորձ իրացն իսկ յայտ առնէ, թէ 'ի հատանել կամ 'ի պրկել զմի 'ի ջլաց անտի, մասն որ 'ի ներքոյ մնայ հատածոյն կամ կապոյն, հատեալ յամենայն հազորգութենէ խելացն կամ այլոցն գոյացութեանց որ են շառաւիղք նորա, բիւր գէս թէ խոցիցի, հարկանիցի, կիզցի և յօշ յօշ կոտորիցի, չզգայ ամենեին:

Յայտ ուրեմն է, զի առ զգայութիւն 'ի հոգւոջն գործելոյ՝ հարկ է նախ արտաքին ազգամանցն 'ի խելան ժամանել ընդ ջիւսն: Իսկ զհարգ տանիցին ջիւք զնոսա անգր, յոր մասն ուզողոյ գլխոյն, և որ ևսն է՝ որպէս իբրև հասանն յուզեղն՝ ազգին հոգւոյ. այսոքիկ՝ խնդիրք են դեռևս թանձր խաւարաւ մածեալք, զորս և հոգեբանութեան թողցուք. ուր յայտնապէս տեսցի ևս, զի հոտք, համք, ձայնք, ջերմութիւն և ցրտութիւն և գոյնք չեն տիրապէս 'ի մարմինսն՝ ըստ որում սովոր է կարծել ռամիկն, այլ միայն կիրք են հոգւոյ կամ հանգամանք և կերպք, որոց ոչ ինչ նմանութիւն է ընդ հանգամանս մարմնոցն յորոց ծնանին 8:

Ճանուցանեմք միայն առ տեղեալս, զի թէ պէտ և ամենայն զգացմունք ինքնին համարուն են, զի բնիւ նոյնգունակ հանգամանք են հոգւոյ, սակայն զանազանութիւն զնել հարկ է 'ի նոսա ըստ զանազանել արգասեացն նոցա 'ի մեզ: Են ազգմունք, որպէս հոտոցն և համոց և ձայ-

նից, ջերմոյ և ցրտոյ և այսպիսեաց, որ 'ի բուն իսկ'ի մեզ ներդործեն զհաճոյական կամ զանհաճոյ հանգամանացն կիրս. և են գարձեալ որ արտաքին և եթ կերպարանս մատուցանեն մեզ, զոր օրինակ գունոցն և ձևոց :

Արդ զներգործութիւն մեր որով իմանամք զներքին հեշտալի կամ անախորժ հանգամանս, մեք կոչեմք յատուկ զգացումն. իսկ զներգործութիւնն որով արտաքին ինչ կերպարանս միայն իմանամք, ասեմք իմացուած, ըմբռնումն : Ուստի 'ի հոտոտելն զվարդ' ունեւ ասեմք զգգացումն հոտոյն կամ զգալ հոտոյն, իսկ 'ի հայելն ընդ նա' ունեւ զիմացուած և զըմբռնումն գունոյն և զձևոյ, կամ իմանալ և ըմբռնել զգոյնն և զձևն 9 :

ՅՕԴՈՒԱԾ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՄՏԱԾԵԼ .

Յորժամ բազում զգացմունք կամ իմացուածք միանգամայն իցեն 'ի մեզ, ոչ յամենեսին նոյնպէս ուշ ունի հոգին, այլ մերթ յայս մերթ յայն ուժգին և սաստիկ : Օրինակ իմն, ընդ բանալ աչաց բազում ինչ առաջի գտանեմք մեր, բայց ոչ միով մտադիւրութեամբ հայեմք յամենեսին, այլ է զի զայս և է զի զայն առանձին իմն 'ի քնին առնումք : Այս ներգործութիւն' որով հոգին տիրաբար յառի յայս ինչ կամ յայն' կոչի մտադրութիւն կամ ուշադրութիւն : իսկ յորժամ խորհրդով տանի ածէ զմտադրութիւնն յայմէ յայլ, այն ներգործութիւն կոչի մտածութիւն կամ խորհրդածութիւն : Ապա զօրութիւն մտածելոյ ոչ այլ ինչ է, քան թէ կամաւ ձկտել և յառել զուշադրութիւնն մերթ յայս և մերթ յայն ^{10 :}

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԶՕՐՈՒԹԻՒՆ ՃԱՆԱԶԵԼՈՅ ԵՒ ՅԻՇԵԼՈՅ:

ՅՕԴՈՒԱԾ ԱՌԱՋԻՆ

ՃԱՆԱԶԵԼ:

Տարուբեր մտադրութեան այս անդր՝ ինքնին պատճառս տայ բազդատութեան նոցա. սա առաջնորդէ ՚ի գիւտ համեմատութեանցն որ ընդ մէջ նոցա, իմա զոր ինչ է մին առ միւսով, և յորում հաւասարին ընդ միմեանս կամ որոշին: Արդ զօրութիւնն գտանելոյ զնմանութիւն կամ զաննմանութիւն իրաց կոչի զօրութիւն ճանաչելոյ. և ներգործութիւնն որով գտանի նմանութիւնն և աննմանութիւն, ասի ճանաչումն, հմտութիւն, գիտութիւն:

՚Ի հմտութենէ ծնանի գատումն կամ գատաստան, ներգործութիւն հոգւոյ՝ որով հաստատէ կամ ժխտէ առ իւր՝ զծանուցեալ նմանութիւն կամ աննմանութիւն երկուց իրաց: Յորժամ բազդատեալ զգաղափար բոլորակի ընդ բոլորչութեան, և տեսեալ զհանգիտութիւն նոցա, յանձն առեալ հաւանիմք ՚ի միտս և հաստատեմք թէ բոլորակն է բոլորչի, զայն առնեմք որ կոչի գատումն յանձնառական կամ հաստատութեան. իսկ իբրև բազդատեալ զնոյն գաղափար բոլորակի ընդ քառակուսւոյ և տեսեալ զնոցին անհանգիտութիւն՝ զնեմք ՚ի մտի թէ բոլորակն չէ քառակուսի, կամ որ ՚ի նոյն բերի՝ ժխտեմք և յուրաստ կամք թէ բոլորակն իցէ քառակուսի, կազմեմք զանուանեալն գատումն ժխտական կամ ուրացութեան 11:

Սակայն չէ միշտ հնարաւոր առաջին տեսութեամբ ճանաչել զնմանութիւն կամ զաննմանութիւն երկուց գաղափարաց. յայնժամ զերկոսին

բաղդատեմք ընդ այլում երրորդի, որպէս զի 'ի նմանութենէ կամ յաննմանութենէ նոցա ընդ երրորդին՝ իմաստուք թէ և նոքին նմանք իցեն արդեօք եթէ աննմանք. և այս ներգործութիւն կոչի խորհուրդ մտաց, խելամտութիւն, մտախոհութիւն, իտկումն, խոհականութիւն, տրամախոհութիւն : Ոչ կարացեալ, օրինակ իմն, 'ի միտ առնուլ վաղվաղակի թէ հանգէտք իցեն գաղափարք օգոյ և մարմնոյ, մինչև իշխեալ ասել թէ օգն մարմին է, բաղդատեմք ղերկոսին ընդ թանձրութեան կամ սերտութեան : Գիտեմք յառաջագոյն թէ գաղափար թանձրութեան միաբանի ընդ մարմնոյ. զի տիրական յատկութիւն է այն մարմնոյ. իսկ թէ միաբանիցի և ընդ օգոյ՝ առնումք 'ի փորձոյ. զի օգ. փակեալ յուռուցիկ փամփշտի՝ ուժգնակի դիմակալէ ճնշման. աստի յառաջ բերեմք, թէ ուրեմն երկաքանչիւր գաղափարք օգոյ և մարմնոյ հաւասարին ընդ իրեարս, կամ թէ օգն ճշմարիտ մարմին է. և ասեմք 'ի մտի, Որ թանձր է և սերտ, մարմին է. օգն է թանձր և սերտ, ապա օգն մարմին է :

Երրորդ գաղափարն որ 'ի ծանօթութիւն ածէ զհանդիտութիւն կամ զանհանդիտութիւն այլոց երկուց, այն իսկ է որ առաւել ընտանի ձայնիւք կոչի վասն էրն կամ պատճառ իրին : Զօգ մարմին ասեմք, վասն զի թանձր և սերտ է, որ ուրոյն յատուկ է մարմնոց. ասեմք՝ 'ի գատարկութենէ փախչելի է, վասն զի փնտասակար է. սիրելի են գիտութիւնք և նոցին պարապել արժան, վասն զի օգտակար են և պատուական : Եւ քաջ խոհական նա ասի, որ ոչինչ ժխտէ կամ հաստատէ առանց ղերաւացի վասն էրն մերձ դնելոյ, իմա՛ առանց արդար իրաւանց :

Յ Ի Շ Ե Լ .

( ) օրութիւնն յիշելոյ, որ և ուշ և յիշողութիւն, սովորաբար սահմանի՝ Զօրութիւն 'ի միտ ամեկոյ զանցեալ գաղափարս : Բայց բազում ինչ է նկատել յիբրիդ յայդմիկ, որ ընդարձակագոյն զսահմանդ ցուցանեն և բազմայեղանակ :

ա. Յորժամ, օրինակ իմն, տեսեալ իցէ ուրուք և հոտոտեալ զվարդ, տեսանէ զի թէ բարձցի 'ի միջոյ վարդն, տակաւին կարէ խորհել զձև նորա, զգոյն և զհոտ առանց առաջի ունեկոյ զայն . զայս ներգործութիւն Ղը կոչէ նկատողութիւն ¹² : Բայց խտիր կայ յայսմ . զի զգունոյն և զձևոյն կերպարանս դեռ յանդիման մտաց նկարեալ տեսանէ . և այս է որ գաղափարն կոչի, և յունաւ կան ձայնիւ իդոս կամ իդէա, տեսիլ, տեսակ, կերպարան . իսկ զհոտոյն ոչինչ կերպարան ունի, այլ միայն զծանօթութիւն զգայութեանն զոր առ : Զպատճառս իրացդ հոգեբանութիւնն տեսցէ . այլ մէք զոր օրինակ զներկայ ւզգեցութիւնսն որոշեցաք յայնս՝ որ տան մեզ ներքին իմն հանգամանս հեշտականս կամ անախորժս, որպիսի ինչ հոտքն են, համք, ձայնք, ջերմ և ցուրտ, և յայնս՝ որ արտաքին ինչ կերպարանս և եթ ընծայեցուցանեն, ըստ որում ձեք և գոյնք, և զներգործութիւնն իմանալոյ զներքին հեշտալի կամ անհաճոյ հանգամանսն՝ զգացումն կոչեցաք, և զներգործութիւնն իմանալոյ զարտաքին կերպարանսն՝ իմացուած, նոյնպէս և այժմ յազգեցութեանց անտի զոր նկատողութիւնն պահէ 'ի մեզ, զայնոսիկ որ կերպարանս ինչ մեզ յանդիման առնեն, որպէս ձեքն և գոյնք, կոչեցուք գաղափարս, և զորս ոչն ցուցանեն ինչ կերպարանս, իբրև զհոտ և զհամ, անուանեսցուք սոսկ ծանօթութիւնս ¹³ :

բ. Հայեցեալ միւսանգամ 'ի վարդն, ոչ միայն

վերստին առնու զիմացուած ձևոյ նորա և գու-
նոյ , այլ և յիշէ թէ և այլ երբեմն եղեալ է այն
'ի նմա : Արդ այս ներգործութիւն յոմանց ու-
շաբերութիւն անուանի, զոր լաւագոյն թուի մեզ
յիշատակութիւն կոչել ¹⁴ :

Գ. Թէպէտ և բոլորովին հեռասցի վարդն , և
կորիցէ ամենայն գաղափար ձևոյ և գունոյ նորա ,
և ամենայն ծանօթութիւն հոտոյ , ստէպ պատա-
հէ զի գաղափար ձևոյն և գունոյն , և հոտոյն ծա-
նօթութիւն գառնայ 'ի միտս . զայս ներգործու-
թիւն կոչեմք մեք յատուկ ուշաբերութիւն կամ
մտա բերութիւն :

Դ. Կարողութիւն է հոգւոյն ոչ միայն վերս-
տին յուշ տանել զանցելոց իրաց գաղափարս և
ծանօթութիւնս՝ նովին կարգաւ որով 'ի զգայա-
րանսն են ազգեցեալք , այլ և միաւորել զբազումս
յայնցանէ , և բազմօրինակաբար յարարել զայնս
բստ մտի . այսմ զօրութեան անուն կոչի երևա-
կայութիւն : Ըստ սմին օրինակի առասպելաբ-
կուքն ստեղծին 'ի մտաց այծամարգս , ձիացուլս ,
պարիկս , յուշկապարիկս , պայս , վարգապայ-
քաղս , եղջերուաքաղս , արալէզս , համբարուս ,
նհանգս . սմին նման և մեք ինքնին կազմեմք զգա-
ղափար պատերազմի , հրգեհի , նաւաբեկութեան ,
և առանց իսկ տեսանելոյ :

Չայսմ ամենայնէ մեկին խօսեսցուք այլուր . ա-
տանօր մարթ է սահմանել զյիշողութիւնն , Չօ-
րութիւն պահելոյ և վերստին ընգ միտ տանելոյ
և յիշատակելոյ զգաղափարս և զծանօթութիւնս
անցելոց իրաց : Պահելն գործ է նկատողութեան .
վերստին յուշ տանելն՝ ուշաբերութեան : Վերս-
տին յուշ կամ ընգ միտ տանել ստեմք քան թէ
յուշ ածել , զի ուշաբերութիւն է ոչ միայն յոր-
ժամ կամաւ ինչ ոք զուշով ածիցէ , այլ և յոր-
ժամ ինքնին ինչ քրքրեալ զարթնուցու : Գիշա-
տակելն գործ է յիշատակութեան : Իսկ երևա-
կայութիւն , քանզի միաւորիչ է զանազան գաղա-
փարաց և նորանոր յօդուածոյից ստեղծիչ , կարի
պէտս ունի յիշողութեան , առանց որոյ ոչինչ կա-
րէ գործել . սակայն որիշ յայնմանէ համարելի է :

ԶՕՐՈՒԹԻՒՆ ԿԱՄԵԼՈՅ ԵՒ ԳՈՐԾԵԼՈՅ .

ՅՕԴՈՒՄԺ ԱՌԱՋԻՆ

ԿԱՄԵԼ .

( ) օրուծիւն կամելոյ կամ կամբ է, որով հոգին հաւանի ընդունել ինչ կամ խորշել յիմբէ, և 'ի բազմաց ընտրել զմին քան զմիւսն :

Ներգործուծիւնն որով հոգին 'ի դոյն հաւան գտանի, 'ի դպրոցականաց անուանէր կամելուծիւն. մեք սովորաբար կոչեմք ներգործուծիւն կամաց կամ կամեցողուծիւն : Արդ ոչ իմիք հաւանի հոգին անպատճառ . և պատճառ լինել սուղոր է կամ հեշտուծեան հայթայթանք կամ փախուստ ցաւոց : Իսկ հեշտուծեանց և ցաւոց կէսք զգալիք կամ բնականք կոչին, և կէսք բարոյականք : Բնական և զգալի հեշտուծիւն է որ 'ի զգալի ազգեցուծեանէ ծնանի, որպէս անոյշ հոտոյ և համոյ . բարոյական հեշտուծիւն է որ ծագէ 'ի ներքին կրից հոգւոյն, որպէս զոր զգամբս 'ի գիւտ նորոյ ինչ ճշմարտուծեան կամ առ գիտելոյ ինչ զանձին բարեգործուծիւն : Նոյնպէս զգայական ցաւ է՝ զոր օրինակ գլխոյ կամ ատաման ցաւ . բարոյական ցաւ է զոր կրեմք ընդ կորուստ բարեկամի կամ այլոյ սիրելոյ :

Ինչ որ հեշտուծիւն բերէ կամ զցաւս փարատէ, բարի կոչի . իսկ որ ցաւս գործէ կամ հատանէ զհեշտուծիւն, չար ասի . և բարիք և չարք զգալի և բարոյական անուանին, ըստ որում կրկնակի հեշտուծիւն կամ ցաւս գիտեն ներգործել :

Որ ինչ բարւոյ կերպարանօք առաջի լինի, զարթուցանէ 'ի մեզ ձկտումն ինչ առ այն և յարձակումն, որ յօժարուծիւն յորջորջի, իղձ,

տենչ, բաղձք, փափագ, առիփք. և որ ինչ ընդ կերպարանօք չարի յանդիման ելանէ, ծնանի՛ի մեզ մերժումն և խորշումն, որ կոչի դժկամա կուժիւն, ահաճութիւն: Այս ձկտումն և խորշումն սովորաբար կոչին սէր և ասելութիւն: Ի գլխաւորաց աստի կրից յառաջ գան այլք համօրէն, որպէս տեսցի յիւրում տեղւոջն:

Որ զինչ և իցէ ձկտումն կամ խորշումն զոր կերպարանք իրաց ծնանին՝ ի մեզ, միշտ ՚ի ձեռս մեր է հաւանել կամ ընդդէմ կալ այնմ. և այս իշխանութիւն անուանի աղատութիւն և կամա կարութիւն. զորմէ լիով ճառելի է այլուր, ցուցեալ յորում մասին ընտանութիւն ունիցի ընդ կամաց, և յորում արտաքոյ նմին գնիցի:

ՅՕԴՈՒԱԾ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԳՈՐԾԵԼ.

Ղմենայն իշխանութիւն հոգւոյ յառնել ինչ ներքոյ և արտաքոյ իւր՝ է ՚ի զօրութեանն գործելոյ: Ի զգայունութեան կամ ՚ի զօրութեան զգալոյ՝ հոգին կրէ մանաւանդ քան ներգործէ. զի ոչ ՚ի մեր ձեռս է տալ մեզ զգացումն ինչ առանց ազգելոյ մարմնոց ՚ի զգոյարանս. ապա թէ ոչ՝ և կոյրք անգամ իշխան լինէին առնուլ զզգացմունս գունոց և ունել իբրև զայս ՚ի մարգկանէ: Նոյնպէս չեմք իշխան չզգալոյ զազգմունս մարմնոց մինչգեռ արգեամբք ներգործեն ինչ ՚ի մեզ. քանզի չունի ոք ասել թէ ՚ի խոցել կամ հարկանել ձեռինն իշխանութիւն իցէ նմա զգալ կամ չզգալ ցաւոցն:

Ի զօրութեան մտածելոյ՝ սկսանի հոգին ՚ի ներգործութիւն. քանզի նմա անկանի յառել զմտագրութիւնն յայս ինչ քան յայն, և աստի անդր դարձուցանել: Ներգործող է նոյնպէս ՚ի զօրութեան ճանաչելոյ, մանաւանդ ՚ի գատմունսն և ՚ի մտախոհութիւնսն: Ի զօրութեան յիշելոյ՝

կրաւոր է, յորժամ դաղափառք ինքնին զարթնուն, և ներգործակ՝ մինչ ինքն ջանայ պահել զայնս նկատողութեամբ, կամ յուշ ածել: Իսկ ՚ի զօրութեան կամելոյ միշտ է ներգործուն, յորժամ ինքնին իւրովի հաւանի այսմ կամ այնմ: Յայսմ ամենայնի՝ զօրութիւն գործելոյ նոյն է ընդ զօրութիւնս մտածելոյ, ճանաչելոյ, յիշելոյ և կամելոյ:

Սակայն ներգործական ոյժ հոգւոյ ձգի և արտաքս քան զինքն՝ ՚ի մարմինն. և յայնժամ զօրութիւնն գործելոյ՝ բնաւին որիչ է ՚ի նախասուցելոցդ, և բազումք անուն կարգան նմա շարժիչ զօրութիւն, զի գործ է նորա յարուցանել ՚ի մարմնի շարժմունս պէսպէս:

Բայց ՚ի մարմնական շարժմունս են որ հարկաւորք են և բնականք, և են որ ազատք և կամաւորք: Բնաւոր և խաղացական շարժմունք են որ լոկ ՚ի պատճառս կազմածոյս լինին՝ առանց հոգւոյն ջանալոյ, նա բազում անգամ յանկամս և յանգէտս իսկ. զոր օրինակ թնդումն սրտի և երակաց, խլրտմունք աղեաց, և այլք յուրովք յազգեցական և յանշնչական խաղացից յորս կախին կեանքս մեր: Ազատ և կամածին շարժմունք այն են, որ յառաջ դան ՚ի հաւանութենէ հոգւոյն, որպէս յորժամ կամաւորաբար զոտն շարժիցէ, զբազուկ կամ զձեռն:

Այլ որպէս անծանօթ է մեզ օրինակ ներգործելոյ մարմնեղէն ազգեցութեանց ՚ի հոգին և զգացմունս ՚ի նմին ծնանելոյ, նոյնպէս այնպա են օրէնք ներգործութեան հոգւոյ ՚ի մարմինն և զշարժմունսն կատարելոյ: Զայս ևեթ գիտեմք, զի մարմնոյ շարժմունք ընդարձակելով և ամփոփելով զնդերացն կատարին. այլ ուստի իցէ այս ընդարձակութիւն և ամփոփումն, դժուարին և տաժանելի իրք են. զորմէ փոքր ՚ի շատէ նշանակեցէ հոգեբանութիւնն:

ՊՐԸ Կ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԳԱՂԱՓԱՐԳ ԵՒ ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆԷՔ.

Պղատոնի և յառաջ քան զնա Պիթագորայ կարծիք էին, թէ հոգիքն 'ի բնէ մշանջենաւորք իցեն, և ընդ իւրեանս բերիցեն զգաղափարս իւրեանց և զծանօթութիւնս. բայց քանզի 'ի խառնելն ընդ մարմինսն նսեմանան, ուսմամբ և տեսական կենօք պարզեալ զմթարսն միւսանգամ պարտ է յստակել: Ընդդէմ նմին ասաց Արիստոտէլ, թէ չմարթի իմիք 'ի միտսն լինել մինչև եղեալ նախ 'ի զգայարանսն. այս է, չիք ծանօթութիւն կամ գաղափար որ ոչ նախ 'ի զգայութեանց առնուցու սկիզբն: Հաւան գտան ընդ նմա Ճեմականք¹⁵ առ հասարակ և Իպրոցականք. բայց զվճիռն միայն ընկալան, և անխոյթ արարին հաւատարմացուցանել զայն:

Կորին ազագաւ բազումք յեա ժամանակաց, և մանաւանդ կարգեսեանք, չեղեալ խելսմուտ թէ զիարդ ծանօթութիւնք Աստուծոյ, առաքինութեան, ճշմարտութեան, և այլք սոցին սակի, որ աչաց չտեսանին և ձեռին չզննին, և ոչինչ ազգեցուցանեն 'ի զգայարանս, 'ի նոցանէ ունիցին սկիզբն, հերքեցին համարձակ զկարծիս Արիստոտէլի, և յառաջ կալան ըստ մասին զՊիթագորայն և զՊղատոնին. քանզի ընկալան ասել զայն ամենայն ծանօթութիւնս նախ քան զգգայութիւնսն լինել 'ի հոգւոջ, տպաւորեալս 'ի նմա անգստին յառաջին վայրկենէ էութեան իւրոյ:

Բայց սոքա երիս ազգս գաղափարաց զանազանեցին, բնածին, եկամուտ և ստեղծական, ընդ միով անուամբ խառն իմացեալ զրուն գաղափարսն և զծանօթութիւնս: Բնածին իմանային զորս 'ի բնէ յԱստուածուստ գրոշմալս կարծէին, որպէս գաղափարք ճշմարտութեան, առաքինութեան, արդարութեան, անիրաւութեան. եկա

մուտս՝ որք ճշմարտիւ ընդ զգայութիւնս ծնանին , որպէս գաղափարք գունոց , ձայնից , հոտոց , համոց . և ստեղծականո՛ զորս ինքն հոգին ստեղծանէ , զոր օրինակ ուղտաքաղ , փղաքաղ , ձիակապիկ , և ընդհանուր գաղափարք մարդոյ , ծառոյ , կենդանւոյ , և որ 'ի նոյն բերին :

Այլ զի 'ի սկզբան էութեան իւրոյ չիք ինչ 'ի հոգւոջ գաղափար բնածին , և ամենեքեան ստացականք են զգայութեամբք և մտածութեամբ , ուստի և 'ի հարկէ եկամուտք առ հասարակ և կամ ստեղծականք , զայն բաւականապէս ցուցեալ է լոք , և մեր ինքնին ակն յայտնի տեսցուք 'ի տեղւոջ իւրում 'ի հոգեբանութեան : Սակայն առ 'ի նշանակելոյ աստանօր զազգի ազգի զանազանութիւնս նոցա 'ի տրամաբանիցն սովորութեանէ , առցուք զնոսա 'ի քնին ընդ երկւք այլ և այլ կերպարանօք . ըստ բնութեան նոցա , ըստ տեսութեան հոգւոյն , ըստ իրացն զորս 'ի դէմն ածեն :

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

ԳԱՂԱՓԱՐՔ ԵՒ ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆԻՆՔ ԸՍՏ

ԲՆՈՒԹԵԱՆ ԻՒՐԵԱՆՑ .

Գաղափարք և ծանօթութիւնք 'ի բնէ իւրեանց մարթեն լինել նկարագիր կամ աննկարագիր , պարզ կամ յօգուածոյ , անձնաւոր կամ չանձնաւոր , մասնաւոր կամ ընդհանուր :

ՆԿԱՐԱԳԻՐՔ ԵՒ ԱՆՆԿԱՐԱԳԻՐՔ.

Նկարագիրը են որ պատկերս ինչ 'ի դէմս բերեն, և յատուկ կոչին գաղափարը, որպիսի են ձևոցն և գունոց և ամենայնի որում կից է գաղափար տարածութեան, յորոց սակի են ըստ մասնէ և ձայնք, որպէս տեսցուք յայլում վայրի: Աննկարագիրը են որ ոչ կից ունեցով 'ի բնէ գաղափար տարածութեան, ոչ ինչ պատկեր առաջի առնեն, վասն որոյ և փոխանակ գաղափարի ծանօթութիւն անուն տամք մեք նոցա. որպիսի գոն ան, հոտոցն, համոց, ջերմոյ, ցրտոյ, քաղցի, ծարաւոյ, հեշտութեան և ցաւոց. Բ, ամենայն զօրութեանցն, կրից և ներգործութեանց հողւոյն. Գ, առաքինութեանն և չարութեան, գիտութեան և անգիտութեան, ճշմարտի և ստոյ, և այլոցն ամենեցուն, որոց քանզի չիք անձնաւոր բնութեան հաստատութիւն արտաքոյ մտաց, անուանին իմանալի կամ բարոյական էակք, որոչեւ յայնցանէ որոց ստոյդ էութիւն է 'ի բնութեան իրաց, և կոչին զգալի կամ բնական գոյակք ¹⁶:

ՅՕԴՈՒԱԾ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՊԱՐԶՔ ԵՒ ՅՕԴՈՒԱԾՈՅՔ.

Ծանօթութիւնք և գաղափարք մերկ և առանձինն տեսեալք, պարզ ասին, որպէս հոտոյ գունոյ կամ ձայնի. իսկ յօգուածոյ և յօգաւոր և կցուածոյ կամ պարունակ՝ յորժամ յանդիման առնիցեն զբովանդակութիւն բազում գաղափարաց կամ ծանօթութեանց միաւորելոց. որպիսի են գաղափարք մարմնոց, յորս բովանդակին գաղափարք տարածութեան, սերտութեան, ձևոյ,

գունոյ և այլք . և ծանօթութիւնք բարոյական էակաց , որպէս արդարութեան կամ անիրաւութեան , որոց առաջինն պարունակէ զծանօթութիւնս և զգաղափարս ուսեալ սովորութեան չգրուկելոյ զոր , և տալ իւրաքանչիւր անվրէպ զիւրն . իսկ երկրորդն զծանօթութիւնս և զգաղափարս հակառակին սովորութեան :

ՅՕԴՈՒԱԾ ԵՐՐՈՐԴ

ԱՆՁՆԱՒՈՐՔ ԵՒ ԱՆԱՆՁՆԱՒՈՐՔ .

Յորժամ հանգամանք իրաց 'ի նոսին յիրսն մտածին իբրև միացեալս ընդ ենթակայի , ծանօթութիւնք նոցա և գաղափարք ասին անձնաւոր , մարմնաւոր , նիւթական , ենթակացեալ , թանձրացեալ . իսկ յորժամ անջատաբար յենթակայէ և առանձինն , կոչին անանձնաւոր կամ չանձնաւոր , անմարմին , աննիւթ , անենթակայ , վերացական . որպէս ահա գաղափար և ծանօթութիւն գունոյ և հոտոյ վարդին անձնաւորք են մինչդեռ 'ի վարդի անդ մտածեմք զնոսա . և չանձնաւորք՝ յորժամ զգոյն կամ զհոտ մէն մի մեկուսի առեալ խորհիմք իբրև զինքնակաց ինչ :

Անձնաւոր գաղափարք և ծանօթութիւնք սովորաբար ածականօք յայտնին . և յորժամ զատ և ուրոյն նշանակել զնոսա կամք իցեն վերառեալ յամենայն ենթակայէ , ստեղծանին անուանքն զորսքերականք գոյականս կոչեն : Ըստ այսմ սպիտակ և բոլորակ ասի գնդակ արծաթի՝ մինչև այն հանգամանք 'ի գնդակին մտածին . բայց թէ պէտք ինչ իցեն խօսելոյ զյատկութենէ սպիտակն գուլս և բոլորակ , 'ի բաց տարեալ խորհրդիւ յամենայն ենթակայէ , թէ գնդակ իցէ արծաթի կամ թէ այլ ինչ , անձնաւոր գաղափարք այնց յատկութեանց կոչին գոյական անուամբքն սպիտակութիւն և բոլորակութիւն : Վասն որոյ գոյականք որ ոչ նշանակեն ճշմարիտ բնութիւնս , առ

հասարակ անենթակայ անուանք են յայտնիչք անանձնաւոր ծանօթութեանց և գաղափարաց , որպէս հոտ , համ , ձայն , գոյն , նոյնութիւն , զանազանութիւն . հաւասարութիւն , անհաւասարութիւն . գեղեցկութիւն , ագեղութիւն . առաքինութիւն , չարութիւն . գիտութիւն , ագիտութիւն . ճշմարտութիւն , ստութիւն , և սոցիին նմանք :

ՅՕԴՈՒԱԾ ՉՈՐՐՈՐԴ

ՄԱՍՆԱԻՈՐՔ ԵՒ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐՔ .

Չիք ինչ տիրապէս 'ի ընութեան' որ մասնաւոր և մի ինչ առանձինն ոչ իցէ . գոյ օրինակ իմն այս ինչ թեղօշ , այն ինչ կազամախ , այս նիշեղևին . իսկ թեղօշ , կազամախ , եղևին սեռօրէն , ևս առաւել ծառ սեռօրէն՝ չիք երբէք եղեալ : Վասն որոյ առաջին գաղափարք զոր առնումք՝ մասնաւորք են և առանձնաւորք առհասարակ :

Սակայն տեսեալ թէ բազում ինչ է՝ որոց նոյն հանգամանք են յատուկ , առեալ 'ի մի զայն ամենայն հասարակ հանգամանս , և յօգուածոյ ինչ նորօք յօրինեալ , կազմեմք տակաւ զընդհանուր գաղափարսն : Որպէս զծառոյն գաղափար ստեղծանեմք , յորժամ տեսեալ զթեղօշն , զկազամախն , զնշգարին և զձիթենին , առնումք մտածեկմեկուսի յենթակայէ զայն հանգամանս միայն՝ յոր հաւասարեն ամենեքին , այս ինքն է՝ սնանել արմատով 'ի հողոյ , արմ ունել , ոստս , տերևս . և սորօք ևեթ բարդեալ յօգուածոյ ինչ գաղափար , կապեմք ընդ անուանն ծառ : Զնոյն օրինակ ստեղծանեմք և զընդհանուր գաղափարս մարդոյ , ձկան , միջատի , թռչնոյ , ծաղկի , պրտղոյ , և զայլ ամենայն իրաց՝ որ վասն նմանակցութեանն սովոր են ընդ մի համար կարգել 'ի մի դաս , և զնոյն առնուլ յորջորջութիւն անուան :

Աստանօր գիտելի լինի, զի յանուանց՝ յոգունք ընդհանուր գաղափարաց և ծանօթութեանց են յայտնիչք . սակաւք են անուանք գոյացութեանց որ զմի ինչ միայն և առանձինն նշանակիցեն . և սոքա կոչին յատուկ կամ իսկ անուանք, զոր օրինակ արեգակն, լուսին, Դուին, Խլաթ, Տիգրան, Վահան : Իսկ այլք՝ առասական կամ հասարակ անուանեալք, իբրև զի նոքօք բազում ինչ յորջորջի, որպէս աստղ, մոլորակ, քաղաք, գետ, թագաւորութիւն, գաւառ, հող, քար, հանք, և այլք անրաւք, համայն հասարակական անուանք են՝ ընդհանուր գաղափարաց յայտնիչք :

Ի սոյն առցես ինձ և զանուանս իմանալի և բարոյական էակաց . արուեստ բանական, բնազանցութիւն, առատաձեռնութիւն կամ ագահութիւն, ատելութիւն կամ սէր, յատուկ անուանք են . իսկ արուեստ, գիտութիւն, առաքինութիւն, չարութիւն, կիրք, ախտք, առ հասարակ ընդհանուր անուանք :

Ընդհանուր ծանօթութեանց և գաղափարաց առաւել կամ նուազ է ընդարձակութիւն ըստ որում բազում ինչ կամ թէ սակաւ բովանդակեն յինքեանս . օրինակի վասն, գաղափար ծառոյ ընդարձակագոյն է քան զթեղօշի և զկաղնոյ, կենդանւոյ գաղափար յոյժ առաւել է քան զձկան և զմիջատի : Արդ ընդհանրագոյն դասք կամ կարգք, ընդ որովք անկանին և այլք, սեռ կոչին . պակասագոյնքն որ ընդ այլովք դասին, տեսակ ասին . և ամենայն ինչ մասնաւոր ընդ տեսակաւ կարգեալ, անուանի անհատ, մի իմն առանձնաւոր . ուստի ծառ է սեռ, թեղօշք և կաղնիք՝ տեսակ, այս թեղօշ կամ այն կաղնի յատուկ՝ անհատ, մի ինչ առանձինն : Բայց ՚ի միտ առնուլ է զի նոյն մի դաս միջին՝ սեռ լինի առ այլով և տեսակ առ այլով . զոր օրինակ ծառ առ սարդիւ, թեղօշիւ և կաղնեաւ սեռ է, իսկ առ բուսովք՝ տեսակ :

Գ Լ ՈՒ Խ Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ

ԳԱՂԱՓԱՐՔ ԵՒ ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆԻՆՔ ԸՍՏ
ՏԵՍՈՒԹԵԱՆ ՄՏԱՅ .

Րստ յեղանակի մտացն տեսութեան զգացմունք և իմացուածք, որով և ծանօթութիւնք և գաղափարք լինին պայծառ կամ աղօտ, յստակ կամ շփոթ :

Յ Օ Դ ՈՒ Ա Ճ ԱՌ Ա Ջ Ի Ն

ԳԱՅԾԱՌՔ ԵՒ ԱՂՕՏՔ .

Օգացմունք և իմացուածք, ըստ նոցանէ և ծանօթութիւնք և գաղափարք պայծառ և յայտնի են, եթէ հոգին 'ի միտ առնուցու' թէ զինչ այնոքիկ իցեն կամ զինչ ցուցանիցեն, աղօտ են և անյայտ' եթէ չառնու ինչ 'ի միտ : Եթէ հոտ զոր առնումք, իմանայցեմք վարդի լինել կամ կիտրոնի, զգացումն և 'ի նմանէ ծանօթութիւն պայծառ է . իսկ եթէ չգիտիցեմք ընտրել, աղօտ է զգացումն և ծանօթութիւնն : Նոյնպէս աղօտ իմացուած է և գաղափար իրի զոր յայնչափ հեռաստանէ տեսանեմք, մինչև չնշմարել՝ աշտարակ արդեօք իցէ, եթէ ծառ, եթէ այլ ինչ ամենևին . և եթէ յիրն մատուցեալ յայտնի նշմարեսցեմք զոր էն, 'ի յայտ եկեալ պայծառանայ իմացուածն և գաղափար ' 7 :

Յ Օ Դ ՈՒ Ա Ճ Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ

ՅՍՏԱԿՔ ԵՒ ՇՓՈԹՔ .

Տրամաբանք ոմանք յստակ և որոշ զգաղափարսն ասեն, զորոց ճանաչեմք և կարեմք ինկ

ցուցանել զյատուկան կամ զնշանան, որովք որոշին 'ի միմեանց . և շփոթ և խառնակ, զորոց զյատուկան չճանաչեմք և չզօրեմք 'ի յայտ բերել վասն որոյ ըստ նոցա բանին յատակութիւն և որոշուան՝ յօգուածոյ գաղափարաց միայն անկ է, և պարզքն 'ի բնէ շփոթ են և խառնակ . քան զի չունիմք ցուցանել օրինակ իմն իւ զանազանիցի կարմիր գոյն 'ի դեղնոյ, քաղցր համ 'ի դառնէ : Սակայն ամենեւին պիտակ յորջորջումն թուի շփոթ և խառնակ ասել զպարզ գաղափարսն . զի ուր չիք խուռն, անդ և ոչ մի շփոթ, և 'ի պարզ գաղափարի չիք գտանել ամբոխութիւն :

Ապա ընդ հակառակն շփոթութիւն պատշաճ թուի յօգուածոյ գաղափարաց . իսկ յատակումն և որոշութիւն՝ յօգուածոյից և պարզից զոյգ 'ի դէպ . քանզի յստակ և որոշ ասին երկու իրք՝ յորժամ մին չէ միւսն : Արդ եթէ ունիցի որ համանգամայն զգաղափար երկուց գունոց՝ կարմրոյ և դեղնոյ, և խարիցէ յայտնապէս՝ որ կարմիրն իցէ և որ դեղինն, չիմանամ ընդէր չիցէ օրէն ասել, թէ ունի յստակ գաղափար զերկոցուն գունոցն . զի թէպէտ և չիցէ բաւական 'ի յայտ ածել զբուն յատուկս նոցա՝ որով որոշին 'ի միմեանց, սակայն յստակ և յայտնի տեսանէ յինքեան զայնս :

Կամանագոյն թուի սահման յստակ և շփոթ գաղափարաց զոր տայ լոք, յստակ կոչելով զամենայն յորում տեսանեմք կամ զգամք յայտնապէս խարոց ինչ որ յայլմէ ամենայնէ բաժանէ զնա, և շփոթ՝ զոր չկարեմք բաւական զանազանել յայլմէ : Եւ բազում իրաւամբք յաւելու նա, թէ առաւել անուանք են պատճառք խառնակելլու գաղափարաց . վասն զի ամենայն գաղափար է որ զինչ և էն . ուստի և ինքնին զատեալ է յայլմէ ամենայնէ, և չմարթի շփոթել, բայց եթէ առնուն յատկացեալ նմին՝ ոչինչ ընդհատ և այլում պատշաճիցի :

Այսմ իմաստութեամբ զհետ բերէ, թէ միայն յօգուածոյ գաղափարաց է շփոթ լինել . որ և պատահէ ն, եթէ 'ի կարի սակաւաթիւ պարզ գա-

զափարաց իցեն յօգեալ, որք և այլոց ևս գաղափարաց նոյնպէս յօգաւորական մասունք լինիցին. զոր օրինակ շփոթ է գաղափար ընձառուծու, և թէ բաց 'ի գաղափարէ խայտաբղէա կենդանւոյ այլ ինչ չգտանիցի 'ի նմա. զի այդ և 'ի վագեր կայ, և 'ի յովազի, և յայլս յոգունս :

Բ. Ի թէ թիւ պարզ գաղափարաց իւրաքանչիւր յօգեալ գաղափարի չիցէ անփոփոխ և յայտնի. սմին իրիմանաւանդ ծանօթութիւնք բարոյական էակաց յոյժ խառնակ են առ բազումս. և հասանէ իսկ տեսանել բազում ուրեք զարիւրութիւն ընդ յանդգնութեան խառնակեալ, զառատաձեռնութիւն ընդ շուշուրութեան, զբափաւութիւն ընդ ուշտութեան, զճշմարիտ պատիւ ընդ սուտ. և չիցէ որ արդեօք որ ոչ 'ի նեղ մտեալ 'ի վարանի կայցէ, եթէ յանկարծ ստիպեսցի սահմանել մեկին զամենայն անենթակայ բառս զոր 'ի կիր ածէ, այս է՝ բացայայտակիցուցանել զամենայն գաղափարս և զծանօթութիւնս զորս ընդ նոքօք իմանայ : Սակայն որոց սիրելի են անվրէպ և ճշգրիտ ծանօթութիւնք, զայն արժան է առնել ամենեցուն, որպէս և յայլում վայրի ասասցուք :

Գիտուն լիցի ևս, զի որպէս ինքն իսկ լոք նշանակէ՝ կցուածոյ գաղափարք լինին երբեմն ըստ մասնէ պայծառ և յստակ, և ըստ մասնէ աղօտ և շփոթ, կամ լաւ ևս ասել՝ բազում ինչ է զորոց ունիմք պայծառ և յստակ ծանօթութիւն, այլ ոչ գաղափար : Ծանօթութիւն հազարակողմ ձեոյ յստակ յոյժ է քան զայնր՝ որոյ են կողմունք ինն հարիւր իննսուն և ինն, մինչև կարող լինել ըստ ցուցանել յայտնապէս զերկաքանչիւրոցն յատկութիւնս. բայց եթէ երկոքին ձեքն առաջի աչաց զնիցին, չկարեմք ընտրել 'ի միմեանց, թող թէ 'ի միտ տանել զնոցա յստակ գաղափարս : Կոյն բան է և 'ի թիւս՝ յորժամ ըստ սահման ինչ ելանեն : Յստակարար առնումք զգաղափար երկոց՝ չորից կամ հնգից միութեանց, այլ ոչ զքսանից, ևս առաւել զհարիւրոց կամ զհազարաց, թէպէտ և յստակ 'են 'ի մեզ ծանօթութիւնք թուոցս :

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Ր Ր Ո Ր Դ

ԳԱՂԱՓԱՐՔ ԵՒ ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆԻՆՔ ԸՍՏ
ԻՐԱՑՆ ԶՈՐ ՅԱՆԴԻՄԱՆ ԱՌՆԵՆ .

Պ աղափարք և ծանօթութիւնք ըստ իրացն զոր
յերեսս ածեն՝ լինին կատարեալ և անկատար ,
ճշգրիտ և վեր 'ի վերոյ , հաւաստի և մտացա-
ծին , ճշմարիտ և սուտ :

ՅՕԴՈՒԱԾ ԱՌԱՋԻՆ

ԿԱՏԱՐԵԱԼՔ ԵՒ ԱՆԿԱՏԱՐՔ .

Ս ատարեալ գաղափարք են որ անթերի առաջի
առնեն զսկզբնատիպսն կամ զնախագաղափարսն
իւրեանց , և անկատար որ զնոսա ըստ մասնէ 'ի
գէմս ածեն :

Արդ օ , 'ի բնէ կատարեալ են պարզ գաղա-
փարք . զի ոյր չիք ինչ մասն , 'ի մասնէ առաջի
առնել զայն անմարթ է :

Ք . Յօդաւոր ծանօթութիւնք իմանալի և բա-
րոյական էակաց , որովհետև չիք նոցա 'ի բնութեան
էից նախատիպ՝ բայց 'ի կամաց յօրինողին , նմին
իրի ինքնին կատարեալք են , սակ չորք . և յայն-
ժամ միայն անկատար լինին , յորժամ յար և նման
ընդ այնս համարիցիմք զոր այլ ոք նովին անուամբ
յորջորջիցէ : « Օրինակ իմն , սակ , միաւորեմ
զչորեսին զայս գաղափարս . օ , տեսանեմ այր մի
'ի ծանր վտանգի . Ք , երկիւղ ոչ խռովէ զնա և
ոչ տագնապէ . Ք , արի և անվրդով սրտիւ հնարս
խորհի փախտեան . Ք , ընտրէ զճանապարհն և
կատարէ անդրդուելի քաջութեամբ և անվկանդ
վտանգից որ նոր 'ի նորոյ խոչ ընդ ոտան անկա-
նիցին : Զայս ծանօթութիւն կոչեմ արիութիւն .

և ըստ իս կատարեալ է այն : Այլ որ անդուստ
ստեղծանէ այլ իմն յօրինուած , և զնոյն զնէ նմա
անուն . եթէ այնու զիւր յօրինուածն իմանայ ,
ծանօթուծիւն նորա կատարեալ է և ըստ նորա .
բայց թերակատար լինի եթէ զիմն զնիցէ իւրուան
նախատիպ » : Տայս վայր Լոք :

Բայց քանզի յոլովք յանենթակայ բառից վա
ղուց են սահմանեալ յիմաստասիրաց , և յայտ
նեալք որ 'ի նոսա պարզ գաղափարք և ծանօթու
ծիւնք , ապա որ ոք անուանիցէ այսօր արիու
ծիւն կամ յանդգնուծիւն , առատաձեռնուծիւն
կամ շուայլուծիւն , չափաւորուծիւն կամ ժլա
տուծիւն , և այսպիսիս , և ոչ ժողովիցէ ընդ նու
վին անուամբք զամենայն գաղափարս և զծանօ
թուծիւնս կապեալս յիմաստասիրաց , ինձ իրա
ւունս թուի ասել զնմանէ կիսամասնեայ ունել
զծանօթուծիւնսն :

Գ . Յօգուածոյ գաղափարք դոյից ինքնին առ
հասարակ անկատարք են . վասն զի անծանօթ է
մեզ բունն նոցա , և յօլովք 'ի հանգամանացն
անյայտք : Սակայն որպէս ինչ և իցէ , մարթեմք
ասել թէ կատարեալ իցէ գաղափար ոսկւոյ 'ի
միտս ուրուք , որ գիտիցէ անթերի զամենայն հան
գամանս երևեալս ցայսօր 'ի հրահալելուջ անդ ,
առեալ ընդ գաղափարիւն զբովանդակուծիւն
հանգամանացն իբրև սկզբնատիպ . իսկ անհմուտն
այնց հանգամանաց՝ թերի ունել ասիցի զքաղա
փարն :

Յ Օ Դ Ո Ւ Ա Ճ Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ

Ճ Ը Դ Ր Ի Տ Բ Ե Ի Վ Ե Ր ' Ի Վ Ե Ր Ո Յ Բ .

Ղգրիտ են գաղափարք և ծանօթուծիւնք՝
որոց ոչ միայն ծանօթ են ամենայն նշանք զանա
զանուծեան , այլ և յատուկքն նշանացն . և վեր
'ի վերոյ են՝ որոց ոչ ճանաչին յատկուծիւնք
նշանացն : Վասն որոյ գաղափար կամ ծանօթու

Թիւն մարթի լինել պայծառ, յստակ և կատարեալ, այլ ոչ ճշգրիտ. և սակաւք են 'ի մեզ գաղափարք և ծանօթութիւնք զորս օրէն իցէ ասել ճշգրիտս: Օրինակի աղագաւ, գաղափար եռանկեան պայծառ է յստակ և կատարեալ, յորժամ զմտաւ ածեմք ձև երեքանկիւնի և եռակողմ. զի 'ի լրումն գաղափարի եռանկեան այլ ինչ չպահանջի. բայց զի ճշգրիտ լինիցի, գիտել պարտիմք և զամենայն յատկութիւնս անկեանց և կողմանց նորա:

Եւ զի զգոյիցս չեմք ատակ ունել կատարեալ գաղափար, ապա և ոչ ճշգրիտ: Սկայն բնազնիք, ընդ որս մանաւանդ տարրալոյծք այժմ 'ի սոյն տաժանին, զհետ կրթեալ ոչ միայն բազում հանդամանս գտանել ըստ կարի 'ի մարմինսն, այլ և զպատճառսնոցա և զառ միմեանս համեմատութիւն. որպէս զի ըստ մարթելոյ մի յոյժ անկատարք իցեն և վեր 'ի վերոյ գաղափարքն:

Չնոյն օրինակ և բնազանցագէտք, բարոյութիւնք, քաղաքավարք, և որ այլն ևս, գուն գործեն միշտ ուղիղ և մանր կրկտելով ճշգրտել զգաղափարս և զծանօթութիւնս իմանալի և բարոյական էակաց՝ որք ընդ իւրաքանչիւր անուամբք ի մանին, զի օր ըստ օրէ առաւել 'ի կատարումն եկեսցեն ծանօթութիւնք նոցին, և 'ի վեր հանել զնշանակս և զհամեմատութիւնս մասնական գաղափարացն և ծանօթութեանց՝ յորոց բարդեալ են, զի և ճշգրիտ լինիցին:

ՅՕԴՈՒԱԾ ԵՐՐՈՐԴ

ՀԱՒԱՍՏԻՔ ԵՒ ՄՏԱՑԱԾԻՆՔ.

Նաւաստի գաղափարք և ծանօթութիւնք այն են, որ նման են իսկութեան իրացն, և մտացածին՝ որ հակառակքն են: Վասն որոյ ք, պարզ գաղափարք և ծանօթութիւնք հաւաստի են առհասարակ, զի ամենեքին իրաւ նման են զգացմանց և իմացուածոց յորոց առեալք են:

Գ. Յօգեալ գաղափարք էից հաւաստի են, եթէ առաջի առնեն ճշմարիտ գոյակս կամ որ երբեմն էացեալ են ստուգիւ. որպէս գաղափարքս մարգ, ծառ, Անիքաղաք, Տրգատ. և մտացծնոյցք են, եթէ որոց չլք երբէք գոյացեալ յայնպիսեաց ինչ յանդիման առնիցեն. զոր օրինակ գաղափարքն ոսկի լեառն կամ յուշկապարիկ 18 :

Գ. Յօդուածոյ ծանօթութիւնք իմանալի և բարոյական էակաց . որ քանզի մտաց յօրինուածք են, չմարթինոցս աննմանս լինել նախատալից իւրեանց, այսինքն ինքեանց : Սակայն անկանին 'ի հաւաստեաց և 'ի կամամտածական դառնոն' եթէ ընդ նոցք արկանել կամիցիմք անմիասնական գաղափարս, կամ թէ ընդ միով անուամբ խմբիցեմք գաղափարս բնաւին հակառակս 'ի սովորութենէ հաստատելոցն :

Յ Օ Դ Ո Ւ Ա Ճ Չ Ո Ր Ր Ո Ր Դ

ՃՂՄԱՐԻՏԻ ԵՒ ՍՈՒՏԻՐ.

Յաղագս ճշմարտութեան կամ ստութեան գաղափարաց և ծանօթութեանց բարեղք ծանուցանէ լոք, թէ ճշգիւ խօսելով՝ միայն գատմանց է ճշմարիտ լինել կամ սուտ, ըստ որում զի գաղափարք որ միաւորին կամ զատանին՝ յարմարին արդարեւ կամ չյարմարին ընդ միմեանս : Իսկ գաղափարք և ծանօթութիւնք ինքնուրոյն մտածեալք, յայս միտ՝ որ է բանական առումն ճշմարտութեան (յերես 80), ոչ ճշմարիտ են տիրապէս և ոչ սուտ . և ճշմարիտ են միայն 'ի բնազանցական միտս. ըստ որում ամենայն ինչ է ճշմարիտ, զի որ ինչ էն այն է : Սակայն և 'ի բանական միտս ճշմարիտ կամ սուտ կոչին գաղափարք և ծանօթութիւնք՝ ըստ որում ճշմարտիւ նմանք են նախատալից իւրեանց կամ չեն. վասն զի միտք 'ի տանելն զայնս առ նախատիպսն՝ դատին միշտ լռելեայն զնմանութենէ նոցա :

Արդ Խ, Ճշմարիտ են միշտ պարզ ծանօթու
թիւնք և գաղափարք որ զգացացմունս և զիմա
ցուածս մեր ցուցանիցեն. իսկ գաղափարք սեր
տուութեան և տարածութեան՝ թէպէտ և հանգա
մանս ինչ իրաց յայտ առնեն, Ճշմարիտ են. վասն
զի տարածութիւն, որպէս տեսցի այլուր, գոյակ
ցութիւն է բազում մասանց միաւորելոց, և սեր
տուութիւն է յատկութիւն մարմնոց գրաւելոյ
զայայանի ինչ միջոց՝ անտեղիտալի և զիմահար այ
լում մարմնոյ ՚ի միում ժամանակի. և այս յառ
կութիւնք Ճշմարիտ են ՚ի մարմինս : իսկ գաղա
փարք դունոց, համոց, հնչմանց, և այլն ևս, սուտ
լինին եթէ նոյնպիսի ինչ հանգամանս ՚ի բուն իսկ
յիրսն գնիցեմք. զի հաւաստեալ չիք ինչ այն
պիսի ՚ի մարմինս անդ, որպէս յիւրում տեղւոջն
տեսցի :

Բ. Յօդուածոյ գաղափարք գոյից կամ բովան
դակեն միայն զամենայն Ճշմարիտ հանգամանս ի
րին զոր ՚ի գէմս բերեն, կամ ոչ զամենեսին, կամ
թէ և այլս ինչ որ ՚ի նմա չգոն : Ըստ առաջնոյ
պայմանին Ճշմարիտ են, ըստ այլոց երկուցն սուտ.
Բայց ըստ երկրորդին սուտ ասին միայն եթէ կար
ծեսցի ումէք չլինել յիրի անդ այլ ինչ ստոյգ
հանգամանս բաց ՚ի թուելոցն ինքեան. և փոխա
նակ անկատար, պակասաւոր և թերի ասին, եթէ
չգիտիցէ բնու թէ են անդ և այլ հանգամանք :
Վասն որոյ գաղափար ոսկւոյ Ճշմարիտ է, եթէ
առաջի առնիցէ հրահալ ինչ ամենածանր, դեղին,
կռանելի, տարածուն, խիտ, լուծանելի յար
քայաջուր և սնլուծանելի ՚ի ժանդաջուր՝ 9. ան
կատար լինի կամ թերի, եթէ իմն իմն ՚ի հանգա
մանաց աստի բովանդակիցէ առ այլոցն չգիտու
թեան. և սուտ լինի, եթէ այլ յատկութիւնքն
անընտանի համարիցին ՚ի նմանէ, կամ յոչ նո
րայոցն ինչ ՚ի նմա հաշուիցի. զոր օրինակ թէ
թեթև քան զսնդիկ իցէ կամ լուծանելի ՚ի ժան
դաջուր, կամ այլ ինչ այսպիսի :

Գ. Յօդեալ ծանօթութիւնք իմանալի և բա
րոյական էակաց՝ այնու զի մերաստեղծ յօրինուածս
գաղափարաց յայտ առնեն, որպէս կատարեալք

են և հաւաստիք, նոյնպէս և միշտ ճշմարիտք :
 Իսկ եթէ յօրինուած ինչ գաղափարաց յայտ առ-
 նիցեն, զոր հասարակաց սովորութիւն՝ մանաւանդ
 գիտնոց՝ հաստատութեամբ իմանայ ընդ ձայնիւ
 իւրիք, ծանօթութիւնն ճշմարիտ լինի և կատա-
 րեալ եթէ յօրինուածոյն այնմիկ ճշգրիտ համեմա-
 տիցի . անկատար՝ եթէ ինչ մի յէական գաղափա-
 րաց առ տգիտութեան պակաս առնիցի . և սուտ՝
 եթէ մի յէական գաղափարաց անտի կամաւ ար-
 տաքս ընկեսցի, կամ որ ոչն իցէ անկ՝ ՚ի ներքս
 փակիցի : Յայն աղադս ճշմարիտ և կատարեալ
 լինիցի ծանօթութիւն արիութեան, եթէ պարու-
 նակիցէ զչորեսին նախասացեալ գաղափարս . ան-
 կատար՝ եթէ մի ինչ պակաս իցէ . և սուտ՝ եթէ
 հատցէ ոք մի յայնցանէ, կամ ՚ի ներքս ընդունի-
 ցի այլ ինչ անպատեհ, որպիսի ինչ՝ անքննաբար
 և կուրի պէս դիմագրան լինել վտանգաց, որ
 ոչ արութեան՝ այլ յանդգնութեան է :

ՊՐԱԿ ԵՐՐՈՐԴ

ՀՄՏՈՒԹԻՒՆՔ, ՋԱՆԱՋԱՆՈՒԹԻՒՆՔ ԵՈՒ
ՑԻՆ, ԵՒ ՕՐԻՆՔ ԳԻՒՏԻ ՀԱՒԱՆԱԿԱ
ՆՈՒԹԵԱՆ ՆՈՑԱ ԿԱՄ ՍՏՈՒԳՈՒԹԵԱՆ,
ՈՐ Է ՈՒՂՂԱԿԱՍՏՈՒԹԻՒՆ .

Հմտութիւն՝ որպէս 'ի վերագոյն ասացաւ,
ներգործութիւն է որով հոգին իմանայ զնմանու-
թիւն և զաննմանութիւն երկուց զգացմանց և ի-
մացուածոց կամ զբազմաց, և զերկուց կամ զբա-
զում ծանօթութեանց և գաղափարաց: Վասն ու-
րոյ զգացմունք և իմացուածք կամ ծանօթու-
թիւնք և գաղափարք որ 'ի նոցունց, ատաղձք են
մերոց հմտութեանցս:

Չգացումն ինչ կամ իմացուած ինքնին սոսկ՝
հմտութիւն ոչ է: Արձանն Քոնտիլլեաքայ և
Պօնեթի 20 յառնուլ անգ զառաջին հոսն՝ ոչինչ
աւելի ունի քան զերկ զգացումն, և հմտութիւն
չէ՝ մինչև առցէ և զայլ իմն, և իմասցի զխտիրն,
կամ բաւական լիցի իմանալ զուստն և համեմա-
տել ընդ նմա, կամ ուսցի ուշ 'ի կուրծս առնել
և որոշել զանձն 'ի զգացմանէ անտի:

Առ հմտութիւն հարկաւ պահանջի բազա-
տութիւն գոնէ երկուց իրաց. և 'ի աղայս առա-
ջին ներգործութիւն ճանաչման հաւանելի է թէ
ընտրողութիւնն իցէ. զայն ասեմ, որով յերկուց
զանազան զգացմանց զոր փորձեն մի առ միոջ, ի-
մանան զի մին այլ է և միւսն այլ: Ապա առ սա-
կաւ սակաւ և 'ի ծանօթութիւն գան իրացն յու-
րոց զգացմունքն են, և այլևայլ հանգամանաց և
համեմատութեանց նոցա. և այսպէս հմտութիւնք
նոցա գամ քան զգամ ընդարձակին:

Սակայն զհանդիտութիւն կամ զանհանգիտու-
թիւն երկուց գաղափարաց և ծանօթութեանց՝ է
զի առանց միջնորդի ճանաչեմք լոկով բազապատու-

Թեամբ նոցին, և այս հմտութիւն կոչի անընդմիջ ջարար և ինքնագիմի, և է զի հարկ լինի բազդատել զնոսա ընդ այլս, և այն ասի հմտութիւն միջնորդաւ, խելամտութեամբ և ցուցիւք:

Հմտութիւնն մարթէ ևս լինել ազգամամբ կամ սովորութեամբ. և բնաւքն մարթեն ստոյգ լինել և հաւանական կամ երկբայելի:

Չայս ամենայն ազգս հմտութեանց ճառել առեալ եմք մի ըստ միոջէ, և հասարակ քննել ուր այս և ուր այն ազգ հմտութեան իցէ մեր:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա Ռ Ա Զ Ի Ն

ՀՄՏՈՒԹԻՒՆՔ ՈՐ ԻՆՔՆԱԴԻՄԻ ԵՒ ՈՐ
ՑՈՒՑԻՒՔ, ՈՐ ԱԶԴՄԱՄԲ ԵՒ ՈՐ ՍՈ.
ՎՈՐՈՒԹԵԱՄԲ.

Հմտութիւնք են իրաց էութեան կամ հանգամանաց և կամ համեմատութեանց: Եթէ արգեամբք ազգէ ինչ 'ի զգայութիւնս, հմտութիւն էութեան նորա անընդմիջ ջարար է և ինքնագիմի. իսկ որ ոչն ազգեցուցանէ ինչ արգեամբք 'ի զգալարանս, ոչ է մարթելի ճանաչել զէութիւն նորա, բայց միջնորդաւ և խելամտութեամբ: Թէ իցէ ուրեք հուր, առցուք օրինակ, ամենայն դք իմանայ անընդմիջ ջարար տեսութեամբ կամ շօշափմամբ. իսկ եթէ ծուխ միայն տեսանիցէ, ոչ ևս անընդմիջ ջարար ճանաչէ զհրոյ գոյութիւն, այլ խելամտութեամբ, առ նովին ծխով եղեալ զայլս զորս գիտէ 'ի հրոյ եղեալս, և զնովիմբ ածեալ թէ որպէս անգ ծուխ կից էր ընդ հուր, նոյն և աստ լինիցի: Չնոյն իմա և զզգալի հանգամանաց իրաց. զծանրութիւն ոսկւոյ 'ի միտ առնուցու զքանընդմիջ ջարար իբրև զգայ 'ի ձեռին զկշիռ նորա. իսկ իբրև տեսանէ զի բեկոր ինչ ոսկւոյ յերկիր անկանի, մտախոհութեամբ անգէն 'ի վերայ բերէ թէ ծանր է. զի գիտէ թէ յատուկ է ամենայն մարմնոց 'ի Թողանալն յերկիր անկանել:

Եւ համեմատութեանց հմտութիւն՝ է որ ինքնագիմարար է, և է որ ցուցիւք : Զհաւասարութիւն երկուց եռանկեանց որոց ամենայն անկիւնք և կողմունք հաւասար են, զմիեմամբ ածեալ գտանէ զբաննդմիջարար, տեսեալ զի մասն առ մասն անվրէպ պատկանին միմեանց : Իսկ զհաւասարութիւն այլոց երկուց եռանկեանց, որոց խարիսխ և բարձրութիւն հաւասար իցեն, այլ միւս կողմանք և ամենայն անկիւնք սնհաւասար, չմարթէ առնուլ ՚ի միտ, մինչև համեմատեալ մի մի ընդ նոյնախարիսխ և նոյնաբերձ զուգահեռագիծ, և տեսցէ թէ իւրաքանչիւրն է կէս իւրոյ զուգահեռագծի, և ապա զերկուսին զուգահեռագիծսն բազդատեալ ընդ իրեարս՝ տեսանիցէ թէ հաւասարք են. առ որ և այլ բազդատութիւնք պիտին, զորովք զանց առնեմք աստանօր վասն համառօտութեան : Իւ այսպէս ապա իմաստասիրէ, թէ եռանկիւնք որ են կէս երկուց հաւասար զուգահեռագծից՝ ՚ի հարկէ հաւասար են ընդ միմեանս :

Յանընդմիջարար ծանուցեալ համեմատութեանց ծնանին ակներև ճշմարտութիւնք առած կոչեցեալք, որպէս այն թէ Բոլոր մեծ է քան զոր և է մասն իւր. Եթէ յերկու հաւասար քանակս յաւելցին երկու այլ հաւասար քանակք, հաւասար մնան . Եւ էն՝ է . Անհնարին է լինել իմիք և չլինել միանգամայն, և այլն ² :

՚ի համեմատութեանց՝ որ իւելամտութեամբ և ապացուցիւ և եթ ՚ի ծանօթումն դան, ծնանին ապացուցական ճշմարտութիւնք, հայեցողութիւն անուանեալք. զոր օրինակ թէ Յուզղագիծ եռանկիւնսն գումար երեցունց անկեանց հաւասար է երկուց ուղղոց . Քառակուսի հակուղոյ ուղղանկիւն եռանկեանց հաւասար է գումարի քառակուսեաց միւսոց երկուց կողմանց, և այլք :

Իսկ Լոք և այլ ինչ զանազանութիւն մուծանէ հմտութեանց, բաժանելով ՚ի հմտութիւնս որ ազգմամբ և որ սովորութեամբ : Ազգմամբ զայն ասէ, յորժամ արգեամբք տու ժամն ճանաչեմք զնմանութիւն կամ զաննմանութիւն գաղափարացն զոր բազդատեմք . և սովորութեամբ զայն՝

յորժամ զհանգիտութիւնն և զանհանգիտութիւն ոչ առ տեղեալն արդեամբք ճանաչեմք, այլ միայն յայլ նուազս ծանուցեալ գիտեմք : Ըստ այսմ հմտութիւնն թէ քառակուսի հակուղղոյ ուղղանկիւն եռանկեանց հաւասար է քառակուսեաց այլոց երկուց կողմանց՝ ազգմամբ է, եթէ արդեամբք տեսանիցեմք զապացոյց հայեցողութեանն . իսկ սովորութեան զօրութեամբ է, եթէ չտեսանեմք զայն առ ժամայն ազգմամբ, այլ զօրութեամբ ուշիւ յիշատակաց երբեմն տեսութեանն :

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ

ՍՏՈՅԳ, ՀԱԻԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ԵՐԿԲԱՅԵԼԻ
ՀՄՏՈՒԹԻՒՆՔ .

ՅՕԴՈՒԱԾ ԱՌԱՋԻՆ

ՅԱՏՈՒԿ ՆՇԱՆՔ ՍՏՈՒԳՈՒԹԵԱՆ, ԿԱՐ
ԾԵԱՑ ԵՒ ԵՐԿԲԱՅՈՒԹԵԱՆ .

Հանգիտութիւն կամ անհանգիտութիւն երկուց գաղափարաց, զնորն իմա և զծանօթութեանց, է զի անստուեր պայծառութեամբ և յստակութեամբ ծանօթանոյ մեզ, և յայնժամ հոգին է՝ ի գիտութեան կամ ստուգութեան պոյմանի . զոր օրինակ ստոյգ գիտութիւն է՝ ի մեղ՝ թէ բոլորակն է բոլորչի, բոլորակն չէ քառակուսի, քանզի պայծառ և յստակ տեսանեմք զհանգիտութիւն գաղափարաց բոլորակի և բոլորչութեան, և զանհանգիտութիւն բոլորակի և քառակուսուոյ . և է զի հանգիտութիւնն կամ անհանգիտութիւնն չճանաչի բաւական յայտնութեամբ, և յայնժամ երկու պայմանք են հոգւոյ, կարծեաց կամ երկբայութեան :

Յերկբայութեան է՝ յորժամ չգտանէ բաւա

կան նշանս առ 'ի դատել զհանգիտութիւն կամ զանհանգիտութիւն երկուց գաղափարաց, որ և կոչի պակասական երկբայութիւն, կամ յորժամ նոյնչափ նշանք իցեն յերկաքանչիւր կողման, որ ասի իսկական երկբայութիւն: (Թէ արդեօք յետ տարուոյ ամալիցէ երկին, եթէ ջեր լինիցի, չէք ինչ նշան գիտելոյ զայդ, և երկբայութիւն է պակասական ²². իսկ թէ վաղիւ ամպ արդեօք լինիցի թէ ջեր, նոյնչափ մարթեն լինել նշանք ըստ երկաքանչիւր կողման, և իսկական են յերկուանքն:

Եթէ իցէ ինչ նշան միոյ կողման, և միւսոյն ոչինչ, կամ միոյն մեծ քան զմիւսոյն, այլ անբաւական 'ի բառնալ զամենայն երկեան կամ տալ անվրէպ ստուգութիւն, այն սահման է կարծեաց: Վասն որոյ, առեալ միւսանգամ զնոյն օրինակ, եթէ ծանրաչափն կամ խոնաւաչափ գործին և կամ այլ ինչ նշանակ' ցուցանիցէ ինձ անձրև առ վաղիւ, և չգուցէ ինչ այլ նշան ջերոյ, կամ մեծ իցեն անձրևին նշանք քան զջերոյ, կարծիս առ նում վաղիւ անձրևելոյ: Աստի յայտ է թէ ստուգութիւն լուծանէ բովանդակ զամենայն երկմտութիւն, իսկ կարծիք ոչ 'ի սպառ:

Բայց զմի և զնոյն իրէ ումեմն հաւաստի լինել պատահէ, և ումեմն անհաւաստի. նա պատահէ իսկ զհակառակէն ումեք հաւաստի լինել: Հապտոնայք թէ իցեն, առ մեօք հաւաստի եմք. իսկ չև գտեալ Ամերիկայ՝ ոմանք յերկբայս էին, և ոմանք հաւաստի՝ թէ ամենեկին իսկ չգոն: Այգժ պատճառք լինին ոչ միայն նշանքն իւրաքանչիւրոց 'ի ճանաչել և 'ի դատել զնմանութիւն կամ զաննմանութիւն գաղափարացն, այլ և չափ հաւանութեան զոր տան նշանացն. զի նոյն և մի նշան հնար է թէ ումեմն ստոյգ թուեսցի և ումեմն անստոյգ:

Արդ անուանեալն ուղղագատութիւն, որ է ատեան ընտրութեան ճշմարտութեան, ոչ այլ ինչ է՝ քան գիտել ընտրել զչափ հաւանութեան ըստ արժանի նշանացն. ոյսինքն թէ որ նշանք փարատիցեն զամենայն երկմտութիւն և կատարեալ ստուգութիւն 'ի միտան բերիցեն, ոյք խէթ ինչ

տարակուսի թողուցուն, բայց և առնիցեն յայս քան յայն միտել մտացն, և ծնանիցին կարծիս, և ոյք բնաւ իսկ երկեան թողուցուն 'ի նմա, և չտայցեն երբէք հոգւոյն հաւանել կամ դատել:

Որ բաւականքն են զանխաբ ստուգութիւն 'ի միսան գործել, ստոյգ նշանք կոչին. որ կարծիս միայն տան, հաւանականք. և որ համակ յերկուանս արկանեն, երկբայականք:

ՅՕԴՈՒԱԾ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՊԱՏՃԱՌԻ ՍՏՈՒԳՈՒԹԵԱՆ, ԿԱՐԾԵԱՑ
ԵՒ ԵՐԿԲԱՅՈՒԹԵԱՆ.

Պլատոն ակադիմեան հնոյ ազանդոյն նախա հայր՝ ասաց ուրեմն ²³, թէ քանզի է ինչ զոր զգայութեամբ ուսանիմք, և է զոր մտօք, սա ճշմարիտ գիտութիւն գործէ, և այն կարծիս և է թ: իսկ Արկեսիդայոս միջին Ակադեմայ առաջնորդ, թէ չիք ինչ ստոյգ գիտութիւն, և բնութիւն իսկ իրաց ոչ տանի զբուն ստուգութիւն: Կարնէագէս օրէնսդիր նորոյն Ակադեմայ աւանդեաց, թէ է ճշմարտութիւն և ստուգութիւն 'ի բնութեան էից, այլ մեզ անհաս:

Կարծիք անստուգութեան ամենայն իրաց՝ քան յայլոց առաւել 'ի Պիւռոնէ Ճարակեցաւ, որ յեղեական ուսմանէն ելեալ՝ գլուխ եկաց որոց զկնի պիւռոնեայք, յերկուականք, զննողք և խուզակք անուանեցան, որոց և օրէնք էին երկբայել զամենայնէ: Բայց որ և զիւրմէ դոյութենէն երկմըտիցէ, որպէս 'ի Ճահ խորհրդածեաց Գենուացին, բժշկի կարօտ է քան վարդասպետի:

Արդ անյերկուանալի է, թէ զբազում ինչ իրաց կարող էմք ունել ստուգութիւն. մնայ տեսանել միայն որ այն նշանք իցեն որ ծնանիցին զայն 'ի մեզ: Կարգեսիոս հիմն ստուգութեան և ուղղագատութիւն եդ զպայծառ և զյստակ իմա

ցումն հանգիտութեան կամ անհանգիտութեան գաղափարաց . յաւել Մալպարանչ, թէ զայն ինչ ստոյգ է համարելի, զորոյ այնպէս պայծառ և յստակ ունիցիմք զիմացուածս, մինչև չկարելոյ սուանց ընդգիմամարտութեան մասաց 'ի հաւա- նութենէն հրաժարել :

Սակայն այս նշանք չեն ինչ աներկեւան . քան զի աղուաշն այն աթենացի՝ որ զամենայն նաւս մատալս 'ի Պիրեոն՝ իւր համարէր, ասլաքէն ու- նէր 'ի միտս իւր զպայծառ և զյստակ իմացուած երազայոյզ տէրութեան իւրոյ, և առանց ուժգին հակառակելոյ մտացն չէր կարող անհաւան կալ հաւաստի նմա թուեցելոյ շշմարտութեանն :

Քոնտլյէաք յԱրուեստին արամաբանելոյ փո- խանակ ստուգութեան եդեալ յայտնութիւն, յե- րիս տեսակս զանազանէ զայն, զգայութեան, բա- նի և իրի : Սկիզբն և պատճառ յայտնութեան զգայութեան գնէ և նա գրեթէ զպայծառ և զըս- տակ իմացուած ամենայնի զոր զգամք յանձինս մեր . սակայն ազգ առնէ, թէ որովհետև մտահա- ճութիւնք և ախտք ստէսլ խաբեն զմեզ, ծածկե- լով զմասն ինչ 'ի մեզ եղելոցն, կամ առնելով չէիցն հաստատութիւն տալ, կամ զորս ենն այ- լայլելով և խանգարելով, պարտ է ուրեմն ուշիմ մտածութեամբ քննել զորս ենն անգ տիրապէս, իմա զոր ինչ ստուգիւ զգամք 'ի մեզ : Վասն յայտ- նութեան բանի օրէնս գնէ զնոյնութիւն, յայտ- նի անուանելով զայն բանս, որոց եթէ փոփոխես, ցին բառք, ցուցանեն զնոյն հաւասար կամ նոյն լինել ընդ ինքեան 24 : Ըստ այսմ յայտնի է թէ երկու և երկու հաւասար են չորից, զի ոչինչ այլ նշանակէ, բայց թէ երկու և երկու հաւա- սարեն երկուց և երկուց : Նոյնպէս ճարտարմը- տութեամբ ցուցանէ նա, թէ երկրաչափական բանն՝ Չափ եռանկեան է արտագրեալն բարձրու- թեան կիսով խարսխին, յայտնի է՝ վասն զի 'ի ձեռն շղթայատող նոյնարանութեանց 'ի վերջէ ու- րեմն 'ի միտ առնումք, թէ գաղափար չափոյ եռան- կեան նոյն է ընդ գաղափարի արտագրելոյ բարձ- րութեանն ընդ կիսոյ խարսխին :

'ի յայտնութիւն իրի առնու զհաստատուն և զժիօրինակ վկայութիւն զգայութեանց :

Արդ թէպէտ և կարի սակաւք քան զսա լաւագոյն սահմանեցին զուղղադատութիւն, յայտածեալ և զարժանսն ստուգութեան, սակայն ետ ոչ հաւանիմ նախ անխտիր փոխանակ ստուգութեան զնեւ յայտնութիւն, զի բազում ինչ է ստոյգ, այլ ոչ յայտնի, 'ի ստուգութիւն շատ են նշանք ինչ հաւաստի նմանութեան կամ աննըմանութեան երկուց գաղափարաց զորս հաստատեմք կամ ժխտեմք. իսկ 'ի յայտնութիւն հարկ է ևս զի նմանութիւնն կամ աննմանութիւն ինքնին պայծառ երեւեցի : Օրինակ իմն, եթէ սովորութեամբ իցէ յուսմք հմտութիւն, թէ չափ եռանկեան է արտագրեալն բարձրութեան իւրոյ կիսով խարսխին, այս է՝ յուշի ունիցի թէ յայլում նուագի յայտնապէս հասու եղեալ է ապացուցի այսր ճշմարտութեան, առանց յիշելոյ այժմիկ թէ զինչ է, ստոյգ է այն առ նմա, այլ ոչ յայտնի : Եւ անուղղորդ ապացոյցք, որով 'ի դէմս ածեմք զճշմարտութիւն առաջիկայ բանին՝ ցուցանելով զհակառակին ստուգութիւն, բազում այն է զի ստուգութիւն բերեն, այլ ոչ յայտնութիւն : Եւ համանգամայն ասել, անբաւ բանք են որ ստոյգ գոն առ մեզ և ոչ յայտնիք :

Է. Ոչ հաւանիմ, զի չառնէ ինչ յիշատակ բարոյական ստուգութեան, որ և նա ինքն արժանաւորի ստուգութեան անուան, իբրև բուական լինի լուծանեւ զամենայն բանաւոր երկբայութիւն. և սակայն որոշելի է 'ի բնազանցական և 'ի բնական զգալի ստուգութեանէն, որպէս 'ի մօտոյ տեսցուք :

Ը. 'ի յայտնութիւն բանի օրէնք նոյնութեան պիտանի են միայն 'ի հաստատական դատմունս, որպէս երկու և երկու հաւասար են չօրից. իսկ 'ի ժխտական դատմունս, որպէս երկու և երկու չեն հաւասար հնգի, յայլ օրէնս սլարտ է ասլաստան լինել, այն ինքն է հակասութիւն որ է անհնարութիւն, ցուցեալ թէ քանզի հինգ հաւասար է կըրկին երկուց և միոյ, ապա անհնար է թէ միան.

գամայն հաւասար իցէ միայն կրկին երկուց : Կոզի 'ի հաստատական գատմունս գժուարին է ճանաչել զնոյնութիւն գաղափարացն հաստատելոց , մանաւանդ յերկարահիւս բաղգատութիւնս և 'ի խորհուրդս . վասն որոյ օրէնք նոյնութեան 'ի հաստատել զստուգութիւն գատաստանաց՝ ոչ գիւրին ինչ է և ոչ հասարակաց 'ի պէտս :

Հասարակաց հեշտընկալ և առ ամենայն գատաստան բաւական՝ յանձնառութեան և ուրացութեան , թուի ինձ անհնարութիւնն . զսա միայն համարիմ ես անսխալ սահման և չափ ստուգութեան , և 'ի սա միայն հաստատեալ զուղղագատութիւն : Ինքն իսկ նոյնութեան օրէնք յանհնարութեան հիմնեալ է . քանզի ոչ այլով իւրիք հարկաւ հաւասար և նման է ինչ ինքն ինքեան , բայց միայն զի թէ այնպէս չիցէ՝ լինի միանգամայն և չլինի որ զինչ էն , որ է անհնարին : Ուրեմն ստոյգ ասի նմանութիւն երկուց գաղափարաց կամ ծանօթութեանց՝ յորժամ աննմանութիւն նոցա չմարթելի ցուցանի . և ստոյգ աննմանութիւնն՝ յորժամ նմանութիւնն անհնարաւոր յանգիմանի . որ է ասել՝ յստակ և պարզ խօսելով , թէ ճշմարիտ ստոյգ է համարելի որոյ հակառակն ճանաչի անհնարին :

Բայց քանզի երրեակ է ինչ հնարին և անհնարին , բնազանցաբար՝ իմա բնաւ ամենեւին և տիրապէս , բնաւորաբար և բարոյապէս , ապա և ստուգութեան այս երեք չափք են : Բնազանցօրէն և տիրապէս անհնար այն է , եթէ իցէ ինչ և չիցէ միանգամայն , զոր օրինակ երկու քանակք հաւասար իցեն և անհաւասար 'ի նմին ժամու , անկիւն ինչ իցէ համանգամայն մեծ և փոքր քան զայլ , գիծ ինչ ուղիղ և կոր 'ի նմին պահու : Բնաբար անկարելի է , որ հակառակի օրինաց զգալի բնութեան , որպէս թէ քար 'ի բաց ընկեցեալ՝ յօդս մնայցէ . բայց քանզի հնարաւոր է այդ գերաբուն զօրութեան , ոչ ամենեւին անհնարին ասի , այլ ըստ բնական զօրութեան միայն : Բարոյապէս անկարելի է՝ որ թէպէտ չէ ինչ անհրնար բնազանցօրէն և ոչ բնապէս , սակայն առ

յոյժ գժուարութեանն ամենեւին կամ գրեթէ ակ
մենեւին ոչ պատահէ . որպէս եթէ խառն 'ի խուռն
քնկեցեալ զանազան տառս , և ելցէ անախ տող
մի Ովրատեայ քերդոցի կամ Վիրգիլեայ :

Արդ ահա ըստ այսմ և ստուգութեան այս
երէք չափք են . և ընազանցօրէն ամենեւին իսկ ախ
րական ստուգութիւն է , որոյ հակառակն պար
զաբար և ընազանցապէս անհնարին ճանաչի . ընա
ւորապէս և զգալի ստուգութիւն է , որոյ հակա
ռակն ճանաչի անկար 'ի ընէ . և բարոյական ստու
գութիւն է , որոյ հակառակն ճանաչի բարոյա
պէս անմարթ :

Իսկ որոյ հակառակն ոչ անհնարաւոր թուիցի՝
ոչ ընազանցակի , ոչ 'ի ընուստ , և ոչ բարոյա
պէս , չմարթի ստոյգ համարել , այլ հաւանելի
կամ երկբայելի : Ի՞թէ 'ի մի թեր միայն իցեն
փաստք և 'ի միւսում ոչ , կամ զօրագոյն 'ի մին
քան 'ի միւսն , հաւանական գրեցի : Իսկ եթէ և
ոչ միոյ կողման իցեն հաւաստիք , կամ երկոցուն
հաւասարք , երկբայական լինի :

Անխաղութիւն այսր օրինաց յայտնագոյն
երեւեսցի այժմ 'ի վարել մեր զնոյն յայլ և այլ
պէաս ենթակայից հմտութեանց մերոց , իմանալ
թէ յիւրաքանչիւրսն զինչ չափ ստուգութեան
կամ հաւանականութեան կայցէ 25 :

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Ր Ր Ո Ր Դ

ՉԱՓ ՍՏՈՒԳՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՀԱՒԱՆԱ
ԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱԶԳԻ ԱԶԳԻ ՀՄՏՈՒ
ԹԵԱՆՑ .

Որպէս յառաջագոյն ասացաք , ամենայն հրմ
տութիւնք կամ գոյութեան իրաց են , կամ հան
գամանաց և համեմատութեանց նոցին . ժամ է
արդ տեսանել զկշիւ ստուգութեան և հաւա
նութեան զանազան հմտութեանցս :

ՅՕԴՈՒԱԾ ԱՌԱՋԻՆ

ԶԱՓ ՍՏՈՒԳՈՒԹԵԱՆ ԳՈՅՈՒԹԵԱՆ ԻՐԱՑ .

Այնպէս ի գոյութենէ արարեալ, կրկին տեսակս գոյացութեան ճանաչեմք, հոգեղէն և նիւթեղէն, կամ աննիւթ և նիւթական, անմարմին և մարմնաւոր, իմանալի և զգալի, անզննելի և զննելի :

Ի հոգեղէն գոյացութեանց գիտեմք զգոյութիւն մերոյ մտացս, Աստուծոյ, հրեշտակաց, հոգւոյ այլոց մարդկան, և շնչոյ կենդանեաց : Ընդ անուամբ նիւթեղէն գոյացութեանց, զորոց գիտեմք կամ մարմեմք գիտել զգոյութիւն, պարագրին ամենայն մարմինք կամ զգալիք : Սակայն զգոյութիւն այսր ամենայնի գոյացութեանց ոչ միով օրինակաւ և ոչ նովին չափով ստուգութեան ճանաչեմք :

Ա. ԱՆՆԻԹԱԿԱՆ ԳՈՅԱՑՈՒԹԻՒՆՔ .

Գոյութիւն մտացս՝ այսինքն խոհուն էակին ՚ի մեզ, ծանօթ է ինքնին առանց միջնորդի, ախրական լի և լի ստուգութեամբ . քանզի իրագէտ գոլով որ ՚ի մեզն խորհրդոց, անհնարութեան օրինօք չմարմեմք անգիտանալ յանձինս մեր՝ գոյութեան խոհուն էակի ՚ի մեզ . զի որովհետև խորհուրդ գործ է, և գործ առանց ուրուք գործելու ոչ է, ապա յայտ իսկ անհնարութիւն է՝ թէ իցեն ՚ի մեզ խորհուրդք, բայց որ խորհցի՞նք և ոչ ոք :

Նոյնպէս և զգոյութեանն Աստուծոյ տիրական ստուգութիւն ունիմք, այսու և եթ խաբոցաւ, զի զմտացս գոյութեան առանց միջնորդի

ունիմք գիտութիւն և ինքնագիմարար, կամ ըստ Քոնստյունեաքայ՝ յայտնութիւն զգայութեան, իսկ զԱստուծոյ գոյութեանն ունիմք գիտութիւն իեղամտութեամբ և ցուցիւք, կամ ըստ նորա ասելոյ՝ յայտնութիւն բանի: Սակայն յեղանակ ճանաչման մերոյ, առանց միջնորդի թէ միջնորդաւ, զգայութեամբ թէ բանիւ, ոչինչ յաւելու և ոչ պակասեցուցանէ զկշիռ ստուգութեանն, որ միշտ նոյն է՝ եթէ նոյնպէս յօրէնս անհնարութեան հաստատեալ իցէ, այս է՝ եթէ ոչինչ ընդհատ ծանօթ իցէ հակառակին անհնարութիւնս: Արդ գոյութիւնն Աստուծոյ՝ ՚ի նմին իսկ գոյութենէ մերոյ հոգւոյս բանիւ յայպէս ցուցանի ախրապէս: Հոգիս մեր կամ իւրով զօրութեամբ գոյ կամ յայլմէ առեալ էութիւն. ստոյգ գիտեմք տիրապէս թէ ոչ իւրով զօրութեամբ կայ. զի ամենևին իսկ ընդդէմ է, որպէս յիւրում տեղւոջն ցուցցի, թէ որ էակ անկարօտ է յայլմէ էանալոյ, այսչափ կարօտացի ամենայնիւ իբրև զսա՝ ՚ի հանգամանս իւրոյ էութեանն. ապա հոգիս մեր յայլմէ եկեալ է ՚ի դոյ: Բայց գոյացուցիչ սուրա հարկ է թէ և նա կամ յայլմէ է գոյացեալ, կամ ինքնագոյ. այլ եթէ յայլմէ իցէ ածեալ ՚ի գոյութիւն, և սա գարձեալ յայլմէ յանբաւս, առանց ուրեք երևելոյ ինքնակաց անսկիզբն էակի, լինիցի այնուհետև շար անհատ գործոց առանց սկզբնապատճառի, որ է անհնարին. քանզի ՚ի բառնալ առաջնոյ անարար պատճառին, ընդ նմին բառնայ և առաջին գործն, որով և այլքն առ հասարակ: Հարկ է ապա թէ իցէ ոք առաջին պատճառ, առաջին էակ ինքնեղ և պատճառ հանուրց էութեան. և սա ինքն է նախագոյակս զոր Աստուածն անուանեմք. վասն որոյ և գոյութիւն նորա հաւաստի է տիրապէս:

Գոյութեան հրեշտակաց լոկով բնական բանիւ անմարթ է ՚ի հմտութիւն հասանել. զի գոյակք են զգայութեանց անհպելիք. և չիք հնարաւորութիւն հարկաւոր և էական ցուցանել զգոյութիւն նոցա որպէս զԱստուծոյն. ապա գոյութեան նոցին հմտութիւն ՚ի յայտնութե

նէն Աստուծոյ միայն է, և այնպէս ամենևին ստոյգ է, քանզի յանսխարութիւնն Աստուծոյ ապաստան կայ. բայց զի այդ այլը կարգի է բան, ոչ է մեղ ճառել աստանօր:

Զհոգւոց գոյութիւն յայլ մարդիկ՝ չունիմք ստուգելուչ բնազանցօրէն և ոչ բնաւորաբար, այլ բարոյապէս և եթ: Առ 'ի յստակ տեսութեամբ իմանալ զբանս, արժան է կարգել նախ յայսմ վայրի, թէ պատճառ հաստատութեան բարոյական ստուգութեան կրկին են. պատշաճութիւն՝ որ է յարմարութիւն, համեմատութիւն, նմանութիւն. և վկայութիւն կամ բան այլոց: Պատշաճութեան հիմն՝ այս հաստատուն և տիեզերական օրէնք բնութեան են, թէ նման գործք 'ի նման պատճառաց լինին, և փոխադարձաբար: Արդ նշանք ճանաչելոյ գոյութեան հոգւոց յայլս 'ի մարդկանէ, ցոյցքն են զոր տան մեզ թէ զգան, մտածեն, ճանաչեն, յիշեն, կամին և գործեն իբրև զմեզ. յորոց իմաստասիրեմք թէ է ուրեմն և 'ի նոսա գոյակ նման այնմ յորմէ յառաջ գան 'ի մեզ այն զօրութիւնք, որ այն ինքն է հոգի:

Նոյն ինքն պատշաճութիւն զեկուցանէ մեզ թէ գոյ հոգի, գուցէ ստորին և օինթոր բնութեամբ՝ բայց պարզ, յայլ կենդանիս. քանզի և յայլ շնչաւորս յայանիտեսանեմք նշանս թէպէտ և նուազագոյնս և անկատարս զզօրութեանցն զայնոցիկ, զորս պարզ գոյացութեան և եթ գիտեմք պատկանաւորս:

Բայց քանզի հոգիք այլ մարդկան և շնչաւորաց պարզական բնութիւնք են և մերոց զգայութեանցս չըննին, չկարեմք ունել զնոցանէ զգալի ստուգութիւն. և զի չէ հնար բացէ 'ի բացանկարելի ցուցանել, թէ ոչ առանց հոգւոյ տան նոքա զայն ամենայն ցոյցս. զի արգարև ոչինչ անհնարին է առ յԱստուծոյ այսպէս շարժել զանշունչ մարմինն, զի և առանց հոգւոյ զնոյն ցուցանիցէ նշանս. ապա և բնազանցական ստուգութիւն անկար է ունել զնոցանէ: Բայց մնայ մեզ բարոյական ստուգութիւնն, որ այնչափ մեծ է աստանօր, մինչև արգեամբք մերձաւոր յոյժ լի.

նել զգալուոյն և բնազանցականին . քանզի իբրև խօսիմք ընդ այլս և առնուամբ 'ի նոցանէ յօգաւոր պատասխանիս , ապաքէն չիցէ որ երկմտիցէ ընդ գոյութիւն հոգւոց նոցա . ապա թէ ոչ զնոյն և զանձնէ երկմտեսցէ :

Բ . ՆԻՒԹԱԿԱՆ ԳՈՅԱՑՈՒԹԻՒՆՔ .

Օր օրինակ ներգործութիւնք մեր հաւաստեն զմերն գոյութիւն , նոյնպէս զգոյութիւն մարմնոց հաւատարմացուցանեն գործք նոցա զոր անգագար ազդեցուցանեն 'ի մեզ , մանաւանդ որ հակառակն կան կամաց մերոց , ուստի և չմարթին բնաւ մեզ գրիլ : Յորժամ տեսանէ որ մղեալ զանձն կամ ձգեալ յարտաքին բռնութենէ ուր ոչն կամի , կամ յորժամ 'ի շարժելն պատահէ ինչ խոչ ընդ ոտն՝ արգելուլ զնա տկամայ և խափան լինել գնացիցն , չմարթի նմա երկմտել այնուհետև թէ գոյ որ մղէ զնա կամ խափանէ բռնի :

Չուր ուրեմն խորհեցան ոմանք , ընդ որս և Պլըբլի և Քանթ , թէ զգոյութեան մարմնոց չիցէ հնար ունել հաւաստիս , այլ ընդ ցնորս իցեն գրելիք : Որովհետև հաւաստի են արգիւնք գործոցն զոր կրեմք 'ի մարմնոց անտի , ապա հաւաստի է և գոյութիւն նոցա . վասն զի , որպէս յառաջն ակնարկեցաք , չմարթէ լինել գործ առանց ուրուք ներգործողի :

Հաւանելի է թէ Պլըբլի , Քանթ և այլ անհաւանքն գոյութեան մարմնոց , 'ի նորասիրութեան հոգւոյ եկեալ իցեն յայն , քան 'ի վկայութենէ մտաց իւրեանց . զի որոյ անշուշտ հաւանեալ իցեն միտք ընդ անէութիւն մարմնոց , ապաքէն ոչ փոյթ ինչ առնիցէ նա այնուհետև կագել և վիճել զայնմանէ բանիւ կամ գրով . վասն զի առ արգարախօս երևելոյ՝ պարտի հաւանել ևս , թէ չգոն և գործարանք իսկ ձայնի 'ի բարբառել , և ոչ օճառք ինչ առ 'ի զխորհուրդս իւր 'ի գիր հանելոյ :

Սակայն ճշմարիտ է և այն, թէ զմարմնոց գոյութենէ չիք ունել զնոյն ստուգութիւն զոր ունիմք զիտհուն էակէն որ 'ի մեզ. զի թեպէս և 'ի կրիչն ինչ արտաքոյ կամաց մերոց՝ անշուշտ եմք թէ իցէ արտաքոյ մեր որ զայն ներգործիցէ, բայց ոչինչ հաւաստէ մեզ թէ այս՝ քան թէ այն իցէ որ ներգործիցէն. և Աստուծոյ թէ կամեցեալ էր ինքնին կատարել անընդմիջաբար զայն ներգործութիւն, առանց ուրուք մարմնոյ միջնորդելոյ, չգոյր ինչ ընդգէմ հակառակ:

Արդ գոյութիւն մարմնոց հաւաստի է մեզ բնականն ասացեալ ստուգութեամբ. իբրև զի բնապէս անհնար է թէ առանց էութիւն ունելոյ մարմնոց՝ զգայարանք մեր միշտ միօրինակ ըստ կանխի բանիցս յանդիման առնիցեն մեզ զնոսս և զազդեցութիւնս նոցին. իսկ այս ստուգութիւն արդեամբք գրէ եթէ հաւաստար է բնազանցականին: Եւ ոչինչ զորէ ընդգէմ բերել, թէ բազում անդամ յանուրջս թուիմք տեսանել և շօշափել բիւր ինչ իրս, որք առ ժամն չեն 'ի ներքոյ ըզգայութեանցս, գուցէ և գոյութիւն անգամ չիք նոցա. և թէ չունի որ հաւաստել մեզ թէ չյերազանայցեմք զոր հանապաղ, և թէ մարմնոց գոյութիւն չիցէ ինչ երևակայութեան պատրանք: Չի ով որ ոչ տեսանէ զխտիրն ընդ զմտաւ և եթ ածել զարեգակն և ընդ հայելն 'ի նա, ընդ միտ ածել զհուր և ընդ ձեռն 'ի նա արկանել: Եւ թէ ոչինչ ընդ մեջ համարիցի որ նկարելոյն մտօք զհուր և մերձենալոյ 'ի նա, թող՝ ասէ լոք՝ նախ խորհրդիւ և սպա ձեռամբ ըմբռնէ զնոյն. համառօտ և դիւրին խրատ, 'ի միտ առնուլ անդէն՝ ստուգութեան ինչ իրք իցեն, եթէ առ աջօք երևութեան ցնորք:

Սակայն 'ի ճանաչումն գոյութեան մարմնոց ոչ միշտ զգայութեամբ հասանեմք. այլ է ուրեք զի պատշաճութեամբ, և է զի յայլոց վկայութենէ. և յայնժամ բարոյական և եթ ստուգութիւն է, խոնարհագոյն յոյժ քան զբնականն. զի ոչ որ է որ 'ի ծխոյ տեսանելոյ կամ 'ի լրոյ՝ այնպէս հաւաստի համարիցի թէ ուրեք հուր կայ:

ցէ, որպէս եթէ ինքնին ականատես լինիցի :

Պատշաճութիւն և այլոց վկայութիւն ոչ յաւնայնի բաւականք են 'ի բարոյական ստուգութիւն . բազում այն է՝ զի ոչինչ աւելի գործեն քան զհաւանականութիւն կամ զերկրայութիւն : 'ի բարոյական ստուգութիւն գոյութեան իրիք առ 'ի պատշաճութենէ, հարկ է յայտնի լինել, թէ գործն կամ երևոյթ որ նշանակն է նորա՝ ըստ օրինաց բնութեան չմարթի այլ ուստեք յառաջագայիլ, բայց միայն 'ի պատճառէ անտի զորոյ զգոյութիւնն հետազօտեմք : Խաղող տեսեալ՝ հաւաստի լինիմք թէ գոյ կամ եղեալ է որթ այնր պտղաբեր : Սակայն իբրև Արիստիպպոս վարեալ յալեաց յափն ինչ, ետես դրոշմեալ անդէն ձևս երկրաչափս և ուրախ եղև, զի համարեցաւ թէ երկրաչափք 'ի տեղւոջն բնակիցեն, բազում հաւանութեամբ էր իմաստասիրեշն . այլ ոչ բարոյական ստուգութեամբ . քանզի է երբեմն զի երկրաչափից ձեք դրոշմին յորմէ անձաշակն է երկրաչափութեան, նա և լոկոյ գիպուածոյ լինի երբեմն գործ :

Նոյնպէս և առ զօրելոյ վկայութեան այլոց 'ի բարոյական ստուգութիւն, հարկ է բարոյապէս անհնարին լինել թէ խաբեալք իցեն զճշմարտութենէ պատմեալ իրին կամ թէ զմեզ կամիցին պատրել : Ստոյգ է առ ամենեսեան, թէ գոյ Լոնդոն և Փարիզ, թէպէտ և չիցէ ուրուք տեսեալ զքաղաքսդ . զի այնչափ են որ զգոյութիւնն ոցա հաւաստեն՝ և այնպիսի միաձայնութեամբ, մինչ զի անհնարին է բարոյաբար թէ ամենեքին սխալեալք իցեն կամ միաբանեալք իսող առնել զմօք : Իսկ թէ 'ի հորաւայինն Ամերիկա իցէ ազգ ինչ սկայից 26, չունիմք հաւաստի գրել, թէպէտ և իցեն 'ի ճանապարհորդաց որ այնմ վկայիցեն . վաճն զի սակաւք են և կարի անմիաբանք : Բայց զգօրութենէ և զտկարութենէ վկայութեան այլոց յերկար խօսեսցուք 'ի հինգ պրակին :

ՅՕԴՈՒԱԾ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՉԱՓ ՀԱՒԱՆԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԳՈՅՈՒ
ԹԵԱՆ ԻՐԱՑ .

Ուր չիք բնազանցական, բնական և բարոյական ստուգութիւն գոյութեան իրիք, մնայ միայն հաւանականութիւն կամ երկբայութիւն և կամ ազիտութիւն : Տգիտութիւն է պակասութիւն գաղափարաց և ծանօթութեանց, կամ նշանաց հանգիտութեան նոցա և անհանգիտութեան . թէ իցեն արդեօք կենդանիք յարեգական, ազէտ եմք, զի չիք 'ի մեզ գաղափար կենդանւոյ որ կարող իցէ կեալ 'ի հուր սաստիկ . անգիտանամք որպիսի կենդանիք իցեն 'ի բեւեռս երկրի, զի թէպէտ մարթեն լինել, բայց չունիմք ինչ 'ի ձեռին նշան գութեան նոցա :

Հաւանականութիւն և երկբայութիւն ընդ մէջ են ազիտութեան և ստուգութեան, է զի 'ի մին և է զի 'ի միւսն առաւել հուպ մատչելով : Հաւանականութեան նոյն հիմունք են ընդ բարոյական ստուգութեան, իմա պատշաճութիւն և վկայութիւն այլոց . և այնչափ մեծ է հաւանականութիւն որչափ մերձ է 'ի բարոյական ստուգութիւն : Բայց 'ի հաշուել զհաւանականութիւն՝ յերկու ինչ հայել արժան է, 'ի թիւ նշանացն և 'ի զօրութիւն նոցին :

ա. Յազագս թուոյն . եթէ մի միայն օրինակ առաջն կայցէ գործոյ իրիք յայն ինչ պատճառէ լինելոյ, 'ի տեսանելն միւսանգամ գործ ինչ այնպիսի՝ մի և եթ չափ հաւանականութեան է գութեան այնր պատճառի . եթէ կրկին իցէ օրինակն, և չափք հաւանութեան լինին երկու, եթէ օրինակքն տասն՝ և չափք լինին տասն : Իսկ եթէ օրինակքն բազում իցեն և ամենեքին նոյնպիսի և անխախտաւ, մինչև իրաւունս տալ վճիռ ածելոյ, թէ այն գործ յայնմ պատճառէ առնուցու միշտ

սկիզբն լինելոյ, 'ի գոյութենէ գործոյն բարոյական ստուգութեամբ իմաստասիրեմբ յայնժամ և զպատճառին գոյութիւն :

Այս՝ եթէ օրինակքն անյեղլի և նմանք իցեն . իսկ թէ գացին անդ և հակառակք , մէն մի 'ի սոցանէ նուազեցուցանէ չափ մի 'ի հաւանականութենէն : Եթէ տասնիցս ուրուք տեսեալ իցէ զայն գործ յայնմ պատճառէ եղեալ , և երկիցս յայլոց պատճառաց , հաւանականութեանն ութ չափ է . եթէ առաջին օրինակքն իցեն ութ , և երկրորդքն չորք , չորք և եթ մնան չափք հաւանականութեան . եթէ յերկոցունց կողմանց վեց վեց օրինակք իցեն , ջրեցաւ հաւանականութիւն յերկաքանչիւր կողմանց , և մնայ միայն երկբայութիւն : Զնոյն իմա և յաղագս վկայութեան այլոց . եթէ մի ոք վկայեսցէ իրիք գոյութեան , մի չափ հաւանութեան բերէ 'ի հաւատարմութիւն իրին , եթէ երկուք՝ բերեն երկուս , և այսպէս կարգաւ՝ մինչև միաբանք իցեն . իսկ եթէ գացին և հակառակք , իւրաքանչիւր հատանէ չափ մի հաւանականութեան . և 'ի հաւասարել թուոյ նուցա , չիք ինչ այլ՝ բայց երկմտութիւն :

Բ . Բաց 'ի թուոյն ասացաք հայել և 'ի զօրութիւն իւրաքանչիւր նշանաց . զի սա բազում անգամ զսակաւն հաւասարէ ընդ բազմին և զանցուցանէ իսկ : Եթէ տասն անգամ ուշ արարեալ գործոյն՝ չորիցս տեսի յայտնապէս յայն ինչ պատճառէ եղեալ , և վեցիցս թուեցաւ ինձ ընդ աղօտ յայլմէ լինել , առաջին չորք օրինակք գին զվեց հակառակսն : Նմանապէս եթէ գոյութիւն իրիք վկայեսցի 'ի չորից արանց բարեաց և ի մաստնոց և մանրակրկիտ սովորելոց և ըստ նմին հաւատարիմս 'ի պատմել , և անդուստ գարձեալ այլք վեց խոնարհագոյնք բարութեամբ և իմաստութեամբ և զգուշաւորութեամբ ժխտիցեն զնոյն , սակաւքն յաղթեն բազմաց : Այսչափս հերիքասցի զպատճառաց ստուգութեան կամ հաւանականութեան գոյութեան իրաց :

Յ Օ Դ Ո Ւ Ա Ճ Ե Ր Ր Ո Ր Դ

ՉԱՓ ՍՏՈՒԳՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՀԱՒԱՆԱԿԱ
ՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՆԳԱՄԱՆԱՑ ԻՐԱՑ .

Յորմէ գոյութեանն՝ ՚ի նմին արմատոյ է և հանգամանաց իրաց ստուգութիւն կամ հաւա- նութիւն : Արդ նախ հոգիս մեր ինքնագիմարար գիտութեամբ ՚ի վկայութենէ մտաց և պարզա- բար իսկ և բնազանցօրէն ստուգութեամբ յայտ է թէ զօրութիւն ունի զգալոյ, մտածելոյ, ճա- նաչելոյ, յիշելոյ, կամելոյ և գործելոյ՝ հանդերձ այլովք ամենեքումք ներգործութեամբք որ ՚ի նոցանէ կարգեալ գան : Իսկ թէ արգեօք յատուկ իցէ բնութեան նորա պարզութիւն և անապակա- նօւթիւն, ոչ է այդ ինքնագիմի տեսիլ յայտա- կան, այլ ցուցիւք ոչինչ պակաս հաւատարիմ . քանզի նոյնպէս յօրէնս անհնարութեան հաստա- տի . իբրև զի բնաւ ամենեւին անհնարաւոր թուի, որպէս տեսցի ՚ի հոգեբանութեան, թէ որ յօ- գուածով գոյացութիւն է, ուստի և քակտելի և կորստական, զօրութիւն ունիցի խորհելոյ :

Իսկ թէ նոյն զօրութիւնք իցեն և ՚ի հոգւոջ այլ մարդկան, բարոյական ստուգութիւն միայն է ՚ի պատշաճութենէ : Նոյն առաջնորդէ մեզ ՚ի կարծիս լինել, թէ նոյնպիսի զօրութիւնք՝ թէ- պէտ և կարի չափով և խոնարհագոյնք, սակայն իցեն և ՚ի հոգիս այլոց կենդանեաց :

ՅԱստուած տիրական ստուգութեամբ գտա- նեմք ՚ի ձեռն ապացուցի զյատկութիւնս միու- թեան, մշտնջենաւորութեան, ամենակարողու- թեան, ամենագէտ իմաստութեան, անչափու- թեան, բարութեան, արգարութեան, նախա- խնամող տեսչութեան, անսահման կատարելու- թեան, որպէս յիւր տեղւոջն տեսցի :

Ի հրեշտակս ոչինչ գտանեմք մեզէն, բայց զոր ՚ի յայանութենէն Աստուծոյ ունիմք . և ստու-

գուծիւն ամենայնի զոր նովաւ ճանաչեմք 'ի նոսա՝ հաստատի յանխարուծեանն Աստուծոյ, այսինքն թէ հոգիք են պարզական բնուծիւնք անմարմինք և քան զմեզ իմացականք, կատարեալք և երջանիկք, և որ 'ի սոյն յարմարին :

Չհանգամանս էից զգալեաց բնական ստուգուծեամբ ճանաչեմք, յորժամ արդեամբք ազգեցուցանեն ինչ 'ի զգայարանս մեր, և յորժամ զգայուծիւն նոցին պայծառ է և յստակ : Առայս պահանջի զգայարանացն բարեկազմս լինել և պատշաճաբար կալ առ նոքօք . դպկահար՝ որ ախտացեալ աչօքն զամենայն ինչ դեղնաշորթ տեսանէ, և տենդոտ՝ որում վասն մաղձին զլեզուովն գալոյ դառն թուի ամենայն, սխալեն՝ եթէ զամենայն ստուգապէս դեղին կամ դառն գատեսցին : Մխալեմք և մեք, եթէ ալօտ լուսով կամ 'ի մեծ հեռաստանէ տեսեալ զլերինսն լուրթ և գորշ և կապուտակ, այնպէս ինչ համարեսցուք զնոսա ճշմարտուծեամբ :

Չհանգամանաց՝ որ արդեամբք ոչինչ ազդումն առնեն 'ի զգայուծիւնս, չիք հնար գատաստան առնել, բայց եթէ պատշաճուծեամբ կամ այլոց վկայուծեամբ : 'ի վեր քան զամենայն պատշաճուծիւնն է յայոմ առաջնորդ բազում դատմանցս . և առանց այնր գրեթէ և ոչ մի ինչ յէիցս համարձակէաք 'ի պէտս ինչ իրաց առնուլ : Եթէ զօգտակարուծեան կամ զլնասակարուծեան հանգամանս կերակրոյն կամ ըմպելոյ կամէր որ ստուգել յառաջ քան զճաշակելն ինչ, մեռանէր 'ի քաղցոյ և 'ի ծարաւոյ . զի այնմ ստուգուծեան չմարթի առանց ճաշակելոյ ժամանել : Կոյնպէս և ոչ քայլ մի ոտին շարժէր որ 'ի տեղուջէ, եթէ յառաջ քան զփոխել ուրեք, 'ի զգալի ստուգուծիւն հասանել կամք էին, թէ կարող իցէ արդեօք տեղին այն բառնալ զնա : Բայց պատշաճուծիւնն ընու զայդ, բազում ուրեք և վկայուծիւն այլոց . վասն որոյ 'ի պէտս մեր պաշտիմք զգալեօքս ընդ շատ և ընդ սակաւ վստահուծեամբ կամ հաւանուծեամբ՝ ըստ նշանացն զոր պատշաճուծիւն կամ այլոց վկայուծիւն ցուցանեն

մեզ զհանդամանաց նոցա, որ յաւէտ և որնուազ ստուգուածեամբ կամ հաւանականութեամբ :

ՅՕԴՈՒԱԾ ՉՈՐՐՈՐԴ

ՉԱՓ ՍՏՈՒԳՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՀԱՒԱՆԱԿԱ
ՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԵՄԱՏՈՒԹԵԱՆՑ .

ՂԷԳԻԼ ԵՕԹՆ ազգ համեմատութեան կամ առնչութեան որոշին . նոյնութեան և զանազանութեան, նմանութեան և աննմանութեան, մերձաւորութեան և հեռաւորութեան տեղոյ կամ ժամանակի, չափոյ մեծութեան կամ սաստկութեան կամ թուոյ, ընտանութեան և ներհանութեան, պատճառի և գործոյ, պարտականութեան և կցորդութեան : Սակայն մարթ է, ամփոփել զամենայն յերիս ընդհանուր գասս . նմանութեան՝ ընդ որով է և նոյնութիւն, համագոյութեան՝ ընդ որով տեղին՝ ժամանակն և քանակ, կցորդութեան՝ ընդ որով պատճառ և գործ, ընտանութիւն և ներհանութիւն և պարտականութիւն : Չամենայն գաղափարաց և զծանօթութեանց յորս գտանին այս ամենայն համեմատութիւնք, ճոխաբար խօսել այնմ մասին բնազանցութեան անկ է, որ էակաբանութիւնն անուանի . մէք համառօտեսցուք և եթ զայլ և այլ չափս ստուգութեան և հաւանականութեան նոցա :

Ա . ՄՒՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԲԱԶՄԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ
ՆՄԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՆՆՄԱՆՈՒԹԻՒՆ
ՊԱՏՃԱՌ ԵՒ ԳՈՐԾ, ԸՆՏԱՆՈՒԹԻՒՆ
ԵՒ ՆԵՐՀԱԿՈՒԹԻՒՆ .

Ստոյգ է ամենեւին թէ բազում միասնական զգացմունք են 'ի մեզ, յորժամ բազում զգաց .

մուսնս՝ ի միասին յստակ տեսանեմք յանձինս մեր . բայց տեսուածիւն միոյ և եթ զգացման ոչ հաւասարե մեզ զմիաբուն պարզուածիւն նորա : Փունջ ծաղկանց զառաջինն տայ մեզ զխառն զգացումն միոյ միայնոյ հոտոյ , թէպէտ և հաւաստի եմք բնապէս բազում լինել ազգմանցն , և բազումս իսկ գտանեմք յայտնապէս՝ եթէ յեա հոտոտելոյ մի մի առանձինն զվարդ , զչահոքրամ և զմանիշակ , առցուք միւսանգամ հոտոտել զփունջն որջոյն : Սոյնպէս ՚ի միում հնչման , որ հասարակաց ականջաց մի զգացումն միայն թուի , կիրթ լսելիք բազում զուգախառն հնչմունս յստակաբար գտանեն :

Միութեան և բազմաւորութեան արտաքին իրաց , որպէս և նմանութեան նոցին և աննմանութեան , և համեմատութեանց պատճառի և գործոյ , ընտանութեան և ներհակութեան՝ զոր բնազնինք ձգողութիւն և վանողութիւն կոչեն , զբալի ստուգութիւն է՝ յորժամ ընդ բարեկազմ և ընդ քաջայարմար զգայարանս առնուցումք զնոցա պայծառ և յստակ զգացումն և զիմացուած . իսկ յորժամ զգացումն և իմացուած չիցեն ըստ բաւականին յստակ և պայծառ , կամ զգայարանքն բարեկազմ և քաջայարմար ոչ իցեն , կամ զհամեմատութեանցն ոչ ներկայ զգացմամբ և իմացուածիւ գատիցիմք , այլ ըստ պատշաճութեան կամ այլոց վկայութեամբ , փոխանակ զբալի ստուգութեան ունիմք յայնժամ զբարոյական միայն ստուգութիւն կամ զհաւանականութիւն և կամ զերկբայութիւն՝ ըստ առաւելութեան և նուազութեան թուոյ և զօրութեան երեւեալ նշանացն :

Բ • ՆՈՅՆՈՒԹԻՒՆ •

Սոյնութիւն իրի կամ հանգամանաց ինչ նորուն զոր գիտեալ եմք յայլ և այլ ժամանակս , միայն բարոյական ստուգութեամբ ճանաչե . քան զի այնու իմանամք , զի զներկայ զգացումն կամ զիմացուած նման գտանեմք զգացման կամ իմա-

ցուածոյն զոր յուշ ածեմք . իսկ արդ միայն օրէնք պատշաճութեան հաւաստեն մեզ, թէ նման զգացմունք և իմացուածք սկիզբն 'ի նման պատճառաց ունին լինելոյ, ապա աւելի ինչ քան զբարոյական ստուգութիւն ոչ գոյ մեր :

Այլ և զայս իսկ ոչ հանապազ գտանեմք, թէպէտ և առժամայն զգացմունք և իմացուածք ամենեւին յար և նման թուիցին անցելոցն : Ա՛հաւատարիմ առնիցէ, թէ յիշողութիւնն զանցեալ գնացեալ զգացմունս և իմացուածս այնպէս ճշգրտիւ 'ի միա ածէ մեզ, որպէս յորժամ արդեամբք ընդ փորձ իրացն անցանէպք : Եւ թէպէտ այդպէս իցէ, ո՞վ ստուգեսցէ մեզ թէ առաջիկոյ իրն նման ինչ և եթ իցէ արդեօք անցելուսն, եթէ և ամենեւին նոյն ընդ նմա : Արթնք Լէի, ընդհարիմ թէ չմարթեն լինել երկու իւր բոլորովին նմանք, իբրև զի անճանաչելի մնային, և չգոյին իրաւունք երկու լինելոյ նոցա քան մի, ըստ քմաց ինչ թուիք են ամենեւին . քանզի գրեւ ջիւր թէ համակ նմանք իցեն ըստ բոլոր հանգամանաց, սակայն և այնպէս տակաւին ճանաչելի չինին, թէ ոչ այլ իւրիք՝ գոնէ զանազանութեամբ ակեղեացն զոր ունին : Իսկ յազապս հաւանութեանց զանազանեալ էութեան, ո՞վ 'ի մէնջ վրկայեսցէ թէ առ Աստուծոյ առաւել իրաւունք իցեն աննմանս գործել զքնաւ արարածս, քան թէ երկուս կամ հարիւրիւ և կամ հազարիւ չափ ամենեւիմք նմանս միմեանց . վասն զի այդ յազատ կամս արարչին տեսան կայ :

Ապա 'ի բարոյական ստուգութիւն նոյնութեան իրի հարկ է գտանել 'ի նմա հանդամանս ինչ ինքեան միայնոյ սեփականս, և ոչ հասարակորդս այլոց : Վասն մեծամարմին իրի՝ շատ է և լոկ նոյնութիւն տեղոյ . թէ զոր տեսանեմքս այսօր, նոյն լերինք իցեն զոր 'ի տեղոջ անդ տեսաք երէկ կամ թէ հերոս և կամ տասն ամաւ յառաջ չիք երկմտել, գիտելով չափ՝ թէ 'ի տեղոջ անգ չէ գիպեալ անհնարին ինչ սասանութիւն . վասն զի լերինք ինքնին ոչ տեղափոխին : Նոյն բանք են և 'ի տունս, 'ի գետինս և յայլ ինչ որ ան,

շարժք են և ետեղակալք և 'ի կայի իւրեանց հաստատունք :

Չանձանց նոյնութիւն՝ բաց յարտաքին կերպարանաց մարմնոյ, հանգամանք կենաց նոցա և վարուց լաւ ևս հաւատարմացուցեն : Իբրև զի անհնարին է բարոյապէս, թէ երկուց մարդոց նոյն կերպարանք իցեն, նոյն հասակ, նոյն խորհուրդք, և կենցաղ և գործ առ հասարակ նոյն :

Իսկ այլոց իրաց նշանք առանձին ընտրութեան նոցին բազում են և զանազան . և ըստ յստակ կամ աղօտ յիշատակի նշանացն իւրաքանչիւր՝ յաւէս կամ նուազ ստուգութեամբ և հաւանութեամբ ընտրի նոյնութիւն նոցին :

Գ. ՀԱՄԵՄԱՏՈՒԹԻՒՆԻ ՔԱՆԱԿԻ .

Վանկութեանց ոմն շարունակ կոչի և ոմն տարրոշ . շարունակ քանակ իմանալք զտարածութիւն՝ որ ենթակայ է երկրաչափութեան, և տարրոշ կամ տարանջատ քանակ իմանալք ըզթիւս, որ են ենթակայ թուականութեան և գրահաշուի :

Արդ զհամեմատութիւնս տարրոշ և շարունակ քանակի, 'ի բաց տարեալ խորհրդիւ յամենայն ենթակայէ, բնազանցական ստուգութեամբ ճանաչեմք . զի յուղղորդ ապացոյցսն առ հասարակ յօրէնս նոյնութեան հաստատին, իսկ յանուղիզսն՝ յօրէնս անհնարութեան, կամ թէ յերկաքանչիւրսն իսկ յօրէնս անհնարութեան, որպէս յառաջագոյն ասացաք յերես 114 : Չի ահա 'ի շարունակ քանակս հաւասարութիւն երկուց գծից, անկեանց, ձևոց, մակերևութից, հաստատանց՝ է զի ուղղակի ցուցանի, յայտ աւրարեալ թէ համաչափ միմեանց են . զի այսպէս ցուցանի, օրինակ իմն, թէ յամենայն ուղղագիծ եռանկիւնս գումար երից անկեանցն 'ի մի՝ հաւասար է գումարի երկուց ուղղոց . և թէ յուղղանկիւն եռանկիւնս քառակուսի հակուղղոյն հաւասար է գումարի քառակուսեաց այլոց երկուց

կողմանցն . և է զի անուղղակի ցուցանի , յայտ 'ի մէջ ածեալ զի անհնարին է երկուցն չլինել միմեանց չափակիցս . ըստ որում Եւկլիդէս յու . Թերորդ տեսութեան առաջնոյ գրոցն ցուցանէ , որ զի Թէ երկուց եռանկեանց՝ որոց ամենայն համեմատական կողմանք հաւասարք են , նոյին և անկիւնքն չիցեն հաւասարք , ընդդէմ ելանէ այն , զի նոյն մի անկիւն լինի մեծ և փոքր քան զմի այլ :

'ի տարորոշ քանակս ստուգութիւն համարողական և գրահաշուական ասպացոցից հաստատի միշտ յօրէնս նոյնութեան . զի ոչինչ այլ առնի յամենայն հաւասարութիւնս , բայց ցուցանել կարգաւ՝ Թէ առեալ զամենայն քանակս որ 'ի միում կողման , և զամենեսեան որ 'ի միւսումն , միշտ նոյն մնայ հետեութիւնն :

Բայց 'ի քանակի համեմատութիւնս յայնժամ միայն է բնազանցական ստուգութիւն , յորժամ արտաքոյ ամենայն ենթակայի մտածեմք զնոսա . իսկ յենթակայի տեսեալք 'ի վերայ զգալի ինչ իրաց , զգալի կամ բարոյական միայն ստուգութիւն է , կամ սոսկ հաւանականութիւն յաւետարտութեան ըստ նախագրելոցդ կարգի :

Դ. ՀԱՄԵՄԱՏՈՒԹԻՒՆԻՔ ՊԱՐՏԱԿԱ ՆՈՒԹԵԱՆ .

'ի համեմատութիւնս պարտականութեան , յորում բովանդակին ամենայն բարոյական կցորդութիւնք , օրէնքն չզրկելոյ զոք ինքնին առանձինն տեսեալ ստոյգ է ամենեին . զի Թէ համարձակ էր մարդկան զրկել զմիմեանս , գտանի զի իւրաքանչիւր ումէք լինէին և չլինէին իրաւունք ազատ 'ի զրկանաց մնալոյ . իրաւունք՝ որում ամենեցուն միտք վկայեն , վասն զի կից է ընդ իրաւանց պահպանութեան անձին : Յայս օրէնս կախին ամենայն պարտք բնական արդարութեան , ուստի և նոյնպէս ստոյգ են :

Պարտք մարգասիրութեան , որ է օգնել այլոց գոնէ 'ի ծանր վտանգս , իւրովի բղխեն 'ի կրից

կարեկցութեան որ տնկակից և աննդակից է բնու-
թեան մարդոյ, որպէս ցուցցի այլուր :

'ի բնական պարտուց մարդոյ առ մարդ ելա-
նեն պարտք քաղաքացւոյ առ քաղաքացի, ընկե-
րուութեան առ ընկերութիւն, և առանձինն պարտք
իւրաքանչիւր առ միմեանս ըստ իւրաքանչիւր կը-
ցորդութեանց կամ դաշանց 'ի միջի եղելոց :

Սմին իրի պարտք բարոյականին, ասէ Լոք,
նովին ստուգութեամբ ցուցանին, որով չափա-
բերական տեսութիւնքն, թէսլէտ և նոցա հմտու-
թեան չմարթի այնպէս յայտնի լինել պայծառ
և յստակ, որպէս համեմատութիւնքն քանակի .
զի չեն մեր նշանագիծք ճշդիւ յայտ 'ի դէմս բե-
րել զամենայն պարզ գաղափար կամ ծանօթու-
թիւն՝ որ խառն է յիւրաքանչիւր բարոյական
ծանօթութիւնս, որպիսի կան 'ի նշանակել և
զխոռն և եթ զանազանութիւնս շարունակ և տա-
րանջատ քանակի : Մի 'ի հազար հազար մասանց
գծի և այլոյ զինչ և է իրի, 'ի չափաբերութեան
նովին յստակութեամբ յայտնեալ որոշի 'ի միւ-
սոյ մասնէն 999999, որով մի գիծն յերկուց .
իսկ զխտիրս կրից, ատաից, առաքինութեանց
և նմանից, առ 'ի չգոյէ նշանաց՝ չէ մարթ նո-
վին յստակութեամբ 'ի վեր բերել : Բայց թէ-
պէտ և այսու բարոյական համեմատութեանցն
նուազի առ մեզ յայտնութիւն քան զքանակին,
զի ոչ նովին յստակութեամբ 'ի ծանօթութիւն
գան, այլ ոչ եթէ պակասէ ստուգութիւն նոցին .
վասն զի նոյնպէս յանհնարութեան օրէնս են հիմ-
նեալ . և տեսաք վերագոյն զի յոյժ զանազանեալ
են 'ի միմեանց յայտնութիւն և ստուգութիւն :

Յուցեալ ցայս վայր զազգ ազգ հմտութեանցս,
և յայտնի կոսցուցեալ զայլ և այլ կշիռ հաւանու-
թեան նոցա կամ ստուգութեան, բեր այսու
հետև տեսցուք զիւրդ ստանամբ զնոսա : Եւ
քանզի 'ի նոցանէ է ինչ որ մերով գիտողութեամբ
գտանեմք, և է որ աշակերտաբար յայլմէ ուսա-
նիմք, արժան է յայտնի ցուցանել զլաւիղսն ընդ
որ եթէ այսպէս և եթէ այնպէս ժամանեմք 'ի
գիւտ ճշգրիտ և անվրէպ հմտութեանց :

ՊՐԱԿ ԶՈՐՐՈՐԴ

ՀՄՏՈՒԹԻՒՆՔ ԶՈՐ ՄԵԶԷՆ ՍՏԱՆԱՄՔ,
ԵՒ ՀԱՄԱՌՕՏ ՍԱՀՄԱՆՔ ԳԻՏՈՒ
ԹԵԱՆՑ .

Քանզի հմտութիւնք, որպէս ասացաք, կամ գոյութեան էից են, կամ հանգամանաց նոցին և կամ համեմատութեանց, և գոյից կէսք աննիւթա-կանք են և կէսք նիւթականք, ապա 'ի ինդիր աստ գիւտի հմտութեանցն՝ վասն առաւել յստա-կութեան ճառեսցուք նախ զհմտութեանց էութեան և հանգամանաց աննիւթ գոյից, երկրորդ զնիւթականացն, երրորդ զհամեմատութեանցն . ուր գէպ և պարապ առեալ նշանակեսցուք զգլխաւոր սահմանս երևելի գիտութեանց որ յայնս պարապին :

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

ՀՄՏՈՒԹԻՒՆՔ ԳՈՅՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՀԱՆ-
ԳԱՄԱՆԱՑ ԱՆՆԻԹ ԳՈՅԹՑ .

Հմտութիւն գոյութեան և հանգամանաց ան-նիւթական գոյացութեանց յատուկ ենթակայ է բնազանցութեան . և մեք ոչ շատ ընդարձակե-ցուք յայս . զի այսր ոճոյ քննութեան՝ է ինչ զոր յառաջագոյն հատուցաք, և է որ յիւրում տեղ-ւոջն ցուցեալ է ընդարձակ : Զի որպէս ասա-ցաքս յերես 118, 'ի ճանաչել զգոյութիւն հոգ-ւոյ մերոյ շատ է զգացումն ինչ և եթ գիտել յան-ճինս : Իսկ 'ի հմտութիւն զօրութեանց և ներ-գործութեանց հոգւոյ չպահանջի, բայց մտադիւր

քննութիւն ամենայնի որ կրի յանձինս մեր՝ յորժամ հոգին զգայ, մտածէ, ճանաչէ, յիշէ, կամի և գործէ ինչ 'ի ներքս յինքեան կամ արտաքոյ իւր, որպէս յառաջին պրակին մասամբ նշանակեցաք, և ընդարձակագոյն տեսցի 'ի վերլուծութեան նոցին, զոր հոգեբանութեան է առնել:

Միայն երկու զգուշութիւնք պիտին առ այդ. Կ, յորժամ մեք մեզոյն զմէնջ մտածեմք, քանզի հմտութիւնք յայնժամ 'ի ներքին զգայութենէ գան, պարտ է առաջի ունել միշտ զիմաստուն խրատսն Քոնտիլլեայ՝ որ վասն յայնուութեան զգայութեան. այն թէ ցնորք մտաց և յոյզք շարժմանց և մտահաճութիւնք մի մոլորեցուցեն զմեզ՝ գոյացուցանել 'ի մեզ զայն ինչ որ չիք, և մի զոր ինչ էն արգեամբք՝ թաքուցեն կամ այլայլեցեն և խանդարեցեն: Առ 'ի չգոյէ այսր զգուշութեան քանի իրք բնածինք հաշուեցան՝ որ ստացականք էին, քանիք վեցերորդ իմն զգայութեան ծնունդք, բարոյական զգայութեան, ազգեցութեան բնութեան, որոց չիք ուրեք էութիւն. և մեք ինքնին քանիցս անգամ յերևոյթ ցնորս մտաց դանգաչելով զգալ կարծեմք զոր ոչն զգամք, և կուրացեալք յախտից և 'ի խաբէութենէ մտաց՝ համարիմք գործել յայս ինչ պէաս, ուր արգեամբք յայլ ինչ ելանէ գործն:

Բ. Որ ինչ 'ի մեզ ինքեանս գործի, անշուշտ ստուգութիւն է, եթէ զասացեալ զգուշութեամբք ապախտ չառնիցեմք. իսկ որ յայլս ինչ գործիցի, ոչ զնոյն ստուգութիւն ունի. զսոցանէ պատշաճութեամբ միայն կարեմք գատաստան առնել, որ յաճախ պատրէ զմեզ. զի աստ զազատ սլատ՝ ճառաց է խնդիր և ոչ զհարկաւորաց և որ ընդ անփոփոխելի օրինօք իցեն: Վասն որոյ յորժամ յազագս զգացմանց և իմացուածոց, ծանօթութեանց և գաղափարաց զրոյցք լինիցին, զյօժարութեանց և զախորժակաց, զգատմանց և զկարծեաց, զգուշալի է յոյժ չգնել հաստատուն՝ թէ 'ի նոյն պատճառաց միշտ նոյն գործք ծնանիցին, և թէ զնոյն զգան և գատին այլք զսր և մեքս յայս ինչ կամ յայն գէպս: Որ զայլս յանձնէ չափել

սովոր իցէ յայսպիսին, գիւրաւ բազումսխալէ:
ԶԱստուծոյ էութենէն և զյատկութեանցն
 ոչինչ ունիմք աւանդել աստանօր, զի բնական աս-
 տուածաբանութեան պահեսցի: Այլ և ոչ ըզ-
 հրեշտակաց, զի զնոցին հմտութիւն 'ի յայտ-
 նեալ աստուածաբանութենէն խնդրելի է: Իսկ
 յազազս անբանիցն հոգւոյ ասասցի ինչ կարճա-
 ոտս 'ի հոգեբանութեան:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ

ՀՄՏՈՒԹԻՒՆՔ ԳՈՅՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՀԱՆ
 ԳԱՄԱՆԱՑ ՆԻՒԹԱԿԱՆ ԳՈՅԻՑ.

Օր օրինակ բնազանցութիւն 'ի հոգեղէնսն
 պարապէ, նոյնպէս բնախօսութիւն 'ի զգալիս.
 Բայց քանզի ազգ և ազգ են զգալեաց, և պէս-
 պէս որ զնոցանէն քննութիւնք, նմին իրի և բնա-
 խօսութիւն 'ի մասունս մասունս հատանի զա-
 նազանեալս անուամբ, զորոց 'ի գէպ է տալ 'ի
 հարեանցի վեր 'ի վերոյ ինչ տեսութիւն՝ մինչև
 զկարգ բանիս յառաջ մատուցեալ:

Յ Օ Դ Ո Ւ Ա Ծ Ա Ռ Ա Զ Ի Ն

ՀԱՄԱՌՕՏ ՊԱՏԿԵՐ ԳԻՏՈՒԹԵԱՆ
 ԶԳԱԼԵԱՑ.

Գիտութիւնք որ 'ի զգալեացս քննութիւն լի,
 նին պարապ, ամենեցուն նոցա առ հասարակ, որ-
 պէս այժմս իսկ ասացաք, հակիրճ անուն կոչի բնա-
 խօսութիւն, բնագիտութիւն, բնազննութիւն,
 որ է գիտութիւն զգալի և տարրեղէն բնութեան:
 Սակայն ք, է զի զաիեղերս ամենայն միահա-
 զոն քննէ, զսկիզբն նորա, զկարգ և զբաժանուամբ

մասանցն, զօրէնս որովք վարի, զտարերսն յորոց կազմեալ կայ, և այս կոչի տիեզերաբանութիւն. և է զի քննէ զհասարակաց հանգամանս ամենայն տարրեղինաց, զտարածութիւն, զսերտութիւն, զչարժունն գոլ և զբաժանելի, զգորութիւնս դանգազութեան, ծանրութեան և ձգտութեան, և որ այլն ևս, և կոչի ընդհանուր բնախօսութիւն. և է զի դարձեալ զգգալիս մասն մասն 'ի քնին առնու, և ասի մասնաւոր բնախօսութիւն:

Է. 'ի զգալի բնութիւնս է որ երկնաւոր է և է որ երկրաւոր. որ յառաջինսն պարապ բերէ, գիտէ զերևոյթան, չափէ զմեծութիւնսն և զհեռաւորութիւնս, գտանէ զչարժմունսն, և նուանի աստեղաբաշխութիւն. իսկ որ զերկրորդօքն գայ, պահի նմա հասարակ անունն բնախօսութիւն:

Ը. Յերկրաւոր մարմնոց աստի առաջին քննութեան արժանի նոքա են, որ 'ի խառնութիւն այլոց մտանեն, որպէս ջուր, օդ, հուր և հող, որք և նմին իրի ազագաւ չորք տարերք անուանակոչին, թեպէտ և այս տարերք ոչ այնպէս պարզք են և միաբունք՝ որպէս կարծիւր առ հնովքն, և ոչ ինքեանք կեթ մտանեն 'ի խառնուածս այլոց մարմնոց:

Արդ մասն բնախօսութեան որ զջրոյ ճառէ, կոչի ջրաբանութիւն. և յայսմ գարձեալ ջրակըշտութիւն ասի, որ զնորա հարթ հաւասար կըշտութիւնն քննէ, ջրաբաշխութիւն՝ որ զչարժումն, և ջրագորութիւն՝ որ զգորութիւնս նորա յերկաքանչիւր մասին ցուցանէ: Մասն որ զօդոյ ճառէ զննելով զնորա առաձգութիւն, ըզծանրութիւն, և զայլն, ասի օդաբանութիւն. և որ զի նմա երևոյթոն քննէ, որպէս անձրև, ձիւն, կարկուտ, որոտումն, շանթ, հողմ, այլովքն հանգերձ՝ որ օգերևոյթն անուանին, կոչի երևութաբանութիւն: Մասն որ աւանդէ զքնութենէ հրոյ, հրաբանութիւն յորջորջի, ընդ որում յոյժ հազորգութիւն ունի ճառն լուսոյ, շփհրութեան և շփհրոյ 27: Իսկ որ զերկրէ խօսի, այն

երկրաբանութիւն անուանի, և առանձինն աշխարհագրութիւն՝ որ զգիրս զանազան մասանց նորա պատմէ, երկրաչափութիւն՝ որ աւանդէ զօրէնս չափեւոյ զայն, Թէպէտ և այժմ՝ առ եւրոպացիս յայս անուն յորջորջի չափաբերութիւնն առ հասարակ՝ որ ունի զհամար չափոյ ամենայն տարածութեանց, զի զչափաբերն երկրաչափ ասեն. իսկ որ ուսուցանէ լարաբաժին առնել զերեսս երկրի և կարգել սահմանս գետնոյ, երկրաբաշխութիւն կոչի:

Գ. Մասնաւոր մարմնոց, որ ՚ի պէսպէս խառնուածոյ տարերց յօդանան, ոմանք գործարանաւորք են և կենսակիրք, միացեալք ընդ սկիզբն ինչ կարող և զօրաւոր ՚ի զգալ և շարժել ինքնօրէն կամակարուց, և սոքա ասին կենդանիք. այլք Թէպէտ գործարանաւորք և կենսունակք, բայց անգնայուն հարստեալ մնան յերկիր կամ յերեսս ջուրց՝ յորմէ առնուն սնունդ, զգայազիրկ են և Թափուր ՚ի կամական շարժմանէ, և բոյսք և տունկք կոչին. և կէսք անկեալ զնին յերեսս երկրի կամ ընդ հողով, և վրէպք են ՚ի գործարանաց և ՚ի կենաց, ըստ նմին և ՚ի կամակար շարժութենէ և ՚ի զգայութենէ, և անուանին հանք: Այս երեք կարգք կամ դասք միահամուռ կոչին երրեակ ցեղապետութիւնք բնութեան. և ընդ միով միով կան բազում սեռք և յոլով տեսակք և շատ պէսպիսութիւնք, որոց իւրաքանչիւր են առանձին նշանք ընտրութեան:

Արդ առաջին գործ բնապատմութեան է ուսուցանել զյատուկ նշանակս իւրաքանչիւր սեռի և տեսակի և պէսպիսութեան, զի յերևել իրիք՝ անդէն ՚ի միտ առցուք զգասն յոր կարգեալն է: Սակայն բնապատմւմք ըստ իրացն պատմելոյ և զանազան անուանս ետուննմա: Մասն որոյ ճառք բանից են զկենդանեաց, առ հասարակ անուանի կենդանաբանութիւն. և ՚ի սմա որոշին մասունք, Թռչնաբանութիւն՝ որ խօսի զԹռչնոց, ձկնաբանութիւն՝ որ զձկանց, խեցեբանութիւն՝ որ զխեցեմորթաց և զժիժմակաց, միջատաբանութիւն՝ որ զմիջատ ճճեաց, և որ ՚ի կարգին: Մասն որոյ

խօսք են 'ի վերայ բուսոց, միահաղոյն ասի արն-
կաբանութիւն. իսկ ծառաբանութիւն ասի մաս-
նաւորաբար որ ճառէ զծառոց : Էւ և մասն որ
պատմէ համանգամայն զհանածոյից և զբրածոյից
որ 'ի բովոց հատանին . և 'ի զանազան ճառս կո-
տորի, 'ի քարանց, 'ի հրահալից, և որ այլ ևս նո-
րին սակի :

Է. Բայց յոյժ անկատար լինէր բնապատմու-
թիւն, եթէ 'ի քննութիւն միայն պարապէր ար-
տաքին նշանաց իրացն . վասն որոյ և ևս անգր
յառաջ անցանէ, և խնդրէ գիտել և զներքին կազ-
մածս նոցա, մանաւանդ զգործարանաւոր մարմ-
նոց, այս ինքն զբուսոց և զկենդանեաց, կոչելով
իւր 'ի թիկունս զանգամազննութիւն, և ջանայ
գտանել զբնութիւն և զգործ՝ եթէ զթանձր և
զսերտ և զսեղմ մասանց յորոց կազմին, և եթէ
զհոսանուս մասանց որ խաղան 'ի նոսա, օգնական
ունելով զմարմնակազմութեանն հմտութիւն :

Ը. Ծանուցեալ զվերին նշանն, զներքին գոր-
ծուածս մասանց և զպէտս նոցա, անգր ևս յա-
ռաջադէմ խաղայ բնապատմութիւն, և 'ի ձեռն
տարրալուծութեան հնարի խուզել զտարերս մա-
ծուածոյ մարմնոց . զոր և կատարէ տարրալու-
ծութիւն կամ հրով, որ կոչի ցամաք ճանապարհ,
կամ լուծողականօք՝ որ ասի խոնաւ ճանապարհ .
և նոքօք ճգնի քակել խզել զկապն, որով մա-
տունք զանազան գոյացութեանց սերտեալ և պրն,
գեալ կան վակժոյժ լիեալք ընդ միմեանս և կը-
ռուեալք, և ցուցանել ուրոյն ուրոյն զտարերսն՝
յորոց զօգեալ են :

Թ. Սակայն անշահից հետաքրքրութիւն միայն
էր ճանաչել զբնութիւն մարմնոց, եթէ չէր փոյթ
'ի վար արկանել զնոսա 'ի պէտս ինչ կենցաղօ-
գուտս : Արդ զբազումս 'ի նոցանէ 'ի գործ ար-
կանէ բժշկականութիւն յառողջութիւն ցաւոց,
բաց յիւրոց կարգաց՝ 'ի ձեռն առեալ և զանգա-
մազննութիւն և զմարմնակազմութիւն առ 'ի խե-
լամուտ ախտից լինելոյ, և զտնկաբանութիւն և
զտարրախուզութիւն բաց յիւրմէ հմտութեանն
'ի պէտս գեղոց՝ զորս տայ գեղարարութեան պատ-

րաստել, որ մասն է տարրախուզութեան : Նա
 և այն գիտութիւն, որ կոչի յատուկ բնագիտու-
 թիւն արհեստից, 'ի կիրածէ բազում ինչ յայն-
 ցանէ առ 'ի պէտս զանազան արուեստից և ձե-
 ոագիտութեանց, զորավիգն առեալ զտարրալու-
 ծութիւն, 'ի հալել և 'ի ձուլել զհրահալելիս,
 յապակեգործութիւն, 'ի ներկարարութիւն և
 յայլն . զչարժաբանութիւն կամ զուժաբանու-
 թիւն և զգործեաց հնարաւորութիւն վասն ամե-
 նայն անօթոց և կահից կազմածոց 'ի շարժել
 զմարմինս, ոլորել, քակել, հիւսել, յայլ և այլ
 ձևս և 'ի կերպարանս ածել, և զտնկաբանութիւն
 'ի լրումն երկրագործութեան արուեստի՝ որոյ է
 արդիւնարեր առնել զերկիր 'ի հեթեթանս պա-
 ճարանաց ընտիր ընտիր և յորդառատ բուսոց և
 տնկոց :

Այդ աւագիկ է համառօտ բաժանումն գրե-
 թէ ամենայն գլխաւոր և երևելի մասանց՝ յորս
 պարապի բնախօսութիւն, և զանազանութիւն ա-
 նուանց զոր առնու ըստ այլ և այլ դործոյիցն մա-
 սանց : Ի այց որով աջողեն նմա գիւտք նորանորք
 յայնմ ամենայնի՝ երկու ինչ է, գիտողութիւն և
 փորձ : Պարզ գիտողութիւն ասի, յորժամ քննեմք
 զերևոյթ ինչ բնական որպէս իւրովի առաջի լի-
 նի մեզ, զոր օրինակ խաւարումն արեգական կամ
 լուսնի . իսկ փորձ կամ փորձութիւն կոչի, յոր-
 ժամ մեք ինքնին դրդեալ յերևան ածեմք զգործն
 'ի քննել, որպէս առնի 'ի շնչելոյզ և 'ի շփհրա-
 կան անօթս գործեաց : Սակայն առ 'ի գիտողու-
 թեամբ և փորձով հասանել հաւաստի և աներ-
 կեան հմտութեանց գոյութեան և հանգամանաց
 էիցս՝ բազում զգուշութիւն պիտոյ է, զոր յա-
 ռաջիկայսք նշանակեսցուք :

ՅՕԴՈՒԱԾ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԿԱՐԵՒՈՐ ԽՐԱՏՔ ԱՌ ՈՒՂԻՂ ՃԱՆԱ
ՉԵԼՈՅ ԶԲԵՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԶՅԱՏԿՈՒ
ԹԻՒՆՍ ՄԱՐՄԵՆՈՑ .

Նախ քան զգալի ստուգութիւն բնութեան և յոտ կութեանց իրաց հարկ է նախ քննիչ զգայարու նացն առողջս լինել և բարեկազմս, կալ 'ի հանդէպ գիրս և 'ի չափ հասողութեան իրին, և զօճառս կարևոր գործեաց և անօթոց առ ընթեր ունել 'ի պէտս : Որոյ վատեալ են աչք կամ անհրահանգ ականջք և ծանրալուր, ուղիղ զձեռոց, զգունոց և զձայնից դատաստան առնել ոչ ունի : Կարճատես ինչ որ է, զկարի հեռաւորսն աղսանջմարէ. և թէ սրակն որ՝ զլոյժ մերձակայսն . քան զի յերկոսին խառն 'ի խուռն նկարին կերպարանք իրաց 'ի ցանցակերպ միզն աչաց . վասն որոյ զկայս տարակացութեան իրին պարտ է պատշաճել աչաց իւրաքանչիւր, կամ ուղղել գոգաւոր ապակեօք զթերութիւն կարճատեսին, և զսրահայեցին կորնթարգիւք : Մանրիկ իրք և քաջ 'ի բաց հեռաւորքն՝ սրատեսաց անգամ աներևոյթք են մերկ աչաց . ապա վասն առաջնոցն խոշորացուցի պէտք են, և վասն երկրորդացն՝ դիտականց : Են հանգամանք՝ յորոց հասողութիւն պիտի նրբութիւն ինչ զգայարանաց, զոր կրթութեան և եթ է տալ . քիմք սովորեալք 'ի համագամս խահից ամոքելոց և շնաշխարհիկ գինեաց անուշից՝ խորել գիտէ 'ի ճաշակսն անօտ զանազանութիւնս, յոր անկիրթ ճաշակելիք չժամանեն . ներհուն լսելիք իմանան և զդուզնաքեայ խանգարս ոլորակաց երաժշտական հնչմանց, զոր այլ որ ճանաչել ոչ ունի . կոյրն առ հարկի շոշափելեօքն միշտ վարելո՞՞ յայնպիսի ընտրութիւն ուսանի, յոր ոչ որ հասանէ . զնոյն իմա և յայլս :

Բ. Պարտ է քննել զիրն ամենայն զգայութեամբ

որոց զննի, և միով զմիւսոյն սխալանսն ուղղել: Թի կիսամուխ 'ի ջուր՝ բեկեալ կամ կոր երևի աչաց, և 'ի ձեռին զննելոյ գտանի անվթար և շիտակ: Անդրէն գարձ ձայնից արձագանգաց երբեմն ընդ ալմէ Թուեցուցանէ զձայնատուն, և աչք գտանեն զնա 'ի ձախմէ: Հոտոտելիք բազում անգամ անախորժ ինչ լինելոյ կարծիս ասն կերակրոյն, զոր ապա քիմք համեղ գտանեն:

Գ. Չէ պարտ մի անգամ միայն հայել յիրն և ըստ միոյ ևեթ գիմաց, այլ բազում անգամ և՛ գիմակս գիմակս շրջելով, և ըստ կարի յամենայն իսկ 'ի գէպս: Միագիմի տեսեալ, բազում անգամ երևի այսպիսի ինչ, որ ապա այլազգ գտանի ըստ միւսոյ կողման հայեցեալ: Եդեալ 'ի տեղի ուրեք յայս նիշ գէպս, կից կամ հուսպ այն ինչ իրի, տայ այնպիսի երևոյթ՝ զորոյ զհակառակն իմանամք ամենևին յայլում տեղուջ, յայլ գէպս և առ այլ իրք: Լուսոյ պայծառութիւն շատ թէ սակաւ պատրէ զաչս. հեռաւորութիւն մեծ կամ փոքր փոփոխէ զտեսիլս. օգ ծանր թէ աւելի թէ պակաս, ջերմութիւն և ցրտութիւն, չորութիւն և խոնաւութիւն, սաստիկ կամ նուազ շփհրութիւն մթնոլորտի յայտնի զանազանութիւնս ածեն 'ի մի և նոյն իրս: Չայս ամենայն պարս է ճշգիւ գտակաւ գէպուղէպ 'ի համար արկանել, մանաւանդ 'ի կարևոր և 'ի նուրբ գիտողութիւնս և 'ի փորձս. յայս պէտս են զանազան կահք և դործիք 'ի հաշուել զասացեալ փոփոխմունս, որ պէս ծանրաչափ, ջերմաչափ, խոնաւաչափ, շրջի հրաչափ, և այլ անօթք:

Դ. Չէ 'ի գիտողութիւնս և 'ի փորձս ձեռնարկեալ, քննեացին և ընտրեսցին նախ որ 'ի գիւտ խնդրոյն վաղագոյն հասուցանեն: Ճշմարտութեան գիւտ, ասէ Բերգման, ոչ 'ի յաճախութենէ ինչ փորձից է, այլ 'ի հանգամանաց նոցին. և խուռն վայրապար գիտողութեանց և փորձից փոխանակ 'ի լոյս զիրն հանելոյ, բազում այն է զի առաւել ևս 'ի մռայլ ընկենու:

Ե. Առ ուղիղ և անվրէպ ածելոյ զհետեւութիւնսն 'ի գիտողութեանց անտի և 'ի փորձոց,

յամենայնէ որ խառնակէ ինչ կամ այլայլէ զնուսա արժան է զգոյշ լինել: Վասն որոյ ընտրանաւ առցին կատարեալքն 'ի գործիս, և զետեղեսցին պատշաճ պայմանաւ. ընտրեսցի տեղի պատեհ և գէպ ժամանակ. 'ի բաց տարցի ամենայն ինչ որ չտայ քննելի իրին ըստ իւրում բնութեանն երևել, կամ զյատուկսն իւր ցուցանել զարդասիս:

Դ. 'ի գիտողութիւնս և 'ի փորձս որ նուրբ էլցեն և անօսր, կամ տաժանելի և դժուարին, կամ որոց ելք անստոյգ իցեն և երկբայելի, մի ոք ամենեին յանձնապատան լինիցի, որչափ և ճարտար ոք իցէ. այլ կոչել և զայլս յօգնութիւն, 'ի լուր 'ի տես և 'ի զնին իրացն: Ո՛չ ապաքէն բազում անգամ և ճարտարք 'ի բնազննաց իսբեցան 'ի պատիր երևութից. ո՛չ ապաքէն թեթև ինչ անզգուշութիւն այլազգ իմն ելս ետ առաջիկայ իրացն արտաբոյ ճշմարտութեան:

Ե. Զհանգամանս և զգէպս իւրաքանչիւր գիտողութեան և փորձոյ և զոր անտի հետևքնք մեծաւ խնամով նշանակելի է, առ 'ի համեմատել զնոսա ընդ հանգամանս և ընդ հետևութիւնս անցեալ և ապառնի գիտողութեանց և փորձոց:

Զ. Յետ այսր ամենայնի զգուշութեան տակաւին բազում աչալըջութեամբ կալ և չափաւորութեամբ 'ի հանելն զհետևութիւնս յիրաց անտի եղելոց. մի ինչ ստոյգ առ զնել, մինչև հաւաստեալ մեզ և այլոց 'ի բազմապատիկ անփոփոխ և միօրինակ գիտողութեանց և փորձից: Որ ինչ 'ի մի կամ յերկու իրս միայն դատնի, չէ օրէն ամենայն նոյնպիսեաց հասարակ գրել, եթէ ոչ այնչափ բազում իցեն օրինակքն և միաբանք, մինչև ըստ պատշաճութեան դատել արգարապէս թէ և այլոց ևս 'ի գէպ իցէ: 'ի մեկնել զեղեալսն մի ինքնահնար ինչ ստեղծցի վարկած, որ ոչ հարթալարմար պատշաճեսցի բոլոր իրացն:

Այլ քանզի վարկածք յոր մտեցաւ ճառ բանիս՝ յոյժ 'ի պէտս են բնախօսութեան, և ծանր խօջ 'ի գիւտ ճշմարտութեան, մանաւանդ թէ և ծանրագոյն որ 'ի նոցանէն պատճառս առնուն վրիպակք՝ եթէ ոչ ըստ պատշաճի ոք նորք վա-

144
բեցի, վայելէ կարգել վասն նոցա յօդուած ա.
ռանձին:

ՅՕԴՈՒԱԾ ԵՐՐՈՐԴ

ՎԱՐԿԱԾՔ.

Պ՛ բնական երևութից զսակաւուց գիտեմք տե.
րապէս զպատճառսն. վասն որոյ հարկիմք ստէպ
'ի գուշակութիւնս և 'ի վարկածս սպաւինել:

Վարկած է՝ այսպիսի ինչ համարել զիմն. և 'ի
բնախօսութեան վարկած առնել ոչ այլ ինչ է,
բայց դնել թէ այս գործ յայս պատճառէ և այ.
սու օրինակաւ յառաջ գայ:

Լչրէք են գլխաւոր պատճառք վարկածից. մի՛
զի ուղղիչ միայն լինիցին և առաջնորդ որոց հան.
դերձեայն եմք առնել գիտողութեանց և փորձից.
երկրորդ՝ զի առաւել իմն յայտնի տեսութիւն ա.
ռաջի արարեալ, տացուք գոնէ հաւանական մեկ.
նութիւն գործոցն, զորոց զբուն պատճառսն ան.
կարանամք ցուցանել. երրորդ՝ զի հաւաստի գբա.
ցուք զբուն պատճառս առաջիկայ արգասեացն,
կամ գէթ յայտնել ճշգրտիւ զօրինակ լինելու.
թեան իրացն:

'ի պէտս առաջնոյն որ և է վարկած բաւական
է, միայն թէ չիցէ յայտնապէս անտեղի և ան.
հնարին. ըստ չափոյ համեմատութեան իւրոյ ընդ
նախած անօթ գործոց՝ նոյնչափ և օգտակարագոյն
եղիցի, և լաւ ևս առաջնորդեսցէ յայնժամ և
տարցի յառաջիկայսն՝ յորս հետագօտել կամք ի.
ցեն. Տեսանեմք, օրինակ իմն, զի մարմին ինչ թեթեւ
և փոքրիկ 'ի մէջ երկուց մարմնոց՝ որոց մին շփհրա.
ցեալ է և միւսն ոչ, երբ առ մին երբ առ միւսն
ընթանայ: Դնեմ վարկած այսպիսի, թէ շփհուրն
իբրև զայլ հոսանուտս ծաւալել բնաւորեալ է և
կշուութեան 'ի խնդիր լինել. և վասն այնորիկ
մարմինն փոքր և թեթեւ մերթ առ շփհրացեայն
մատչի առնուլ անտի զառատացեալ հուրն, և

մերթ առ ոչ շփհրացեալն, առ 'ի մամնմուտ ե. հաւասարորդ իւր զայն առնելոյ: Իսկ այլ ոք ան. դաստ վարկանի, թէ շփհուրն կրկին հոսանուտ իցէ իբրև զկրկին ինչ ուղիս, որ մին 'ի շփհրացեալ մարմնոյն ելանիցէ, միւսն յոչ շփհրացելոյն. և մարմինն փոքր և թեթև 'ի միջն անդ մղիցի և վարիցի այսր անդր 'ի միոյ 'ի միւս ուղև 28: Իւրաքանչիւր ոք 'ի մէնջ ըստ իւրահնար վարկածին կարգէ զգիտողութիւնս իւր և զփորձս, տեսանել թէ այլ երևոյթք շփհրութեան համեմատ ելանեն նմա, եթէ ընդ հակառակս: Ս'ինչև ցայս վայր երկոքեան վարկածքն բարի են և օգտակար. և յայնժամ միայն յանպիտանութիւն և 'ի վնասակարութիւն հատանին, եթէ գտեալ ուրուք 'ի մէնջ երևոյթս հակառակս յայնապէս իւրում վարկածին, տակաւին 'ի նմին յամառեալ կայցէ: Եւ զի սսվոր է այդ պատահել յորժամ յառաջ քան զճճմարտեն շարկանիմք յոյժ 'ի ստեղծեալ մերում վարկածին, նմին իրի մինչև է գտեալ հաստատուն և անկասկած հաւաստիս ճճմարտութեան նորա, որքան հնար է պարտիմք անխտիր կալ առ այն և անաչառ:

'Ի պէտս երկրորդ պատճառին ոչ է բաւական հնարաւոր միայն լինել վարկածին, այլ այնուհետ պարտի և նմանակ ինչ ճճմարտի լինել և հաւանական, մանաւանդ յստակ տեսութեամբ յանդիման առնել զայն՝ զորոյ մեկնութենէն բուռն հարեալ իցէ: Լիցի մեզ օրինակ մեկնաբանել զգործուած զգայութեանց և զկամաւոր շարժմանց: Գիտեմք թէ 'ի գրուստ աղգմանց առ 'ի զարթուցանել զգացումն 'ի հոգին՝ հարկ է անցանել ընդ ջիւնն 'ի խելս. գիտեմք ևս, զի իբրև կամի հոգին շարժել զոտն կամ զձեռն՝ պարտ է գրգիռ առնուլ գնդերացն կամ խաղճմանց, զի ձգտեալ ընգարձակիւցին և կծկեալ ամփոփեցին. բայց զհանգամանս իրին լինելոյ ոչ գիտեմք: Արդ վարկցուք թէ ջիւք խողովակք իցեն կամ ցնցուղք, և 'ի միջն լի նուրբ ինչ հեղանիւթ հոսանուտ, զոր անուանեսցուք հիւթ ջլային կամ կենդանական ոգիք և շունչք: Յայտ է ըստ այսմ վարկա

ծի . Թէ 'ի շօշափել ջլին՝ հեղանիւթն որ 'ի նմա վասն միայարութեան մասանցն մեծաւ արադու . Թեամբ տանի հասունցանէ 'ի խելսն զազգեցեալ շարժումնն . յայտ է նոյնպէս , Թէ 'ի կամել հոգւոյն շարժել զոտն կամ՝ զձեռն , կարող է՝ ընդ ջիլսն որ սփռեալ կան ընդ ամենայն գնդերսն՝ արձակել անգր չափով ինչ կենդանական ոգիս , որոց ճապաղեալ 'ի գնդերսն՝ միօն տան և գրգիռ արկանեն Թելիցն , կտեն , խթեն , պարզեն և գելուն : Մնայ միայն տեսանել Թէ գոն ստոյգ այս պիսի ոգիք . խոստովանելի է , զի որ մինչև ցայժմ գիտողութիւնք՝ չգտին ինչ նշան աներկբայ , ոչ խողովակաց 'ի ջիլսն լինելոյ , և ոչ հեղանիւթից ընդ վսառսն և ընդ ուրդսն խաղալոյ . սակայն գէթ հաւանեցուցանէ այն , զի 'ի պրկել կաշկանդել միոյ ուրուք՝ 'ի ջլաց , մասն որ 'ի ներքոյ պրկոցին՝ ոչինչ երևի զգալ , և ոչ ևս հպատակէ 'ի կատարումն կամաւոր շարժմանց , Թէ և ջիլն դեռ ողջ իցէ և անարատ . զոր այլով իւրիք չէ հնար ուղիղ մեկնաբանել , բայց զի գելոցն 'ի պնդան արկեալ հատանէ զկցորդութիւն և զհամարձակ ընթացս կենդանական շնչոցն , որ տանին 'ի խելսն զարտաքուստ ազգմունս , և անդրէն գան իջանեն 'ի գրգել քրքրել զգնդերսն : Իւր քանզի գոյութիւն շնչոցն կամ ջլային հիւթոյն ոչ է անհնարաւոր ինչ , նա աւանիկ հաւանելի իսկ Թուի . այն զի և այս վարկած լու ևս քան զայլսն ցուցանէ զկազմութիւն հնարաւորութեան զգոյութեանցն և կամական շարժմանց . ապա գէթ առ ժամանակ մի և առանց պնդելոյ իբրև 'ի ճշմարտի վերայ՝ մարդ է ունել զայս վարկած մինչև լաւագոյնն 'ի յայտ եկեսցէ : Ասեմ չյամառել ընդ ճշմարտութիւն մեկնութեանն , վասն զի առ այդ հարկ է նախ քան զամենայն հաւաստել անշուշտ զգոյութիւն կենդանական ոգւոցն :

'ի համար երրորդ պիտոյիցն , որ է տալ զբուն պատճառս առաջի եդեալ երևութիցն , ոչ է շատ զկերպարանս միայն ճշմարտութեան ունել վարկածին , և գիւրահաս առնել զերևոյթսն , այլ և խովանդակ 'ի նոյնս յարմարեացի , և ամենայն ե .

րևոյթք զնոյն հաստատեցեն : Այսպիսի է , յօրինակի պէսս , վարկածն նեւոնեան ձգողութեան կամ ծանրողութեան 'ի մեկնել զչրջագայութիւնս մոլորակաց : Վարկանի՝ Նեւոն , թէ մոլորակք 'ի ճախրելն վարին համանգամայն յերկուց զօրութեանց , ընկեցման՝ որով խուսեն 'ի միջակիտէ շարժմանն , զոր և վասն այնորիկ միջախոյս կոչէ , և հակման՝ որ անգագար մղէ զնոսս 'ի միջակէտ անգր , զոր և նմին իրի անուանէ միջաձիգ կամ միջահակ : 'ի խառնելոյ կրկին զօրութեանցս՝ կարծէ նա թէ շրջանակին երկրորդական և կրասեր մոլորակք շուրջ զաւագ գլխաւորօքն , և գրլխաւորքն զարեգակամբ : Իւ այս վարկած այնպէս ճշմարտեալ է յամաստեղաբաշխական գիտողութեանց , զի չիք և ոչ մի՝ որ նմա ընգդէմ ելանիցէ , այլ մանաւանդ ևս առաւել հաստատեն զայն 29 : Այսպիսի է և փրանկլինեան վարկածն , թէ բնութիւն շանթի նոյն իցէ ընգ շփհրոյն . զի արգեամբք տեսանին 'ի նմա ամենայն արգասիք շփհրոյն , որ 'ի փոքու տպացուցանէ 'ի շփհրական անօթի զայն ամենայն գործս , զորս շանթն առաւելագոյն ներգործէ ըստ սաստիկ եղելոյ 'ի 'ի նմա շփհրոյն :

Յորժամ վարկածք այսպէս կատարեալ յորմարութեամբ պատշաճին ընգ ամենայն երևոյթս իրացն , և տան լիով զամենայն պատճառս նոցուն , հաստատութիւն առնուն և անցանեն 'ի կարգ բնական և զգալի ճշմարտութեանց :

Յասացելոցս ցայս վայր յոյտնի են զգուշութիւնք վարկածից . յուզղել և եթ զգիտողութիւնս և զփորձս՝ ամենայն վարկած բաւական է , եթէ միայն չիցէ անհնարին . բայց մի ինչ կառուսցի յայնր հիման վերայ , մինչև գիտողութիւնք և փորձք կացուսցեն զայն կամ 'ի սպառքակտեսցեն : Առ 'ի յատակել զխրթին երևոյթս ընտրեսցի վարկած ոչ լոկ կարելի միայն , այլ և որ հաւանականն իցէ ճշմարտութեան կերպարանօք , և պարզ մեկնիցէ զայնս . բայց և 'ի վերայ այսր մի երբէք պնդել , թէ արգիւնքն յերաւի ըստ վարկանելոյն նոյնպէս և լինիցին՝ և 'ի նմին պատ-

Ճառէ, մինչև այլուստ հաւատեացի : Իսկ ուր խնդիրք իցեն զտիրապէս պատճառսն ցուցանել զհանգամանաց եղելութեան առաջիկայ իրացն, ոչ զկերպարանս միայն ճշմարտութեան ունիցի վարկածն, այլ և ճշմարիտ եղիցի, իմա ամենևին համեմատ երևութիցն, և բաւական 'ի մեկնել զամենեսին մի առ մի, առանց ինչ 'ի բաց հանելոյ կամ հակառակ գտանելոյ : Իսկ եթէ 'ի վերայ օրինակի իրացն ցուցակութեան՝ և զբուն պատճառս իրացն պահանջիցիմք, հարկ է ևս ցուցանել ուղղակի, թէ արդիւնքն հաւատեալ 'ի վարկեալ պատճառէ անտի յառաջ գան, կամ թէ ճմարթեն բնաւ յայլմէ իմքէ լինել 30 :

Յ Օ Դ Ո Ւ Ա Ծ Չ Ո Ր Ր Ո Ր Դ

, 'Ի ԴԻՊԱՅ ԳԻՒՏԻՔ .

Ընդունմք 'ի գիւտից բնականաց, և բազմագոյնք 'ի կարևորաց՝ գիպուածոյ քան ճարտութեան բնազննաց են ծնունդք, օրինակ իմն բեւեռացուցին, հրացան փոշւոյն, գիտականց և այլոց նմանեաց : Բայց գիտելի այն է, զի 'ի գիւպաց արգասիք անպտուղ մնան, կամ վաղվաղակի 'ի մոռացօնս գառնան, եթէ չգտանիցի ոք ակն նրբազնին՝ արժանապէս կշռել զայնոսիկ, անցանել կորովութեամբ 'ի պատճառսն և 'ի հետևութիւնսն, և 'ի պէտս ինչ կարևոր պատշաճից 'ի գործ արկանել : 'Ի նանիր երևումն էր անշարժ ուղղութեան խանդումանգ ասղանն 'ի բեւեռն կոյս, եթէ ամալփիացին Փլարիոս Ճօյեա չէր ի մաստուութեամբ ոչ կալեալ՝ ամել զայն 'ի պէտս նաւարկութեան : Պատահական վառումն և բոմբիւն խառնուածոյ բորակի, ծծմբոյ և փոշւոյ ամխոյ՝ անցաւոր ինչ երևոյթ թուէր, եթէ անգղիացին Հոգեբ Պէքըն և որ յետ նորուն՝ չէին նշմարեալ զպիտանութիւն նորա 'ի հնարաւորութիւն նորոյ պատերազմական արուեստի : Մեր

Հաւորութիւն և յստակութիւն պատկերի իրին երևելոյ ընդ կրկին սսպնածև ապակիս՝ գողաւոր և կորնթարդ, առաջի երկուց մանկանց հոլանդացուց, որ նախկին եղեն 'ի տեսանել զայն, առ ժամայն ինչ խաղալիկ արդեօք թուէր, եթէ զար մանք իրայն չէր դրդեալ զնոսս զգացուցանել հօր իւրեանց ³¹, և համբաւն հնչեալ յիտալիա չէր զարթուցեալ զԳալիլէոս կազմել նովաւ գործի ինչ, մերձեցուցանել զերկնաւոր մարմինսն, և տեսանել անդ զլուսնի գէզս և խոխոմս և առապարս, զտեսիլս արուսեկի, զարբանեակս կամ զլուսինս Լուսնթագի, և զարեգական բիծս և զարածս և զխայտուցս: Եւ գիւտ զուգամանակ երթևեկի ժամաչափ ճօճանին, որ օգնեաց 'ի չափել զանկուամն մարմնոց և 'ի հաստատել զօրէնս ծանրութեան, զաւաղինն 'ի յայտ եկն 'ի ճօճելոյ լապտերի ըստ պատահման գիտեալ 'ի Գալիլէոսէ:

Բաժանուամն ճառագայթից լուսոյ յեթմն գրէ խաւոր գոյնս ոչ 'ի գիւտ գայր՝ Նևտոնի՝ եթէ չէր նորա ական գիպեալ երկայնել լուսաւոր պատկերի ճառագայթին ճայթռելոյ 'ի սենեակ մի մթին ընդ մէջ եռանդէմ շերտածև հատուածակողմ ապակոյ: Եւ ո՞ այն իցէ արդեօք որ առաջ նորդեաց առնս մեծի 'ի գիւտ տիեզերական ծանրողութեան և կարգի յօրինուածոյ աշխարհիս. ինձոր մի անկեալ 'ի գլուխ նորա՝ մինչդեռ զգնայր երկիւղենն 'ի լուսնակի յիւրում գրախտին: Յաւն զոր կրեաց, արկ 'ի միտ նորա զայս խորհուրդ նորանշան, բամ զինչ արդեօք լինէր եթէ անկեալ էր 'ի գլուխ իմ լուսինն: Այս նոր և չքնաղ մտածութիւն, որ ոչինչ աւելի քան զծաղր մի թեթև շարժէր յայլս, առնմա 'ի ծանր և 'ի կարևոր խնդիր փոխեցաւ, և արկ 'ի սիրտ նորա քննել՝ մի թէ և լուսին ըստ օրինակի այլոց երկրաւոր մարմնոց ո՞չ հսկեալ ծանրանայցէ յերկիր. եգիտ զի այնպէս է ճշմարտիւ. աստի 'ի կարծիս եղև, թէ գուցէ և երկիր և այլ մոլորակք և գիսաւորք հակիցին գէպ յարեգակն. հաշիւք և գիտողութիւնք ստուգեցին զկարծիսն. և այսպէս մի ըստ միողէ գիտ և հաստատեաց զօրէնս մեծի կարգի գրից տիեզերաց:

Սակայն քանի լապտերք ճօճեցան յառաջ քան զժամանակն Գալիլէի, և քանի երկայնեալ պատկերք երևուածացան, և քանի ինձորք անկան նախ քան զհարկանել գագաթան Կետոնի: Ապա պատահական ինչ երևոյթ չէ ինքնին բաւական՝ գիւտս յառաջ ածել. սկիզբն է ոյն և կամ աւել առաջին տարր, այլ ինքնին անարգասաւոր՝ եթէ չգուցէ որ խուզարկու լինել գիտիցէ պատճառացն և նախատես հետևութեանցն, և ՚ի վարարկանել զայն առ ՚ի դուրս բերելոյ այլ ևս արգասիս, կամ առ զօրէնս ինչ բնութեան կարևորս սահմանելոյ: Այս կնիք է և գրոշմ և արժանք հնարագէտ հանձարոյն. գիւտ՝ թէպէտ դուզնաքեայ թէպէտ պատահական, չէ երբէք անծննդական ՚ի նորին ձեռս. գիտէ նոյնժամայն յառնայն կուսէ հայել յիրն որ ըստ դիպաց առաջի սլատահէ. և հեռաւոր անգամ համեմատութիւնք չանցանեն զերեսօք նորա վրիպեալք և անասեալք յաչաց. ՚ի միջէ իրէ բիւր իմն նորանոր արգասիս գիտէ յերևան ածել, և անգէն ՚ի գործ մեկնութեան հարիւր և հազար անյայտ երևութից արկանել զօրէնան, զոր աջողեցան գտանել:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Ր Ր Ո Ր Դ

ՀՄՏՈՒԹԻՒՆՔ ՀԱՄԵՄԱՏՈՒԹԵԱՆՑ.

Հատուցեալ որ ինչ յաղագս գոյութեան էից և նոցին հանգամանցն էր բան, անցանեմք ՚ի համեմատութիւնս նոցուն, կարճառօտս հատանելով զօրէն քննութեան և գիւտի համեմատութեանց նոյնութեան և նմանութեան, զքանակի՝ յորում է ոչ միայն մեծութիւն և թիւ, այլ և միջոց, ժամանակ և շարժումն. զպատճառի և գործոյ՝ ընդ որով կայ ընտանութիւն և ներհակութիւն. և հուսկ վերջին զպարտականութեան:

ՅՕԴՈՒԱԾ ԱՌԱՋԻՆ

ՆՈՅՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՆՄԱՆՈՒԹԻՒՆ .

Այս 'ի գառեղ զնոյնութիւն իրի և զյարա-
կայութիւն հանգամանաց նորա, չէ օրէն՝ մանա-
ւանդ 'ի կարեորս և 'ի դժուարինս, կարի վատ-
հեղ 'ի վկայութիւն յիշողութեան և եթ, որ ինք-
նին միայն անհաւատարիմ է յոյժ . այլ և զգուշա-
ւոր տեղեկութեանց պէտք են՝ ոչ զյատկու-
թեանց միայն երևելոց յիրի անդ, այլ և զգի-
պացն յորս գտանի . որպէս զի բազմաթեցուք
ընդ այլ գիտողութիւնս, թէ եգեալ զնա միւսան-
գամ 'ի նոյն գէպս՝ ցուցանիցէ՞ արդեօք զնոյն յատ-
կութիւնս . քանզի 'ի փոփոխել գիպացն, մարթի
նոյն լինել՝ և այլայլ ինչ երևել, որպէս և ընդ
հակառակն այլազգ ինչ լինել՝ և նոյն երևել :

Չնոյն զգուշութիւն արժան է ունել 'ի գէպսն՝
և յորժամ կամիցիմք բարւոք ընտրել զնմանու-
թիւն երկուց կամ յոլով իրաց . զի 'ի գիպացն
փոփոխել՝ և կարի քաջ նմանագոյնքն անմանք
թուին, և ընդ հակառակս : Եւ քանզի բազում
են նմանութեան համեմատութիւնք, յամենայն
կուսէ գիտելի է զիրն, գիտել թէ 'ի քանի և յոր
յատկութիւնս նմանեն միմեանց, և ըստ թուոյ
նոցա ընտրել և զնմանութեանն պայման :

ՅՕԴՈՒԱԾ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՔԱՆԱԿ .

Համեմատութիւնք քանակի, յորս՝ թէ ան-
նիւթաբար առջին, որպէս ասացաք, ոչ միայն
մեծութիւն և թիւ տեղի ունին, այլ և միջոց և
ժամանակ և շարժումն, կազմեն զստուգաբոյնն 'ի
ընական գիտութիւնս՝ զչափաբերութիւն :

Չափաբերացն զքանակէն խոյզ և քնին՝ առու-
 ւել 'ի հաւասարութիւն կամ յանհաւասարու-
 թիւն նոցա բերի. քանզի և համեմատութիւն ոչ
 այլ ինչ է՝ որպէս տեսցուք՝ բայց հաւասարու-
 թիւն երկուց բանից. և բան 'ի մէջ քանակաց
 ոչինչ այլ է, քան թէ համեմատութիւն հաւա-
 սարութեան կամ անհաւասարութեան նոցա :
 Իսկ զհաւասարութիւն կամ զանհաւասարու-
 թիւն երկուց քանակաց՝ է զի ճիշդ դտանեմք հա-
 սարակ չափով, որպէս զերկուց եռանկեանց կամ
 քառակուսեաց, և այն քանակք կոչին չափակից,
 և է զի չգտանեմք ճշդիւ առ 'ի չգոյէ հասարա-
 կաց չափոյ, և այնք կոչին անչափակից, որպիսի
 է համեմատութիւն կողման քառակուսւոյ առ
 տրամանկիւնն, և տրամագծի բոլորակին առ շքը
 Չապատն :

Արդ չափաբերացն առաջին ջան է հնարել
 կամ ուսանել զո՞՞ գտակաւ իմանալոյ զճիշդ հա-
 մեմատութիւնս չափակից քանակաց, իսկ զան-
 չափակցացն գոնէ զմերձաւոր համեմատութիւնս :
 Առ այս Արքիմիդէս առաջին հորդեաց ճանա-
 պարհ ո՞՞՞ սպասմանց, ապա Կալլիքիերի ո՞՞՞
 անրաժանելեաց, և հուսկ ապա Նլատոն և Լէիբ-
 նիտիոս ո՞՞՞ զոր մին հոսմանց անուանեաց, և
 միւսն հաշիւ տարբերական և ամբողջական :

Սակայն եթէ միայն զլանձնաւոր քանակօքն
 գայր չափաբերութիւն, սնոտի դիտութիւն էր
 և ժամովաճառութիւն և եթ : Ապա այլ իմն
 կարևորագոյն գործ պաշտաման չափաբերաց է
 զանմարմին և զիմանալի համեմատութիւնս քա-
 նակի՝ պատշաճել 'ի պէտս ինչ իրաց զգալեաց
 և նիւթակահաց. և ահա զայս սպաս հարին մեզ
 յեա նորոգելոյ իմաստասիրութեան Գալիլէոս,
 Կարդեսիոս, Կեպլեր, Եւգենիոս և Նլատոն. ու
 բով՝ աստեղաբաշխութիւն, տեսաբանութիւն,
 լրբաւորութիւն, աշխարհագրութիւն, երկրաբաշ-
 խութիւն, նաւուղղութիւն, ձգաբանութիւն և
 համերէն կազմածոյ և շարժուածոյ դիտութիւն
 սերտ և լոյծ բնութեանց մեծամեծս յառաջացաւ
 առ մեզք 'ի յետին ժամանակս :

Բայց յառաջ քան զ'ի վար արկանել 'ի զգալիս զլափաբերական հաշիւան և զճարտարագործութիւնս, արժան է գիտել քաջ զընտելուն և զհանգամանս իրացն՝ զորովք անկանելոց են ճարտարանքն. զի թէ ոչ ճշգրիւք և անվրէպ առաջի գնիցին ծանուցեալք, կամ մոռացի ինչ 'ի գլխաւոր հանգամանաց, կամ սուտ ինչ 'ի կարծ ընդ համար խառնեացի, գժուարաբիրտն հաշիւք յայս պիսի հիման կառուցեալք՝ 'ի մոլորութիւն տանիցին ³² :

Յ Օ Դ Ո Ւ Ա ծ Ե Ր Ր Ո Ր Դ

Պ Ա Տ Ճ Ա Ռ Ե Ի Դ Ո Ր Ծ .

'Ի համեմատութիւնս պատճառի և գործոյ երկու ինչ խնդրի. եզեալ զգործն՝ ցուցանել զպատճառն, եզեալ զպատճառն՝ իմանալ զգործն :

Ա . Ե Դ Ե Ա Լ Զ Գ Ո Ր Ծ Ն Խ Ն Դ Ի Ե Լ Զ Պ Ա Տ Ճ Ա Ռ Ն .

Յորժամ խնդրի պատճառ գործոյ՝ նախ մտադիւրագոյնս քննելի է զբուն գործն, ապա զամենայն հանգամանաց դէպս՝ որ 'ի նոյն նպաստ լինիցին :

Պահանջեալ պատճառք գործոյն կրկնակի գտանի. յորժամ յստակ և ակներև տեսանիցի պատճառն յորմէ լինի, և յորժամ ամենեկին յայանի լինիցի, թէ յայլմէ իմքէ չմարթի լինել :

Վասն որոյ յերկուց սխալմանց առաւել զգուշութիւն պիտի. առաջին՝ պատճառս իրիք իմանալ զիմն՝ միայն վասն յառաջելոյն քան զնա, թէ և չտեսանի ինչ ընդ նոսա հաղորդութիւն կամ համեմատութիւն պատճառաւորութեան : Այս սխալ է զոր Դպրոցականք անուանէին գուշա

կութիւն կամ ըստ նոցա լեզուին Տակերբուբիւն յեփ այսր՝ սարեմ լաոն այսր, և յոյժ սովորական է մանաւանդ առ ուսմկին: Արհաւիրք զոր՝ի հնուսն արկանէին տեսիլք վարսամից կամ այլոց չքնազ նշանաց երկնից, որ բերող կարծէին սովոյ, մահու, և այլոց այսպիսի ազեայց, ուստի արգեօք կալան սկիզբն, բայց յեղելոց ինչ գիպաց, զի երբեմն չարիք այդպիսի զհետ եկին այնց երեւմանց. նոյնպէս սերեցան կալան և կարծիք ազգեցու. Թեանց լուսնի, աստեղաց և այլոց նմանից: Երկրորդ սխալ է ՚ի մի և եթ պատճառ հանել զայն ինչ, որ ՚ի բազմացն լինիցի. և իմաստունք իսկ անկանին ստէպ ՚ի սոյն: Յոյժ սակաւ են գործք, որոց ոչ բազում իցեն պատճառք, վասն որոյ յառաջ քան զպատճառսն հաստատել, հարկ անհրաժեշտ է քաջ կշռել զամենայն հանգամանս գիպաց գործոյն ³³:

Բ. ԵՂԵԱԼ ԶՊԱՏՃԱՌՆ ԳՈՒՇԱԿԵԼ ԶԳՈՐԾՆ.

Եթէ պատճառն կայ, և զգործն ինգրի գուշակել, երկու ինչ առաւել նկատելի է. պատճառն հարկաւոր է կամ ազատ, օրէնք գործելոյն և հանգամանքն ծանօթ են կամ անծանօթ:

ԳՈՐԾՔ ՀԱՐԿԱՒՈՐ ՊԱՏՃԱՌԱՑ.

Պիւրին է գուշակել զգործ հարկաւոր պատճառի, որոյ օրէնք յայտնի իցեն և հանգամանքն ծանօթ: Եթէ բարձից ՚ի կշիռս՝ աստի լտերս տասն և անտի ութ, հաւասարի եմ միտել կշռոյն յառաջին նժար անգր. եթէ ՚ի ծագ լծակի կախեցից ութ ունկի՝ ոտնաչափ մի հեռի ՚ի յեցակիտէն, և ՚ի միւս ծագ լտերս երկու՝ հեռի ՚ի նմին կիտէ ոտնաչափս չորս, հաստատեալ եմ թէ լծակըն մնայ անշարժ ՚ի մէտ կշռութեանն:

Իսկ եթէ պատճառն հարկաւոր իցէ, բայց ոչ հերիք ծանօթ օրէնք գործելոյն կամ հանգամանքն յորս է կամ թէ լինելոց է յերևել անդ գործոյն, չիք յայնժամ ստուգութիւն, այլ հաւանականութիւն և եթ կամ երկբայութիւն: Ի սին սակի են յոլովք ՚ի բնական գործոց, ուստի և գուն ուրեք է կողովել և վաղակարծել զնոսա ստուգութեամբ: Ո՞ւայն որ ճշգրտել գիտիցէ, որչափ ցորեան ժողովելոց իցէ ՚ի սերմանացն արկելոց յաբարակ իւր. ո՞վ վստահասցի թէ այն ինչ գեղ ապաքինեացէ զնա յայս նիշ ախտէ և յայսչափ ժամանակի. ո՞վ կարէ գուշակել հաւաստեալ յօրէ յայսմանէ, թէ անձրև արդեօք լինիցի առ վաղիւ եթէ պարզ և ջեր: Ի նոյն իսկ արուեստական գործիս. ուր յայանագոյն թուին պատճառքն, եթէ փոքր մի խառնամառն իցեն, գժուարին է յոյժ անվրէպ գուշակել զորքանութիւն գործոյն. զի գժուարին է մանր հաշուել զհանգամանս. նիւթոցն և զչափ խափանածոյ շփմանց և այլոց խոչից արգելաց գործոյն: Ապա յայնժամ հաւանականութիւնն է խնդրելի. որոյ այնչափ է զօրութիւն, որչափ ծանօթագոյն իցեն պատճառքն և օրէնք նոցա և ներկայ կամ ապագայ հանգամանքն. և այսինքն է արուեստ գուշակութեան, յորում և ՚ի հարկէ նա է քաջ, որոյ առաւել են հմտութիւնք իրաց: Վասն որոյ ՚ի բժշկականութեան, որում առաւել ՚ի պէտս գայ այս արուեստ, նորա են բազում հաւանութիւնք յառաջատես լինելոյ արգեանց գեղոցն, որոյ զգուշաւոր քննութեամբ ներկայ և անցեալ բնական և բարոյական հանգամանաց հիւանդին ՚ի միտ առեալ քաջ զպատճառս և զտեղի ցաւոցն, և անգամազննութեամբ, մարմնականգմութեամբ, տխտաբանութեամբ և այլովք մասամբք ծանուցեալ զարգասիս ախտին, իւրով կամ այլոց փորձիւ և շարժաբանական, տարրալուծական, տնկաբանական և տեղագործական հմտութեամբքն խելամուտ ևս իցէ ներգործութեան գեղոցն ՚ի սերտ և սեղմ և ՚ի լլծ մասունսն զոր հանգերձեալն է բժշկել:

Պ Ա Տ Ա Հ Ա Կ Ա Ն Դ Ի Պ Ո Ւ Ա Ծ Ք Ը

Սամիմք բազում անգամ և այնպիսի գործոց գուշակ լինել՝ որ սոսկ գիպուածոյ արգասիք են, միաբան զուգընթացութեան ասեմ պատճառաց յոր յառաջաեսութիւն ոչ հասանէ: Պատահէ այս առաւել 'ի խաղս վիճակընկեցութեան և բախտի: 'ի բազում թուոց արկելոց 'ի սափոր այս արգեօք ելանիցէ եթէ այն, անհնար է նա խագուշակել. զի 'ի շարժել սափորոյն ոչ ոք գիտէ որով կարգաւ կայցեն թիւքն, և յոյր վերայ անկանիցի ձեռն հանողին. ուստի որ անընդէ և հմայիւք և ըղձութեամբք և այլով տխմարու թեամբք յուսան գուշակ լինել թուոցն ելանելոյ 'ի վիճակս կամ յայլ այնպիսի խաղս, յայանի անմտութիւն է:

'ի գիւտ հաւանականութեան այսպիսեաց, քննելի է նախ թիւ ամենայն կարելի գիպուածոց, ապա յաջողակացն և ձախողակաց: Եթէ թիւք սափորոյն 90 իցեն՝ որպէս 'ի վիճակին, և ուրուք ընտրեալ իցէ 'ի նոցանէ 'ի խաղ թիւ մի նախկին ելանելի, մարթելի գիպուածքն լինին 90. և զի միում գիպուածի մնայ նորա յաղթութիւն, այսինքն եթէ առաջին ելանիցէ թիւ նորա, հաւա նականութիւնն է իբրև մի աւ 90: Իսկ եթէ չսահմանիցէ զելուսան, և 5 իցեն հանմունք, որովհետև յիւրաքանչիւրսն կարէ շահել, հաւա նականութիւնն լինի իբրև 5 աւ 90 կամ իբրև 1 աւ 18:

Կոյնպէս եթէ երկուս թիւս կամ երկեակ մի առեալ իցէ, պայմանաւ՝ զի երկոքեան ելանիցեն յառաջին երկու հանմունս, հաւանականութիւնն լինի իբրև մի աւ ամենայն զոյգս 90 թուոյն լծեալ ըս երկու երկու, այս է իբրև 1 աւ 4005. Իսկ եթէ չսահմանէ զելսն, հաւանականութիւնն լինի որպէս երկեակքն որ 'ի 5 թիւն աւ երկեակսն որ 90, այս է որպէս 10 աւ 4005 կամ 1 աւ 400 $\frac{1}{2}$:

Կամանապէս եթէ առցէ 'ի խաղերիս թիւս կամ
երրեակ մի, սովին պայմանաւ՝ զի երեքին ևս ելա-
նիցեն յերիս նախկի հանձունս, հաւանականու-
թիւնն լինի իբրև մի առ ամենայն երրեակս 90
թուոյն յարագրեալս, այսինքն իբրև 1 առ 117/480-
իակ թէ առանց սահմանի թողուցու զհանձունան,
հաւանականութիւնն է որպէս երրեակքն 5 թուոյն
առ երրեակս 90 թուոյն, իմա որպէս 10 առ 117/480
կամ որպէս 1 առ 117/48 :

Ապա ուրեմն հաւանականութիւն պատահա-
կան գիպուածոց այնպէս ունի, որպէս թիւ յա-
ջողակացն առ թիւ ամենայն կարելեաց : Ապա
զայլ և այլ չափս հաւանականութեանցն մարթ է
ցուցանել կոտորակօք՝ որոց յարանուանող իցեն
կարելի գիպուածք իրին, և համարիչ յաջողակքն :
Եթէ մարթելի գէպք 10 իցեն, և յաջողակ մի
միայն, հաւանականութիւնն լինի $\frac{1}{10}$, եթէ յա-
ջողակք 2, հաւանականութիւնն լինի $\frac{2}{10}$: Ըստ
աճել թուոյ աջողակ գիպուածոց, աճէ և հաւա-
նականութիւնն նովին կարգաւ $\frac{3}{10}$, $\frac{4}{10}$, $\frac{5}{10}$, $\frac{6}{10}$,
 $\frac{7}{10}$, $\frac{8}{10}$, $\frac{9}{10}$, մինչև եթէ ամենայն գիպուածք
աջողակ իցեն, հաւանականութիւնն լինի $\frac{10}{10}$,
որ է ստուգութիւն : Բայց ըստ որում ասացաք
յերես 12/4, յորժամ թիւ աջողակ գիպուածոց
հաւասար է ներհակաց, երկբայութիւն և եթ լի-
նի. ապա հաւանութիւն աջողակ ելից սկսանի 'ի
վերոյ քան $\frac{5}{10}$, իսկ 'ի ստորև քան զայն՝ այն-
չափ է անհաւանութիւն, կամ ձախողակին հա-
ւանութիւն որչափ ինչ պակասէ առ $\frac{5}{10}$:

Այս օրէնք են ամենայն պատահական գիպուա-
ծոց, եթէ յայտնի իցեն ամենայն կարելի գէպքն,
և յաջողքն և հակառակքն : Սակայն բաղումու-
րեք գէպ տայ գուշակել զհաւանութիւն կամ
զանհաւանութիւն պատահական ինչ գիպուածոց
առանց գիտելոյ զամենայն կարելիս նորո : Ո՞վ
հմուտ իցէ ամենայն պատճառաց փոփոխելոյ օ-
գոցն յերեկորեայ մինչև ցառաւօտ, ըստ նմին և
ամենայն մարթելի գիպուածոցն : Մնայ յայնժամ

կշռել զոմննայն ծանօթ գէպս, և տեսանել քանիք իցեն յերկոսեան կողմանսն : Տասն անգամ տեսեալ ուրուք զերկինս շառագոյն ընդ երեկս, ու թ անգամ այդուցն պարզ գտան երկինք և երկիցս ամպոտ և պղտոր. ապա հաւանելի է, թէ շառագունել երկնից առ երեկս նշան իցէ պարզութեան վաղուի : Այլ յայտնի է ամենեցուն, զի որովհետև այս հաւանութիւն հաստատի միայն 'ի թիւ յումննէ և եթ գիտեալ դիպուածոց, և ոչ ամենայն կարելեացն, կարի յոյժ տկարագոյն է քան զառաջինն. զի ո՞ գիտէ գուցէ յայլ հազար և բիւր գէպս զանխլացեալս յումնքէն՝ անարև և խառնակ աւուրք բազմաթիւ քան զԿրիստնէն էին :

Սակայն ունիմք աստանօր 'ի թիկունս և զմիաբան գիտողութիւն այլոց, աճեցուցանել զհաւանութիւն մեր և նուազել զձախողակին հաւանութիւն. և այս փաստ բաւական պարտ էր լինել 'ի հանդարտել զսնտոի զարհուրանս այնոցիկ՝ որ յամենայն փայլական կասկածեն լինել շանթահար : Մերով և այլոց գիտողութեամբք յայտ է, զի բազում անգամ ամբ յոլով անցանեն առանց ուրուք ամպահար մեռանելոյ 'ի հազարաւորաց անտի կայծականց ճայթելոց. սկսանիմք ապա հաւանութիւն բազում ունել և առ մեզ նոյնպէս լինելոյ : Բայց աջողակ հաւանութիւնն աճէ և ևս, եթէ այր իւրաքանչիւր 'ի հաշիւ մտեալ բնակչաց գուառին յորոյ վերայ կուտակեալ նստեալկան ամպրոպքն սպառնականք, տեսանիցէ՝ զի թէպէտ և 'ի պահու անդ հարուածիլ հասցէ ումբ, տակաւին յիւր աջողութիւն ունի զհաւանութիւն հարիւր կամ երկերիւր հազարոց ընդգէմ միոյ : Ապա խառնեալ յարագրութեամբ զերկոսին հաւանութիւնսն, յայտ է թէ առ ամենայն փայլատակունս հաւանութիւն իւրաքանչիւր ուրուք անմիտաս պահելոյ՝ հաշուի բազում հազարս հազարաց առ մի միութիւն : Իսկ արդ յետ այսր ամենայնի աջողակ հաւանութեանց, որում ոչինչ այլ ընդգէմ ելանէ՝ բայց սոսկ հնարաւորութեանն խրոտուիլ, զիմարդ իցէ 'ի տազնապի կալ մարդոյ բանաւորի :

ԳՈՐԾՔ ԱԶԱՏ ՊԱՏՃԱՌԱՑ .

Ղառ պատճառաց գործք գժուարահաւա-
նելիք են 'ի գուշակութիւն . ո՞ 'ի մարգկանէ կան-
խագուշակ լինել մարթասցի, թէ առնիցէ դք
զայս ինչ կամ զայն, մինչդեռ յազատ կամս նո-
րա ապաստան կայ գործն : Սակայն են և աստա-
նոր նշանք հաւանական գուշակութեան 'ի հըմ-
տութենէ վարուց և բարուց և կրօնից մարդոյն,
և 'ի զօրութենէ առթիցն՝ որ տանին զնա 'ի գործ-
անգր : Քաղաքավարութիւն կամ տեսչութեան
արուեստ 'ի գոյն համակի . սկսանի նախ մտա-
դիւր մանր կրկտել զսիրտ մարդոյ, համեմատել
ընդ հմտութիւնս՝ որ 'ի վէսս անցելոց ժամա-
նակաց և 'ի փորձ ներկային, և խելամուտ եղեալ
հասարակաց բնութեան մարգկան, բռնութեան
ախտից, ախորժակաց և յօժարութեանց, և առ-
թից որ ըստ գիպաց գիպաց յիրա իրոսովոր են
գրդել, ապա գայ մտանէ յառանձին քննութիւն
բնաւորութեան, բարուց, խառնուածոց, բնա-
կան և բարոյական հանգամանաց նոցա՝ որոց ա-
ռաջնորդելոցն է . և ըստ պատշաճի հմտութեանցն
ընտրէ զհնարագիտութիւն կատարման խորհր-
դոցն :

Ոչ որ զազգի միոյ բազմաւորի գլխաւորու-
թիւն յանձին ունիցի՝ նա միայն այնոցիկ կարօտի
հմտութեանց, այլ ըստ իւրում չափոյ և որում
յանձն է անտեսութիւն և վարչութիւն միաբա-
նութեան մեծի կամ փոքու, կամ հսկող խնամա-
կալութիւն գաստիարակութեան, և կամ որ կե-
նաց կցորդ և կենցաղակից այլոց լինել հանդեր-
ձեալ իցէ, յորմէ և չունի դք հրաժեշտ տալ .
զի յայն ամենայն հմտութիւնս հաստատի կեն-
ցազօգուտն ամենեցուն խոհականութեան կր-
թանք, զոր բարոյականն ցուցցէ :

ՅՕԴՈՒԱԾ ՉՈՐՐՈՐԴ

ՊԱՐՏԱԿ ԱՆՈՒԹԻՒՆ .

Ի կեսցուք արդ՝ի համեմատութիւնս պարտականութեան, որ արմատն է բովանդակ բարոյական իմաստասիրութեան, ոչինչ պակաս և բնական, քաղաքական և հասարակաց իրաւանց : Եւ քանզի երեք են մարդոյ կցորդութիւնք, առ Աստուած, առ ինքն, և առ համազգիսն, արժան է և բարոյականին երբեակ ազգս պարտուց՝ի քնին մատուցանել զմարդոյ, առ Աստուած, առ անձն և առ այլս :

Տանուցեալ միանգամ զարարչին գոյութիւն, որ որպէս տեսեալ եղև՝ ի մերմէ գոյութենէս ի մաստասիրի, ապա այնուհետև ինքնին գան երախտագիտութեան առ նա և սիրոյ պարտիք : և մեծարանաց և հնազանդութեան, այլովքն հանգերձ :

Յընդարոյս սիրոյ բարեկեցութեան մերոյ՝ անընդմիջաբար բղխեն պարտք, մանաւանդ թէ անձանց շահ, որ հարկէ զամենեալն յերջանկութիւն թեւակոխել առաւել քան զառաւել . և ոչ այլ ի միք կարօտիմք, բայց գիտելոյ զուղիղ ճանապարհն, զոր ցուցցէ Ճոխաբար բարոյականն իմաստասիրութիւն :

Պարտք առ հոմացեղսն բովանդակին առ հասարակ յերկուս պատուիրանս, որ բնականքն առնուանին . Մի ումեք առնել զոր չկամիմք թէ արասցեն մեզ . և Զոր կամիմքն թէ արասցեն մեզ մարդիկ, զնոյն առնել նոցա : Առաջինն բովանդակէ զարդիւական պարտս, երկրորդն զհրամայականսն, կամ թէ ասել՝ մին զհրաժարականսն և միւսն զյանձնառականսն :

Յառաջագոյն ակնարկեցաք ի հարևանցի՝ զխորք յիրաւանց իւրաքանչիւր չգրկելոյ յումեքէ, ելանեն փոխարէն պարտք ոչ զոք զրկելոյ : Եւ քան

զի երբակի մարթ է զրկել զոք, փնաս անձին նո-
րա կամ ընչիցն և կամ պատուոյն հասուցանե-
լով, յայտ ուրեմն է թէ յերկոյ աստի անիրա-
ւութեանց պարտիմք զգուշանալ. և այս կոչի
պարտք արդարութեան :

Անդանոր նշանակեալ է մեր ևս, որպէս 'ի բնա-
տուր Խնտակցութենէ ամենեցուն արգահատելոյ
միմեանց յառաջ գան հրամայական պարտք օգնե-
լոյ այլոց՝ յորս առանց ինչ մերոյ փնասու կամ
նեղութեան կարող եմք, և ձեռնտու լինել յա-
զէտս ծանունս թէ և փնասու ինչ կամ նեղու-
թեամբ մերով. և այս է որ կոչի մարդասիրու-
թեան պարտք :

Բայց որ զհարկաւոր և զաններելի պարտս միայն
արդարութեան և մարդասիրութեան շնուցու, ա-
ռանց այլ ևս ինչ անդր անցանելոյ, նա այր ար-
դար է և ոչինչ աւելի. իսկ և առաքինի անուն
ժառանգէ, եթէ առաւել ինչ քան զոր հարկաւն
պահանջի յանվրէպ պարտուցն առնիցէ, կամ թէ
առաւելագոյն զօրութեամբ, շանիւ և փութով
քան զսահմանեալն 'ի հարկէ պարտուցն : Ընդ
այս հետս զոր փոքու իմն ծրագրեմք և եթ, դիւ-
րաւ յարդարին ամենայն մասունք բարոյական ի-
մաստասիրութեան և բնական իրաւանց, որ այլ
ուր յերկար ցուցցի :

Քաղաքական իրաւունք ոչ այլ ինչ են տիրա-
պէս, բայց բնական իրաւունքն յիւրաքանչիւր
պէտս ընկերութեանց պատշաճեալ: Ապա որ օ-
րէնագիր իրաց ինչ հանդերձեալ իցէ լինել, ուշ
կայցի և 'ի սահմանս բնական օրինաց, զի արդար
լիցին օրէնքն, և յանցնիւր պէտս ընկերութեանն
յոր կարգին օրէնքն, զի պատշաճաւոր լինիցին.
և որ կամիցի ոք զարդարութենէ կամ զճահաւո-
րութենէ օրինաց օրէնագրին դատաստան առնել,
զայս ոճ պարտի ունել: Եւ զոր զքաղաքականէն
ասացաք՝ զնոյն իմա և զհասարակացն իրաւանց:

Գ Լ ՈՒ Խ Չ ՈՐՐ ՈՐԴ

ՎԵՐՋԱԲԱՆ ԳՐԱԿԻՍ, ԵՒ ՈՃ ՀԱՆՈՒՐ
ՔՆՆՈՒԹԵԱՆ .

Լ. Հանգեալքո ցոյս վայր բաւականութեամբ ցուցանեն զճանապարհ մեզէն գտանելոյ զճճմարտութիւն գոյութեան իրաց և հանգամանաց կամ համեմատութեանց նոցին : Մնայ նշանակել համառօտ զգգուշալիսն յամենայն քննութիւնս :

Արդ ք, չև 'ի քննութիւն իրիք միեալ՝ որոշելի է յստակ և պարզ զոր գիտելն կամիմք, զի յայն միայն պարապեսցի ուշն՝ առանց յայլ օտարօտի և աւելորդ խնդիրս ցնդելոյ :

Ք. Եթէ իցէ ինչ մեր կանխաւ հմտութիւն զառաջիկայ իրացն, քննել՝ որպէս իցեմք ստացեալ զայն. զի գտցուք զկշիռ հաւանականութեան կամ ստուգութեան, և թէ երկմտութիւն ընգրկեմ ելանիցէ, լուծանել զայն առ տեղեաւն մինչչև յառաջ անցեալ :

Գ. Յայտ արարեալ զպայման խնդրոյն կամ զքննութեանն որ 'ի վերայ կայ, յստակեալ 'ի նմա և զճանօթն յանձանօթէն, եթէ քննելիքն բազում իցեն՝ մէն մի առանձինն 'ի հարց փորձ մատուցանել, զի մի միահամուռ յոլովութիւն իրաց չփոթ արկանիցէ :

Դ. Յայսպիսեաց քննութիւնս՝ սկիզբն միշտ 'ի պարզից առնել և 'ի դիւրնոց. և յետ զայնս հաստատելոյ՝ ոտն ոտն անցանել կարգաւ 'ի դժուարինսն և 'ի բազմամանս :

Ե. Զանալ ըստ մարթելոյ խորամուխ լինել յիրսն և մանրակրկիտ, և յուզել զնոցա հեռաւոր սկզբունս. նախ զիրն քննեալ ինքնին ըստ ամենայն կողմանց, ըստ համայն կերպարանաց, ըստ բոլոր հանգամանաց և գիպաց և ըստ բովանդակ մասանց, և ապա համեմատել ընդ այլն ամենեւին որոց կայցէ ինչ ընդ նմա :

Է. Մի ինչ ստոյգ առգնե՛լ որ բացայայտ ոչ
 իցէ կամ ցուցիւք չհաւաստիցի . բազում սխալ
 մանցս պատճառք են դիւրահաւան լինել վեր 'ի
 վերոյ կերպարանաց և շտապաւ դատել ըստ աչս :
 Է. 'ի մասնաւորաց մի ընդհանուր հետեւու
 թիւնս հանել, ուր չէ յայտ՝ թէ հասարակաբար
 ասացեալն յերաւի պատշաճիցի միոյ միոյ իւրա-
 քանչիւր յայնմ կարգէ զորմէ խնդիրն է, կամ
 այնչափից՝ մինչև ըստ օրէնս պատշաճութեան կա-
 ըող լինել իմաստասիրելոյ իրաւամբք, թէ ամե-
 նեքին 'ի նմին կարգի հաւասարորդք իցեն : 'ի
 դիւաւոր արմատոց մուրուրութեան մերոյ մի և այն
 է, որպէս տեսցուք, զի զառանձին ինչ սեփա-
 կանս տեսակին՝ յանդգնիմք սեռին դրել, կամ
 զմիոյն և զսակաւուց ոմանց զյատուկսն՝ տեսակին
 դնել :

ՊՐԸ.Կ ՀՒՆԳԻՆՐՈՐԴ

ՀՄՏՈՒԹԻՒՆՔ ԶՈՐ ՅԱՅԼՈՑ ՈՒՍԱՆԻՄՔ
ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏ ԴԱՏՈՂԱԿԱՆ .

Վժտուածիւնք զոր յայլոց ուսանիմք կամ զմտաւորական խնդրոց են կամ զարդեանց իրաց եղելոց . յերկաքանչիւրսն գործ հասեալ է գա, տողական արուեստի, որ է գիտուածիւն ընտրելոյ զսուտն 'ի Ճշմարտէն յապացոյցս կամ 'ի պատմութիւնս այլոց : 'ի բանասիրական դպրութիւնս և յարուեստս է և այլ գործ քննագատուածեան, ընտրել ընդ գեղեցիկն և ընդ տգեղ, ընդ բարին և ընդ յոռին, ընդ գովելին և ընդ անգոսնելին . բայց մէք աստանօր որ ինչ բանական արուեստիս է անկ' ընտրութիւն 'ի մէջ Ճշմարտին և ստոյ, յայն ևեթ պարասլ տացուք . զի այն է միայն սորա փոյթ :

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա Ռ Ա Զ Ի Ն

ՄՏԱՒՈՐԱԿԱՆ ԻՐՔ .

'ի մտաւորական խնդիրս երկուս ինչս նկատել կայ . զսկզբունս կամ զօրէնս հաստատութեան ասպացուցից, և զհետեւութիւնս 'ի նոցանէն ելեալս :

Խօսեալքս մինչև ցայժմ յաղագս սկզբանց՝ բաւական են յօրէնս դատելոյ ստուգութեան և հաւանութեան և երկբայութեան նոցա, և զօրութեան նոցին : Չիք ինչ յաճախեալքան զձայնքս, սորոյք է, յայտնի, անխալ, անծխաբէլի, անփարախոս . այլ բազում այն է, զի զոր ստոյգն ընծայեցուցանէ ոք տիրապէս և բնազանցօրէն ստուգութեամբ, եթէ արկցի 'ի փորձ անհնարութեան օրինաց :

հաղիւ թէ ընական կամ բարոյական ևեթ ստուգուածիւն գտանիցի 'ի նմա . է ուրեք զի և գոյզն ինչ մէտ հաւանականութեան միայն երևի, կամ թէ և յայնմանէ իսկ ամայի է 'ի սպառ : Իսկ հետևութիւնք ուղիղ յառաջ դան, եթէ օրինօք և ըստ կարգի բղետեսցեն յեգեալ սկզբանց, զորոյ զօրէնսգրութիւնն երկրորդի գրոցն պահեմք, ուր ճոխագոյն ճառք անկանիցին :

Գ Լ Ո Ի Խ Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ

ԱՐԴԻԻՆԻՔ ԻՐԱՑ ԿԱՄ ԳՈՐԾՈՒՔ .

Պ ի խնդիրս արդեանց իրաց երկու են գիտելիք . հանգամանք իրին եղելոյ, և զօրութիւն բանից պատմողին : Եթէ հանգամանք իրին ինքնին անկարելի են կամ հակառակ միմեանց, անհաւատ է պատմութիւն . եթէ անհաւանելի միայն իցեն հանգամանքն, ոչ անհնարինք և ոչ ընդգիմաբանք, անձնապահ 'ի գիւրահաւանութենէ պարտ է լինել, բայց 'ի սպառ ուրանալ օրէն ոչ է : Իսկ յորժամ ոչ միայն հակառակութիւն ինչ 'ի հանգամանն չիցէ, նա մանաւանդ յար և նման իցեն երբէք երբէք գիպելոցն, ոչ հնարաւոր ևեթ է համարելի զիրն . այլ և հաւանութեան անգամ կշիռս ինչ ընծայել նմա, բայց թեթևս . զի որ անչափ բերիցէ զճշմարտութեանն կերպարանս՝ առաւել պատճառս տայ երբեմն թերեհաւատելոյ ընդ ստուգութիւնն . վասն զի առ յոյժ՝ հաւանութենէ լինելոյ իրացն 'ի գէպս ինչ՝ անդէն իբրև արդիւնս ինչ իրաց կարծեցուցանեն բազումք զիւրեանցն գուշակութիւնս : Օրինակի ազագաւ, 'ի գիտել ուրուք թէ այս անուն առ 'ի մահ ախտացեալ գնի, առժամայն լուր առնէ զմահ նորո . թէ զճակատել երկուց բանակաց ոք գիտիցէ, անդէն զպատերազմն իբրու եղեալ հուշակ հարկանէ, քանզի հաւանական թուի թէ եղեալ իցէ . այսպէս և յայլ հազար և բիւր գէպս :

Ուրեմն հաւատարմութիւն պատմութեան եղելոց ինչ իրաց՝ կշռելի է մանաւանդ 'ի զօրութեանէ բանից պատմողացն: Ասացաք յառաջագոյն, թէ չէ օրէն բարոյական ստուգութեամբ հաւատալ իմիք, մինչև յայտնի լիցի բարոյական անհարութիւն 'ի խաբս կալոյ պատմելաց բանին, կամ զմեզ 'ի պատրանս արկանելոյ: Արդ ըստ չորս յեզանակս հասանեն առ մեզ տեղեկութիւնք արգեանց իրաց, ինքնատաց պատմութեամբ ականատես վկայից, գրաւորական աւանդիւ վիպասանից, յիշատակարանաց վկայութեամբ, 'ի ձայնաւոր և յանգիր աւանդութենէ:

ՅՕԴՈՒԱԾ ԱՌԱՋԻՆ

ՎԿԱՅՔ .

Յորժամ բազումք զանազանեալք բնութեամբ, տիգք, կարգաւ, հայրենեօք, բարուք և շահիւ, միաբան պատմեն՝ ականատես եղեալ հասարակաց ինչ յայտնի իրի մեծի և հռչակելոյ, զոր օրինակ սասանութեան երկրի, հեղեղաց ջուրց, հրայրեցաց, չէ օրէն 'ի կարծիս ձգել. զի այնքան բազմութեան բարոյապէս անմարթ է խաբիլ յայնս, կամ միաբանել առ 'ի զմեզ խաբելոյ. ուր զի և բարուք, հրահանգօք և օգտիւ բնաւին բաժանեալք են 'ի միմեանց:

Իսկ եթէ վկայն մի իցէ, կամ սակաւք, կամ հակառակք միմեանց, յայնժամ միոյ միոյ քննեսցի զօրութիւն, կշռեալ նախ զլաւութիւնն և զճշմարտախօսութիւն: Որ 'ի սուտ խօսել սովորեալ իցէ, կամ 'ի հանել համբաւ սուտ առ չարութեան կամ թէ միայն առ ունչս առնելոյ զմիւմտութեամբ այլոց, այնու իսկ խիթալի լինի. նորին սակի գրեացի և այր խարգախ, յորմէ իրաւէ միշտ պատիրս ինչ կասկածել:

Ք. Եւ արք բարեբարք և ճշմարտաբանք կուրացեալ յախժից կամ 'ի շահէ կամ 'ի կողմնաւոր

կամաց և յայլոց այսպիսեաց, է զի 'ի խաբօ դատնին, և է զի պէսպէս այլափոխեն զիրան, երբեմն և յանզգաստից ևս. վասն որոյ խնամով ուշկալ լինել պարտ է, թէ զոր պատմենն ունիցի՞ ինչ կցորդութիւն առ նոսա կամ ընդ բարեկամս նոցա և կամ առ ընտանիս. եթէ այնպէս ինչ դտանիցի, նուազ է զորութիւն վկայութեան նոցա՝ քան յորժամ չիցէ ինչ բնաւ իրին և նոցա :

Գ. Միա դնելի է և 'ի հմտութիւն նոցա, յիմաստութիւն և 'ի խորագիտութիւն. տիմարն և ապուշ գիւրախաբ է. պաշարեալ միտք բազում անգամ զստուերն մարմին տեսանեն. որոյ ջերմ է երևակայութիւն՝ զցնորս մտացն ստուգութիւն վարկանի: Իսկ յորս հերիք է աչս ունել և միտս, որպէս 'ի զբոյցս ողողելոյ ջուրց, կործանման աշտարակի, հրկիզութեան տան, տգիտի և գիտնոյ վկայութիւն զնոյն արժէ գէթ առ բուն իրն. զի 'ի հանգամանսն՝ պատմութիւն գիտնաւորին միշտ է նախապատիւ, եթէ և այլով ամենայնիւ զոյգ անուսին գտանիցի:

Դ. Քննեսցի ևս յորմէ հեռաւորութենէ և յոր գիրս եղեալ իցէ գիտողութիւն իրին, և աչք պատմողացն որպիսի. 'ի բազում հեռաստանէ կամ ընդ աղօտ կամ յանգէպ կայից՝ յոյժ այլ ընդ այլոյ տեսանին իբք. և որոյ ոչ առողջ իցեն տեսանելիք՝ բազում անգամ զանգոյսն կարծէ տեսանելի:

Ե. Ոչ սակաւ քննելի է ևս, որով մտադրութեամբ իցէ եղեալ իրին զննութիւն, և քանի ժամանակ. վեր 'ի վերոյ տեսեալ ինչ կամ յանցի, չլինիմք քաջ խելամուտ և գիւրեաւ պատրիմք:

Զ. Քննեսցի դարձեալ, թէ վկայն ինքն ինքեան միաբան իցէ 'ի խօսս իւր. զի եթէ յերևելի ինչ հանգամանս ժամանակի կամ տեղոյ կամ օրի, նակի իրացն լինելոյ ինքն ընդ անձին սուր ելանիցէ, չէ այնուհետև ամենևին արժանահաւաս:

Է. Եթէ բազում վկայք կայցեն, մէն մի առանձինն 'ի հարց և փորձ կոչեսցին, տեսանել թէ միաբանք իցեն. եթէ անմիաբան նշաւակեսցին, կամ բան կապեալ ընդ միմեանս ինքնին յառաջ մատուցեալ կան պատմել վերոն, և գոյ տեղի կաս.

կածելոյ 'ի նոցանէ զայն յօգեալ բազայս, որոց և միաբանեալ 'ի բուն իրան՝ ոչ որպէս պարտն է հաստատեալ են 'ի միջի զայս և զայն հանգամանս. զսոյն օրինակ 'ի վեր ել բարուր ստուծեան երկուց ծերոցն չարախօսաց Շուշանայ. և կամ չիք նշան ծածուկ գաւաճանուծեան վկայիցն, և յայնժամ հաւանելի է սլատմութիւն նոցա, որ ըստ նախասացեալ օրինաց հաւատարմագոյնքն երկիցին:

Առաւել մեծարգի լինի բան վկայից եթէ հաւատեսցի 'ի նշանաց որ ինքնին հաւատեն զիրացն ճշմարտութիւն: Եթէ զումիքէ սպանուծեան փնաս իցէ, օգնէ յոյժ 'ի պարտաւոր զնա յանդիմանել՝ եթէ ինքն և կամ հանդերձքն արիւնաթաթաւ գտցին, եթէ գործի սպանուծեան նորա զէնն առ նմա ըմբռնիցի, եթէ գիտիցեմք սպառնալիս արարեալ նորա կամ որոգայթ լարեալ, և կամ կուռոյ ընդ մէջ նոցա պատահեալ դառնութեամբ յառաջագոյն, և ծանր կոսկած չարեաց, այսոքիկ ցոյցս տան յայտնի թշնամութեան կամ հզօր առթի գրգելոյ նմա յայն եղեռն: Իսկ առ 'ի դատել զոր փնասապարտ գողութեան, օգնէ գտանել առ նմա, որպէս ասի, զնիւթ յանցանացն՝ զգողօնն ասեմ կամ զգործիս գողութեանն. կոսկած յոյժ արկանէ և տեսանել զնա յանկարծ բարգաւաճեալ փառօք 'ի վեր քան ըզջափ, ուր չիք յայանութիւն՝ որովարդարութեան ճանապարհաւ այնպէս յանկարծակի մեծացեալ իցէ. կամ դիւրութիւնն գիտելոյ նմա քան զայլս զտեղի պահեստի գողունեացն և մուտ 'ի ներքս գործելոյ. կամ ախաքն յորոց մարթ էր հրապուրել, և այլ սոցին նման բանք: Բայց քանզի և այս նշանք սխալեն, և սխալեալ իսկ են երբեմն, աչալըջութեան զգաստ և արդար գատաւորի է այնուհետեւ գիտել զկշիռ իւրաքանչիւր նոցա առանձինն, կամ 'ի միասին ընդ բանից վկայիցն, և զչափ ստուգութեան կամ հաւանականութեան նոցա այսպէս կամ այնպէս: Այս ամենայն զնուցանէ ասացաւ որ առաջի իւրեանց վկայեն լեալ զոր պատմենն, և կոչին ականատես և ականջաւ

լուր վկայք՝ ըստ որում զի կամ գործ են իրքն կամ բան :

Որք պատմեն ինչ յայլմէ լուեալ, ոչինչ է նոցա յայնմ զօրութիւն բանից, այլ յորոց լուանն. բայց և ՚ի սոցանէ առաւել արժանահաւատ է խորագէտն գժուարախաբ, քան ախմարն և դիւրահաւան՝ որ զամենայն ինչ անխտիր կլանէ, կամ այլ ընդ այլոյ իմանայ :

Սակայն որպէս զհարգ ինչ և իցէ վկայիցն յարգ պատմելեաց բանին, զայս վճիռ ունել պարտ է՝ զի որում կարեմք ականատես լինել և հաւաստել մեզէն, լաւ է միշտ այնպէս առնել, մանաւանդ ուր ստուգագէտ իմացուածի ճշմարտութեան պէտք իցեն : Բազում յարացոյցք են արգեանց իրաց յաննենդ և ՚ի խորագէտ արանց պատմեալ, որ ապա զիարգ և է օրինակաւ կամ բնաւ սուտ են յանգիմանեալ կամ յոյժ օտար. թո՛ղ զի բնական ստուգութիւն՝ ուր մարթի գտանել՝ ընարելի է քան զբարոյականն : Զսոյն առնեն բնաղնինք յարգասիս բնութեան, և այսպէս եղև յայս երկու յետին գարս այնչափ յառաջանալ բնագիտութեան : Որչափ և գիտողութիւնք կամ փորձք աւանդեսցին յայլոց, սիրեն նոքա անձամբ ընդ նոյնս անցանել, քան ՚ի բանս այլոց զստահ լինել. և իրաւամբք գործեն, վասն զի և արք մեծամեծք և անուանիք բազում ուրեք սահեալ գտան ՚ի վքիպակ :

ՅՕԴՈՒԱԾ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ .

Պատմաբանք զանազանելի են նախ ՚ի ժամանակակիցս և ՚ի յետնորգս . ապա ՚ի ժամանակակցաց անտի զանազանելի են՝ որ տեսող եղեալ իցեն իրացն զոր պատմեն, և որ ՚ի լրոյ իցեն առեալ :

Հաւատք ժամանակակից և ականատես պատ

մագրաց նովին օրինօք է չափելի, զոր սակաւիկ մի յառաջ զականատես վկայիցն աւանդեցաք : Քննելի է ևս թէ 'ի ժամանակս գրութեան վիպողին համարձակ էր յայտնի ասել զՃմարտութիւն, թէ ոչ :

Յորժամ ժամանակակից որ պատմաբան վիպէ ինչ 'ի լրոյ զոր ինքն չէ տեսեալ, կամ յանուանէ ցուցանէ յորոց լուեալն է՝ 'ի նոսա ապսպարելով զհաւատս բանին, կամ վկայ առնու զձայն հասարակաց . և ասա 'ի դէպ է և այլ իմն զանազանութիւն . կամ պատմեալն մեծ ինչ է և հրապարակաւ եղեալ, որում բազումք իցեն ականատես գտեալ, և պատմութիւն նորա հաւատարիմ է, եթէ ոչ որ 'ի ժամանակացս զհակառակն ցուցանիցէ . զի չէ ինչ հաւանելի թէ իշխեսցէ՝ որ լու առնել այսր անդր ստութեամբ նշանաւոր ինչ իր հրապարակաւ գիպեալ, առանց ուրուք զստութիւն նորա յանգիմանելոյ . և կամ զոր պատմէն ստեղծական ինչ է և գուղնաբեայ, և չկրճտամբել ստութեանն յուռեքէ՝ ոչ ինչ առաւելութիւն բերէ 'ի բանս նորա . զի ահա և 'ի զրոյցս անցից առ մեօք անցելոց՝ բիւր հանգամանք գտանին բնաւին սուտք կամ անհնարին այլափոխեալք, որոց ոչ որ փոյթ առնէ հրապարակաւ հակառակ ընդդէմ ախոյեան ելանել :

Յետին պատմիչք ինքնին չունին ինչ կշիռ բանից, այլ յորոց հանեալ են զտեղեկութիւնս իւրեանց, 'ի ժամանակակից ասեմ պատմագրաց, յաւանդութենէ և 'ի յիշատակարանաց . վասն որոյ յորժամ կրտսերագոյն որ վիպագիր զրուցէ ինչ զոր հասակակիցքն լռեն, և ինքն չցուցանէ մեզ յորոց առեալ է զվէպսն, յիրաւի զգուշալի լինիցի :

Այլ բաց 'ի գիտութենէ, յամբժութենէ, յաւաչառութենէ և յազատութենէ ամենայն երկիւղի և մտահաճութեան և կողմնաւոր բարուց, նկատելի է յամենայն պատմագիրս և ոճ պատմութեանն . եթէ իցէ 'ի նմա բնաւորական իմն աննենգ պարզութիւն, զարդարեալ միայն բնիկ պաճուճանօք, ընդ որս և Ճմարտութիւնն սիբիւրէ միաբանել, առաւել արժանահաւատ գտանի,

քան եթէ յաւելորդ ճարտարանս և՛ի սեթևեթս շուայիցի, կարծիս տալով իւրոց քմացն անսաղոյ քան ստուգութեան, և քմազարգ բանիւք բերկրեցուցանել ջանալոյ քան ստուգախօսել:

ՅՕԴՈՒԱԾ ԵՐՐՈՐԴ

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՔ .

Յիշատակարան են համօրէն ամենայն նշանք անցելոց իրաց առ մեզ մնացեալք, զոր օրինակ կամարք, տաճարք, արքունիք, աշտարակք, կամուրջք, շիրիմք, արձանագիրք, գրամք, նկարք, արձանք, պրտուեղէն թուղթք, ձեռնագիրք, մագաղսթեայ մատեանք, և այլն: Յերկուս դասս բաժանին. մի՛ յորս չիք ինչ յայտարարութիւն ժամանակի, և ոչ թէ յոր պէտս և զհարգ կանգնեալ իցեն, զոր օրինակ կամուրջ, կամար, աշտարակ առանց ինչ արձանագրի. և միւս ևս՝ որ իբրև թէ ինքնին բարձեալ բերեն զպատմութիւն իւրեանց, որպէս արձանագիրք, գրամք, թուղթք, գրչագիրք:

Յիշատակարանք առաջին դասու ոչինչ նշանակեն, եթէ ՚ի պատմութենէ կամ յաւանդութենէ չիցէ յայտ ժամանակ, օրինակ և պատճառ կառուցմանն: Բայց լոկոյ աւանդութեան չէ արժան հաւատալ որպէս պատմութեան զիպագրաց՝ մանաւանդ ժամանակակցաց, որոց առաւել հաւատարմանն և հաւաստին զրոյցք ՚ի յիշատակարանաց անտի: Իսկ երկրորդի դասուն կամ ինքնին յայտնի են և անկարօտ այլում մեկնութեան, կամ մթինք են՝ որպէս բազում արձանագիրք, գրամք, նկարք, քանդակք, և այլք որ չեն քաջայայտք, կամ եղծեալ են ՚ի հնութենէ. սղբա ևս կարօտին աւանդութեան կամ պատմութեան:

՚ի սոսա երկու ինչ առաւել ինչորելի է. վաւերականութիւն և նշանակութիւն: Բազում արձանագիրք, գրամք, նկարք, քանդակք, պրք

տուեայ թուղթք, ձեռնագիրք և մագաղաթեայ մատենք հնարեցան երբեմն 'ի խաբեբայից, և համբաւեցան իբրև վաղեմի ինչ. վասն որոյ մեծ զգաստութիւն և յոյժ հնագիտութիւն պիտոյ է 'ի յանգիմանել զստապատիր նենգութիւն իրացն:

Յարձանագրաց և 'ի գրամոց և 'ի նմանեաց բազում այն է որ գժուարիմաց են յոյժ, և հմտութեան բազմի պէտք են և աստանօր 'ի յաջողումն: Երկոցուն գոցա կան պարապ հնագէտքն, կրթասէրք հնութեան, արք՝ զորս երբեմն յընչաց քերեն խրոխտ և թեթևամիտ իմաստակբ. սակայն ճշմարիտքն իմաստասէրք շնորհ մեծ խոստովանեսցին նոցա. զի 'ի նոցանէ մատակարարին մեզ բազում հմտութիւնք պատմութեան կրօնից, օրինաց, արուեստից և գիտութեանց վաղնջական ազգաց:

ՅՕԴՈՒԱԾ ՁՈՐՐՈՐԴ

ԱՒԱՆԴՈՒԹԻՒՆ.

Լանգութեան զօրութիւն մեծ է և կատարեալ, յորժամ մեծ ինչ պատմէ հրապարակաւ եղեալ և աշխարհալուր. իսկ 'ի փոքունս և յառանձնականս ոչ նոյնպէս, զի թէպէտ և սուտ իցեն բնաւ կամ յոյժ այլափոխ, գիւրին է նոցա անցանել բերանոյ 'ի բերան, և ծաւալել աղբէ յաղբ:

Իւ յիրս անգամ մեծամեծս՝ հաստատուն աւանգութիւնն հաւաստէ մեզ միայն զիրն մերկ 'ի մասնաւոր հանգամանաց. զի հանապազորգ փորձիւ տեսանեմք քանի փոփոխին իրք ընթանալով և եթ բերանոյ 'ի բերան, մինչև բազում անգամ անծանօթ լինելոյ:

Թող զայգ, և 'ի հնութիւն աւանգութեանց պարտ է հայել, և յազգն յորոց ելեալ են կամ առ մեզ կարգեալ. ըստ նորութեան աւանգութեանն և առաւել հաւատարիմ է, զի ոչ շատ

այլայլի յերեսաց ժամանակին . ընդ հակառակն ըստ հնուԹեանն նուազեն և հաւառք, մանաւանդ 'ի հանգամանսն . զի առաւել եղծեալ խանգարի գարուց 'ի գարս փոխելով :

Սակայն աւանդութեան հնուԹիւն ոչ 'ի սկզբ քանէ իւրմէ ցաւուրս մեր չափի, այլ մինչև ցժամանակ երևելոյ յիշատակի նորա առ մատենագրի ուրուք, և 'ի սա պարտ է ապաստան առնել Թէ արժանահաւատ ինչ ոք իցէ, առ ոչինչ գրելով որ յետամուտ յաւելուածն իցէ կամ հատեալ և կամ փոփոխեալ : Եթէ և յիշատակարանս ինչ 'ի մէջ առցէ մատենագիրն յաւուրցանտի իւրոց, որ ապացոյցքն իցեն աւանդութեանն հաստատութեան, արժան է և զայն 'ի համարի հարկանել, Թէպէտ և առ միօք ոչ ևս իցէ 'ի միջի :

Քննեսցի և բնութիւն ազգացն յորոց սկսեալ է աւանդութիւնն կամ առ այլս անցեալ . վասն այսորիկ զաւանգութիւնս երիցագոյն ժամանակաց, որ կանխեն քան զգիւտ գրոյ և առասպելլական անուանին, ոչ առ մեծ ինչ ունիմք . զի ծնեալ են և սերեալ 'ի բիրտ և 'ի վայրագամիտ աղամար ազննս, որ վաղվաղակի յապուշ հարեալ սքանչանան ընդ որ ոչն իմանան, և նորանչան հրաշայլի հանգամանս զնովաւ արկանեն, ըստ սագրելոյ հիացեալ մտաց իւրեանց : Եւ քանզի հնագոյն յիշատակք հանուր ազանց հաստատին յաւանդութիւնս գուժ և ճուաղաբարոյ ժողովրդոց, որք յետ բազում ժամանակաց հաւաքեցան 'ի գրչաց, ըստ աւանգիցն է և նոցա հաւատարմութեանն չափ : Յայն ազագս բաց 'ի պատմութենէ աբրահամեան ժողովրդեանն, որ ոչ միայն երիցագոյն է 'ի վէպս, ուստի և հուպ 'ի սկիզբն իրացն պատմեցելոց, այլ և զօրաւոր հաւատարմութեամբ քան զքնաւս և աներկբայ' աստուածաւանդ գոլով, յայլսն ամենեսեան հազիւ նշմարանս ինչ ճշմարտութեան Թէ կարիցէ ոք 'ի միջոյ անտի առասպելեաց գուշակել զսոսկ իրացն, և այն է Թէ երևելի ինչ իրք իցեն : Այսմ գհեա կրթին որ զառասպելախօսութեանցն վի

պասանութիւն առաջի եղին. յորս նշանաւոր քան զամենեսեան գտաւ յայսմ գարի Պանիէ :

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ՎԱԻԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԳՐՈՑ ԵՒ ՅԻՇԱ
ՏԱԿԱՐԱՆԱՑ .

Յ մասանց անտի դատողական արուեստին մի է և ընտրութիւն վաւերական, ստոյգ և ինքնագիր գրոց 'ի ստոց, յանստուգից և յանյայտից, և անարատիցն՝ 'ի կրճատելոց, յընդխառնելոց և յաղաւաղելոց : Յոյժ կարևոր է այս հմտութիւն. զի մատեան սրոյ անյայտ իցէ ստուգութիւն օրինակագրին, ոչ ինչ զօրութիւն ունի. և հարիւր մոլորութեանց պատճառք լինի հարազատ և անվթար համարել զմատեան ինչ ստայօգ կամ աղաւաղ. և սակայն բիւր են 'ի միջի ապացոյցք առ չարութեան և ադիտութեան օտարոտի անուանց մտկագրելոյ անբաւ մատենից յառաջ քան զտպագրութեան գիւտ, որ եղև 'ի կէս հնգետասան գարին, և 'ի ստոյգ օրինակս իսկ անհուն փոփոխութեանց խառնելոյ նովին ադիտութեամբ և չարութեամբ ընգօրինակողաց և այլոց :

Զօրէնս ընտրութեան վաւերական և անեղծ գրոց 'ի ստոցն և յաղաւաղելոցն յերկար աւանդէ Յովհաննէս Քլէոք յիւրում դատողական արուեստին. մէք շատասցուք համառօտել :

Արդ Թ. մատեան որ 'ի հնագոյն գրչագիրս և առ երիցագոյն մատենագիրս այլում անուան ընծայի, այլոյ համարեսցի. և եթէ համեմատեալ ընդ հին ձեռագիրս կամ ընդ հատուածս բերեալս յառաջնոցն քան զմեզ՝ գոցին 'ի նմա կրճատութիւնք, յաւելուածք և այլայլութիւնք, ընդ խանգարեալսն կարգեսցի :

Բ. Ասակածաւոր է մատեան՝ զոր ոչ յօրինողն ինքնին յայլ գիրս իւր և ոչ ժամանակակից որ և

մերձաւոր յիշատակէ. մանաւանդ եթէ իցէ 'ի նոսա տեղի, ուր սովորութիւն է նշանակել:

Գ. Խիթալի է ևս եթէ գացին 'ի նմա կարծիք և բանք որ ընդ հակառակս ելանիցեն որոց 'ի հարազատ գիրս իւր ջատագով կայ նոյն այր, առանց ինչ յիշատակ ուրեք առնելոյ փոփոխութեան կարծեացն:

Դ. Եթէ գացին 'ի մատենի ուրեք անուանք, քաղաքք, աղբք, իրք, գիւտք, բառք և ձայնք կրսերագոյնք քան զժամանակ կենաց կարծեալ մատենագրին, ընդ անհարազատս գրեսցի այն և ընդ աղաւաղեալս:

Ե. 'ի նոյն սակի է՝ եթէ ոճն անման իցէ այլոց գրոց նորին կամ սովորական ոճոյ ժամանակին. և եթէ գացի ինչ 'ի նմա զոր անհնար էր նմա գիտել, կամ թէ ախմարութիւնք՝ իւրում անուանն անպատեհք և անվայելեականք:

Այս հասարակաբար յաղագս գրոց ասացեալ լիցի, և յաղագս նշանաց ստուգութեան նոցին և ստութեան՝ որ 'ի նոյն ինքն 'ի մատենանս տեսանին: Սակայն մարթ է և այլ նշանս գտանել 'ի ձեռոյ գրչագրացն և օրինակաց՝ 'ի հաւաստել գոնեա զհնութիւն նոցա, ըստ այնմ՝ և զգորութիւն նոցին:

Արդ գրչագիր և հրովարտակ և ամենայն իսկ պրտուեայք, թուղթք և մագաղաթք չհամարին ժամանակին՝ որում ասին, եթէ նիւթն կամ ձև տառիցն, և այլ ինչ այսպիսի յատուկ հանգամանք ընդգէմ ելանիցեն և չմիաբանիցեն ընդ այնս զոր գիտեմք զայնու ժամանակօքն սովորեալ, կամ անհամեմատ գտանիցին այլոց յայնի և ստոյգ ձեռագրաց նորա՝ որ յանուան հայրն իցէ նոցա:

Յաղագս արձանագրութեանց, գրամոց և այլոց սոյնպիսի յիշատակաց հասարակ օրէնք ընտրութեան է 'ի համեմատութիւն ձգել զայնս ընդ այլ հանգոյն վաւեր յիշատակարանս ժամանակին կամ ընդ նմանիս ինչ նոցա. և որպէս կան, խեցաք վայրիկ մի յառաջ ասել՝ հմտութիւն բազում պիտոյ է առ այս, յոր առանց մեծի ճգանց հասանել ոչ է:

Գ Լ ՈՒ Խ Չ ՈՐՐ ՈՐ Դ

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆ ԳՐՈՑ .

Ոչ ստկաւ կարևոր է Թարգմանողականն ա-
րուեստ . զի անպտուղ լինի գրեանն , մանաւանդ
Թէ փոխանակ օգտակար հմտութեանց մեծամեծ
մոլորութիւնք 'ի ներքս սպրգին , եթէ չգիտի-
ցեմք ուղիղ 'ի վերայ կալ իմաստիցն : Բազում
նպաստից կարօտ է արուեստս , զորս ցուցցուք
յառաջագոյն քան զկարգ գործոյն :

Հարկ է Թ , գիտել տիրապէս զլեզու գրոցն
զորմէ բուռն հարեալն է , իմանալ զգորութիւն
բառիցն , զգարձուածս ոճոյն , զսեփականու-
թիւնս , զարտուղութիւնս , զյատկաբանութիւնս ,
և առ ձեռն ունել ընտիր ընտիր բառարանս կամ
քաջ մեկնիչս տարակուսանացն եղելոց :

Բ . Ունել զուղիղ և ստոյգ օրինակս նոցին գրոցն
'ի տիպ կամ 'ի գիր :

Գ . Գիտել զժամանակ , զհայրենիս , զհաւատս
և զկրօնս , զվարս և զգործ պաշտաման մատենա-
գրին առ բարեք խելամուտ լինելոյ մտաց նորս :

Դ . Տեղեակ լինել սովորութեանց , բարուց և
անցից ժամանակին և ազգին յորում գրեալ է .
զի գուցէ ուրեք ուրեք առ նոսա ակնարկիցէ :

Յետ այսր ամենայնի օրէնք Թարգմանութեան
գրոց այս են .

Թ . Տեսանել զբուն գրուածն , իմաստասիրական
իցէ եթէ պատմական , քերդողական Թէ ճար-
տասանական , զուարճախօս և սթափական եթէ
ծանր և լուրջ , հասարակաց աւանգեալ գրով
կամ ատենախօսութեամբ՝ յորս առաւել զգու-
շութիւն է , եթէ առանձինն ումք հաւատա-
ցեալ , որպէս յընտանի Թուղթս՝ ուր արձակ հա-
մարձակ մերկանամք զխորհուրդս . արդեօք 'ի ժա-
մանակս և 'ի տեղիս կատարեալ ազատութեան ի-
ցէ եղեալ գրութիւնն , եթէ ուր ազատ մատենա-

գրուածիւն արգելեալ է, ինքնայորգոր և ըստ իւրում սրտի, եթէ այլոյ հրամանաւ և ըստ այլոյ արտոժակի. իորհրդո՞վ եթէ վարկսարագի և հարեանցի: Այս ամենայն քննութիւնք մեծապէս օգտեսցեն հասու լինել հարազատ մտաց գրողին և թաքուն զօրութեան իմաստիցն:

Բ. Չամենայն բառ և զո՞ճ մատենին առնուլ ըստ ճառին՝ ի յատուկ և ՚ի բնական միտս, ուր չգուցէ ինչ իրաւացի պատճառ յայլ միտս տանելոյ:

Գ. Առ քաջ խելամտութիւն ասացուածոյն ուշի ուշով քննել զբովանդակ հիւսուածն, և մի սոսկ ինչ և առանձինն առնուլ:

Դ. Չերկբայելի և զմթին տեղիս համեմատել ընդ այլ ազգակից բանս նոյն մատենագրի կամ այլոց, յորս իմաստքն տղաւորագոյնս երևիցին:

Ե. ՚ի բազում իմաստից յորս բանն հարկանիլցէ՝ զայն ընտրել, որ ընտանեգոյն իցէ արժանի և հիւթոյ բանից և գիտաւորութեան մատենին, կամ մտաց մատենագրին զոր գիտեմք. սոյն օրէնք են և յընտրութիւն ստուգագոյն ընթերցուածոց՝ ուր անմիաբան են օրինակք:

Զ. Չբան ինչ տարակուսելի կամ խրթին եթէ յառաջագոյն մեկնեալ իցեն այլք, նստիամեծար առնել զնոցա մեկնութիւնն՝ որոց աշակերտ մատենագրին կամ մտերիմ կամ հասակակից եղեալ իցեն, կամ առաւել պարապեալ թուիցին՝ ներկուռ և մակացու լեզուին և ոճոյ նորս, և կամ տեղեկագոյնք կարծիցին իրացն, միայն թէ և յայլում ամենայնի զուգահաւասարք գտանիցին:

Է. Արգար իրաւունքն պահանջեն յամենայն ողջախոհից զբանս մատենին թարգմանել միշտ ըստ կարի՝ ՚ի լաւագոյն միտս. մի ձախողակ ինչ իմածո կամ կարծիս ՚ի ներքս խառնել, մինչդեռ ՚ի բանից անտի իւրոց ոչ է անշուշտ հոււատի. ևս առաւել մի խելութիւրել զբանսն կամ ծեքել կամ փոփոխել բնաւ, և մի խոռել և օցտել և վարատել ՚ի կարգէն՝ առ ՚ի կամակորել և վտարանգել յօտար միտս. արուեստ՝ զոր յաճախ խորամանկեն նենգաժեռք, գրականութեան և ի-

մաստասիրութեան արգարև արհամարհանք և
ժանտախտք :

Գ Լ Ո Ւ Խ Հ Ի Ն Գ Ե Ր Ո Ր Դ

Կ Ա Ր Գ Կ Ա Մ Ո Ճ Ո Ւ Ս Մ Ա Ն .

Եթէ չգիտիցէ որ զուղիղ կարգ ուսման, վայ-
րապար աշխատութիւն է ամենայն, և չհասանէ
երբէք յանվրէպ և 'ի ստոյգ հմտութիւն :

Արդ Թ. կարևոր քան զամենայն է ճարտար և
իմաստնաբար բաշխել զիրն 'ի մասունս մասունս :
Միտք մեր անձուկ է յոյժ և 'ի սահմանի, և
բազմաց միախուռն անտար . ապա առ մի նուագ
մի և եթ ուսումն առաջի առցուք, և յայն միայն,
և յորս սերտ կապեալ են ընդ նժա՝ դարձու-
ցուք զամենայն ջան և զմտադիւրութիւն . որ 'ի
յոքունս և յօտարոտիս համանգամայն բուռն
հարկանիցէ, փոխանակ ընդ ստոյգ հմտութեանց
ամբարեայէ 'ի դուրխ իւր խառնափնդոր շեղջա-
կոյա խոռվեալ գաղափարաց՝ չար քան զտգիտու-
թիւն :

Ք. Չև յուսումն արուեստին կամ գիտու-
թեանն ձեռնարկեալ, կազմ պարտ է լինել 'ի
հրահանգս կարևորս : Որ կամիցի որ 'ի գրահա-
շիւ պարապել՝ առանց Թուականութեան գի-
տելոյ, կամ 'ի բնագիտութիւն՝ յերկրաչափա-
կան հմտութեանցն մերկ և լոկ, կամ 'ի վերա-
բուժից և 'ի բժշկացն ճարտարութիւն՝ անձա-
շակ յանգամազննութենէ, կամ 'ի քաղաքական
և 'ի հասարակաց իրաւունս՝ բնական իրաւանցն
բնաւ անհմտ, կամ յայլ զինչ և պէտ գիտու-
թիւն՝ առանց գիտելոյ նախ զբանականն արուեստ՝
զամենայնի հիմն և զբանալի, որո՞ւմ յառաջագի-
մութեան այնպիսին ակն ունիցի :

Գ. Յամենայնի վաղագոյն 'ի ձեռն առնուլ զըն-
տիր ընտիրս 'ի գրենոյ : Որ ծրգեալ տարրոնայ
'ի տոգորս Թիւր սկզբանց և մտախաբութեանց

տգէտ և Թերաբան մատենից, կամ 'ի տարտամ իմաստս խառնախօս աղճատաբան և խաւարին գրուածոց առանցելոց մտաց, գժուարին եղիցի այնպիսւոյն 'ի բաց զմոլորութիւնսն գնել, կամ 'ի կարգ և յարգ վայելուչ ածել զհմտութիւնս իւր ³⁴ :

Դ. Յընթերցումն և յուսումն գրոց անընգհատ մտազրութիւն պիտոյ է, վասն որոյ և յամենայն զրազանաց ազատութիւն ³⁵ : Որ վեր 'ի վերոյ անցանէ հասեխած լինելով իրացն, կամ զբօսեալ մտօք յայլ հոգս, այնպիսւոյն Թեթև են և զողջ փաղփուն հմտութիւնք, որ 'ի սուղ ժամանակի 'ի բաց սրանան և անհետ և չիք լինին :

Ե. 'ի մտաւորաբար ընթերցումն այլոցն բանից խառնել և յիւրմէն մտածութիւնս . զհաւնուր ասացեալսն ածել զմասնաւորօք, և զմասնաւորսն 'ի նոցին նմանսն, ճշգրիւք քննել զսկզբբունսն, հանել անտի զամենայն քաջայարմար հետեւութիւնս, և այլս այսպիսիս : Դոյզն Թերթք այսպէս մանր որոճացեալք՝ առաւել օգտեսցեն քան զմատեան մի բովանգակ վեր 'ի վերոյ շտապաւ հարեանցեալ ³⁶ :

Զ. Զամենայնի պահանջել 'ի մէնջ զհամարս, և մինչև ինչ քաջ իմացեալ՝ չգնալ յառաջ . առ որ պիտոյ է համեմատել զառաջինսն ընդ վերջինս . և ուր տարակուսանք իցեն անճողոպրելի 'ի հարց փորձ քննութեան և 'ի խորհուրդ մտանել առ մեկնիչս և Թարգմանս մատենին և յայլ նոյնաճառ գիրս, կամ գիտնոց և իմաստնոց 'ի հարցումն մատչել :

Է. Առ նախկի ընթերցեալսն ստէպ գարձ առնել, վասն երկուց պատճառաց . զի զառաջինսն լաւ ևս իմանամք յետ զվերջինսն ընդ որս լծորգ են տեսանելոյ, և զի ոչինչ օգնէ իմանալն՝ եթէ յուշի ոչ պահիցեմք . զի զոր 'ի սէտսն ընդ մտածեմք, զայն յիրաւի Թէ գիտիցեմք . և որ յաճախ չյեղչեղի 'ի մեզ, գժուարաւ Թէ 'ի խոր տպասցի :

Ը. Առ անվրէպ յուշ արկանելոյ զսահեալսն, 'ի դէպ է 'ի գրի հարկանել զայնս և քաղուածոց

համառօտութիւնս առնել. կարևոր է այդ մտնաւանդ 'ի գիրսն զոր նախն ընթեռնումք յանցնիւր կարգի իրաց, զի 'ի փոքու ամփոփեսցուք զհիւթ և զհոգի իմաստիցն. յայլ զուգարան գիրս շատ է նշանագրել զնոր երևեալսն 'ի նոսա :

Թ. Նոյնպէս առ պինգ 'ի մտի ունել զմերոյ մտածութեան գիւտս և զառ 'ի յայլմէ ուսեալսն՝ քաջ 'ի գէպ է խօսել զնոցանէ ընդ այլս. զի լաւ ևս արձակին այսպէս գաղափարք մեր և կարգաւորին. խօսակցութիւնն պատճառս տայ և նորանոր գաղափարաց, որ այլով օրինակաւ 'ի միտոջ անկանին. բազում այն է զի և մտածութիւնք այլոց սատար լինին ուղղելոյ զվրիպակս մեր, և 'ի գիւտ նոր տեսութեանց՝ որ զանց արարեալք լցեն կամ անկեալք 'ի մէնջ. և վարժութիւն ճիշդ և յոտակ կարգարանութեան իմաստից, ինքնին շահ մեծ է :

ՊՐԸ Կ ՎԵՅՆԲՈՐԳ

ՄՈԼՈՐՈՒԹԻՒՆՔ .

Լսենայն մոլորութեանց երկու են պատճառք . չվարել բանիւ և չարութք վարել : Որ անհմուտ իրաց գատաստան առնէ՝ չվարի բանիւ , չարաչար վարի՝ որ առանց բաւական հմտութեան առնէ գատաստան , իմա առանց մանր քննելոյ զսկզբունս իրացն կամ ուշիւ խորհելոյ զիրաւ հետեւանս նոցա : Ի դիւր աջալուրջ զգուշութեան համառօտեցուք աստանօր զզանազան պատճառս երկոցունց արմատոց մերոյ սխալանացս :

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՄՈԼՈՐՈՒԹԻՒՆՔ ԲԱՆԻՒ ՉՎԱՐԵԼՈՅ .

Ի ազմայց որ ՚ի բանիւ ոչ վարելոյ յառաջ գան սխալմունք , առաջին դուցէ և մեծագոյն արմատ են կանխաժաման օրէնք և սովորութիւնք մտաց մանկութեան : Չիք ոք ազատ ՚ի նոցանէ , և երկու են նոցա գլխաւոր պատճառք . խակ միոք մատաղ տիոց և անկարգ դաստիարակութիւն :

Առ ժամանակ մի հոգին գրեթէ բովանդակ հարեալ և զակատեալ է ՚ի զգայութիւնս , և ոչինչ այլ գործէ բայց խառն ՚ի խուռն շտեմարանել աստի և անտի ծանօթութիւնս և զազափարս , իբրև ՚ի համբար իւրոց հմտութեանց . օրինակ իմն որպէս ոք զի կամեցեալ թանգարան շինել բնապատմութեան , սկսանիցի կուտել անխտիր ազգս ազգս արարածոց , առանց գասակարգս ինչ ՚ի նոսա յօրինելոյ : Առ փոքր փոքր դայ ՚ի մտածութիւն , և սկսանի կարգ դնել ՚ի կոյտս ծանօթու-

Թեանցն և գաղափարաց . այլ զի չև է սովորեալ մանրախոյզ լինել ամենայն կերպարանաց իրաց և խելամուտ նմանութեան նոցա և աննմանութեան, բազում անգամ և հարկն կամ բնական անհամբերութիւնն ստիպէ գասել ըստ նախ երևութին, բազում ինչ զորս պարտ էր բաժանել՝ միաւորէ, և որոց արժան էր միանալ՝ անջատէ . և այսպէս ստեղծանէ իւր անհամար գաղմուկնս թիւրս , որ յաճախ յեղյեղեալ 'ի սովորութիւն գառնան , և բազմաժամանակեայ ընդելուութեամբն զճշմարտութեան զօրութիւն առնուն . մինչև մոռացեալ տպա զսկիզբն նոցին և զճնունդ, և 'ի հարուստ ամաց տեսեալ զնոսա յանձին, բնատուրս և ընդածինս կարծէ :

Իսկ թէ քանի աճեցուցանէ զթիւր գաղմուկնս վատթար գաստիարակութիւնն , անմարթ է աւել : 'ի սղոյ հասակի գրեթէ ամենեքեան եմք 'ի ձեռս գայեկաց , և կենցաղակից գայեկատոհմ մանրմանկուոյ և այլոց հասակակցաց , պարզ աւել ընդ մտամոլորս և ախմարս , որ զպատրանս մտաց իւրեանց հեղեալ 'ի մեզ՝ անթիւս ստուարացուցանեն զմերսն : Ահա մի յառաջնոց անտի կանխամուտ սովորութեանց տղայութեան է կարծիքն հոտոց , համոց , ձայնից , գունոց , շերմոց և ցրաոյ 'ի բուն իսկ 'ի մարմինսն լինելոյ ըստ զգայութեանցս . հակամիտութիւնք կամ սիրելութիւնք և անսիրելութիւնք և այլ այսպիսի որակք, զորս ճեմականք դնէին անկենդան իրաց , և տակաւին դնէ ռամիկն մինչև ցայսօր , 'ի նմին արմատոյ են . անվրէպ և անդարձ ճակատագրին զառանցանք , յորմէ ամենայնի բաշխոյք ելանեն , սխերիմ և բարերար բախտի՝ որ զամենայն աւտի պատահարս 'ի բարի և 'ի չար տնօրինէ, զոր յուրով իմաստասիրաց ընկալան աղանդք , որում և խաժամուժն անսայ տակաւին , նորին բնոյ են շառաւիղք . քաջք և ճիւղաղք և այլ ևս խուճապք և բանգագուշանք ցնորից , բարւոյ և չարի ազգեցութիւնք 'ի մոլորակաց և յաստեղաց , բիւրաւոր գաղտնի զօրութիւնք որ 'ի տունկս , որ 'ի հանս , այս ամենայն 'ի նմին ականէ բղխէ . անտի

են և կարծիք բնաւոր ազգեցութեանց, ընդարդող առածից, կապելոյ հոգւոյն և աղապատանաց, ներքին թեւագրութեան մտաց ստգրելոյ, սրտին գնալոյ կամ վկայելոյ . կարծեալ արգասիք անյայտ պատճառի, որ բաց 'ի մէնջ 'ի մեզ ներգործիցէ . անտի և այնքան մոլար վճիռք արգարութեան և անօրէնութեան, իրաւանց և անիրաւութեան, պատճառաց պատուոյ և անպատուութեան, շնորհաց ազնուականութեան և ճոխութեան, իչխանութեան յափշտակելոյ կամ փոխարէն շորութելոյ և գրաւելոյ և վրէժխնդրութեան և այլոց յոգունց, որոց արգիւնքն 'ի գործ եկեալ զվարս և զբարս բազմաց բովանդակ վեր 'ի վայր հարեալ կործանեն. անտի գարձեալ և բիւր աղճատանք 'ի պատճառս արգասեաց բնութեան, և հազար խեղաթիւր օրէնք և սահմանք ոչինչ պակաս յիմանալի և 'ի բարոյական աշխարհի քան 'ի բնականումն և 'ի զգալուով :

Արդ այս ամենայն թիւր գատաստանք յոյտնապէս 'ի բանիւ չվարելոյ գան յառաջ, այս է 'ի սովորութեամբն գատելոյ՝ ինքնօրէն և անբըննաբար իբրև զանշունչ ինչ կազմած: Եւ զի տմենեքին 'ի նոյնս եմք սովորեալ՝ որ շատ և որ սակաւ, և ըստ անյայտութեան կամ խոր մոռացութեան սկզբան նոցա՝ առաւել ընդ կարծեօք գնի ուղղութիւն նոցին, ապա որում սիրելի է ճշմարտութիւն՝ մի հաւատասցէ կանխակալ օրինաց և սովորութեանց մտացն, այլ մի առ մի յաւեան քննութեան կոչեալ զնոսա, ապա թէ հաստատեսցի 'ի նոսա: Այն թէ իմ՝ յամենայն ժամ զսոյն խորհեալ է, և հանապազ զայս առած կալեալ, մի հաստատութեան տացէ հաւաստիս խորհրդոցս, այլ մանաւանդ պատճառս երկմտութեան և ճշգագոյն հարցափորձի ³⁷ :

Երկրորդ՝ բանիւ վարելոյ ոսոխ կայ բազում անգամ՝ կապիլն սովորութեամբ 'ի բան վարդապետին . օրէնք էին առ պիթագորեանս՝ այնպէս պիինդ ունել և պաշտել զկարծիս առաջնորդին իւրեանց, մինչև զամենայն երկեւան և զվէճ մի միայն Նա սասի լուծանէր առ ժամայն: Նոյն և

Ճեմականաց էին օրէնք, յորմէ հետէ արիստոտեղեան մատեանքն մատնեցան 'ի ձեռս արարացւոց. Ավերրոհս մի 'ի բազմաց՝ այնքան երկիւզածուծիւն կալաւ առ Արիստոտէլ, զի կատար ամենայն ճշմարտութեան կոչէր զբանս նորա, և զչափ մտաց նորա սահման զնէր մարդկեղէն գիտութեան : Վասն որոյ զայնքան դարս անգագար եղեալ իմաստասիրացն 'ի յոյզ և 'ի խնդիր՝ ոչ եթէ բնութեան իրաց, այլ կարծեացն Արիստոտելի և բառիցն թարգմանութեան, և ոչ սոսնփոխ մի արարիին յիմաստասիրութեան, որպէս ասացեալ եմք, և անբակ մնացին 'ի հայրենաւանդ հնացեալ քացախոտ մոլորութեանցն :

Սակայն երկու ինչ խորելի է 'ի բանս այլոց, այն թէ զանտի իմանալեացն իցեն խնդիրք կամ զաստի զգուլեացս, և այն թէ զարգեանց ինչ իրաց կամ թէ զմտաւորականաց : 'ի գերաշխարհի իրս, որ զհաւատոց և զկրօնից վարուց աստուածայայտնութիւնք են բանիւ աստուածեղէն տառիցն և յառաքելոցն կամ 'ի նոցուն անտաւալացն տուչութենէ, և կամ եկեղեցւոյ գառաստանաւ վճռեալ, ամենայն հաւաստի համարեցի մեզ, իրև յանխաբելոյն Աստուծոյ երաշխաւորեալ : Այլ քանզի Աստուծոյ այն էին կամք 'ի գիրս սուրբս՝ ուսուցանել մեզ զճշմարիտ բարեպաշտութեան կրօնս և զվարս, և ոչ եթէ զզգալեացս բնազննութիւն, զի զսոսա մեզ ետ 'ի զբաղումն և 'ի քննութիւն ըստ Ժողովոյին ³⁸, ապա ոչ ուղիղ գործեն՝ որ միանգամ ջատագով բնագիտական կարծեաց իւրեանց դրդեալ յարուցանեն և առնուն բերեն զբանս աստուածատուր գրոյն, ըստ որում երբեմն պաշտպանքն անշարժութեան երկրի : 'ի զգալիս եթէ զարգեանց իրաց են խընդիրք, հաւատք ըստ արժանի իւրաքանչիւր չափեսցին օրինքն 'ի հինգ պրակին աւանդելովք իսկ ուր զմտաւորականաց իցէ բանն, ոչ պակուցանող մեծութիւն անուանց, այլ զօրութիւն դաստիցն է կշռելի ³⁹ : Յայնժամ միայն 'ի մտաւորականս օրէն է երեսս առնել այլում, յորժամ մեզէն քննել զայնս ոչ պտակեմք առ չգիւտ ժա.

մանակի և կարևոր հմտութեանց: Ի բանակուեւել բազմահաստոր մատենից՝ չժամանէ որ անձամբ զնովիմք գալոյ, զի գատաստան արասցէ . կալցի յայնժամ՝ զկարծիս այնոցիկ՝ զորոց գիտէ զքննութեանն փորձ քաջութեան, զհմտութիւն և զանախտութիւն հագւոյն: Անհմուտն երկրաչափութեան և գրահաշուի չմարթէ ինքնին տեսանել զապացոյցս չափաբերական խորին ճշմարտութեանց . թող ապա հաւատասցէ՛ ՚ի միաբան հաւանութիւն հմացն և տեղեկաց:

Իսկ ձայնի ժողովրդեան քանիօն իցէ զօրութիւն . լսեմք զօրհանապազ թէ կոյր է աամիկն և տխմար, և թէ խառնաղանձին կարծիք յոչինչ են համարելի . իսկ ունիմք ևս զվազնջական ասացածն, Չայն հասարակաց ձայն է Աստուծոյ, որ է ասել թէ մեծազօր է յոյժ: Աստ ևս սլատչա՛ է զանազանել զմտաւորականսն յարգեանց իրաց . յարդիւնս իրաց, որ ինքնին մերկապարանոց կան, և բաց ՚ի զգայարանաց չպահանջեն ինչ, ծանրակշիռ է յոյժ բան ժողովրդեան . իսկ յորս պահանջի մանրակրկիտ գիտողութիւն կամ այնչափ կազմութիւն հմտութեանց, յոր չէ սովոր խաժամուժն, ձայն սակաւ արանց գիտնոց և ըզգաստից՝ առաւել է քան զուամկին: Յիմացականս կամ ՚ի գիւրին մտաւորականս, յոր իւելք միայն հերիք են, այսինքն հասարակաց բանաւորութիւն, մեծ են խօսք ժողովրդեան, իսկ ՚ի գժուարինսն և որ բազում հմտութեան և խորհրդոց կարօտին, անուամանցն կարծիք բամկականք ոչ առ մեծ ինչ են գրելի, վասն զի սովոր են ՚ի մոլար և ՚ի պաշարեալ մտաց գալ յուռաջ:

Երբորդ բանիւ չվարելոյն մոլորութեանց՝ կողմնաւոր կամք և մարգահաճութիւն են սլատճառք: Գժուարին է յամենայնի հարթայարմար հաւասարութեամբ կալ անմէտ և անաչառ . է ուրեք՝ ուր ցանկութիւն շահից կեղծս ՚ի կեղծս եղեալ բիւր կերպարանօք արգարութեան, ուղղութեան, պարտուց և պատուոյ, և է ուրեք ուր գութ բարեկամի և ազգայնոյ, հայրենակցի և ուսմնակցաց սէր, կամ զովողաց ընկերչակութիւն, է զի

շնորհ երախտաւորի և մտահաճութիւն ընդ ու-
մէք, և է զի ատելութիւն, հոգի հակառակու-
թեան, նախանձ և խէթ չար զումէքէ, և այլ
երբեմն հաճոյք քմաց կամ անելորդ խնամոյ փոյթ
և ջան, կամ կամակոր յամառութիւն, թեկն
ածել ասն միոյ կողման, պաշտօն առնել և ակն
առնուլ, յախորաի կալ կռուել 'ի վերայ նորս
և անքակելի կապել ընդ նմա. մինչև ապա ու-
մանք յանճոռնի և յանհեղեղ խակութիւնս և
յանհարթութիւնս այլանդակին, 'ի մոլութիւն և
'ի բանդագուշանս հասանին և 'ի փոխելութիւն
գառնան: Այսպիսեաց սովորութիւն է զամե-
նայն հակառակ փաստ արհամարհել. նշկահեն և
անկուշեն, և լսել անգամ կամ ընթեռնուլ չառ-
նուն յանձն, կամ չլուելոյն առնեն: Իսկ արդ-
որ զամենայն գուրս ճմարտութեան ընդդէմ գնի-
ցէ, յայն նմա հասանել զիարդ իցէ. որ կամաւ
զաչան կափուցանէ, և զամենայն նշոյլ 'ի բաց հեր-
քէ, զիարդ զլոյս տեսանիցէ: Ապա ջան 'ի մօտ
գնել և պէտ յանձին ունել պարս է, ամենայն
զորութեամբ 'ի բաց փախչել 'ի կուսակցութենէ
և յակնառութենէ և 'ի սուտակասպասութենէ,
և զանձն կազմ և պատրաստ ունել յընդունելու-
թիւն ճմարտութեան, ուր և գտանիցի: Եւ քան-
զի գժուարին է հարթ պահել միշտ զայս անա-
չառութիւն, 'ի կողմ չելանել, չխօսել շնորհուկս
առ ականէ կամ թիկունս տալ, և անըմբռնելի
կալ 'ի մտահաճութեանց, պարտ է գէթ անգարձ
վճիռ անձանց սահմանել, մի առ կողմնաւոր կա-
մաց և երեսաց վասն վերջանալ երբէք 'ի քննելոյ
զփաստս հակառակ կողմանն, կամ շողոմս և հա-
ճուկս ումէք առնել. այլ յոր կոյս առաւել գտա-
նիցին հաւաստիք: յայն զմացն մէտ խոնարհել:

Չորրորդ խափան բանիւ վարելոյ է մեզ՝ տըն-
կակից պղերգութիւնս: Լքջամիտ հետազօտու-
թիւն խնդրոց վասն ուղիղ գատաստանի, ասժա-
նաց և աշխատութեան իրք են, մանաւանդ եթէ
բաղմակնճիւն և գժուարահաս ինչ լինիցի. իսկ
մարդ կարճոգի և անժուժկալ քրասնց, զոր ընդ
իւր բերէ այսպիսեաց հետաքննութիւն, երբեմն

և ապաժաման՝ առ չգոյէ հմտութեան և օճանի, է ուրէք զի և յայլ իրս զբաղեալ և ցնդեալ և անպարապ բարբարեալ, քան 'ի թերևսն կալ և տարտամութեամբ աստանել՝ հապ յանձն առնու անխախտ զկարծիսն զոր առ ոտն գտանէ, և անհանձարաբար օտարին բանից զունկն 'ի ներքոյ դնէ : Ապա զինչ զարմանք, եթէ բազմաց բազում կարծիս յանձին կալեալէ՝ առանց զպատճառսն գիտելոյ : Սակայն սնաչառատես Ճշմարտասէրն և բարւոյն նախանձախնգիր ոչ այնպէս բռնիցէ : Հարցափորձք փաստից յընտրութիւն գատաստանի՝ իցեն թէ քաջ տաժանելի, սակայն բազում անգամ ոչ որպէս կարծեմքն . և ըստ յառաջել 'ի հմտութիւն և 'ի հրահանգս բանին, գիւրի և յաջողէ, և լիուլի գտանէ զփոխարէնսն 'ի հեշտութեան հմտութեանցն, որ այնչափ մեծ եղիցի՝ որչափ գժուարահաս հմտութիւնքն իցեն : Իսկ եթէ ոչ առ վեհերութեան ինչ և գանգաղ կոտ հեղգութեան՝ որ չպարտին բնաւ երևել 'ի մեզ, այլ այլով իւրիք խափանիցիմք 'ի զգուշաւոր ըստ արժանի քննութենէ, հաստատուն օրէնք եղիցին խոհականութեան՝ յերկբայս թողուլ և չափաւորել զգատումն . ոչինչ հաւաստի համարել, եթէ ստուգութեամբ ակներև ոչ իցէ, կշիռ կալեալ զպայմանս կարծեաց և հաւանութեան, ըստ չափոյ պայմանի հաւանականութեան յառաջիկայ իրան նշմարելոյ :

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՄՈԼՈՐՈՒԹԻՒՆՔ ՈՒՂԻՂ ՉՎԱՐԵԼՈՅ ԲԱՆԻՒ .

Պատումն իրաց առանց մանր քննութեան պատճառացն կամ թիւր և անտեղի հեռեանաց յառաջբերութեամբ, չարաչար վարել ասի բաւնիւ, որ 'ի բազում իրաց լինի : Առաջին՝ առ

'ի չգոյէ հաւաստի ծանօթութեանց և գաղափարաց, զոր Քոնստիյլեաք համարի միայն պատճառամենայն մոլորութեանցս : Պակասեն երբեմն 'ի հաւաստեաց և գաղափարք գոյից, բայց առաւել անմարմին ծանօթութիւնք իմանալի և բարոյական էակաց : Նոյն իսկ հանգամանք ստանալոյ նոցա, բաւական ցոյցք են յոլովիցն թերի գոլոյ 'ի հաւաստեաց : Լսէ մանուկն, զի զմարմին փայլուն և դեղին՝ ոսկի անուանեն. զառաջինն ոչինչ աւելի իմանայ ընդ ձայնիւդ. ժամանակաւ թերեւ հասանէ և այլոց յատկութեանցն. այլ մինչև ոչինչ իմանայ ոսկի քան զմարմին փայլուն և դեղին, զիարդ կարասցէ խորհել և խօսել անսխալ 'ի վերայ նորա : Նոյն բանք են և զանանձնաւոր ծանօթութեանց բարոյական էակաց, և առաւել : Տեսանէ տղայն զի գաղանաբար վրէժ առնու գր զանարգանացն, և ազնիւ և գովեստ յընկերացն լսէ. տեսանէ և զայլ ոմն անոխակաւ և անքինահան համբերեալ թշնամանաց, և իբրեկնատ և անարի վասասիրտ այսն և ծանակ էլ դեաւ. և առեալ յօգաւորէ 'ի միտս իւր զպատիւ ընդ ոգւոյ վրէժխնդրութեան, և զանարգանս ընդ անյիշաչար հեզութե : Լսէ խորագէտ կարդացեալ զբազմահար ճարտարամիտն 'ի խորամանգել, սերձ և փառացի զօցտողն և զվատնիչ արարոց, սրտեայ և իրահամարձակ գգիմագրաւեալն խենթաբար և խիզախ յամենայն վտանգս, փլիթ անյարլը և քնած զգգուշաւորն 'ի յանգրգնութենէ : Այսու իմաստիւք զոր գատատտան ունիցի առնել յաղագս ճշմարիտ պատուոյ և անարդութեան, խորագիտութեան, առատութեան, քաջութեան և երկիւղի : Իշև սակայն՝ բազումք 'ի բարոյական ծանօթութեանց այսու ոճով ստեղծանին 'ի տիս մանկութեան, և անմեկին միանառ բազումս զամենայն աւուրս կենաց իւրեանց : Յայտ ուրեմն է թէ յառաջ քան զգոյից ինչ գատաստան առնել՝ քանի կարեոր է հոգ տանել հաւաստի և անվրէպ գաղափարաց, և յառաջ քան զխօսել ինչ զբարոյական էակաց՝ ուղղութեան ծանօթութեանցն. քննելով զնորհուն արանց սահմանս

'ի վերայ բառիցն, և զգաղափարսն ընդ նոսին՝ 'ի նոցանէ կապեալս :

Երկրորդ պատճառ ոչ ուղիղ վարելոյ բանիւ՝ է զեղծանել ընդհանուր և իմանալի օրինօք և սկզբամբք: Այր իւրաքանչիւր իմանայ ինքեան առածս և վճիռս հանրականս, և զմասնաւոր գաղտունսն ըստ նոցին ուղղէ: Երրեակ են այս օրէնք, ասէ Քոնտիլետք. ընդհանուր առածք յամենայնի անվրէպ ճշմարիտք, առածք ուրեք յամենայնի անվրէպ ճշմարիտք, առածք ուրեք ճշմարիտք՝ այլ առ ամենայն 'ի գործ արկեալք, և համեմատութիւնք ինչ տարտամք երեւութացեալք յիրս իրս 'ի սպառ այլարունս: Յառաջին կարգէ են առածքն, Բոլորն մեծ է քան զմասն, Չմարթի իմիք լինել և չլինել միազամայն, և այլք. որ թէպէտ 'ի մոլորութիւն ոչ տանին, բայց ոչինչ օգտեն 'ի հմտութիւնս մասնաւորաց, զի նոքա 'ի սոցանէ բղխեն մանաւանդ: Յերկրորդ դասէն է օրինակ իմն կարգեսեանցն օրէնք, թէ զամենայն որ 'ի պայծառ և 'ի յստակ գաղափարի իրիք բովանդակի, մարթ է հաստատել զնմանէ. զորոյ զթիւրութիւնն տեսաք յառաջագոյն յերես 113: Յերրորդ կարգի այն է, զի զներգործութեանց հոգւոյ մարմնապէս խորհին բազումք, որպէս եթէ հոգի և մարմին ոչ ինչ ընդհատք էին: Ապա մինչև զընդհանուր օրէնսն 'ի վերայ մասնաւորի 'ի գործ առեալ, յառաջագոյն քննեսցի հաւաստեալ, եթէ արգեամբք պատշաճիցի նմա. և եթէ ոչ, այլով օրինօք ուղղեսցի դատաստանն:

Երրորդ պատճառ՝ հապճեպ շտապ գատելոյ: Բնականոր կարճմտութիւն և անսիրելութիւն վաստակոց՝ որ պահանջին 'ի խնամոտ քննութիւն իրացն, նկատել ըստ ամենայն զննելի մասանց, համեմատել ընդ սկիզբն նոցին, և կշռագատել զհետեւութիւնսն, պատճառք լինին մեզ բազում անգամ ըստ աչս և ըստ առաջին կերպարանացն դատաստան առնել. և զի բազումք 'ի սոցանէ պատրանք են, սխալէ և գատումն:

Չորրորդ պատճառ՝ պաշարմունք մասց և ախտք: Ուր իշխեն ախտք, ասէր Պղատոն, դե-

րի է բռնն . և Պլուտարքոս իմաստու թեամբ առ-
կէ զնոսս 'ի գունաւոր ասպակիս , որ զամենայն
ինչ ըստ իւրեանց երանգոցն ցուցանեն : Ազէ
հայեաց գամ մի յերկուս բանակսիւ մարտու
ցեալս . իւրաքանչիւր յիւր կողմն կարծէ զիրաւն ,
վիճի և անհնարին համարի թէ ոչ ակն յանդիման
տեսանիցեն ամենեքեան զիրաւունս իւր . սա
կայն բազում այն է , զի կողմանքն երկուքին հա-
սարակ սխալեն . վասն զի իւրաքանչիւր ըստ ազ
գեցութեան ախտիցն այնպէս նկատէ զիրան :
Պատկերք զոր ճարտարեն ոմանք 'ի խաղ , աստի
դէմք մարգոյ , անտի կերպարանք կապկի , ժա-
նիք առիւծու կամ արջոյ խալամ , եթէ ընդ մի
կոյս հայեսցի ոք 'ի նոսս և ասասցէ թէ մարգ
է , և միւսն ընդ այլ կողմն՝ և ասասցէ թէ արջ
է , այր իւրաքանչիւր զիւրն իրաւացուսցէ , և
ղարմանք թուիցին՝ թէ այլ ոք այլ ինչ ազգ գա-
տիցի . կագեսցին , զրպարտ արտոցեն զմիմեանս
խենթ և խելառ , կոյր և մոլի , դժմիտ , պանդոյր
և ախմար , և երկուքեան անիրաւ գտցին . զի զայն
պատկեր չիք ասել ճշմարտութեամբ ոչ մարգ և
ոչ արջ , այլ ստեղծուած ինչ խառնակ և տնտի-
պար ըստ քիմն :

Բազմապատիկ շլացուցանեն զմեզ տխտք . մերթ
զօջաքաղութիւն և անձնահաճ կամք ճշմարիտ
կարծեցուցանէ որ ինչ յօգուտ մեր է . մերթ ամ-
բարհաւաճութիւն և զանձն առ գիտունս ունել
անգէն գատաստան 'ի վերայ տայ անել անքննա-
բար . է զի ատելութիւն և գրդուութիւն ընդ այլս ,
հեռ և մախանք և արհամարհութիւն , զամենայն
ինչ զնոցա ծուռ և խօլ և անշնորհ ցուցանէ :
Արժան էր առ այս ընթեռնուլ զճոխագոյն բանս
մատենագրի Արուեստին խորհելոյ որ 'ի քսան
գլուխ երրորդի մասին :

Որ զախտից ասացաւ , և ամենայն մտահաճու-
թեանց 'ի դէպ ելանէ : Հառաջագոյն 'ի վեր անգր
ցուցեալ է , զի կողմնածութիւն և աչառանք բա-
զում անգամ արգելուն զմեզ 'ի բանիւ վարելոյ ,
խափան լինելով անակնառու քննութեան փաս-
տից երկուքանչիւր կողման . բայց թէ բանիւ վա-

րելոյ ոչ ինչ արգել լինիցին, սակայն 'ի բարուքն վարելոյ գոնէ արկանեն և ստերիւրեն: Ար պաշարեալ մտօք 'ի քննութիւն մտաջի իրաց, զօրաւոր թուին նմա իւրում մտացն հաճոյականքն, և հակառակքն քան զտկարսն տկարագոյն 40: Ապա հարկ է յոյժ 'ի դատենն ինչ՝ յամենայն ախտից և 'ի կանխակալոյ սովորութեանց մերկանալ ըստ կարի և 'ի բաց թօթափել. որում օգտի ինչ յոյս կամ ցանկութիւն է յայսմ քան յայնմ կողման գտանելոյ զճշմարտութիւն, անգ կարծէ գտանել՝ ուր կամի, թէպէտ և նա 'ի միւսում կողմանն իցէ:

Հինգերորդ պատճառ երևակայութիւն: Մտութիւնք զանմարմնոց, զԱստուծոյ ասեմ և զոգուոց և որ նոցին սակի, սկիզբն անտի առին առաւել, ըստ սրբոյն Օգոստինոսի, զի զոր իմանալ միայն վայել էր՝ կամեցան մարգիկ և մտօքն նկարել. վասն որոյ եգին նոցա մարմնաւոր կերպարանս և հանգամանս իբրև զմարմնոց: Գոյացական և իմացական տեսակք, դաղտնի որակք Ճեմականաց և այլ բիւր այսպիսի անուրջք և երազք, նոյնպէս անտի եկին յառաջ, զի յանգոյից կամեցան յերևոյթ ածել մտաց՝ էութիւնս և բնութիւնս, և զանմարմին տեսական մարմնակերպ զգեցուցանել:

Վեցերորդ պատճառ՝ զեզծումն օրինակաց: 'ի տագնապել ուրուք խելամոռա լինել անօր ինչ և խորին իրաց, որոնէ այլ ինչ ընտանի և նման նմա, և ըստ այնմ դատի զնա: Սակայն գուն ուրեք երկու ինչ ամենեկին նման միմեանց գտանին, մանաւանդ յայլասեռսն. և հազիւ ոք 'ի միոյ 'ի միւսն գուշակութիւնս բերէ, թէ չմոլորիցի կամ՝ գէթ չգիցէ 41: Վասն որոյ թէպէտ և 'ի գէպ է օրինակաւ վարել 'ի դժուարինսն 'ի լուսաւորել զմիտս, զգուշալի է չգնել յօրինակսն ապացուցական զօրութիւն, որ չիք 'ի նոսա. առտկ իսկ է առ մեզ, Օրինակ ոչ է փաստ:

Եթմերորդ պատճառ՝ պիտակութիւն նշանակաց և նմանաբերութեանց: Աստի գոյացան գրեթէ ամենայն մոլորութիւնք և բարբալք ախ.

տարմոյաց և ոսկեխոյզ տարրալուծից: Աստեղատուն մի է յերկինս, զոր ոմանց հաճոյ թուեցաւ կշիռ անուանել. որ թէ կշռոյ նմանի, ապա ոչ ինչ ընդհատ և հողմագացից, ըստ նրբաբանելոյ մատենագրի Արուեստին խորհելոյ. իսկ արդ կշիռն նշանակէ արդարութեան, ուրեմն՝ ՚ի վերայ բերէին ժամաբաշխ ախտարմոյք, որ ընդ նովին տանուտերամբն ծնանիցի, արդար լինիցի: Արէս, որ է Հրատ, պատերազմաց է աստուած. ապա որ ծնանիցի ոք ընդ Արիսին հոյեցուածով մտարիկ եղիցի, և այլ ինչ ևս: Գտաւ, յաւելու նոյն այր, և որ երազեաց ոք թէ սրածութիւն զրուանեան ախտ է. և զհետ եբեր, թէ որ զցաւն զայն ջերանի, բուժի՝ եթէ զուլամբն կախիցի կռտոր մի կապար՝ յոսկեխոյզ բնալուծացն Չրուան կարգացեալ, յորում քանգակեալ իցէ յաւուր շաբաթու Չրուանայ նուիրելոյ ՚ի նախնեաց՝ ձեն որով աստեղաբաշխք նշանագրել սովոր են զայն մոլորակ: Վախնի ուլունք յուռ թողաց, կղարթք, բժժանք, գրիճք և հմայեակք և փաթեթք աղապատանաց, և այլք յոլովք ՚ի խորական սնապաշտ նշանակաց՝ գիւտք են սուտանուն և վրիպարհեստ նշանագիտութեան 42:

Ալթերորդ պատճառ՝ մոլութիւն ինքնօրէն յօրինուածոց կարգի վարդապետութեան: Ար առանց բաւական գիտողութեանց նոր իմն ոճ իրաց յօրինել փութայ, յիրաւի թէ յանիրաւի զամենայն ինչ ՚ի նոյն հնարի ընդ քարշ տանել: Այն նորանոր կարգածք բնագիտութեան, բնազանցութեան, բարոյականին, քաղաքականին և տնտեսականին, որ ընդ ժամանակս ժամանակս յաջորդեցան իրերաց, և զարգիս բազմաց ՚ի նոցանէ հազիւ յիշատակ ինչ թէ ուրեք երեւիցի, ցոյցք են բազմօգիմի մոլորութեանց, յոր զառանցուցանէ անկարգ սէր ինքնօրէն կարգածոց:

Գ Ի Ր Վ Ի Ե Ր Կ Ի Ր Ո Ր Գ

Օ Ր Ե Ն Ք

ԱՌԱՋԱՐԿԵԼՈՅ ԵՒ ՑՈՒՑԱՆԵԼՈՅ
ՋՃՇՄԱՐՏՈՒԹԻՒՆ .

Ն Ա Խ Ա Շ Ա Ի Ի Ղ

Օր օրինակ 'ի պէսպէս յօգաւորելոյ դա-
ղափարաց և ծանօթութեանց գոյանան գառ-
մունք, և 'ի սոցին զուգաւորութենէ կազմին խոր-
հուրդք մտաց 'ի գիւտ ճշմարտութեան, նոյն-
պէս 'ի զանազան յարագրելոյ բառից՝ որովք սո-
վոր եմք նշանակել զծանօթղութիւնսն և զգաղա-
փարս, յօգանան բանք յայտարարք դատմանց, և
'ի սոցուն խառնութենէ հիւսին ապացոյցք՝ խոր-
հըրդոցն վերբերիչք, որով զճշմարտութիւնսն զոր
գտաք՝ յայտնաբանեմք այլոց և ցուցանեմք : Արդ-
քանզի զորէնս առաջարկութեան և ցուցի ճրշ-
մարտութեան կայ մեզ աստանօր աւանդել, ինք-
նին իրացն կարգ պահանջէ ճառել նախ զբառից,
ապա զբանից, և յետոյ ուրեմն որ յապացոյցան
հանգամանք յուղիղ ցուցակութիւն ճշմարտու-
թեան :

Այլ զի յաճախ պատահէ առ բանիւ չվարե-
լոյ կամ խառնավար լինելոյ 'ի մոլորութիւն գլու-
րել, թիւր գատել և խորհել, և ապա գուն գոր-
ծել պատիր ցուցիւք 'ի թիկունս իջանել թիւ-
րոցն, որ 'ի բազումս կրի բազում անգամ ոչ առ 'ի
զայլս խաբելոյ, քան թէ 'ի խաբէութենէ մտաց

իսկ իւրեանց, ապա կարևոր է տեսանել մանր զերեւելի պատճառս ունայնութեան և ստութեան ապացուցից, անձանց 'ի խրատ զգուշութեան, զի մի յանկարծ 'ի նոյնս սահեալք՝ զխաբերայի և զագիտի կարծիս առնուցումք յանձն, և այլոց յամօթ և 'ի յանգիմանութիւն գաւանացն զմեզ ըմբռնելոյ և 'ի մոլորութիւն ձգելոյ :

Եւ յորժամ զճշմարտութեան խնդրոց վէճք և պայքարք անկանխցին, հարկ է գիտել զհանգամանս իրացն 'ի յայտ յանգիմանութիւն ճշմարտութեան. տեսանեմք իսկ զօր հանապազ զի 'ի չգոյէ ուղիղ կարգի, գիպաւոր և անսխալ օրինաց, բազում վիճմունք երթան յանգին յազմկայոյլ զբաջան աղաղակ 'ի պէտս ում. և փոխանակ 'ի լոյս զճշմարտութիւնն հանելոյ, և Կս 'ի խոր թաղեալ հետախազազ կորուսանեն :

Եւ զի 'ի յստակ տեսաւորութիւն ճշմարտութեան կարևոր է յոյժ հմուտ լինել ընարութեան պատշաճաւոր ոճոյ, և կրկին են առաւել 'ի կիրածեալք առ մատենագիրս, վերլուծականն ասացեալ և շարագրական, 'ի վերջէ ուրեմն տեսանել արժան է զիւրաքանչիւր նոցա զօրէնան և զընտրութիւն ըստ տեղւոյն :

ՊՐԸ Կ ԸՌԸ, ԶԻՆ

ԲԱՌԻՔ.

Օճանութութիւնք և գաղափարք որ 'ի պահեստի մտացս նիւթք են խորհրդոց, չմարթեմք յայտնի առնել եթէ ոչ նախ նշանաւ իւրք յերևանածիցեմք զաներևոյթս խորհրդոցն : Այս նշան կրկին է, է որ բնատուր և բնական, և է որ 'ի վարողէն ճարտարապետեալ և արուեստական :

Բնական նշանք են ամենայն շարժուածք և կերպարանաց ցոյցք, որ ինքնին սովոր են երևել 'ի զանազան հանգամանս և 'ի կիրս հոգւոյն, զոր օրինակ ճիչ և հառաչանք 'ի ցաւս, ծաղր և կաքաւ 'ի ցնծութեան, շառաքունանք առ ամօթոյ, գող և այլագունութիւն առ ահի զարհուրանաց : 'ի սոցանէ են որ և 'ի գեռածին մանկունս ինքնին երևին առժամայն, յաւէտ ևս ճչիւն առ ցաւս, և անբանից իսկ հասարակ են, մանաւանդ սարսափ, աղաղակ և կաքաւ :

Սակայն և այս նշանք յարուեստական փոխին, յորժամոչ ևս բռնի ըստ սոսկ շարժման բնութեան առնին, այլ խորհրդով և գիտութեամբ, որպէս յամենայն իսկ մանկունս լինել սովոր է. ճչեն նախ կամ լան առ ցաւոցն սաստկութենէ սափ պեալ, առանց ինչ յայտնել կամելոյ, նա և առանց իսկ գիտելոյ թէ բնաւ և հնար ինչ է նոցա յայտ առնել. իսկ ասպ տեսեալ թէ յօգնութիւն հասանեն այլք, ցաւքն և նշանք և հասեալ օգնականութիւնն սերտիւ կապին 'ի միտս նոցա. և 'ի դառնալ ցաւոցն՝ յուշ ածեալ զնպաստն զոր գտին նշանօքն, սկսանին կամակարուց 'ի գործ զայնս արկանել, զի յայտնի արուսցեն զցաւս իւրեանց և գիւրութեան հանդիպեսցին :

Գլխաւորք են յարուեստական նշանս շարժուածք և բարբառք. յառաջինսն է ինչ որուժ

կցորդ են և անբանք, երկրորդքն ամենեին անփականք մարդոյ. նա առանիկ տեսանեմք իսկ զանասունս, զի առ բունն ցանկութեանն յեղյեղուկս զձայնն արկեալ և 'ի քծինս ազդի ազգի շարժմամբք եկեալ, հնարին յայտ առնել զկամս սրտից իւրեանց, ողորմուկս արկանել և յաղերս ածել. այլ գեռ չերևեցաւ որ յանբանից առ 'ի խօսս բաւական: Մի որ ընդգէմ բերիցէ, թէ ահա խօսին պապկայք և ագռաւք, անծեղք և կաչաղակք, տարմք և հոլամուկք, սարիկք չև կեանելիք, այնու զի ուսանին բարբառս ինչ յօդել պապաջեւով իբրև անշունչ գործի ձայնատու. խօսել այն է տիրապէս, յորժամ խորհրդով որ 'ի կիր զձայնն առնուցու՝ յայտնել նորօք զմիտան. զոր յայտ է թէ յիշատակեալ թռչունքօ ոչ առնեն, զի ոչ ինչ իմաստք են նոցա 'ի ձայնն:

Եւ արդ քանզի բարբառ առանձինն շնորհ է մարդոյ, և առաջին գործի 'ի յայտնութիւն և 'ի ցոյց ճշմարտութեան, զի առ տեսցուք քանիպատիկ իցեն, և ոչք ոմանք կարևորագոյնք 'ի յայտնել զիմաստս մտաց, զինչ զանազանութիւն նոցա 'ի Հակաճառից, զիարդ և յինչ պէտս է վարել զնոսա, և յորոց պիտակութեանց զգուշանալ:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա Ռ Ա Ձ Ի Ն

ԱԶԳԲ ԲԱՌԻՑ, ԵՒ ԿԱՐԵՒՈՐԱԳՈՅՆՔՆ
'Ի ՅԱՅՏՆԵԼ ԶԻՄԱՍՏՍ ՄՏԱՑ .

Ութ ազգ բառից 'ի համար արկեալ են 'ի քեր գողացն. անունն, գերանունն, բայ, բայանունն, նախդիր, մակբայ, շաղկապ և ձայնարկութիւն. զորս սովորեցին նորա մասունս կոչել բանի կամ խօսից, զի 'ի սոցանէ իբրև 'ի մասանց յօդանայ բանն 4³: Անունն բաժանի ըստ նոցա 'ի գոյական և ածական. առաջինն իրս յայտ առնէ, որ պէս ծաղիկ, պտուղ. երկրորդն որոշմունս կամ հանգամանս որպիսութեան իրաց, որպէս այս,

այն, բարի, չար : Դերանուն են ձայնքս սա, դա, նա, ինքն, և մոյնպիսիք որ վարին փոխանակ յայտնի անուանց առ 'ի չկրկնելոյ զնոսա : Բայի գործ է հաստատել թէ այս նիշ որպիսութիւն է յայս նիշ իրի, զոր օրինակ Հոգին խորհի կամ է խոհուն : Բայանուանք ածականք են 'ի բայից առեալք և երկոցունցն հաղորդք, որպէս կեցող, կեցեալ : Նախդիր են մասնիկք որ գնին 'ի սկիզբն անուանց իրաց 'ի ցուցանել զհամեմատութիւնս նոցա ըստ շարժման, դադարման, զուգութեան, և որ 'ի նոյնս պատշաճին, որպիսի ինչ Գնալ 'ի վան, կալ առ երասխաւ, կենցաղել ընդ ընտիր բարեկամս : Մակբայք են 'ի ցուցանել զզանազան առմունս կամ կերպարանս բայից, զոր օրինակ Լինել աստ կամ անդ, կեալ բարւոք կամ չարւոք : Շաղկապք, որպիսի՝ և, այլ, զի, թէպէտ, իսկ, և այլ սոցին նմանք, նպաստեն 'ի կապել զբան ընդ բանի կամ զի մասսաւ բանից ընդ միմեանս : Չայնարկութիւն են ճիշդք որ գան 'ի խօսս 'ի ցոյց այլ և այլ կրկն և ախորժակաց հոգւոյ, ըստ որում, սհ, այ, էհ :

'ի մասանց աստի բանին անուն և բայ կարեւորագոյնք են 'ի յայանութիւն իմաստից մտաց . վասն զի, որպէս յառաջին գիրսն ասացաք, ի մասսոք մտաց կամ գաւաճանք՝ են հաստատութիւն և ժխտումն նմանութեան երկուց ծանօթութեանց կամ գաղափարաց : Իսկ 'ի գաղափարաց աստի և ծանօթութեանց սովորաբար մին 'ի մէջ բերէ իր ինչ բնական կամ բարոյական, և միւսն հանդամանս ինչ որ հաստատի զնմանէ կամ ժխտի . զոր օրինակ Դրովն է աղտաղտուկ . Երկիր չէ անշարժ . Գովելի է բարերարութիւն . Անշահ է գատարկութիւն : Իսկ արդ իրք բնականք՝ իբրուծով և երկիր, և բարոյականք՝ որպէս գատարկութիւն և բարերարութիւն, սովորաբար գոյական անուամբք յայտնին, և հանգամանքն ածականօք, ըստ որում աղտաղտուկ, անշարժ, գովելի, անշահ . ապա 'ի յայտնութիւն գաւաճանց պահանջին գոյական անուանք 'ի ցոյց իրացն որ են թակայքն են դատմանց, ածականք 'ի ցոյց հան-

գամանացն հաստատելոց կամ ժխտելոց, և երրորդ՝ նշան ինչ 'ի ցոյց հաստատութեան՝ որպէսի է էական բայն, կամ ժխտման՝ որպիսի է նոյն բայ կից ընդ ուր:

Եւ զի բան է յայտարարութիւն զանազան գաւմանց իրաց, ապա կարևորագոյն մասունք բանի են դոյական անուանք և ածականք, հանգերձ կրկին նշանօքն՝ հաստատութեան և ժխտելոյ. և չէ ինչ դժուարին ցուցանել թէ ամենայն լեզու նօքօք և եթ բաւական է յայտնել զամենայն իմաստ:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ

ԳԻՍԳԻՍ ԲԱԺԱՆԾՈՒՆՔ ԲԱՌԻՑ ԸՍՏ
ՀԱԿԱՃԱՌԻՑ .

Նախաճառք, ըստ իւրեանց աղխատորոյչ լեզունին, զամենայն բառս սովորեցին էպէրս կոչել, իբրու զի գործ է նոցա սահմանել և որոշել զծանօթութիւնսն և զգաղափարս:

Արդ օ, 'ի բառից կէսք ասին իսկ և յատուկ, որ զոմն մի առաձինն նշանակեն, որպէս Տիրան. և կէսք առասական, հասարակ և ընդհանուր, որ եթէ զտեսակն ցուցանիցեն՝ տեսակարար կոչին, որպէս մարդ, իսկ թէ զսեռն՝ սեռական, զոր օրինակ կենդանի:

Բ. Թանձրացեալ և վերացական, որ ցուցանեն գաղափարս և ծանօթութիւնս անձնաւորս, որպէս սպիտակ, սեաւ, բարի, չար. և չանձնաւորս՝ որպէս սպիտակութիւն, սևութիւն, բարութիւն, չարութիւն:

Գ. Բնական և բնազանցական, որ հաւաստի գոյակս նշանակեն, որպէս ջուր, հուր, ծաղիկ, պտուղ. և էակս սոսկ մտաւորս և բարոյականս, որպէս գիտութիւն, ագիտութիւն, լաւութիւն, չարութիւն:

Դ. Էական և չէական կամ իսկական և պակասական, որ զէութիւն և զանէութիւն կամ

զպակասուծիւն իրացն յայտ առնեն, ըստ որում ըստ և խաւար, արգասաւորուծիւն և անարգա- սաւորուծիւն :

Է. Պարզ և ջոկագիր կամ բարգ, որ միով ձայ- նիւ ասեն զգաղափարն, զոր օրինակ ապակի, քար, և բաղձօք, որպէս՝ մարմին թափանցիկ, մարմին անթափանց և դիմահար :

Ը. Բուն, հարազատ և փոխաբերական կամ այլաբանական, որ ըստ բուն և յատուկ մտացն ասին, որպէս շարժումն և հանգիստ մարմնոյ, և յայլաբանական միտս՝ իբրև շարժումն և հան- գիստ հոգւոյ :

Թ. Միանշանակ և հոմանուն կամ համանուն, որ մի ինչ միայն նշանակեն, իբրու վագր և ինծ, և բազումս համանունակի՝ բազմանշանակ գորով, որպէս ցուլ և խոյ, որ նշանակեն երկուս ազգս կենդանեաց և երկու կենդակս աստեղատանց կեն- գանաբերին. այսպիսի են և ամենայն բառք որոց կրկին են միտք՝ հարազատ և այլաբանական :

Ճ. Պայծառ և աղօտ, որ առաջի առնեն սայ- ծառ և աղօտ գաղափարս, և որ յայտնապէս կամ ընդ աղօտ ցուցանեն զայնս : Սակայն բազում բա- ռից յայտնուծիւն և մթուծիւն ըստ մեզ է քան թէ ըստ ինքեանց. իմաստասիրական ձայնքն, քեր- գողականք, արուեստագիտականք և այլք՝ յայտ- նի են որոց հմուտ են իրացն, և անաեղեկացն մթինք :

Դ. Որոշ, ճշգրիտ, ճիշդ, որոց նշանակուծիւն անփոփոխ կապեալ է ՚ի մի ինչ որոշեալ, զոր օ- րինակ բոլորակ, քառակուսի, եռանկիւն, և գրե- թէ ամենայն չափաբերական բառքն. իսկ երկդի- մի, տարտամ, անորոշ, որոց նշանակուծիւն ոչ է սահմանեալ և ճշգրտեալ ըստ բաւականին, այլ անխտիր են յայլ և այլ միտս, ամփոփելով և ընդարձակելով. որպիսի է նոյն ինքն ձայնն գա- ղափար առ յորովս ՚ի բնազանցախօսաց, զի մերթ զյատուկ գաղափարսն նշանակէ, մերթ զճանօ- թուծիւնսն, բազում ուրեք և զզգացմունս ան- գամ և զիմացուածս : Տես զճանօթուծիւնն ց և 13 : Այնպիսի են առ բազումս և ձայնքս առա-

քինութիւն, իրաւունք, ազատութիւն, արու-
թիւն, քաջութիւն, պատիւ, և բնաւ իսկ գրե-
թէ ամենայն բառք իմանալի և բարոյական էա-
կաց, որոց ծանօթութիւնք առ սակաւս են ճըշ-
գրիտ և ճիշդ, և սակաւք են որ անփոփոխ միշտ
պահիցեն զծանօթութիւնսն ընդ ձայնիցն :

Ժ. Աննշան, որ և ոչ մի հաւաստի և ճշմարիտ
գաղափար կամ ծանօթութիւն յայտ առնեն, որ-
պիսի էին առ գայրոցականսն գոյացական տեսակք,
մտաւորական տեսակք, ընդհանուր բնութիւնք,
և այլ ինչ բազում այսպիսի ձայնք անիմաստք :

ԺԹ. Փազանուն կամ նոյնանիշ որ 'ի նոյն միտս
վարին, որպէս ծառ և տունկ, վէմ և քար. սա-
կայն յամենայն լեզուս սակաւ են ամենեւին նոյնա-
նիշք. զի գոգ ամենայն բառք առանձին իմն զը-
րուութիւն ունին 'ի միտսն, որով որոշին 'ի մի-
մեանց. ուղիղ իսկ ասասցէ ոք՝ տունկ ցորենոյ,
այլ ոչ ծառ ցորենոյ. և քար պատուական կոչես-
ցէ՞ զգոհար ակն կամ զյակինթ, այլ ոչ երբէք
վէմ պատուական. յորմէ յայտ եղև, թէ տունկ
և քար սեռականագոյն են քան զծառ և զվէմ,
թէպէտ և ոչ սակաւ 'ի նոյն միտս վարիցին 44 :

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Ր Ր Ո Ր Դ

ՊԵՏՔ ԵՒ ՊԻՏԱԿ ՈՒԹԻՒՆ ԲԱՌԻՑ.

Որ խօսին՝ ապաքէն կամի իմանալի լինել, այս
է՝ ազգեւ յայլս զծանօթութիւնս և զգաղափարս
իրացն, զորոց խօսի. ապա զգուշալի է յամենայն
ազօտ, երկդիմի, տարտամ և աննշան բառից. զի
զո՞ր գաղափար կամ ծանօթութիւն ազգիցեն
մթին և աննշտն ձայնք, կամ զո՞ր յտտակ և ճիշդ
գաղափար և ծանօթութիւն՝ երկդիմիքն և տար-
տամք: Այլ քանզի բազմաց 'ի գոցանէ պիտա-
կութեան պատճառք այն են, զի մեք գլխովին
օտար եմք 'ի հաւաստի և յանվրէպ գաղափա-
րաց, կամ անհմուտ բուն և յատուկ մտաց բա-

ուիցն, ապա նախ քան զամենայն անվրէպ և հաւասարի գազափարաց փոյթ պարտ է ունել, և գիտութեան հարազատ մտաց ձայնիցն. և յորժամ ոչ ըստ արժանի տեղեակ իցեմք իրին կամ բառին, հրաժեշտ 'ի խօսից տալ, քան անկարգ և անհեգեգ ճամարտակել ըստ քիմս :

Բ. Բառք որոց 'ի հասարակաց պէտս սահմանեալ և հաստատուն է նշանակութիւն, 'ի նոյն միտս պարտ է առնուլ զնոսա. զի չեմք իշխան փոփոխել զառումն ձայնից, և զհաց գինի ասել և զգինի հաց : Իսկ որոց 'ի հասարակաց սովորութենէ չիք աներկբայ և յայտնի զօրութիւն, այլ ոմն յայտ միտս տանի և ոմն յայն, և 'ի նմին միտս՝ են որ լայնեն և են որ նրբեն, որպէս առնի 'ի բազում ձայնս իմացական և բարոյական էակաց, այնպիսիքն սահմանեացին յառաջագոյն կամ 'ի վարելն անդ, զի յայտնի կացցէ ամենեցուն թէ յոր միտս ճշգրեմք, և անմոռաց 'ի նոյն միտս հաստատուն պահեսցին ընդ բովանդակ ճառն, որչափ և երկար իցէ, և թէ մատեան և ստուարակարկատ կամ բազմահատոր :

Գ. Այդ հարկ առաւել, է յորժամ պիտոյ լիցի ճարտարել նոր բառս 'ի նշան նորոյ գազափարի, կամ 'ի գործ ածել ձայնս անծանօթս լեւ լեացն : Եթէ այսպէս և եթէ այն, ամենեցուն յայտ է թէ որում կամք են հասկացուցանել զմիաս իւր, հարկ անհրաժեշտ է բացայայտել ճշգրտիւ զձայնան : Այլ յառաջնում պայմանին, մինչև ստեղծեալ զնոր ձայնն՝ տեսանել արժան է, թէ գուցէ՞ արդեօք 'ի լեզուի անդ բառ կշիռ մերոյ գազափարին. զի ստէպ լինի առ անհմտութեան իրաց կամ լեզուի՝ նոր կարծել բազում գազափարս հինաւորց, կամ նորաձայնս մուծանել յանհնարին ծանրութիւն լեզուին և ունկնդրին, փոխանակ զի 'ի նոյն միտս քաջագիպադոյնք վաղուց առ ձեռն են ⁴⁵ : Զերկրորդ պայմանին զգուշալի է յօտար և յանծանօթ ձայնից, երբ տեղին չպահանջէ յայտնապէս. զի մերկ գրել խով յանդուգն իմաստակութիւն է յոյն և տաճիկ և լատին խառնել 'ի բանս, ուր 'ի հայրումս

ոչ պակասեն հաւասարազօր ձայնք . կամ վեր 'ի վայր յածաչու խոնջմամբ յուզախնդիր լինել 'ի բառարանսն թափ առեալ թարթափեալ զհետ խրթնի և բորբոսեալ և ժանգահար բառից , մինչ գեռ յստակքն և սովորականք և վայելուչք անգէն առ կռան կայցեն :

Դ . Յայլարանեալ բառս և յամենայն իսկ ճարտարխօսականս բազում զգուշութիւն պիտի , մանաւանդ յիմաստասիրական բանի . զի բաց յորոց ընտելքն են և անվանեզ 'ի մոլորութենէ , որպէս հանգիստ հոգւոյ , ամբոխումն մտաց , յոյզք խորհրդոց , աժխոյժք մտաց , հուր և եռանդն բարկութեան , և սոցին նմանք , սյլքն՝ որպէս տեսաք՝ բազում ուրեք չեն աներկեան :

Բովանդակ ասել , մի երբէք մտասցի թէ կամք խօսողին այն պարտի լինել , զի ամենայն փութով և յստակութեամբ և ճշգրտութեամբ իմացուցէ ըստ կարի զմիտսն . ուստի և յամենայն ժամ ինգրելի են և վարելի 'ի գոյն պէտս յարմարագոյնք և քաջարէպք 'ի բառից , մանաւանդ առ իմաստասէրսն : Եւ ո՞ր ամօթ ոչ իցէ առն իմաստասիրի , որ չցիտիցէ կամ չկամիցի ըստ կարգի թարգմանել զմիտս իւր : և թանգարք և խոհակերք , գերձիկք , գործաւորք և ամենայն ձեռահմուտ արուեստագէտք , ասէ Լոք , հասկանան ամենեքեան զմիտս իրերաց , առնեն և կապարեն զգործս իւրեանց . միայն իմաստասէրք և բանակուիւք ոչ գիտացեն երբէք լսել միմեանց և 'ի գլուխ հանել զիւրեանցն : Գանգատ ծանր . այլ եղովկ զի առ ոմանս յոյժ է արգարացի :

ՊՐԸՆԿ ԵՐԿՐՈՐԴ

Բ Ա Ն .

Պատուճն մտաց բառիւք յայտնեալ՝ կոչի բան 46, ասացուած, իմաստ, առած, որ է հիւս բառից յորում հաստատի կամ ժխտի յարմարութիւն հանգամանայ կամ յատկութեան իրիք ընդ այլում իմիք . որպէս, Աստուած է յաւիտենական, Աստուած ոչ է մահկանացու: 'ի բանից աստի առաջինն ասի հաստատական, յանձնառական, գաւանական, հաւանողական. իսկ երկրորդն ժխտական կամ ժխտողական, հրաժարական, ուրացական:

Երեք մասունք որոշին 'ի բանս . բառն յայտնիչ իրին զորմէ բանն է, և ասի ենթակայ, նիւթ բանի . բառն յայտարար հանգամանացն կամ յատկութեան զոր ածեմք զենթակայիւն կամ 'ի բաց տանիւք 'ի նմանէ. և կոչի մակդիր, առասուրթիւն, և ըստ յունին՝ ստորոգեալ, ստորոգելի 47. և երրորդ նշանն հաստատութեան կամ ուրացութեան, յոր պէտս վարի էլ բայն, որ եթէ միայն իցէ, հաստատութիւն յայտնէ. իսկ եթէ ընդ ու ժխտուճն: Ըստ այսմ յառաջնում բանին՝ աստուած է ենթակայ, յափփէնական՝ մակդիր և առասուրթիւն, է հաստատութեան նշան:

Ենթակայն և մակդիրն կոչին 'ի հակաճառից երկու ծայրք կամ եզերք բանին. զի սովորաբար մին 'ի սկիզբն գնի, միւսն 'ի վերջն. փոքրագոյն ծայր ասի ենթակայն, զի սակաւ է ընդարձակութիւն նորա, և մեծագոյն մակդիրն, զի նորայն բազում է: Լաւ ևս կոչեսցէ որ զգոտս հայերէն՝ մասունս և գլուխս բանի:

Սովորաբար ենթակայն դոյականաւ կամ համազօր բառիւ յայտնի, իսկ մակդիրն՝ ածականաւ. զոր օրինակ Բարեբարութիւնն կամ բա-

բարերարեւն է գովելի: Բայց է ուրեք զի մակ գիրն գոյական թուի. որպէս Բարերարութիւնն է առաքինութիւն. սակայն գիտելի լիցի, զի աստանօր մակգիրն առաքինութիւն՝ զածականի զօրութիւն բերէ, իրրու ասել Բարերարութիւնն է ինչ յայնցանէ որ առաքինութիւնն կոչին, է մի 'ի լաւութեանց, առաքինական ինչ:

Բազում բանք 'ի միոյ անուանէ և 'ի բայէ ձեանան, և պակաս թուի մակգիրն, բայց բովանդակեալ կայ 'ի բային. որպէս յասելն Աստուած գոյ, գոյ՝ իմանի է գոյող, գոյակ. ուստի և ամենայն բայ նոյն է ընդ Եւ բային և մակգրի ի միք. որպէս կեալ՝ ընդ կենդանի կամ կեցող ել, սիրել՝ ընդ սիրող ել. որպէս զի թէ ասեմք Աստուած է, այգ ևս է կատարեալ բան. զի աստ բայն է ոչ հաստատութիւն միայն ցուցանէ, այլ և էութիւն կամ գոյութիւն. և բանն հաւասար է այսմ Աստուած է էակ կամ գոյ:

Էւ բայ միայն երբեմն ամբողջ բան կատարէ, մանաւանդ յառաջին և յերկրորդ դէմս, յորս նոյն իսկ յանգումն բային յայտնի առնէ զենթակայն. գոմ, է ասել ես եմ գոյող: Սոյնպէս երեքին բայքն զոր իօսեցաւ երբեմն Աստուած, Եկի, Տեսի, Յաղթեցի, երիս այլ և այլ բանս յայտարարին:

Այլ զոր օրինակ բայ միայն բաւական է երբեմն 'ի լրումն բանի, նմին հակառակ երբեմն բազում բառք մի բան կատարեն, եթէ մի ենթակայ և մակգիր իցէ, իսկ այլ ձայնքն՝ հանգամանաց և կերպարանաց և եթ յաւելուած առնիցեն յենթակայն և 'ի մակգիրն. օրինակ իմն յասելն, Տեսիտոս կայսր հռովմայեցոց յետ վախճանին Վեսպրիանոսի հօր իւրոյ երկեամ մի առանձինն թագաւորեաց 'ի Հռովմ, քաղցրութեամբ իշխանութեանն զմարդկան յարգարելով բարեկենդանութիւն. այս ամենայն բառք առնեն մի բան, վասն միութեան ենթակային Տեսիտոս, և մակգրին նմա ընծայելոյ, այն ինքն է եղև թագաւորող կամ թագաւորեալ. իսկ այլն ամենայն ոչ ինչ այլ ցուցանէ, բայց զգանազան կերպարանս Տեսիտոսի, և

զհանգամոնս տեղւոյ , ժամանակի և օրինակի
Թագաւորելոյն :

Եւ բազում բանք ամփոփին 'ի մի . որպէս ա-
հա սոքա երկոքեան , Կիկերոն էր ճարտասան ,
Կիկերոն էր իմաստասէր , մի լինին յասելն՝ Կի-
կերոն էր ճարտասան և իմաստասէր :

Սակայն զազգս ազգս բանից՝ որ բարոքն կո-
չին և որ բազմամասն , որ գլխաւորքն և եկա-
մուտ , պայմանաւորք և պարզելիք , հաստատու-
կանք և ժխտականք , ընդհանուրք , մասնաւորք
և եզականք , ընդդիմակք և անդրադարձք , և որ
յայլ ևս մի ըստ միոջէ անուանս բաժանին յի-
մաստասիրաց , փոքր մի ճոխագոյն պարտ է մեզ
աւանդել , առ իմանալ զզօրութիւն նոցա և
զպէտս :

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ԲԱՐԴ ԵՒ ՊԱՐՁ ԲԱՆ , ԳԼԽԱՒՈՐ
ԵՒ ԵԿԱՄՈՒՑ .

Բարդ ասի բանն , եթէ մի 'ի մասանցն կամ
բայն բարդ իցէ , այսինքն 'ի բազում բառից յօ-
գեալ՝ որ այլ և այլ գաղափարս յայտ առնիցեն .
իսկ պարզ անուանի՝ որոյ պարզ են մասունք , և
իւրութանչիւր միոյ գաղափարի նշանակ : Յասելն
Աստուած է յաւիտենական , պարզ բան է . զի
քան զհարկաւոր բառս այլ ինչ չգտանի 'ի նմա .
իսկ յասելն , Աստուած գերագոյն արարիչ ամե-
նայն եղիւոց անեղ և ինքնագոյ է յամենայն յա-
ւիտենից , լինի բարդ բան . զի ենթակայն բաց
'ի գլխաւոր ծանօթութենէն Աստուծոյ , և յա-
րակից ունի զԳերագոյն արարիչ ամենայն եղե-
լոց . և մակդիրն բաց 'ի գլխաւոր ծանօթութենէ
գոյութեան՝ լծորդ ունի և զինքնեղն գոլ և յա-
մենայն յաւիտեանց :

Յորժամ ընդ ենթակային կամ ընդ մակդրին
կան այլ բառք յայանիչք յարակից գաղափարի

կամ ծանօթութեան, լինի միշտ բարդ բան. նոյն պէս եթէ և ընդ բային ինչ կայցէ. որպէս Աջ տուած է արդարեւ անժամանակ, կամ բնազանցա կան ստուգութեամբ, և առանց իրիք յերկուանաց, և հարկաւ է անժամանակ. ուր այս ամէնայն ձայնք ոչինչ տունեն, բայց ազգութիւն տալ հաստատութեանն :

Բազմօրինակ բարդ լինին մասուհիք բանիւ Ածականք, Այր իմաստուն անխռով է : Բայա նուամբք և դերբայիւք, Իկարոս անկեալ 'ի ծով կամ յանկանելն 'ի ծով հեղձաւ. Պոմպէոս 'ի պարտութիւն մատնեալ զՄիհրդատ՝ յազթանակաւ ել 'ի Ճեմելիս և ձաղեաց : Պէսպէս ածանցմամբք, հոլովովք և նախորք, որ զայլ և այլ անուանս ընդ միմեանս կապեն, Անօթք ոսկեղէնք և արծաթեղէնք կամ յոսկւոյ և յարծաթոյ. Իդք խնամով կամ անհոգութեամբ գործեալք. Կոյութիւն յայս ինչ տեղուոյ կամ յայս նիշ ժամանակի. Պատճառաւորութիւն յայամ կամ յայնմ իրէ : 'ի ձեռն եկամուտ բանից որ յարին և խառնին ընդ բուն գլխաւորսն յարաբերականաւն ուր կամ այլով զօգիւ. որպէս, Հեկտոր՝ որոյ սպանեալ էր զՊատրոկղ, սպանաւ ապա յԱքիլեայ. զոր և մարթ է ասել, Հեկտոր յետ սպանանելոյ զՊատրոկղ, իբրև սպան զՊատրոկղ, սպանեալ զՊատրոկղ, սպանաւ և ինքն յԱքիլեայ :

Սակայն գիտելի է նախ, զի զամենայն վերոյեղեալ օրինակս մարթ է ասել եկամուտ բան. վասն զի այր իմաստուն՝ է ասել այր որ իմաստուն է. Իկարոս անկեալ կամ յանկանելն 'ի ծով՝ նոյն է թէ ասիցի, Իկարոս որ անկաւ 'ի ծով. Պոմպէոս 'ի պարտութիւն մատնեալ զՄիհրդատ՝ է ասել Պոմպէոս որ յազթեաց Միհրդատայ. Անօթք ոսկեղէն կամ արծաթեղէն՝ նշանակեն անօթք որ յոսկւոյ են կամ յարծաթոյ :

Է. Բանք յորս այլ բայ է քան զէականն, առ հասարակ բարդ են 'ի բնէ. Ալեքսանդր յազթեաց պարսից, է ասել՝ Ալեքսանդր եղև յազթող կամ յազթական պարսից. ուր մակդիր է յաղթող կամ

յաղմախան, պարսից՝ լրումն մակգրին, իբրև 'ի մի գլուխ բովանդակելով ասել պարսկայազթ : Նոյն պէս՝ Պարսիկք յաղթեցան յԱլեքսանդրէ, և ասել՝ Պարսիկք եղեն յաղթեալք յԱլեքսանդրէ, ուր յԱլեքսանդրէ և լրումն մակգրին՝ յաղթեալք 48 :

Գ. Այս լրումն մակգրի՝ որ կոչի և լրումն բանի, բազում ուրեք անորիչ բայիւ կամ գերբայիւ և եկամուտ բանիւ յայտնի. որպէս Աստուած հրամայէ ներել կամ զիներեսցուք թըշնամեաց. ուր հրամանն Աստուծոյ յազագս ներելոյ թշնամեացն է, և զոյս նշանակէ բանն՝ Աստուած հրամայէ զներումն թշնամեաց :

Դ. Ին բառք որ թէպէտ ըստ ձայնին պարզ են, այլ բարդ ըստ մտացն. զի բաց 'ի յատուկ գաղափարէ իւրեանց՝ յարուցանեն 'ի միտս և այլ ինչ կից նմին. օրինակ իմն յասելն Ափրիկեցին, 'ի միա գոյ գաղափար Սկիպիոնի, յՕգոստոսն ասել՝ Ոկտաւիանոսին :

Այս ամենայն պիտանի է ոչ միայն յընտրութիւն բարդ և պարզ բանի, այլ և որ կարևորագոյն է՝ յորոշել 'ի խօսս թէ որ բառք որոյ բանի իցեն. առանց այսր հմտութեան անհնարին է գտանել զուղղութիւն նոցա կամ զծուութիւն, մանաւանդ եթէ բարդ բանն բազմաբառ հանդիպեսցի, որպէս յաճախ լինի՝ յորժամ խօսք մի երկար 'ի մի կամ յերկուս բանս բովանդակի :

Բայց յընտրութիւն ճշմարտութեան կամ ստութեան բարդ բանից՝ կարևոր է ևս գիտել, թէ յաւելուածք, յարակիցք և լծորդք յորոց բարդի մասնն՝ մերթ ամփոփեն և սահմանեն զնշանակութիւնն, և մերթ զարգարեն միայն. յասելն՝ Մեծն Ալեքսանդր՝ անպարտելի արութեամբ այր, խորտակեաց սակաւ արամբ զանթիւ զօրս պարսից, յաւելուածն մէծ որոշիչ է, ճշգիւ յայտարարեալ զԱլեքսանդր զորմէ բանն է. նոյնպէս յաւելուածն պարսից ցուցանէ զզօրսն զոր խորտակեաց. իսկ անպարտելի արսւնեամբ այր՝ ոչինչ յաւելուած առնէ յորոշումն Ալեքսանդրի մեծի կամ այլոյ. նոյնպէս և անթիւ ոչ սահմանէ զզօրսն

պարսիկս լինել քան թէ այլս . և սակա արամբն նմանապէս ոչինչ յաւելու կամ պակասեցուցանէ 'ի բայն Խորփալէոյ : Վասն որոյ երեք այս յաւելուածք չեն կարևոր պէտք բանին , և մարթ է ասել զնոսա պատահականս . իսկ Ռէծն և պարսից հարկաւորք են երկոքեան :

Արդ 'ի Ճմարտութիւն գլխաւոր բանին՝ հարկ է ամենայն կարևոր լծորգացն Ճմարտոս լինել զի յայտնի իսկ ստուծիւն է ասել Ազեքսանգր որդի Պրիամու խորտակեաց զզօրս պարսից , կամ Ազեքսանգր մեծն խորտակեաց զզօրս հռոմոց : իսկ եթէ պատահական յաւելուածքն սուտ իցեն առ հասարակ , չեղծանի Ճմարտութիւն գլխաւոր բանին . զոր օրինակ մարթի սուտ լինել թէ մեծն Ազեքսանգր այր եղեալ իցէ անխորտակելի արուծեամբ , և զօրք պարսից անթիւ , և սակաւ արամբ վանելն . բայց 'ի վերայ այսր ամենայնի հաւաստի լինել , թէ Ազեքսանգր մեծն եհար ըզ զօրս պարսից 49 :

Արժան է ևս ազգ առնել , զի 'ի բարգ բանս որ եկամուան թուի՝ այն է երբեմն բուն գլխաւորն , և որ գլխաւորն կարծի՝ յաւելուած է եկամտին : Օրինակի վասն , յասելն Հաստատեմ ես , կամ Յուցեալ է թէ ամենայն ծանօթութիւնք և գաղափարք սկիզբն 'ի զգայութեանց ունին , բուն գլխաւոր բան է Ամենայն ծանօթութիւնք և գաղափարք 'ի զգայութեանց ունին սկիզբն . իսկ էս կսորտալէմ կամ զոչեալ է , սոսկ յաւելուածք են հաստատութեան բանին , որ նոյն մնայ եթէ ասիցի՝ Ամենայն ծանօթութիւնք և գաղափարք՝ ըստ իմոյ բանի կամ որպէս ցուցեալ է՝ սկիզբն առնուն 'ի զգայութեանց 50 :

'ի գիտելեաց աստի երկու կարևոր օրէնք ելանեն . մի՝ վասն բանից զոր մեքս յօրինեմք , և միւս՝ վասն որոց լսեմքն կամ ընթեռնուամք : 'ի մերսն՝ զի յամենայնի Ճմարտութիւն փայլեացէ ըստ արժանի առն իմաստնոյ և արգարոյ , պատկառ կալ ուղղութեան համօրէն յաւելուածոցն կարևորաց , հոգ տանել և պատահականացն ստուգութեան , և եթէ անհաւաստի ինչ թուիցին՝

ընկեցիկ առնել, որ միշտ է համարձակելի՝ զի չեն
ինչ հարկաւոր, կամ թէ չափաւորե՛լ՝ երկրայաւ-
թեան յեղանակաւ : Յայլոց բանս , ընտրել նախ
ընդ կարևոր յաւելուածսն և ընդ պատահականսն,
և ապա 'ի վերայ բերել թէ գլխաւոր բանն իցէ
ճշմարիտ կամ սուտ, եթէ յարակիցն :

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ

ԲԱԶՄԱԹԱՍԵ ԿԱԾ ԽԱՌՆ ԲԱՆ .

Լ. Անայն բան որոյ ենթակայ կամ մակդիր
առաւել է քան զմի, բազմամասն է, և հաւա-
սար այնչափ պարզ բանից որչափ են մասունքն,
այս է ենթակայքն կամ մակդիրքն : Օրինակ իմն,
ըստ ենթակային բազմամասն է այս բան, Արիւ-
տոտէլ և Պղատոն էին իմաստասէրք . և ըստ
մակդրին այս, Կիկերոն էր իմաստասէր և Ճար-
տարախօս . իսկ ըստ երկոցուն այս, Մանիլիոս և
Լուկրետիոս եղեն իմաստասէրք և բանաստեղծք :

Վեց են գլխաւոր բազմամասնութիւնք բանի,
շաղկապական, անջատական, կցորդական, պատ-
ճառական, համեմատական և զատական, զորոց
համառօտեցուք զկարևորսն :

ա . Շաղկապական են որոց բազում են ենթա-
կայք կամ մակդիրք շաղկապեալք հաստատելով,
որպիսի վերոյգրեալքք են, կամ ուրանալով՝ որ-
պիսի է այս, Ոչ փառք, ոչ մեծութիւն, ոչ պա-
տիւ, ոչ հանգիստ և ոչ հեշտութիւնք բաւա-
կան են երջանկացուցանել զլարագործն : Յուզ-
ղութիւն այսպիսի բանից յայտ է թէ պահանջի
'ի հաստատականն՝ ամենայն մակդրաց անվրէպ
պատշաճել բնաւ ենթակայից, իսկ յուրացա-
կանսն և ոչ միոյ մակդրի պատշաճել ումիք յեն-
թակայիցն :

բ . Անջատական են յորս ենթակայք կամ
մակդիրք յօդին առ միմեանս անջատական շաղ-
կապօքն չա՛մ, և չա՛մ, չա՛մ իէ . որպէս, Ամենայն

գոյակ է հոգեղէն կամ մարմնաւոր : 'ի Ճշմարտութիւն սոցա հարկ է ճշգիւ 'ի համար արկաւ նեւ զամենայն մասունս բոլորին զորմէ խօսիմք , և հաստատութեան կամ ուրացութեան պատշաճել միտմն 'ի մասանց անտի , այլ ոչ և այլոցն միահաղոյն : Վասն որոյ սխալ է ասել , Ամենայն ձև է քառակուսի կամ բոլորչի . զի այլ ևս բազմապատիկ ձևք են , սուտ է թէ Առ երջանկութիւն հարկաւոր է ազնուականութիւն կամ մեծութիւն , զի չէ և ոչ մին . թիւր է թէ 'ի փրկութիւն բաւական են հաւատք կամ գործք բարիք . զի երկոքեան պահանջին :

Գ . Ացորգական կամ պայմանի են որ թէ ճշջմարտեսցի մի մասնն , նովին պայմանաւ հարկ է ճշմարտել և միւսոյն կից նմին . որպէս , Եթէ հոգին աննիւթ է 'ի բնէ , ապա և անմահ է : Յուզողութիւն այսց բանից պահանջի զի հետեւութիւն պայմանին հարկաւ ելանիցէ 'ի նմանէ , իրրև յօրինակիդ . բայց չէ հարկ թէ պայմանն ինքնին ճշմարիտ իցէ . նա աւանիկ 'ի ցոյց ստութեան իրիք՝ ճարտարութիւն մի և այն է , ցուցանել զանտեղութիւն ճշմարտութեան նորա . որպէս , Իթէ տիեղերք ամենայն լի և հոծ էին բոլորովն , չչարժէր և ոչ մի մարմին :

Դ . Պատճառական են կապեալքն զի , Կանգն շողկապօք , և որ 'ի նոյն սակի , յորս մին զպատճառ կամ զգիտաւորութիւն միւսոյն յայտ առնէ . որպէս , Ձէթ յերեսս ջրոյ կայ , քանզի թէթեազոյն է . Մարդ յընկերութիւն եգաւ , զի իւրոց նմանեացն լիցի պիտանի : Յայտ է թէ առ ճշմարտութիւն բանիցս՝ ճշմարիտ պարտին լինել պատճառն կամ գիտաւորութիւնն :

Ե . Համեմատական կոչին՝ որ զերկուց առ իւրեարս համեմատութիւն ցուցանեն . զոր օրինակ , 'ի բախել մարմնոց , ըստ ներգործութեան միոյն է և անգրէն ընդգէմ՝ ներգործութիւն միւսոյն : Ուղղութիւն բանիցս հաստատի 'ի չափ համեմատութեան երկոցուն համեմատակցացն . եթէ էական և անփոփոխ համեմատութիւն է , միշտ և պարզաբար ճշմարիտ են բանքն , որպէս յեզեալ

օրինակիդ . իսկ եթէ համեմատութիւնն չիցէ էա-
կան , անհնար է արձակաբար ճշմարիտ լինել բա-
նին , այլ չափաւորել պարտ է . զոր օրինակ ,
Մարգոյ որպիսի են կեանք , այնպիսի սովոր է
լինել և մահ :

Է . Զատական են յորս զմի և նոյն ենթակայէ
հաստատի մակդիր ինչ , և ժխտի այլ իմն . կամ
մի և նոյն մակդիր ընծայի ենթակայի միում , և
հատանի յայլմէ . օրինակ իմն , Տնողաց արժան է
գթոտ և սիրայորգոր առ մանկունան լինել , բայց
ոչ անխորհրդաբար մեղկազէտս և ներողամիտս .
Ոչ ազգատոհմ կամ մեծութիւն , այլ գիտու-
թիւն և առաքինութիւն են ճշմարիտ պարծանք :
Չմարթի այս բանից ուղիղ լինել , եթէ որ հաս-
տատի և ժխտի չիցեն անվրէպ ճշմարիտ :

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Ր Ր Ո Ր Դ

ԲԱՆՔ ՈՐ ԸՆԴ ԲԱՐԴՍ ԵՒ ԸՆԴ ԲԱԶ-
ՄԱԾԱՍԵՆԵԱՅՍ ԴԱՍԻՆ , ԱՅՍԻՆՔՆ ԵՆ
ԳԱՅԾԱՆԱԻՈՐՔ ԵՒ ԳԱՐԶԵԼԻՔ .

Ի վերայ բանիցս այսոցիկ յոյժ ճոխանային
Դպրոցականք . և անժխտելի իսկ է օգուտ հրմ-
տութեան սոցա 'ի հաւաստի ընտրութիւն ճըշ-
մարտութեան բանից այլոց , և յանվրէպ ուղղու-
թիւն մերոցն . այլ մեք առանց 'ի պիտանեացն ինչ
գերև առնելոյ՝ կարճառօտիւք անցցուք ընդ նոսա :

Յ Օ Դ Ո Ւ Ա Ճ Ա Ռ Ա Զ Ի Ն

ԳԱՅԾԱՆԱԻՈՐ ԲԱՆՔ .

Պայմանաւոր ասացան բանք յորս 'ի յայտ
կան պայմանք հաստատութեան կամ ուրացու-
թեան հանգիտութեան երկուց իրաց : Չորք պայ-

մանք նկատին հանդիտութեան կամ անհանգիտութեան . հարկի , հանգիպման , հնարաւորութեան և անհնարութեան . ուստի և քառեակ պայմանաւ բանք որոշին . հարկաւ , Հարկ է լինել 'ի տիեզերս առաջին պատճառի . ըստ հանգիպման , Գէպ լինի և խորագէտ մարդկան 'ի պատրանս ըմբռնել . հնարաւոր , Մարթ է անկերակուր կեալ բազում ժամանակ . անհնարին , Անկար է նիւթոյ խորհել :

Այլ քանզի հնարաւորութիւն և անհնարութիւն , և ըստ նոցանէ հարկ և հանգիպումն , է զի բնազանցական է , է զի բնական և է զի բարոյական , որպէս յառաջին գիրսն ասացեալ է . ապա յորժամ պիտոյ լինիցի ճշգիւք և անվրէպ ցուցանել թէ յոր միտս առնումք զհարկն կամ զհանգիպումն , զհնարաւորութիւնն կամ զանհնարութիւնն , ոչ է շատ ասել միայն հարկ է կամ պատահէ , հնար է կամ անհնար է , այլ արժան է յաւելուլ ևս , բնազանցօրէն թէ բնաբար և թէ բարոյապէս իցէ հարկն և որ 'ի կարգին : Սակայն 'ի խօսս և 'ի գիրս իսկ՝ հազիւ ուրեք այդքան ճշգութեան պէտք լինին . մանաւանդ թէ բազում ուրեք չպիտի իսկ ասել հարկ է , գեպ լինի և կամ այլ ինչ , այլ ինքնին 'ի բանէն իմանի : Յասեչն , Եւ խորագէտք 'ի թակարդ անկանին , ապաքէն ոչ դք համարիցի հարկի պայմանաւ զայդ ասացեալ . իսկ յասեչն թէ Ե 'ի տիեզերս առաջին ոմն պատճառ , ամենայն ոք տիրապէս հարկաւ լինել իմանայ : Բայց լաւ է գիտել զայդոցիկ թրոշմունս՝ վարել ըստ պէտս , մանաւանդ իբրև զդէմ դք ունիցի բանից մերոց . զի որում անհաճոյ է ընդունայն բանակոռութիւն , բազում ուրեք պարտի բացայայտել ճշգիւ՝ յոր միտս հաստատէ ինչ կամ ժխտէ :

ՅՕԴՈՒԱԾ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՊԱՐԶԵԼԻ ԲԱՆՔ.

Են բանք որ 'ի վերին երեսս պարզ են, բայց յիմաստան խառն բանից հաւասարին. յասելն Աստուած միայն է ամենակալ, բան է հաւասար երկուցս, Աստուած է ամենակալ, և չէ որ այլ: Այսպիսի բանք 'ի Հակաճառից պարզելի կոչին. վասն զի, ըստ մատենագրի Արուեստին խորհելոյ, ծածկեալն 'ի նոսա մասն՝ պէտս ունի մեկ նութեան և պարզելոյ: Այլ թողեալ զյորջորջումն անուանն, չորք են երևելի զանազանութիւնք բանիցս, առանձնական, տրոհական, բազմատական, և սկզբնաւորական կամ վախճանական:

Թ. Առանձնական ասին, յորս ցուցանի թէ մակդիրն միում և եթ ենթակայի պատկանի, կամ թէ այնպէս պատկանի ենթակային մի և եթ մակդիր, մինչև յայլոց ամենեցունց 'ի բաց որոշելորակիսի է նախասացեալ բանն Աստուած միայն է ամենակալ. և այս ևս, խանգուամանդ ոչինչ այլ ձգէ քան զերկաթ: Այս բանք ստին՝ յոր ժամ նոյն մակդիր պատշաճիցի և այլում ենթակայի, կամ յոր ժամ բաց 'ի միոյ անտի միայնոյ և այլ մակդիր պատշաճիցի ենթակային: Վասն որոյ ծուռ է ստոյիկեանցն վճիռ, թէ ճշմարիտ ցաւք հոգւոյն միայն են. քանզի և մարմնոց ցաւք ճշմարիտ են. նոյնպէս սուտ լինի այժմ ասել, թէ աւագ մոլորակք չեն աւելի քան զվեց, այսինքն են փայլածու, արուսեակ, երկիր, հրատ, լուսնութագ, երևակ. զի այլ ևս հինգ երևեցան առ մեզ, զորս աստեղաբաշխք անուանեցին Եստիա, Հերա, Դեմետր, Պալլաս, Ուրանոս:

Է. Տրոհական են, յորս հաստատեալ ինչ զամենեցունց միանգամայն, ժխտեմք ապա զմիոյ ի մեքէ որ 'ի նմին կարգի. այսպէս ստոյիկեանքն

ասէին զամենայն մարդ յիմար լինել բաց յիւրեանցն իմաստնոյ : Սուտ լինին այս բանք, եթէ որ զայլոցն հաստատի՝ այնմ ևս պատշաճիցի զոր 'ի բացն տանիմք . վասն որոյ կարծեալ իմաստունն ստոյիկեանց՝ որ անհոգութեամբ ոչինչ զգայցէ ամենեին, ոչ սէր, ոչ ատելութիւն, ոչ երկիւզ, ոչ յոյս և ոչ այլ ինչ 'ի կարեաց, և զամենայն կարծրագոյն տանջանս ոչ խոստովանեցի չարիս լինել, և ինչ որ արտաքոյ է իւրոյ հոգւոյն՝ մինչև զմարմին իւր անգամ օտար համարեսցի յանձնէ, արգարև 'ի խելագարութենէ մեծէ մեկուսի ոչ է : Իսկ անկատար լինին, եթէ ոչ առհասարակ հանցին 'ի բաց՝ որ զատուցանելիքն են . որպէս ահա անկատար է բանս, Ամենայն հրահալք բաց յոսկւոյ լուծանին 'ի թըթուտ բորակային . վասն զի 'ի բաց տանել պարտ է և զլսնոսկի ⁵ որ նմանաբար նմին չլուծանի, և զանագ՝ որ փոխանակ լուծանելոյ 'ի կիր փոխարկի :

Ֆ. Բազդատական են յորս համեմատեալ երկու ինչ ընդ միմեանս, միումն սամք զառաւելութիւն . որպէս, Անանց բարիք հանգերձելոյ կենացն առաւել լիցին մեզ փափաքելի քան զանցաւոր բարիս աստի կենացս . և յայտնի իսկ սուտ լինին բանքս, եթէ ոչ որում արժանն է հաւաստեալ տացի առաւելութիւնն :

Դ. Սկզբնաւորական կոչին յորս սկիզբն իրիք նշանակի . և վախճանական՝ յորս գագարումն կամ վախճանն . զոր օրինակ, Հրեայք յեթն գարու հասարակ թուականութեանս սկսան կիտակօք վարել 'ի նշան ձայնաւորաց . Հռոմոց ինքնտկալութեանն յարեմուտս զբաւեղէ 'ի հինգ գարու, և յարեւլս 'ի հնգետասանին : Իւ սոքա սուտ լինին, եթէ սկիզբն և վախճան իրացն ոչ ըստ արդեանցն նշանակեսցին :

ԳԼՈՒԽ ՉՈՐՐՈՐԴ

ԱՆՈՒԱՆԵԱԼ ՈՐԱԿ ԵՒ ՔԱՆԱԿ ԲԱՆԻ .
 ԱՅՍ Է՛ ՏԱՍՏԱՏԱԿԱՆ, ԺԻՏԱԿԱՆ, ԸՆԴ
 ՏԱՆՈՒՐ, ՄԱՍՆԱՒՈՐ ԵՒ ԵԶԱԿԱՆ
 ԲԱՆԻ .

Հաճոյ թուեցաւ Դպրոցականաց որով ա-
 նուանել բանից զհաստատութիւն և զուրացու-
 թիւն նոցա . և քանակ՝ զչափ ընդարձակութեան
 նոցա, իմա զընդհանրութեան : Յաղագս որակի
 սակաւ ինչ ունիմք ասել . զի յառաջագոյն ասա-
 ցաք, թէ հաստատական կոչին յորս մակագիրն յա-
 ըրի յենթակայն հաստատելով զհանգիտութիւնն .
 որպէս, Ատուած է յաւիտենական . իսկ ժխտա-
 կան՝ յորս մակագիրն անջատի յենթակայէն ուրա-
 նալով զհանգիտութիւնն . որպէս, Ատուած ոչ
 է մահկանացու : Մնայ գիտել թէ բազում բանք
 առ երեսս հաստատականք, ՚ի բնի ժխտականք
 են ⁵² . և այս լինի յորժամ մակագիրն ժխտողա-
 կան բառ է . զի յայտ է թէ նոյն է ասել՝ Ան-
 կարելի է և Ոչ է կարելի . և թէ՛ Տեղի ամենեւին
 խաւարչտին է և Չիք ՚ի նմա լոյս ամենեւին : Իսկ
 զի երկու ուրացութիւնք հաւասար հաստատու-
 թեան են, այն ամենեցուն յայտ է . զի նոյն է Ոչ
 է անհնարին ասել, և Հնարին է :

Ըստ քանակի բանք լինին ընդհանուր, մասնա-
 ւոր, եզակիան : Ընդհանուր ասին, յորժամ հաս-
 տատի ինչ կամ ժխտի զբոլոր սեռէ կամ զբոլոր
 տեսակէ . որպէս, Ամենայն մարմին է էակ յօ-
 գուածով : Մասնաւոր ասին, յորժամ հաստա-
 տի կամ ժխտի ինչ զոմանց միայն ՚ի սեռէն կամ
 ՚ի տեսակէն . որզան, Են մարմինք որ թափան-
 ցիկ են : Եւ եզակիան կոչին, յորժամ զմիոյ միայ-
 նոյ ինչ հաստատիցի կամ ժխտիցի . զոր օրինակ,
 Լուսին է մարմին գիմահար անթափանց :

Այլ գիտելի է Թ, զի յընդհանրութիւն բանի չէ հարկ յաւելուլ միշտ զածականսն ամենայն, Բար, Ի-բա+անլի-բ. զի եթէ մակդիրն յայտնապէս պատշաճի բովանդակ կարգին զորմէ բանն է, զանց զնորօք օրէն է առնել. զի ամենայն ոք ընդհանուր իմանայ զբանս, Մարմինք են էակք յօգաւորք. Թէպէտ և հատեալ է 'ի բաց անականն ամենայն :

Բ. Երկու են ընդհանրութեան տեսակք, պարզաբար և բարոյապէս : Պարզաբար ընդհանուր են բանք՝ յորս հաստատութիւնն կամ ժխտումն ձգի իսկապէս առ իւրաքանչիւրս միոյ կարգի. որպիսի է յառաջասացեալ բանն, և այս ևս. Մարգիկ առ հասարակ մահկանացու են : Բարոյապէս ընդհանուր են, յորժամ հաստատութիւն կամ ուրացութիւն ոչ առ մէն մի իւրաքանչիւր տարածանիցի, այլ առ մեծ մասն և եթ. որպէս, Մարգիկ ախտիւք վարին քան բանիւ. որ թէպէտ առ բազումս բազում անգամ ճշմարտի, բայց զամենեցունց և յամենայնի ճշմարիտ համարել անհար է : Բարոյապէս ընդհանուր բանք թէպէտ յաճախ առեալ են 'ի խօսս, և օրէն իսկ է առնուլ համարձակ՝ ուր անյերկուանալի իցէ ընդհանրութեանն իմաստ, սակայն յերկրայելիսն զգուշալի է. այլ փոխանակ մեծամեծս կոտորելոյ ամենայն և դէպն ասելով, համ գնել և ասել՝ մեծ կէսն կամ յողովք, և կամ այլ ինչ այսպիսի չափաւորութիւն :

Գ Լ Ո Ւ Խ Հ Ի Ն Գ Ե Ր Ո Ր Դ

ԸՆԴԴԻՄԱԿ ԲԱՆՔ .

Երկու բանք ընդգիմակ ասին միմեանց, յորժամ զնոյն են թակայէ նոյն մակդիր 'ի միումն հաստատի և 'ի միւսումն ժխտի. որպէս, Բուստք են առնել : Բուստք չեն առնել : Բայց քանզի բանք այսպիսիք է զի երկոքին միանգամայն ընդհանուր

են , է զի մասնաւոր և է զի եղական, կամ մին այսպէս և միւսն այնպէս, նմին իրի երբեակ ընդ դիմակ բանք զանազանին . հակառակ , ներհակ , հուպ ներհակ :

Հակառակ կոչին յորժամ ընդհանուր բան և մասնաւոր, կամ երկու եղականք միմեանց ընդ դէմ ելանեն . որպէս, Ամենայն գաղափարք սկիզբն 'ի զգայութեանց առնուն, Ոմանք գաղափարք չառնուն սկիզբն 'ի զգայութեանց . Երկիր շրջի զարեգակամբ, Երկիր ոչ շրջի զարեգակամբ :

Ներհակ , յորժամ երկու ընդհանուրք ընդ դէմ կան իրերաց . հիկէն, Ամենայն որ է անխրաւ, Ոչ որ է անխրաւ :

Հուպ ներհակ, յորժամ երկու մասնաւորք դիմամարտին ընդ միմեանս . որպէս, Այր ոմն է համեստ, Այր ոմն չէ համեստ :

'Ի քննութենէ զօրութեան բանիցդ առ ժամայն տեսանի օ , զի 'ի հակառական եթէ մին ճշմարիտ իցէ, միւսն հարկաւ սուտ է . ապա թէ ոչ՝ նոյն մի իր լինի միանգամայն և չլինի :

Բ . 'Ի ներհական լինին և երկոքեան սուտ , որ գունակ 'ի տուեալ օրինակիդ . կամ մին ճշմարիտ և միւսն սուտ , որպէս թէ որ ասիցէ , Ամենայն ախտք են զգուշալի . Իշ և մի ախտ է զգուշալի . այլ երկոցուն միանգամայն ճշմարիտ լինեւ անհնար է :

Գ . Իսկ 'ի հուպ ներհական լինին և երկոքին ճշմարիտ , որպէս յառեալ օրինակին . և մին ճշմարիտ և միւսն սուտ , զոր օրինակ յասեղն , Այր մի է մահկանացու, Այր մի չէ մահկանացու . բայց երկուքանչիւրոցն անհնարին է սուտ լինել ⁵³ :

Գ Լ ՈՒ Խ Վ Ե Ց Ե Ր Ո Ր Դ

ԱՆԴՐԱԴԱՐՁ ԲԱՆԲ .

Անդրադարձ կոչին բանք որ 'ի շրջելն զնոսս
և 'ի փոփոխել զմակդիրն յենթակայ և զենթա-
կայն 'ի մակդիր , տակաւին Ճշմարիտ մնան . որ-
պէս , Եռանկիւն է ձև երեքանկիւնի և եռա-
կողմ . Ձև երեքանկիւնի և եռակողմ է եռան-
կիւն : Այս դարձուածք կամ փոփոխութիւնք
երրակի լինին , զոր Կարողականք կոչեն սոսկա-
պէս , ըստ պատահման և ըստ գիմադրութեան :

Սոսկապէս անդրադարձ ասին բանք որ Ճշմարիտ մնան սոսկ փոփոխմամբ ենթակային 'ի մակդիր և մակդիրն յենթակայ , առանց այլ ինչ յաւելուածոյ կամ փոփոխութեան : Զսոյն օրինակ դառնան ւ , ամենայն ընդհանուր ժխտականք . վասն զի եթէ Ճշմարիտ է թէ Չիք ինչ քառակուսի բոլորակ , ապա Ճշմարիտ է ևս թէ Չիք ինչ բոլորակ քառակուսի :

Բ . Ամենայն մասնաւոր հաստատականք . զի թէ Ճշմարիտ է , թէ Եռանկիւն մի է հաւասարակողմեան , Ճշմարիտ է ևս թէ Ձև մի հաւասարակողմեան է եռանկիւն :

Գ . Ամենայն եզական ժխտականք . քանզի եթէ Իտալիա ոչ է Գաղղիա , ապա և Գաղղիա չէ Իտալիա :

Բայց ընդհանուր կամ եզական հաւանողականք և մասնաւոր ժխտողականք չմարթեն փոխել առ հասարակ ըստ այսմ օրինի : Զառաջինսն չէ հնար շրջել , բայց միայն եթէ մակդիրն սահման իցէ ենթակային , և յայնժամ նոյնաբանութիւն լինի . և կամ թէ ցուցանիցէ հանգամանս ինչ այնմ ենթակայի և եթ պատշաճեալս : Օրինակ իմն քաջ է ասել ըստ որում և 'ի վեր անգր , զի թէ Ամենայն եռանկիւն է ձև երեքանկիւնի և եռակողմ , ապա Ամենայն ձև երեքանկիւնի և

եռակողմ է եռանկիւն . և թէ Ուզիզ գիծն է կարճագոյնն յորոց ձգին ընդ երկուս կէտս , նոյն պէս Գիծն կարճագոյն ընդ երկուս կէտս՝ է ուզիզ : Այլ անմարթ է ասել նոյնպէս , զի թէ ամենայն եռանկիւն է ձեւ , ապա ամենայն ձեւ է եռանկիւն . և ոչ , եթէ Կեսար էր հռովմայեցի , ապա ամենայն հռովմայեցի էր Կեսար . վասն զի 'ի բանս յայտոսիկ առ յոյժ ընգհանրութեան մակդրին քան զենթակայն , ենթակայն ստոյգ պարունակի 'ի գասու անդ զոր մակդիրն նշանակէ . այս է՝ ամենայն եռանկիւն բովանգակի 'ի սեռի ձեռոց , Կեսար 'ի թիւս հռովմայեցոց . բայց անհնար է թէ ամենայն ձեք ամփոփիցին 'ի տեսակ եռանկեանց , կամ ամենայն հռովմայեցիք 'ի Կեսար : 'ի շրջել զբանս զայտոսիկ պարտ է նրբել զնշանակութիւն մակդրին , և 'ի մասնաւոր ըզբանն գարձուցանելով ասել , Չե ինչ է եռանկիւն . Հռովմայեցի մի էր Կեսար . և այս դարձուած կոչի ըստ պատահման :

Չմասնաւորան ժխտողականս մարթ է շրջել սոսկաբար , եթէ ենթակայն չբովանդակէ զամենայն ընգարձակութիւն մակդրին . որպէս , Մարգոմն ոչ է թշուառ . Ոմն թշուառ ոչ է մարգ . ուր ենթակայն մարգ՝ չբովանդակէ զամենայն թշուառս : Բայց անհնար է այգմ լինել , եթէ ենթակայն հաւաստեալ բովանգակիցէ զմակդիրն ողջոյն . զի չիք ոք որ ասիցէ , թէ քանզի ոմանք կենդանիք չեն մարգ , ապա մարգիկ ոմանք չեն կենդանի . որ է ժխտել թէ տեսակն պարունակիցի 'ի սեռին : Յայսպիսիս , եթէ հարկ լինիցի՝ որ դուն երբէք պատահէ , պարտ է փոխել զժխտուածն 'ի բայէն 'ի մակդիրն , և ասել , Ոմանք չմարգիկ են կենդանիք . և այս է անուանեալն անդրագարձութիւն ըստ գիմագրութեան :

Գ Լ ՈՒ Խ Ե Օ Թ Ն Ե Ր ՈՐ Դ

ԱՅԼ ԵՒՍ ԶԱՆԱԶԱՆՈՒԹԻՒՆՔ ԲԱՆԻ
ՄԱՆԱԻԱՆԴ ԸՍՏ ԵՐԿՐԱԶԱՓԻՑ .

Յետ կարևորագուցնիցն ցուցանելոյ յազադս զօրութեան և կիրարկութեան բանից, յաւելուլ կամիմ զբացատրութիւն անուանցն, յորս իմաստասէրք և մանաւանդ երկրաչափք որոշեն առանձինն զոմանս 'ի նոցանէ :

Արդ Թ, Սահման կոչի բանն յորում յայտնի բնութիւն իրի կամ նշանակութիւն անուանն. օրինակ զայս, Քառակուսի է ձև ուղղագիծ չորեքանկիւնի և 'ի քառից հաւասար կողմանց պարագրեալ ⁵⁴ :

Ք. Առած ասի յատուկ և վճիռ, որ առաջի առնէ զճշմարտութիւն ինքնին յայտնի. որպէս, Բոլորն մեծ է քան զիւրաքանչիւր մասն իւր :

Ք. Խնդիր, յորում պահանջի հաւանել հնարաւորութեան աներկբայելի ինչ իրի. զոր օրինակ, 'ի մատչելի մակարդակի հնար է ձգել գիծ ուղեղ՝ կիսէ 'ի կէտ :

Ք. Հայեցողութիւն և տեսութիւն, յորում առաջի դնի ճշմարտութիւն ցուցանելի, պէս զայս օրինակ, Եթէ երկու գիծք հատցեն զմիմեանս, ընդգիծագագաթն անկիւնք հաւասարք են :

Ք. Առաջարկութիւն կամ առարկուած, յորում ինդրի առնել ինչ . սմին օրինակ, Հատանել զգիծ կամ զանկիւն յերկու հաւասար մասունս :

Ք. Առումն յորջորջի բան նախագասեալ հայեցողութեան կամ առաջարկութեան, որ 'ի պէտս է նոցա, և ունի յինքեան ճշմարտութիւն՝ զոր հարկ է ցուցանել յառաջագոյն. ըստ այսմ օրինակի, Եթէ 'ի ցուցանել թէ երեք անկիւնք ամենայն ուղղագիծ եռանկեանց հաւասար են երկուց ուղղոց, զլուգահեռականսն 'ի ձեռն առցուք,

արժան է կարգել նախ առումն, թէ 'ի հատա-
նել երկուց զուգահեռականաց յերրորդ իմն գծէ,
փոխադարձ անկիւնքն զոր գործէ՝ հաւասար են
միմեանց. նոյնպէս հաւասար են ներքին և ար-
տաքին համակողմեանքն:

Է. Հետեւանք անուանի բանն որ յայտնէ զճըշ-
մարտութիւն անընդմիջաբար 'ի հայեցողութենէ
կամ յառաջարկութենէ ելեալ. օրինակի վասն,
'ի հայեցողութենէն թէ Լըրեքին անկիւնք ուղղա-
գիծ եռանկեանց միանգամայն հաւասար են կրկին
ուղղոց, 'իւնքնին յառաջ գայ՝ թէ ամենայն ան-
կիւն հաւասարակող եռանկեան, որ 'ի հարկէ և
հաւասարանկիւն է, հաւասար է երրորդ մասին
կրկին ուղղոց, կամ երկուց երրորդաց միոյ ուղղոյ:

Ը. Պարապումն, որ յարի 'ի հայեցողութիւն
կամ յառաջարկութիւն վասն առաւել բացայայտե-
տելոյ զնոսա, կամ առ 'ի պէտս ինչ 'ի կիր ար-
կանել. ըստ այսմ հայեցողութիւնք յատկու-
թեանց եռանկեանց 'ի գործ պիտոյից պատշա-
ճին, յուսուցանել զօրէնս չափելոյ զբարձրու-
թիւն աշտարակի 'ի գետնոյ, զլայնութիւն գե-
տոյ յափանց իւրոց, այլովքն հանդերձ:

ՊՐԱԿ ԵՐՐՈՐԴ

ԱՊԱՑՈՅՑԻ •

Շար բանից յորում ցուցանի ինչ, ապացոյց կոչի. և պատճառք 'ի ցոյց նորին ածեալք, փաստք և հաւաստիք ասին ⁵⁵ :

Ցուցեալ է կանխաւ յերես 86, թէ նմանութիւն և աննմանութիւն երկուց գաղափարաց յորժամ անընգծիջաբար ոչ գայ 'ի յայտ, համեմատեմք զերկոսեան ընդ այլում երրորդի, զի 'ի նմանութենէ և յաննմանութենէ նոցա ընդ սմա՝ իմացուք և զնոցին ընդ միմեանս նմանութիւն և զաննմանութիւն ըստ այնմ մասին. և զայս աւսացաք լինել խորհուրդ մտաց և խելամտութիւն : Այս համեմատութիւն և անհամեմատութիւն երկուց գաղափարաց ընդ երրորդին է փաստ և հաւաստիք. և շար բանից որով 'ի համեմատութենէ անտի և յանհամեմատութենէ գաղափարացն ընդ երրորդին՝ ցուցանեմք և զնոցայն ընդ իրեարս յայնմ կարգի, կոչի ապացոյց : Չոր օրինակ ցուցանել կամեցեալ թէ առելի է գատարկութիւն, առնում երրորդ գաղափար զփաստակարութիւն, և ասեմ. Գատարկութիւնն է առելի, վասն զի փաստակար է. և ամենայն փաստակար առելի է :

Մովորական ոճ ապացուցի և ընտանի 'ի խօսս և 'ի գիրս, այդ իսկ է զոր եգաք, որ և առաւել բնական է. զի բնական կարգն պահանջէ առաջի գնել նախ զոր կամք են ցուցանել, և կցել զկնի զփաստն : Բայց Հակաճառիցն հաճոյ թուեցաւ շրջել վեր 'ի վայր առնել զկարգդ, և նմին հակառակ լաւ համարեցան ասել խոտորնակի, Այն նայն փաստակար է առելի, գատարկութիւնն է փաստակար, ապա գատարկութիւնն է առելի : Չայս եղանակ ապացուցի անուանեցին նոքա շա

բաբանութիւն կամ հաւաքարանութիւն 56. և կարգեցին 'ի վերայ նորա անթիւ օրէնս մեծաւ մասամբ անպիտանս, և ըստ առաւելագոյն մասին խաւարայինս :

Արտաքոյ այգորիկ և այլ ևս զանազանութիւնք են ապացուցից առ նոսա . որ են եզառած , փաստորդ, երկսայրաբանութիւն, համաբարդութիւն, բազմաբարդութիւն, մակածութիւն և յարացոյց . այլ սոքա առ հասարակ 'ի շարաբանութիւն գառնան : Ասացուք զմիոյ միոյ կարևորսն առ 'ի ճանաչել զնոսա և բարւոք վարել 'ի պէտս , եթէ հարկ ինչ ուրեք լինիցի : Ոչ զանց առնելք անցանել սղագունիւք և զտեղեօք ապացուցից կամ զաղբերօք . թէպէտ և արդի տրամաբանք թուի թէ ոչ առնուն յանձն միւել յայս խոյզ և ինդիր, ճարտասանից թողեալ բովանդակ :

Գ Լ ՈՒ Խ Ա Ռ Ա Զ Ի Ն

ԱՄՐԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ, ԵԶԱՌԱԾ ԵՒ
ՓԱՍՏՈՐԴ .

Շարաբանութիւն է ապացոյց կազմեալ յերից բանից այնպէս գասաւորելոց, զի յերկուց առաջնոցն օրինօք բղխէ երրորդն . որպէս է տեսանել 'ի նախակարգեալ օրինակին, և յերկուս յայտասիկ .

1. Ամենայն խոհուն էակ է պարզ .
Հոգին է էակ խոհուն ,
Ապա հոգին է պարզ :
2. Ամենայն ծանր է մարմին .
Օգն է ծանր ,
Ապա օգն է մարմին :

Եզառած է շարաբանութիւն յորմէ հասեալ է մի յերկուց առաջնոց բանիցն վասն ինքնին լուծեայն դիւրիմաց գուլց . որպէս յառաջին շարա

բանութեանն հասեալ զերկրորդ բանն, ասեմք միայն

Ամենայն խոհուն էակ է պարզ,

Ուրեմն հոգին է պարզ:

Եւ յերկրորդէն զեղչեալ զառաջինն, ասեմք սոսկ

Օգն է ծանր,

Ուրեմն օգն է մարմին:

Փաստորդ 57 է շարաբանութիւն յորում առ մի յերկուց առաջին բանից կամ առ երկաքան չիւրն մերձ գնի փաստ իւր, եթէ պէտք իցեն, այսինքն եթէ ինքնին չիցեն քաջայայտ: Զոր օրինակ յառաջնում շարաբանութեանն փաստի կարօտի առաջին բանն Ամենայն խոհուն էակ է պարզ. և փաստն այն է, զի էակ, որ ոչ պարզ իցէ, չմարթէ լինել 'ի նմա միասնաբար գիտութիւն բազում գաղափարաց, ուստի և ոչ բազ գատութիւն, ոչ գատումն և ոչ խորհուրդ ինչ մտաց չմարթէ առնել: Յերկրորդումն փաստի է կարօտ երկրորդ բանն թէ Օգն է ծանր. որ և 'ի գիտողութենէ ելանէ, զի օգ 'ի ծանրաչափին ամբառնայ զսնդիկն, և 'ի ձգողական ջրհանս զջուրն, և որ 'ի նոյն բերին:

ՅՕԴՈՒ ԱԾ ԱՌԱՋԻՆ

ՇԱՐԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԻՔ ԱՌՋԱՍԱՐԱԿ .

Երկու առաջին բանք շարաբանութեան առաջարկութիւնք կոչին կամ լաւ ևս առածք 58. մին մեծագոյն, և միւսն փոքրագոյն. զի սովորաբար մին ընդհանուր բան է, և միւսն մասնաւոր կամ եզրական. երրորդն ասի հետեւութիւն և հետեւանք, հետեւաբանութիւն, վախճան, աւարա և կնիք, զի երկուց առաջնոցն զհետ գայ, և ապա յոյցն կնքեալ յաւարտումն հասանէ:

'ի շարաբանութիւնս երեք մասունք և գլուխք որոշին ըստ երկց գաղափարացն բազդատելոց .

փոքրագոյն, որ զենթակայ բանին յայտ առնէ .
մեծագոյն, որ զմակդիրն հաստատեալ կամ ժրխ,
տեալ զենթակայէն . միջնորդ, որ զերրորդ գա.
ղափարն ընդ որում բազդատին երկու առաջինքն :
Ահա 'ի վերջին շարաբանութեան անդ, օգ' է
փոքրագոյն, մարմին՝ մեծագոյն, ծանր՝ միջնորդ :

Հաստատական կոչի շարաբանութիւնն, եթէ
հետեանքն է հաստատութիւն, որպէս 'ի վերոյ
գրեալ օրինակսդ . և ուրացական՝ եթէ հետեանքն
է ուրացութիւն, իբրև յերկոսին 'ի սոսա .

1. Ամենայն խոհուն գոյակ է պարզ .

Նիւթն ոչ է պարզ,

Ապա նիւթն ոչ է գոյակ խոհուն :

2. Եւ ոչ մի յօդուածոյ բնութիւն կարող է
խորհել .

Նիւթն է յօդուածոյ բնութիւն,

Ապա նիւթն չէ կարող խորհել :

Շարաբանութիւնն զանազանի ևս 'ի պարզ և
'ի խառն, ըստ որում զի 'ի պարզ բանից է կազ-
մեալ, կամ թէ մի յայնցանէ խառն է : Սկսեալ
յառաջնոցն անցուք ապա յերկրորդսն :

ՅՕԴՈՒԱԾ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՊԱՐԶ ԸԱՐԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԷՔ .

Ի այնագոյնս ընդարձակեցան Հակաճառք 'ի
կցկցել զօրէնս պարզ շարաբանութեանց, բազ-
մացուցեալ զնոսա յանբաւս . այլ զբուն և զմիայն
ճշմարիտ և զհասարակաց նոցա օրէնս՝ որ 'ի նմին
խկ շարաբանութեանն բնութենէ բղխէ, թուի
թէ չիք ուրեք ամենեւին տեսեալ նոցա :

Ամենայն պարզ շարաբանութիւն ըստ բնու-
թեանն կազմի յընդհանուր բանէ, որով հաստա-
տի կամ ժխտի՝ թէ այս ինչ դասու իրաց յար-
մարիցի այն ինչ մակդիր . 'ի մասնաւոր կամ յե-
ղական բանէ, որով հաստատի կամ ժխտի թէ իրն
զօրմէ բանքն են՝ իցէ 'ի նմին գասու . և 'ի հետե-
ութենէն, որով ցուցանի՝ թէ ուրեմն և իրին զօր .

մէ խնդիրն է, պատշաճի կամ չպատշաճի մտեղ
գիրն :

Այս 'ի հաստատական շարաքանութեան, հետեւութիւնն՝ որով հաստատի յարմարութիւն մակագրին ընդ իրին, ճշմարիտ լինի հաւաստեալ՝ եթէ ստոյգ 'ի նմին դասու իցէ իրն, և մակագիրն հասարակ յարմարիցի այնմ դասու : Ասան որոյ ճշմարիտ է թէ պարզ է հոգին . վասն զի ստոյգ խոհուն էակ է հոգի, և ամենայն խոհուն էակ պարզ է 'ի հարկէ : Հաւաստի է նոյնպէս մարմն նաւորութիւն օգոյ, զի օգ ծանր է ճշմարտիւ, և ամենայն որ ծանր է, մարմին է :

'ի ժխտական շարաքանութեան՝ առ ճշմարտութիւն հետեւութեանն մի յերկուց աստի պայմանաց պահանջի . կամ զի առաջի եգեալն իր՝ չիցէ յայնմ դասու, որում միայնոյ պատշաճի մակագիրն . ուստի ուղիւ հետեւի, թէ նիւթն չէ խոհուն գոյակ, զի նիւթ չէ պարզ, և ամենայն որ խոհուն գոյակ է, հարկ է թէ պարզ է . և կամ զի իրն, զորմէ բանքն են, յայնպիսի դասու ուրեք իցէ, որում չպատկանիցի մակագիրն . վասն որոյ գեղեցիկ է հետեւութիւնն, թէ նիւթ չէ կարող խորհել, վասն զի նիւթ է գոյակ յօգուածով, և ոչ մի ինչ յօգուածոյ գոյակ խորհել կարող է :

Սովին և եթ օրինօք համարձակ որոշի ուղղութիւն ամենայն պարզ շարաքանութեան, թէպէտ հաստատութեան իցէ թէպէտ ուրացութեան . և չեն ինչ պէտք խառնախորթ խուժանին զոր հանձարեցին Հակաճառք, և մէք ապախտ առնեմք, զի մի սնտուովք և չնչիւք ծանրացուցուք ըզբանս : Այլ զի գուցէ ամօթ ինչ ումէք թուեսցի, գոնէ իբրև հմտութեան իմիք անգիտանալ այնոցիկ, որ այնքան ժամանակ բռնակալեցին 'ի գպրոցս, ծախեսցուք առ այդ յաւելուած մի 'ի վախճան գլխոյս, փոքր 'ի շատէ ճաշակս տալ ընթերցանելեացն :

Մնայ ազգ առնել, թէ երբեմն երկոքին առաջարկութիւնք շարաքանութեան մասնաւոր են կամ եզական, առանց իրիք ընդհանուր բանի . և

յայնժամ թերևս կարծիցի թէ 'ի մէնջ աւանդեալ օրէնքն չունիցին տեղի : Այսպիսի են օրինակ իմն երկու այս շարաքանութիւնք .

1. Գուճար երկուց և երից՝ հաւասար է հնգի .
Գուճար չորից և միոյ նոյնպէս հաւասար է հնգի .

Ապա գուճար երկուց և երից՝ հաւասար է գուճարի չորից և միոյ :

2. Հոգին է գոյակ խոհուն .

Կիւթն ոչ է գոյակ խոհուն ,

Ապա հոգի և նիւթ չեն մի գոյակ :

Սակայն այսպիսի շարաքանութիւնք , ինքնին իսկ յայտ է , զի թէպէտ զշարաքանութեան տանցոյցս , բայց 'ի բնէ եզառածք միայն են , յորս մեծագոյնն՝ իմա ընդհանուր բանն լռելեայն իմանի , և փոքրագոյնն յերկու բան բաժանեալ է . որպէս ահա յառաջնումն յայտնապէս իմանի զօրութեամբ , թէ Ամենայն գուճարք յորոց մի և նոյն թիւ ժողովի , հաւասար են միմեանց . եգեալ զայս բան , բուն շարաքանութիւն լինի :

Ամենայն գուճարք յորս ժողովի մի և նոյն թիւ , հաւասար են միմեանց .

Իսկ արգ 'ի գուճար երկուց և երից , և չորից և միոյ ժողովի թիւն հինգ .

Ապա գուճարք երկուց և երից , և չորից և միոյ հաւասար են միմեանց :

Կոյնպէս յերկրորդումն զօրութեամբ իմանի , թէ Որոշեալքն յիսկական յատկութեան չեն նոյն գոյակ . զոր յաւելեալ 'ի նմա զքանս զայս , ձեռնայ ճիշդ շարաքանութիւն ,

Որոշեալքն յիսկական յատկութեան՝ չեն նոյն գոյակ .

Հոգի և նիւթ իսկապէս որոշին , այնու զի մին է խոհուն և միւսն ոչ ,

Ապա հոգի և նիւթ ոչ են նոյն գոյակ :

ՅՕԴՈՒԱԾ ԵՐՐՈՐԴ

ԱՌԱՆՑԱՆՔ ԿԱՄ ԾԵՔԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ,
ԵՒ ՊԱՏՃԱՌԻ ՆՈՐԻՆ .

Օ առանցանք կամ ծեքաբանութիւն է մոլոր ապացոյց , թիւր շարաբանութիւն . որ կրկնակի լինի ըստ Հակաճառից , մի՛ եթէ սխալէ 'ի նիւթն , և միւս՝ եթէ 'ի տեսակն : Նիւթ զնոյն ինքն ըզբանսն իմանան կամ զառաջարկութիւնսն , և տեսակ զշարահիւսութիւն նոցա ըստ օրինաց : Եւ թիւր է շարաբանութիւն ըստ նիւթոյն , եթէ մի յառաջարկութեանցն սուտ իցէ , և թիւր ըստ տեսակին , եթէ հետեւութիւնն ոչ ըստ օրինի հանցի յառաջարկութեանցն : Այլ իբրև թէ անօգուտ ինչ էր ցուցանել զվրիպանս շարաբանութեան ըստ նիւթոյն , զհետ եղեն միայն աւանդել զայլ և այլ օրինակս թիւրութեանն ըստ տեսակին : Իսկ ինձ թուի թէ յայնքան ծեքաբանութեանց զոր լսեմք զօրհանապազ՝ սակաւք են որ սխալիցեն 'ի տեսակին , իսկ 'ի նիւթն բազումք : Եւ ո՞րդարև այնքան խօթամիտ որ յերկուց ուղիղ և օրինաւոր առաջարկութեանց՝ չգիտիցէ անվրէպ ածել զհետեւութիւնն , կամ թիւր ինչ կամիցի բերել : Յերկուց աստի առաջարկութեանց Ամնայն առաքինութիւն է սիրելի .

Բարերարութիւնն է առաքինութիւն , ո՞ այն որ չգիտիցէ յառաջ բերել զհետեւութիւնն , Ուրեմն բարերարութիւնն է սիրելի . կամ ո՞ այնպէս անմիտ որ զհակառակն կամիցի հանել , թէ Ուրեմն բարերարութիւնն չէ սիրելի :

Ապա շարաբանութեանց սխալ բազում՝ այն է զի 'ի թիւրութենէ առաջարկութեանցն լինի , մանաւանդ մեծագունին՝ որով իմանամ աստանօր զընդհանուր բանն , թէպէտ և Հակաճառքն մեծագոյն սովոր են կոչել զառաջին բանն , եթէ ընդհանուր իցէ , եթէ մասնաւոր և եթէ եզր

կան : Շորաբանուծիւնս, Ամենայն որ ունի բուն
 և ոստս՝ է տունկ, բուսաք ունին բուն և ոստս,
 ապա բուսաք են տունկ 59, թիւր է չարաչար,
 ոչ վտոն տեսակին, այլ վասն զի թիւր է ընդհա-
 նուր բանն, այն թէ բուն և ոստք շատ իցեն՝ ի
 տունկ լինել, կամ թէ ամենայնի՝ որոյ իցեն բուն
 և ոստք ընդ սեռիւ տնկոց անկանիցի : Մոյնպէս,
 Վագերք են կենդանիք, առիւծք են կենդա-
 նիք, ապա առիւծք են վագերք . Յովազ ոչ է
 վագր, յովազ ոչ է առիւծ, ապա յովազ է ըն-
 ձառիւծ . մոլար շարաբանուծիւնք են երկո-
 քեան, ոչ ՚ի տեսակէն՝ որպէս կարծեն Հակաճա-
 ոտղքն, այլ ՚ի նիւթոյն, իմա ՚ի սխալուծենէ
 ընդհանուր բանին, որ լուեւեայն կայ ՚ի նոսա :
 Քանզի որպէս սակաւիկ մի յառաջ ցուցաւ, չեն
 դոքա ճշմարիտ շարաբանուծիւնք, թէպէտ և
 այնպէս ինչ թուիցին՝ յերից բանից զկազմու-
 թիւնն ունելով, այլ եզառածք են, որոց յառաջ
 նումն իմանի զօրուծեամբ ընդհանուր բանս, Ա-
 մենայն կենդանի է նոյն . և յերկրորդումն՝ Ամե-
 նայն որ չէ վագր կամ առիւծ, է ընձառիւծ :
 Արգ յաւելեալ ՚ի նոսա զերկոսին բանքս, կազ-
 մին երկու շարաբանուծիւնք . Ամենայն կենդանի
 է նոյն, իսկ վագերք և առիւծք են կենդանիք,
 ապա վագերք և առիւծք են նոյն . Ամենայն որ
 չէ վագր և ոչ առիւծ՝ է ընձառիւծ, իսկ յովազ
 չէ առիւծ և ոչ վագր, ապա է ընձառիւծ . բայց
 ահա և ոչ միոյ ՚ի շարաբանուծեանց աստի խրծ-
 բիծ ինչ կայ ՚ի տեսակին . ապա վրիպակ նոցա
 ոչ ՚ի տեսակն, այլ ՚ի նիւթն է, այս է ՚ի ստու-
 թեան ընդհանուր բանիցն երկոցունց, թէ Ամե-
 նայն կենդանի է նոյն, և թէ Ամենայն որ ոչ
 վագր է կամ առիւծ, ընձառիւծ է : Իւր ուսմիկն
 ինքնին, որ լոկով առաջնորդուծեամբ խելաց քա,
 ջիկ և ս քան զՀակաճառսն երբեմն գիտէ ուղղա-
 բանել, տեսանեմք զի իմանայ զվրիպակ կարծեալ
 շարաբանուծեանցդ ՚ի նիւթն լինել, և ոչ ՚ի տե-
 սակն : Զի թէ ցուցանել կամիցիմք նմա առաջ
 նօմն, թէ վագր և առիւծ քանզի կենդանի են
 երկոքեան, են նոյն մի ինչ . տացէ անդէն պա .

տասխանի. ոչ ամենայն կենդանի է նոյն. և թէ երկրորդական առցուք ցուցանել, թէ յովազ՝ զի չէ վագր և ոչ առիւծ, ապա է ընծառիւծ, ընդգէմ կրկնեսցէ, ոչ ամենայն որ չէ վագր կամ առիւծ՝ հարկ է թէ ընծառիւծ է: Հակաճառիցն անտես զքննութեամբ արարեալ ճշմարիտ և կերպարանեալ շարաքանութեանց, ասացին զսխալ երկոցուն գոցա՝ ի տեսակին լինել. իբրև զի յերկուց մասնաւոր բանից, որպիսի են առաջարկութիւնք առաջնոյն, չէ հնար հետեւեցուցանել ինչ, և յերկուց ժխտական առաջարկութեանց՝ որպիսի երկրորդին են, անմարթ է հաստատական ինչ ածել հետեւութիւն. և այսպէս ստեղծին երկուս օրէնս, որ թէպէտ բազում ուրեք ճշմարտեսցին, այլ բազում ուրեք և սուտ գտանին, որպէս ՚ի յաւելուածին ցուցցուք:

Հայնժամ միայն ճշմարտապէս սխալէն շարաքանութիւնք ՚ի տեսակին, յորժամ առ խարդախութեան կամ ՚ի վրիպակէ սպրդեսցի ՚ի նոսաւելի քան զերիս մասունս կամ գլուխս բաղդատելիս. որպիսի է այս. Ազածոյ միս տայ ըմպել, ըմպելն շիջուցանէ զծարաւ, ապա ազածոյ միս շիջուցանէ զծարաւ. ուր ըմպելն եգեալ է նախ իբրև գործ ծարաւոյ եղելոյ յապխտոյն, և ապա իբրև զովացուցիչ պապակման. և ապուխտ նախ առեալ է ծարաւեցուցիչ, և ապա բժշկիչ ծարաւոյ: Նոյնպիսի է և այս, Որ վառէ՝ է հուր ճշմարիտ, խանդն և աժխոյժք վառեն զմիտս, ապա խանդն և աժխոյժք են հուր ճշմարիտ. յորում վառելն եգեալ է նախ ՚ի յատուկ միտս և ըստ ձայնին, և ապա փոխաբերելով յեռանդն հոգւոյ:

Ապա մեծաւ խնամով զգուշանալ պարտ է, զի մասունք շարաքանութեանն յամենայն բաղդատութիւնս ՚ի նոյն միտս առցին անվրէպ: Չի խորհուրդ մտաց, որպէս ասացեալ է, է բաղդատութիւն երկուց գաղափարաց ընդ երրորդի, զի ՚ի հանգիստութենէ և յանհանգիստութենէ նույն ընդ երրորդին, ՚ի միս առցուք ըստ այնմ մասին և զնոցա ընդ միմեանս համաձայնութիւն և

անհամաձայնութիւն . տպա նոյնպէս և շարաքա-
նութիւն ոչ այլ ինչ է , բայց ցուցանել թէ եր-
կու առաջին գաղափարքն հանգէտ են երրորդին ,
թէ ոչ : Կամիմք ցուցանել թէ օգն է մարմին .
զերկոսին գաղափարագ միաբանս և համեմատս ցու-
ցանեմք գաղափարի ծանրութեան . և 'ի շարա-
քանութեանն զոր 'ի գոյն պէտս յօրինեմք , երեք
մասուէք միայն են ըստ երից գաղափարացն բազ-
դատելոց , այս է փոքրագոյն՝ օգ , մեծագոյն՝ մար-
մին , միջնորդ՝ ծանր : Իսկ եթէ մի 'ի մասանցն ,
և մանաւանդ միջնորդն՝ յորում ստէպ լինի սխա-
լել , յերկուս զանազան միտս առցի , ոչ ևս և
րեք մասուէք լինին , այլ չորք , յորոց ոչ ինչ է
հնար հեռեցուցանել . վասն զի մեծագունին և
փոքրագունին չեք ինչ յայնժամ հասարակ կէտ
բաղդատութեան , և ոչ չափ հասարակաց :

Սկայն և զոյսպիսի չորեքմասնեայ շարաքա-
նութեացն զվրիպակս , եթէ ստոյգ շարաքանու-
թիւնք իցեն և եթէ կարծեզք և կերպարանզք ,
գիւրաւ է 'ի միտ առնուլ քննութեամբ միայն
ընդհանուր բանին , որ յայտնի կամ զօրութեամբ
կայ 'ի նոսա : Քանզի ահա յառաջնում անդ նախ-
եգեալ շարաքանութեանցն՝ լռելեայն իմանի ,
թէ Ամենայն որ արբուցանէ կամ տայ ըմպել ,
յափուցանէ զպաքուսն . որ սուտ է . զի ոչ յար-
բուցանելոյ՝ այլ յըմպելոյ զովանայ պաքն : Իսկ
յերկրորդին խեղաթիւր է բանն , Որ վառէ՝ հուր
ճշմարիտ է . զի վառելն կրկին միտս տայ , հա-
րազատ և այլաբանական : Լաւ ևս յայտ եղև աս-
տի , թէ զոր յընտրութիւն ճշմարտութեան և
ստութեան պարզ շարաքանութեանց աւանդե-
ցաք օրէնս , ամենեցուն նոցա հասարակաց 'ի դէպ
գայ , որպէս զհարգ ինչ և կազմեալ իցեն :

ՅՕԴՈՒԱԾ ԶՈՐՐՈՐԴ

ԽԱՌՆ ԸԱՐԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԵՔ .

Խառն կոչին շարաբանութիւնք որոց մեծագոյն առաջարկութիւնն է խառն բան : Ի խառն բանից սովորական 'ի շարաբանութիւնս են կցորդական ասացեալքն, շաղկապականք և անջատականք . և ըստ երից այդոցիկ յերիս տեսակս հատանին խառն շարաբանութիւնք :

Ա . Կ ՅՈՐԴԱԿԱՆԵՔ .

Կցորդական են որոց մեծագոյնն է բան կցորդական, պայմանաւ . որպէս, եթէ իցեն ուրեք ործ կամ լորձն հրաբղիից և սուսկ քարինք և այլ նշանք հրաբղիի, եղեալ է անդ երբեմն հրաբուղի . իսկ արդ նշանք այսպիսի գտանին ուրեք ճշմարտութեամբ, ապա եղեալ է անդ հրաբուղի :

'Ի կցորդական բանի՝ մասն որ զպայմանն յայտնէ, նախագաս կոչի . և որ զհետեանս պայմանին, հետևորդ : Յուզիզ հետևութիւն շարաբանութեանցս պիտոյ է հետևորդին հարկաւ յառաջագոյել 'ի նախագասէն . այս է, զոր յեղեալ պայմանէն յառաջ բերեմք՝ պարտի հարկաւ հետեւել . որպիսի է եղեալք 'ի վերոյ շարաբանութիւն, և այս, եթէ չգոյր տիեզերաց արարիչ, չգոյին և տիեզերք . այլ գոն տիեզերք, ապա գոյ և նոցա արարիչ : Իսկ չէ ուղիզ ապացոյց ասելն, եթէ մոլորակ է լուսինն, բնակիչք են 'ի նմա . իսկ արդ ճշմարիտ մոլորակ է, ապա են 'ի նմա բնակիչք . զի զինչ հարկ մոլորակի բնակս ունեղ 'ի բնէ, թէպէտ և չէ ինչ յանհնարից : Եւ տարապարտ շաղկապիէին ճեմականք, թէ եթէ չգոյր 'ի մարմինս տիրելութեան ազապատանք,

խանգումանդ և երկաթ ոչ ձգէին զմիմեանս. այլ սորա ձգէն զիրեարս, ապա ախտակցութիւն և ազապատանք են 'ի մարմինսն: Չի ձգումն խանգումանդի և երկաթոյ զինչ մօտ իցէ 'ի կերան զոր գնեն, զի՞ կայ նորա և սոցա:

Բ. ՇԱՂԿ ԱԳԱԿ ԱՆԲ.

Շաղկապական ասին շարարանութիւնք, որոց մեծագոյնն է բան շաղկապական և ժխտական. որգունակ, Ոչ որ կարէ 'ի նմին ժամու լի նեւ 'ի Հոռով և 'ի Փարիզ, իսկ այս անուն յայս նիշ ժամու էր 'ի Հոռով, ապա չէր 'ի Փարիզ:

Առ Ճշմարտութիւն սոցա հարկ է երկոցուն իրացն անմիասնականս գոլ և զմիմեանս խափանել, զի 'ի միոյն կալ՝ մի կայցէ միւսն. ուստի թիւր է ասելն, Ոչ որ կարէ լինել միանգամայն ագահ և շաղկ. իսկ արգ այս որ շաղկ է, ապա չէ ագահ. զի ոչ սակաւք են, որ զնդան յիրս ինչ, չարաչար կծծութեամբ կարկամին և ժլատին, և առ նմին յայլս ընդարձակեալ վատնեն անխնայ:

Գ. ԱՆՋԱՏԱԿ ԱՆԲ.

Անջատական են շարարանութիւնք յորժամ մեծագոյնն է բան անջատական. որպէս, Ամենայն գոյակ նիւթական է կամ աննիւթ, այլ հոգին չէ նիւթական, ապա է աննիւթ. կամ ոյսպէս, Հոգին է աննիւթ, ապա չէ նիւթական: Ըստ յետին օրինակիդ անջատականք դիւրաւ գառնան 'ի շաղկապական՝ փոխելով զմեծագոյնն. ահա այժմու ասացեալս՝ շաղկապական լինի յստեղն. Չիք և ոչ մի գոյակ որ միանգամայն նիւթական և աննիւթական իցէ. այլ հոգի է աննիւթական, ապա նիւթական ոչ է:

Յուզողութիւն սոցա պահանջի, զի երկոքին անջատեալքն Ճշմարտիւ անմիասնականք իցեն,

և զի չեցէ ինչ այլ ընդ մէջ նոցա : Վասն որոյ խազոյ բանք էին որով Դիոգոր կրօն մեգաբեան ի մաստակ կարծէր անհնարաւոր ցուցանել զշարժումն , այսպէս ասելով . 'ի շարժել իրիք կամ ուր էն անդ շարժի , և կամ ուր չէն . իսկ չմարթէ շարժել ուր չէն , և ուր էն անշարժ կայ , ապա չիք ինչ որ շարժիցի 60 : Վասն զի անդ իսկ սկսանի շարժումն մարմնոյ՝ ուր էն , և դայ անցանէ՝ ուր ոչն է : Կոյնպէս ծաղու իրք են ասելն , Ճէնք կամ քրիստոնեայ են կամ մահմետական . այլ չեն քրիստոնեայ , ապա են մահմետական . զի գուցէ հրեայք իցեն կամ կռապաշտք , որպէս և ենն իսկ գիցակրօնք :

ՅՕԴՈՒԱԾ ԷԻՆԳԵՐՈՐԴ

ԹԵ ԵՒ ԽԱՌՆ ՇԱՐԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆՔ ԸՆԴ
ՅԱՍԱՐԱԿԱՑ ՕՐԻՆՕՔ ՊԱՐԶԻՑՆ ԵՆ .

Եւ յամենայն իսկ խառն շարաբանութիւնս գոյ բան ընդհանուր յայտնի կամ լռելէայն . և ճշմարտութիւն և ստուութիւն նոցա յառաջ գայ մանաւանդ 'ի ճշմարտութենէ և 'ի ստուութենէ այնր բանի . վասն որոյ զոր յընտրութիւնս պարզիցն աւանդեցաք , նոյն օրէնք են և խառնիցն :

'ի շաղկապական և յանջատական շարաբանութիւնս ինքնին յայտնի են իրքն . զի անշուշտ ընդհանուր բանք են , Ոչ ոք կարէ 'ի նմին ժամու 'ի Հռովմ լինել և 'ի Փարիզ . Ամենայն գոյակ նիւթական է կամ աննիւթական : 'ի կցորդականն գիւրին է նոյնպէս ցուցանել , թէ մեծագոյնն՝ յորում պայմանն է , զընդհանուր բանի զօրութիւն ունի միշտ . քանզի յառաջնումն ընդհանուր բանն է , Ուր ժուայթ և լորձն հրաբղխից է և սուսկ քարինք և այլ նշանք հրաբղխի , եղեալ է անդ երբեմն հրաբուղխ . յերկրորդին , Չմարթէ լինել գործ առանց ուրուք գործելոյ , կամ Չիք գործ առանց պատճառի . և ճշմարտութիւն յա-

ուջասացեալ շարաքանութեանցն 'ի ճշմարտութենէ ընդհանուր բանիցս ելանէ. որպէս և ստուծիւն այլոց երկուցն պատճառս ունի զստուծիւն ընդհանուր բանիցն որ ծածկեալ կայ 'ի նոսա, այն թէ Ամենայն մոլորակաց հարկիւ բնակիչք են. և թէ, Չիք մարմին որ առանց սիրելութեան և աղապատանաց ձգեսցէ կամ ձգեսցի :

Ապա յընտրութիւն ուղիղ շարաքանութեանց և թիւրոց՝ չպիտի այլ ինչ քան զհասարակաց օրէնսն առ 'ի մէնջ աւանդեալս. և զի թիւրութիւնն առաւել յընդհանուր բանին սովոր է լինել կամ 'ի մեծագոյնն, այնմ առաւել միտ գնեւարժան է : Լ ուրեք զի և 'ի փոքրագոյնն գտանի թիւրութիւն, այսինքն 'ի մասնաւոր կամ յեզական բանին. այլ քանզի սորա գործ է միայն յայտնի կացուցանել զդաս ենթակայի բանին, գօտւարին է սխալել յայնմ. զի գրեթէ ամենայն ոք հմուտ է կարգի սեռից և տեսակաց իրաց. և գոյզն ինչ գիտութեամբ ոք զկազմին չասէ երբէք կենդանի, կամ տունկ զվագր, կամ զոսկի՝ քար, կամ զդոհար ակն՝ հրահալ, կամ զագաւհուծիւն՝ լաւութիւն, կամ չարութիւն՝ զբարերարութիւն : Իսկ յընդհանուր բանս գիւրին է յոյժ մոլորել. զի որովհետեւ ընդհանուր գաղափարք և ծանօթութիւնք գումարութիւնք են յօդեալք առ 'ի մէնջ՝ մասնաւոր գաղափարք հանգամանացն զոր 'ի բազում իրս հասարակ տեսանեմք, գիւրին է թէ յընդհանուր գաղափարի գասու իրիք ոչ ամիոփիցեմք զամենայն հանգամանս նորա, կամ զոմանց և եթ զյատուկսն ժողովիցեմք՝ զոր բովանդակ գասուն գրել ոչ է օրէն. ապա ամենեցուն իսկ վկայութեամբ գիւրաւ սպրդէ յուղվ վրիպակ :

ՅՕԴՈՒԱԾ ՎԵՑԵՐՈՐԴ

ԵԶԱՌԱԾ .

Լ զառած է, որպէս ասացաք, շարաքանութիւն յորում լռեմք զմի յառաջարկութեանցն,

յորժամ ինքնին զօրութեամբ հեշտեալ իմանի . որպէս , Հոգին է պարզ , ապա է անապօական . ուր զօրութեամբ իմանի մեծագոյնն , Ամենայն որ պարզական և սուղական բնութիւն է , անապական է . և կամ այսպէս , Ամենայն աննիւթ գոյակ անմահ է , ուրեմն Հոգին անմահ է . ուր լռելեայն կայ փոքրագոյն , Հոգին է գոյակ աննիւթ :

Քանզի երկու միայն են բանք եզառածի , առաջինն կոչի նախագաս , երկրորդն հետևորդ կամ հետևութիւն :

Ճշմարտութիւն և ստույթիւն եզառածի նա զին օրինօք ընտրի , զոր յաղագս շարաբանութեանց եգաք 'ի վերագոյնսն :

Յաւելցուք թէ փոխանակ , շարաբանութեան լաւ է եզառած վարել , եթէ մի յառաջարկութեանցն ստոյգ իցէ և գիւրիմաց 'ի զեղչելն . զի այսպէս համառօտեալ և սերտեալ տպացոյցն առաջագոյն հարկանէ զհակառակորդն և գիւրահատ լինի : Երբեմն և եզառածն իսկ 'ի մի բան ամփոփի , կոչեցեալ վճիռ եզառածեան և կարճաբանութիւն . որպիսի է արիստոտելեանն այն , Մահկանացուդ , մի պահեր ռիս անմահ , որ հաւասար է եզառածիս , Մահկանացու ես գու , ապա մի անմահ քէն պահեր . ընդ որով իմանի զօրութեամբ ընդհանուր բանս , Որ մահկանացու ոք է , չպարտի անմահ ռիսս ունել : Իսկ եթէ մի յառաջարկութեանցն գժուարիմաց իցէ կամ անստոյգ , վնաս է լռելն . ուստի սխալ գործէ որ ասէն միայն , Հոգին խորհի , ապա է գոյակ պարզ . վասն զի խորհրդոց և պարզութեան խոհուն էակի ոչ ինչ է յստակ և յայտնի հաւասարութիւն , զի ընդ լսելն՝ ամենեցուն իմասցի . և ոչ իսկ հերիք է աստանօր յաւելուլ միայն զընդհանուր բանն , թէ Ամենայն խոհուն գոյակ՝ պարզ է հարկաւորապէս . այլ արժան է 'ի հետ յարել և զհաւաստիսն , և 'ի շարաբանութենէ առնել փոստորգ :

ՅՕԴՈՒԱԾ ԵՕԹՆԵՐՈՐԻ

ՓԼՍՏՈՐԴ .

Որպէս կանխաւն ասացաք, փաստորդ է շա-
րաբանութիւն՝ յորում առ մի յառաջարկու-
թեանցն կամ թէ առ երկոսեանն իսկ մերձ գնի
հաւաստիքն, եթէ ինքնին չիցեն պարզ և յայտ-
նի. զորինսկան եզեալ է անդանօր:

Զուղղութիւն և զթիւրութիւն փաստորդի
գիւրին է գտաել 'ի զօրութենէ փաստիցն, որք
'ի ցոյց առաջարկութեանցն առեալ են:

Չմնայ ինչ այլ ասել առ այս, բայց զի սա է
թերեւս սովորական և յաճախեալ 'ի պէտս քան
զամենայն ապացոյցս. նա՛ չիք ճառ և խօսք և
գրուած, որ 'ի փաստորդ ոչ դարձցի: Վասն որոյ՝
խորհելոյ Արուեստին մատենագիր նմանագոյնս
խորհի, թէ ճառն կիկերոնի վասն Միլոնի դառ-
նայ բովանդակ յայս փաստորդ. Որ դարան գոր-
ծէ կենաց ուրաք, արժանապէս սպանանի 'ի նմա-
նէ. զոր հաստատէ կիկերոն յիրաւանց բնութեան
և ազգաց և օրինակօք. իսկ արդ կզօգիտք դա-
րան գործեաց կենաց Միլոնի, զոր ցուցանէ 'ի
կազմածոցն, 'ի սպառնալեաց և 'ի սպառազինաց
որ ընդ նմա էին. ապա կզօգիտս յիրաւի սպա-
նաւ ի Միլոնէ: Կոյնպէս ողջոյն մատեան նկատ
նեան ծանրողութեան կամ ձգողութեան բովան-
դակի յայս փաստորդ, Որ ինչ միօրինակ վկայեալ
է յիրացն բնութենէ, ընդունելի է 'ի բնազննու-
թեան. իսկ նկատնեան ձգողութիւնն յամենայն
շարժմանց լուսաւորացն վկայեալ է միաբան, որ
պէս 'ի քննութենէ նոցին յայտ է. ապա ընդու-
նելի է նկատնեան ձգողութիւնն:

Յ Ա Ի Ե Լ Ո Ւ Ա Ծ

ՕՐԻՆՔ ԸԱՐԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ԸՍՏ ՀԱԿԱ-
ՃԱՌԻՑ .

Պարկ մեծ թուեցաւ Հակաճառիցն մանրա-
խոյզ լինել 'ի վեր քան զամենայն քանի ձևս և
քանի եղանակս հնար իցէ ունել շարաքանու-
թեան , իմա քանիպատիկ խառնիխուռն ժխորել :
Չև իմանային զպէսպէս դասաւորութիւն և զզա-
նազան գործս միջնորդական մասին յերկոսին ա-
ռաջարկութիւնսն . և զի լինի ենթակայ 'ի մեծա-
դոյնն և մակդիր 'ի փոքրագոյնն , մակդիր յեր-
կաքանչիւրսն , ենթակայ յերկաքանչիւրսն , են-
թակայ 'ի փոքրագոյնն և մակդիր 'ի մեծագոյնն ,
չորս ձևս սահմանեցին շարաքանութեան , և այն
ոչ առանց բազում խազմի և հզօր կռուոյ յաղագս
չորրորդին , զոր կէսք ընդունելի ասէին , և այլք
ըմբոստացեալ ընդգէմ 'ի վսեր գային : Եղանակ
իմանային զպէսպէս շարագրական խառնումն ընդ-
հանուր և մասնաւոր յանձնառական և հրաժա-
րական բանից 'ի շարաքանութեանն , զոր և ամ-
փոփեցին յիննևտասն , բովանդակեալ յառաջի-
կայ մոգական ոտանաւոր տողս , զորոց 'ի գէպ
իցէ արգեօք ասել ըստ Պեռնեայ զուարճախօս
քերդողի , տաղք որ գիւհհարեն զըռնս :

Պափաբանս , լեռնարիւլ , հանդիցի , կեռիցօղ .
Պաժալիդ , լեւափս , հարիցիս , կրեռնփօս , կպէսփօղ .
Չեռանէղ , լափեցիս , կեռլիսօղ , պարփօս .
Հաւապի , կերպօր , հիռափիս , հարցիսի , պրօպրօղ , կեցիսօս :

Մի որ խոժոռեսցի թէ չհասկանայ ինչ յի-
մաստուն բանից այտի . զի ահա նոցա մեծապէս
սիրով գթացեալ , ազդ առնեն՝ մի ինչ ամենեւին
միտ գնել իմաստից բառիցն , իբրև թէ հնար իցէ
միտս ինչ գտանել 'ի նոսա , այլ հայել միայն 'ի
ձայնաւորս նոցին : Արդ Ա ցուցանէ ասեն ընդ-

հանուր բան հաւանողական, զոր նորա նախա-
գասութիւն ստորասական ասեն. Ե ընդհանուր
բան ուրացական, զոր ինքեանք բացասական կո-
չեն ըստ խօսից իւրեանց աշխարհին. Ի մասնա-
ւոր բան հաստատութեան, Օ մասնաւոր բան
ուրացութեան. այլ 'ի գիւր յիշատակի տողեալ
են զայգոսիկ 'ի սքանչելի ոտանաւորս հոմերա-
կան .

Աբն ընդհանուր սփրստական,
Ինն ընդհանուր բացասական,
Ինին մասնաւոր սփրստական,
Օն մասնաւոր բացասական :

Շարաբանութիւն 'ի պարտաբան զայն ասելին,
որոյ երեքին ևս բանք ընդհանուր հաստատական
են. և զայն 'ի լեռնաբնէն, որոյ առաջինն և եր-
րորդն ընդհանուր ժխտողական են, և երկրորդն
ընդհանուր հաստատական. այսպէս և որ 'ի
կարգին :

Բայց զի մի դք ասարկուսեցի, եթէ լինիցի՞
արդեօք ուղիւ շարաբանութիւն երկք ընդհա-
նուր բանիւք, ծանուցանելին սիրողաբար՝ թէ և
եզականքն ընդհանուր են. զի որովհետև ենթա-
կայ նոցա եզական է, նմին իրի իսկ հարկաւ ըստ
ամենայն ընդարձակութեան իւրոյ առեալ լինի.
և այս է ըստ նոցա յատուկ բնութիւն ընդհա-
նուր բանի. որպէս զի օրինակ իմն Էսոպոս էր
գաճաճ, և այդմ իսկ ընդհանուր բան անուանել :

Եւ քանզի յիրաւի էր ումք զարմանալ, զի
յոմանս 'ի գիւթական ձայնից անախ նոյն ձայ-
նաւորք կան նովին կարգաւ, որպէս 'ի լեռնաբ-
նէ, լեռնա, լեռնեղ, մինչ զի կարծեւ անհմտա-
գունիցն խորհրդոյ զօրութեան գեղեցիկ արուես-
տին՝ թէ նոյն եղանակք կրկնեալք իցեն, անդէն
աճապարեալ նոցա զառաջն առեալ զեկուցա-
նէին, թէ նոյն եղանակ ոչ ևս է նոյն, յորժամ
այլոյ ձեոյ է : Առ բարւոք իմանալոյ զայս, գի-
տելի է զի ոչ շատ թուեցաւ Հակաճառից աւան-
դեւ միայն զամենայն եղանակս շարաբանութեան,
այլ կարևոր դատեցան յոյժ խոյզ և խնգիր լի-
նել, քանիք յեղանակաց անտի ընդ անցնիւր ձեռով

անկանիցին . և զի մի և նոյն եղանակ ընդ բազմօք անկանի , հարկ համարեցան կարգել ընդ միով միով , բայց և որոշումն գնել այլ և այլ բառիւք , զի մի յանհնարին վնաս՝ խառնակեացի սորայս ընդ նորայն :

Որք զչորրորդ ձեն տարագիր արարեալ վասրանդի ըստ աշխարհն իւրեանց հանին , ինն եղանակս բաժանեցին առաջնոյն . չորս ուղիղս , պարսկա , լեւոսիլէլ , հանդիշի , իեփօղ . և հինգ անուղիղս , պարսիկ , լեւոս , հարիփի , իբիփօթ , կարեփօղ . բայց զայս հինգ անուղիղս հարստահարութեամբ մեծաւ բարձին այլք յառաջնոյ անտի , և ետուն չորրորդին . երկրորդին վիճակեցան չորք , լեւոսիլ , լափեփե , իեփիփօղ , պարսփօթ . և վեց՝ երրորդին , հալափ , իեփափօթ , հիփփի , հարփիփ , պարսփօղ , իեփիփօթ :

Արդ այժմ սովին յառաջածանօթ տեղեկութեամբք , եթէ հաճեացի Աստուած , մարթեմք իմանալ , թէ լեւոսիլէլ , լեւոս , լեւոսիլ թէպէտ և զնոյն մի ձև կացուցանեն իմապէս , այսինքն ըստ բնութեան և շարակարգութեան բանիցն , բայց ոչ պարզանկաբար և բարբախտապէս , իմա ոչ ըստ ամենայնի . վասն զի լեւոսիլէլ է ուղիղ եղանակ առաջնոյ ձևոյն , լեւոսիլ՝ երկրորդին , և լեւոս՝ ըստ ոմանց ծանրագլուխ վարդապետաց՝ է անուղիղ առաջնոյն , և ըստ այլոց ոչինչ ընդհատ մեծագլուխ պատկառելեաց՝ չորրորդին : Իսկ թէ քանիօն իցէ մեծաշահ օգտութիւն և լուսափայլութիւն ՚ի խորութիւնս յայտասիկ , այն ամենեցուն քաջայայտ կայ :

Ապաքեն կարի իսկ դատարկապորտք և ընդ վայրայածք էին Հակաճառք՝ յայսպիսեաց քննութիւնս ժամավաճառ լինել . կամ թէ այնպէս թուեցաւ նոցա , զի որ ցուցանել կամփջի որք , թէ զարգանակ չէ պարտ ըմպել ջերմաջերմ , քանզի խարշատէ , գիտել պարտի ընտրել յառաջագոյն , զապացոյցն ՚ի հաւապին արգեօք կարգիցէ , եթէ ՚ի իեփիփօթ կամ ՚ի իբիփօթ :

Բաց յառանձին օրինաց իւրաքանչիւր եղանակաց շարաքանութեան ըստ զանազան ձևոցն , ճո-

և ոմնացան Հակաճառք և յայլ ինչ օրէնս հանրա-
 կանս, յորոց կէսք այնչափ յայտնի են ինքնին՝
 զի ակնարկել միայն շատ էր. և կէսք, գոհուածիւն
 Աստուծոյ, սուտ իսկ են: Յաղագս առաջնոցն,
 ո՞ է որ ոչ տեսանիցէ, թէ որովհետև շարաքա-
 նուծիւն է բաղգասուծիւն երկուց իրաց կամ
 մասանց՝ ընդ այլում երրորդի, չպարտին լինել
 'ի նմա աւելի քան զերիս մասունս. և թէ քանզի
 միջնորդող մասնն է՝ որ բաղգատի ընդ այլ եր-
 կուսն յառաջարկուծիւնան, ինքն չմտանէ ա-
 մենեւին 'ի հետևուծիւնն և ոչ իւրք. և զի և ոչ
 զմի 'ի մասանց անտի ընդհանրագոյնս պարտ է
 առնուլ 'ի հետևուծեանն քան յառաջարկու-
 թիւնան, ապա թէ ոչ, ոչ ևս երեք մասուկք լի
 նին, այլ չորք և հինգ. և զի յերկուց յանձնա-
 ռական առաջարկուծեանց անհնար է հրաժարա-
 կան հետևանս յառաջ ածել. և զի եթէ մի յա-
 ռաջարկուծեանցն ժխտական իցէ՝ 'ի ցոյց ան-
 հանգիտուծեան միոյ ուրուք 'ի մասանցն ընդ միջ-
 նորդին, յայնժամ և հետևուծիւնն հարկաւ
 ժխտողական է. և եթէ մին յառաջարկուծեանց
 մասնաւոր իցէ, այնպիսի լինի և հետևուծիւնն:
 Չայտ երկու ինչս յայտ առնէին նոքա ասելով,
 Հետևուծիւնն ըստ խոնարհագոյն մասին լինի.
 կամ ըստ նոցախաղտալուր բառին, Եւրպայոս-
 Թիւնն փարագոյն մասին գարփի հեփեիւ:

Յաւելին և այլ այսպիսի օրէնս, է որ իբրև
 վճիռ, և է որ իբրև հետևանս. զոր օրինակ՝ թէ
 մասնաւոր բանք բովանդակին յընդհանուրսն, ոչ
 ընդհանուրքն 'ի մասնաւորս. թէ ենթակայն է
 որ զբանն մասնաւոր կամ ընդհանուր առնէ, այ-
 նու զի 'ի մասնաւոր կամ յընդհանուր միտս ա-
 ռեալ է. թէ որ ինչ հաստատի կամ ժխտի հա-
 սարակաբար զբովանդակ գասէն, հաստատի կամ
 ժխտի և զմիոյ միոյ իւրաքանչիւր 'ի նմա պարու-
 նակելոց. ուստի որ հաստատէ զբոլորն, հաստա-
 տէ և զմասնն. և այլ ևս սորին սակի բանք՝ ճըշ-
 մարիտք, բայց սնոտեաց և չնչենոց խնդիրք:

Յայս ամենայն յաւելին այլ ևս երկուս, որ
 թէկէտ բազում ուրեք ճշմարիտ պատահեսցեն,

բայց և յորով ուրեք 'ի սուտ ելանեն. այն թէ, ոչինչ է մարթ հետևեցուցանել յերկուց ժխտողական բանից, և ոչ յերկուց մասնաւորաց: Վասն ժխտականացն կամէի գիտել, յորժամ ոչ բարի իցէ ինչ և ոչ միջակային, մի թէ չկարիցեմ՝ ուղիղ զհետ բերել, թէ չար է ուրեմն. և յորժամ կէտ մի ոչ 'ի սկիզբն գծին իցէ և ոչ 'ի վերջն, չիցէ՞ համարձակ ասել թէ ուրեմն 'ի միջոցի անդ երկուցն է: Իսկ յաղաքս մասնաւորացն նմանապէս չգիտեմ զհարգ յուրաստ կացցեն Հակաճառք իւրեանցն օրինօք, թէ երկու գումարք հաւասարք հնգի կամ այլում որոյ թուոյ և իցէ, չիցեն հաւասար միմեանց: Ըն ինչ օգնէ ասելն, թէ յապացուցի աստ երկոքին բանքն եղական են քան մասնաւոր. ապա թէ ոչ, հարցուած զօյս մատուցանեմ, եթէ երկու եղական ուղիղ բերեն զհետևութիւնն յապացուցի աստ, զհարգ կամ էր ում չբերիցեն և յայլն. առ ինչ արգեօք իբրև ասիցեմ Թորոս է մարդ, Կիրակոս է մարդ, ոչ ունիցիմ զնովիմք ածել, թէ Թորոս և Կիրակոս են նոյն մի ինչ, մարդ: Նա զի 'ի նմին իսկ ապացուցի և յայլ նոյնպիսիսն, առ ձեռն է տալ երկոցուն առաջարկութեանցն զկերպարանս մասնաւոր բանի. և սակայն ուղիղ ածել զհետևութիւնն. որ ասիցէ, Են թիւք՝ որոց գումար է երկոտասան. են և այլք՝ որոց բազմապատկութիւն է նոյնպէս երկոտասան. ապա են թիւք՝ որոց գումար հաւասար է բազմապատկութեան այլոց ոմանց. միթէ ոչ առնէ ուղիղ ապացոյց. սակայն առաջարկութիւնքն երկոքեան ահա մասնաւոր են անշուշտ առանց ընդ բանս ինչ ածելու: Այլ այս մինչև ցայսվայր:

Մատենագիրն Արուեստին խորհելոյ, որ յառաջնոց անախ թուի, որք 'ի վերայ հասին՝ թէ ոչ ստութեան, գէթ անպիտանութեան բազմաց յօրինաց աստի, բայց ապա՝ որպէս երևի այդ յաճախ 'ի մարդիկ՝ իւրում անձինն ընդ հակառակս ելեալ, ընդարձակ ճոխանայ քան զայլն 'ի մեկնաբանել և 'ի ցուցանել մօնրամասնաբար զամենայն գաղտնածածուկ խորհուրդս եղանակաց

և ձեռք , 'ի կարգ արկեալ յառաջագոյն զամենայն առածս և վճիռս և ընդհանրական օրէնս, և հանեալ ապա 'ի նոցանէ մի ըստ միոջէ զամենայն հետեւանս որչափ և հնար էր : Զկնի այնր ամենայնի դնէ օրէնս մի ընդհանուր, որ միայն առաւել արժէ քան զայլ ամենայն խստանամբօխ խուժան օրինացն . և զգօնութիւն մեծ այն էր, շատանալ նովին, և մի այնպէս լիաձեռն վատնել բազում վառտակ և հանճար 'ի փցուն և 'ի փանաբի խնդիրս, որք արդարև չէին արժանի զբաղեցուցանել զայնքան այր կորովի և յանօսր տեսութիւնս ուժաւոր : Օրէնքն այս ինչ է, թէ յամենայն շարաքանութիւնս մի յառաջարկութեանցն բովանդակէ զհետեւութիւնն, և միւսն ցուցանէ՝ թէ հետեւութիւնն բովանդակեալ կայ յառաջարկութեան անդ : Օրէնքդ թերևս չիցեն այնպէս բացայայտ որպէս յընդհանրական օրինացն պահանջի, որոց զայն ամենայն 'ի մուսացօնս դարձուցանել հանդերձեալ իցեն . օրինագիրն ինքնին յերկբայս կայ, թէ 'ի յանձնառական շարաքանութիւնս՝ բովանդակիչ բանն մեծագոյնն իցէ արդեօք եթէ փոքրագոյնն, եթէ երկոքեանն իսկ . իսկ 'ի հրաժարականն յայտնապէս հաւանեալ է ժխտողական բանին . վասն որոյ և այս օրէնք ոչ ինչ օգտէ առ աչս կերպարանեալ շարաքանութեանց, որ յաճախ են 'ի սովորութեան . սակայն որպէս զիարգ և իցէ, լաւագոյն է քան զայն ամենայն զոր մինչև ցայն ժամանակ հնարեցան Հակաճառք :

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ

ԵՐԿՍԱՅՐԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ, ՀԱՄԱԲԱՐ-
ԴՈՒԹԻՒՆ, ԲԱԶՄԱԲԱՐԴՈՒԹԻՒՆ, ՄԱ
ԿԱԾՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՅԱՐԱՑՈՑՑ .

Յ Օ Դ Ո Ւ Ա Ծ Ա Ռ Ա Զ Ի Ն

ԵՐԿՍԱՅՐԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ .

Արկայրաբանութիւն է խառն ապացոյց, յո-
րում անջատական բանիւ նշանակեալ զայլ և այլ
մասունս բոլորին, ցուցանեմք թէ նոյն և զբոլո-
րէն հաստատի միշտ ըստ ամենայն մասանց . որ-
պիսի է հուշակաւոր երկայրաբանութիւնն Տեր-
տուղիանոսի առ Տրայիանոս կայսր, որոյ պա-
տուէր տուեալ էր մի ևս 'ի հարցփորձ քննու-
թեան մատուցանել զքրիստոնեայս, սակայն եթէ
յայտնեսցին՝ պատիժ պատուհասի 'ի վերայ գնել-
կամ փնասապարտ են, ասէ, քրիստոնեայքդ, և
կամ արդար. եթէ փնասակար, ընդէր արգելուս
'ի հարցափորձէ, իսկ եթէ անպարտ, հիմ գա-
տապարտես . որ հակաճառական օրինակաւ 'ի
սոյն յանգի . Պատուէրդ 'ի վերայ քրիստոնէից
անիրաւ է ամենեւին, թէպէտ յանցաւոր իցեն և
թէ անմեղ . զի թէ յանցաւոր, զմէ՞ խափանես 'ի
քննութեանէ . եթէ անմեղ, էր վասն առնես պոր-
տաւոր :

Այս ապացոյց եթէ ըստ կարգի լինիցի զօ-
րաւոր է յոյժ, զի ամենայն ուստեք անփախուստ
արգելեալ պաշարէ զհակառակորդն : Առ այս
կարևոր է

« . Ուղիղ բաժանել զբոլորն 'ի մասունս իւր .
և զամենեսեան զնոսս 'ի համար արկանել . զի թէ
մնացուսցէ ինչ ոք, առ ոչ ինչ զօրէ երկայրա-

բանուծիւն նորա, որպէս ոմանց 'ի նախնի իմաստասիրացն, որ կարծէին թէ ցուցանեն ոչ ինչ ահաւոր զմահ լինել, ասելով. 'ի վախճանել մարմնոցն կամ ոչ ևս կեան ոգիքն կամ լաւագոյն կեանս կեան. յառաջնումն ոչ ինչ զգան, յերկրորդումն երանելի ևս են. ապա չիք ինչ երկիւղ 'ի մահուանէ: Բայց արտաքոյ թողին զերրորդն՝ որ երկիւղալի առնէ զմահ, այն թէ գուցէ 'ի չարագոյն կեանս փոխեսցին:

Է. Չի հետևուծիւնքն զոր հանեմք յիւրաքանչիւր մասանց՝ ճշմարիտ իցեն և 'ի հարկէ. վասն որոյ թիւր խորհէր և խօսէր որ երբեմն ձեռնթափ կամելով առնել զոմն 'ի հաղորդուծենէ գործոց անտեսուծեան աշխարհին, ասէր. Այամ բարի առնես, և մարդկան յաչաց ելանես. կամ չար գործես՝ և աստուածոց յատելուծիւն դառնաս. ապա 'ի բաց կաց ամենեկին: Վասն զի ոչ հարկաւ զհետ է բարերարելոյն յաչաց ելանել մարդկան. և եթէ ամպարչտացն յերեսաց անկանիցի, բարեգործացն ընդ միտ մտանէ և զիւրև զնոսա ածէ, որոց հաճոյ լինել առաւել ցանկալի է առն բարոյ:

Թ. Չգոյշ լինել, գուցէ փաստն շրջեսցի 'ի գլուխ խօսողին, որպէս գիպաւ Պրոտագորայ, ասէ Աւլոս Գելլիոս. զի ուսուցանել յանձն առեալ զճարտասանականն արուեստ Էւատլոսի ումեմն, սակ արկ նմա՝ զկէս պայմանեալ վարձուն հատուցանել 'ի սկզբան, և զմիւս կէսն՝ իբրև յաղթող ելցէ յառաջին դատաստանէն զոր վարեսցէ: Եւատլոսի ոչ կամեցեալ վճարել զսակն, չարկ երբէք ձեռն 'ի դատ. բողոք բարձեալ սպառնացաւ Պրոտագորաս յատեան քարշել զնա, Եւ յայնժամ, ասէ, կամայ թէ ակամայ սակայն հատուցես ինձ. զի կամ յաղթահարես, և ըստ պայմանին վճար արտոցես, և կամ նկուռն լինիս, և վզեն կեալ տուժեսցիս ըստ վճռոյ ատենին: Ոչ ինչ բնաւ տաց քեզ, ասէ Էւատլոս. զի կամ պարտեմ զքեզ, և արձակէ զիս ատեանն 'ի պարտուց. կամ յաղթիմ, և ոչ ինչ այնուհետև պարտիմ քեզ ըստ գաշինն:

ՅՕԴՈՒԱԾ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՀԱՄԱՐԱՐԴՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԲԱԶՄԱԲԱՐ
ԴՈՒԹԻՒՆ.

Համաբարգուծիւն է շար բանից, որ այնպէս յեռեալ և կապեալ են ընդ միմեանս, զի զոր 'ի վերայ յետին ենթակային ածեմք հեռեւութիւն՝ նոյն զառաջնոյն հաստատի: Օրէն կազմութեան ապացուցիս այն է, զի մակդիրք առաջին բանիցն լինիցին մի ըստ միոջէ ենթակայ զկնեացն. մինչև 'ի վերջէ ուրեմն ենթակայ առաջնոյն միասցի ընդ մակդրի վերջնոյն: Ըստ սմին օրինակի կամեցեալ ցուցանել զանմահութիւն հոգւոյ, ասեմք. Հոգին է պարզ, պարզն է առանց մասանց, որ առանց մասանց է անբաժանելի է, անբաժանելին է անապական, անապականն է անմահ 'ի բնէ, ապա հոգին է անմահ 'ի բնէ:

Այս ազգ ապացուցի, որպէս ասենն, յիւր բողոքեայ հնարեցաւ յաշակերտէ Եւկղիդեայ մեգարացւոյ, որ գլուխ և առաջնորդ եկաց իմաստակաց. և յաճախ իսկ 'ի կիր առնուին զսա իմաստակք, զի դիւրին է խաբել ոովաւ: Յայն սակա ազգ առնեն տրամաբանք, թէ առ ճշմարտութիւն հեռեւանացն՝ ամենայն բանքն պարտին անընդմիջաբար 'ի միմեանց բղխել, և ոչ միոյ իրիք ստոյ կամ երկրայելւոյ 'ի ներքս խառնել: Սակայն թուի ինձ թէ սովին և եթ օրինօք դժուարին է յանդիմանել զստութիւն համաբարգուծեան թեմիստոկղի, որով ասէր ընդ կատակս թէ որդի իւր մանուկ երկեմեան իշխէ ամենայն աշխարհին յունաց. իմ որդին, ասէր, իշխէ մօր իւրում, մայր իւր՝ ինձ, ես ողջոյն աշխարհին յունաց, ապա որդի իմ երկեմեան իշխէ բովանդակ յունաց աշխարհին: Վասն զի 'ի համաբարգուծեան աստ ամենայն բանք ընդելուզեալ են և զմիմեանց առնին առանց իրիք միջնորդի, և ինքնին ճշմա-

րիտ են առ հասարակ : Ապա յաւելցի ուրեմն
 և աստ զոր զշարաբանութենէն ասացաք, թէ մա-
 սունք բանին 'ի նոյն միտս առցին միշտ . որում
 առաւել հոգ տանել պարտ է 'ի համաբարդու-
 թեան, զի 'ի շարս բազմագէմ բանից գիւրագոյն
 է այլ ընդ այլս ինչ առնել : Աստի է խաբէու-
 թիւն թեմիստոկղեան համաբարդութեանն . քան
 զի գրեացուք թէ որդին իշխէր մօրն, և մայրն
 թեմիստոկղի, սակայն այլազգ էր յոյժ նոցա իշ-
 խեւն, և այլ իշխանութիւն թեմիստոկղի 'ի վե-
 րայ ամենայն յունաց . որդւոյն ճշիւ և ժտու-
 թեամբ, մօրն գոռանօք և պերսանօք, իսկ թե-
 միստոկղին սաստիւ և զօրութեամբ տուեցեւ լով
 նմա 'ի հասարակէն :

'ի կշտամբութիւն այսպիսի պատրանաց՝ ան-
 ստերիւր հաւաստիք այս է, ընդ միոյ միոյ են
 թակայի անցնիւր բանից՝ փոխանակել զբուն զա-
 ռաջին ենթակայն . եթէ և այնպէս անսխալ ճշշ-
 մարտեսցին բանքն, ահա բարի է համաբարդու-
 թիւնն . իսկ եթէ ոչ, թիւր : Աւասիկ յառաջ
 նում օրինակին զոր եղաք՝ ամենայն ճշմարտու-
 թեամբ կարեմք ասել, Հոգին է պարզ, հոգին
 է ազանց մասանց, հոգին է անհատ և անբակ-
 տելի, հոգին է անեղծ, հոգին է անմահական :
 Իսկ 'ի թեմիստոկղեայն չիք ասել նոյնպէս, Որ-
 դի իմ երկեմեան տիրէ մօր իւրում, որդի իմ եր-
 կեմեան տիրէ ինձ, որդի իմ երկեմեան տիրէ ա-
 մենայն յունաց . զի զանազանութիւն տիրելոյն
 անդէն 'ի յայտ ելանէ :

Ինչպէս համաբարդութիւն կամ կուտակութիւն է
 ազգ ինչ համաբարդութեան, յորում հետզհետե
 ընծայեմք առաջին ենթակային զայն ամենայն զոր
 մի ըստ միոջէ զիւրաքանչիւր ենթակայիւ կար-
 գեալ բերեմք հետևութիւնս : Ապա տիրապէս
 խօսեւոյժ հաւաստիք համաբարդութեանն է, զոր
 արդ իսկ աւանդեցաք . ուստի և օրինակ այնր
 համաբարդութեան փոխի 'ի բազմաբարդութիւն
 յասելն . Հոգին է պարզ, իսկ պարզն է առանց
 մասանց, ապա հոգին է առանց մասանց . իսկ որ

առանց մասանցն է անլուծանելի է, ապա հոգին է անլուծանելի . իսկ անլուծանելին է անեղծական, ապա հոգին է անեղծական . իսկ անեղծականն է անմահ, ապա հոգին է անմահ :

Յ Օ Դ Ո Ւ Ա Ճ Ե Ր Ր Ո Ր Դ

ՄԱԿԱԾՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՅԱՐԱՑՈՅՑ .

Մ ականծութիւն է ապացոյց յորում ասացեալ ինչ՝ մի ըստ միով է զամենայն տեսակաց սեռին կամ զանցնիւրցն 'ի տեսական եղելոց, զնոյն հաստատեմք ապա զբովանդակ սեռէն կամ զտեսականցն . զոր օրինակ, Տղայի, մանկան, պատանւոյ, երիտասարդի, առն, ծերոյ և զառամելոյ իւրաքանչիւր կարիք են . ապա ամենայն հասակաց են կարիք :

Առ այս հարկ է զի մասանցն թուուամն անթե, ըի և կատարեալ լինիցի, և որ զբողորէն ինչ աւի՝ իւրաքանչիւր մասանցն ճշմարիտ պատկանիցի . վասն որոյ թիւր է ասել, Լըրկաթ, կապար, անագ, պղինձ և արծաթ լուծանին 'ի թթուուա բորակային, ուրեմն ամենայն հրահալք լուծանին 'ի նոյն թթուուա . վասն զի պակասէ 'ի կարգի անդ ոսկի և լանոսկի, որ անփորձ մնան 'ի նմա :

Յ արացուցի ապացոյց զայն ասեմք, յորժամ յեղելոց ինչ իրաց՝ զոր 'ի նոյն դէպան լինելոց է իմաստասիրեմք . և սովորաբար բազմաբարդութեան ապացուցիւ վարիմք 'ի սոյն, յայտնի կամ լուելեայն : Ըստ այսմ բժիշկն ասէ, Ախտս այս ամենևին նման է այն ինչ ախտի, տպա ըստ նմին և բժշկիցի . իսկ արդ նա այս նիշ գեղով բժշկեցաւ, ապա և սա նովին բժշկեսցի :

Առ ուղղութիւն հետևութեանն՝ ամենեցուն խոստովանելի է, թէ պահանջի կատարեալ նմա, նութիւն յերկոսին 'ի դէպան, զի մուտ լինիցի համեմատութեան օրինին, թէ 'ի նման պատճա-

ուայ նման գործք լինին, և նման գործոց նման
պատճառք :

ՅՕԴՈՒԱԾ ՉՈՐՐՈՐԴ

ԹԷ ԱՄԵՆԱՅՆ ԱԶԳԻ ԱԶԳԻ ԱՊԱՑՈՅՑՔ
ՓՈԽԻՆ 'Ի ՇԱՐԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ .

Թ) Ինչպէս և երկսայրաբանութիւն, համարար,
դուութիւն, բաղմաբարգուծիւն, մակածութիւն
և յարացոյց այլազգ ինչ գարձուածս ունեւ թը-
ւեացին քան զշարաբանութեանն, սակայն ամենեւ-
քեան հեշտեաւ փոխին 'ի նոյն :

Երկսայրաբանութիւնն սովորաբար եզառած է
որոյ մեծագոյնն զօրութեամբ կայ, այս ինքն է
բանն ընդհանուր՝ որ զբոլորն 'ի մասունս իւր
բաժանեալ ցուցանէ : Վասն որոյ յերկսայրաբա-
նութեանն Տերաուղիանոսի իմանի զօրութեամբ,
Ալենայն հրաման 'ի բարի չարագործաց և յե-
ղեռն արդարոց՝ անիրաւ է միշտ . առաջարկու-
թիւն մեծագոյն, որոյ զհեա դայ փոքրագոյն,
Իսկ արդ հրաման Տրայիանոսի եթէ չարագործ
են քրիստոնեայք, նոցա 'ի բարի է, զի արգելու-
զհարցուփորձ, և թէ անմեղ են, այն նոցա առ
եղեռանէ լինիցի, զի պատուհաս պատուէր տայ,
ապա ամենայն իրօք անիրաւ է հրամանն :

Մակածութիւն նոյնպէս եզառած է, յորում
լուելեայն իմանի նոյն բան ընդհանուր, որ զբո-
լորն 'ի մասունս իւր ցուցանէ բաժանեալ . որ-
պէս ահա յառաջածեալ օրինակի անդ լուելեայն
կայ, թէ Մասունք հասակաց մարդոյ են տղայու-
թիւն, մանկութիւն, պատանեկութիւն, երիտա-
սարդութիւն, արուութիւն, ծերութիւն և զառա-
մուտութիւն . յոր յարի փոքրագոյն, իսկ արդ տղայ,
մանուկ, պատանի, երիտասարդ, այր, ալևոր և
զառամ ունին իւրաքանչիւր կարիս, ապա ամե-
նայն հասակք մարդոյ զիւրեանց կարիսն ունին :
Համարարդութիւնն յայտնապէս իսկ կուտակ

և որ անգն եդան օրէնք 'ի գիւտ հաւաստեաց ի բացն Ճշմարտելոյ առ մեզ, ինքնին բաւականք են և 'ի ցոյց նոցին առ այլս . զի ոչ այլ ինչ ազգ է խելամտեցուցանել Ճշմարտութեան զայլս, եթէ ոչ որով մեքն եղեսք խելամուտ . այլ յայսր ամենայնի վերայ՝ սղաբանել ինչ սստանօր ևս ոչ վերջասցուք . որ թէ յոչինչ գտցի պիտանացու, գոնէ 'ի փոքու ամփոփեալ և ընդ մի կէտ տեսու թեանցուցանիցէ որ ինչ այսր անդր ցիր կայ անգանօր :

Բայց ոչ զհնոց Հակաճառիցն կարգ կալցուք, այլ զայլ իմն հուպ նմին առաջնոյ գրոցս, կարծեմ թէ և օգտակարագոյն . զի որովհետեւ ամենայն հմտութիւնք Ճշմարտութեան՝ կամ էու թեան իրաց են, կամ հանգամանաց նոցին և կամ համեմատութեանց, և ոչինչ արտաբոյ մնայ այսց Ճշմարտութեանց, զոր առաջի առնել կամիմք և ցուցանել այլոց . տեսցուք ապա որ այն աղբիւրք իցեն ապացուցի երեցուցն գլխոցս :

Յ Օ Դ Ո Ւ Ա Ճ Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

ԱՊԱՅՈՅՑՑՔ ԳՈՅՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԱՆԳՈՒ
ՅՈՒԹԵԱՆ ԻՐԻ ԵՒ ԳՈՐԾՈՑ .

Որ յաղագս գոյութեան իրաց և գործոց բանք իցեն, 'ի մի յօգուած բովանդակեմք . զի ցոյց գոյութեան գործոյ ոչ այլ ինչ է, բայց ցոյց գոյութեան արարող պատճառին, կամ արգեանց իրացն և կամ երկոցուն միանգամայն :

Ա . ԳՈՅՈՒԹԻՒՆ ԻՐԱՑ ԵՒ ԳՈՐԾՈՑ .

Քանզի ամենայն ինչ կամ աննիւթական է և կամ նիւթական, զցոյց գոյութեան իրաց սկսցուք նախ յաննիւթից : Անհնար է, որպէս ասացեալ

եմք , անժխտելի ցուցանել ումք զգոյութիւն հոգւոյ իւրոյ , եթէ ոչ 'ի ներքին գիտակցութենէ մտացն վկայելոյ . զի որ գիտէ թէ խորհի , չմարթի անգիտանալ թէ է ինչ 'ի նմա էակ խոհուն : Նոյնպէս զգոյութիւն ոգւոց այլոց մարդկան և կենդանեաց՝ ոչ իւրք ասացաք մարթ է ցուցանել , բայց եթէ համեմատութեամբ պատշաճութեան , այսինքն է 'ի նշանաց զգայութեան , մտածութեան և այլոց , որ 'ի նոսայն երեւին հոգւոյ միայն պատշաճեալ զօրութիւնք :

Յաղաքս գոյութեան Աստուծոյ ասացեալ է նոյնպէս , թէ ուղղորդ սպացոյց 'ի գոյութենէ մերոյ հոգւոյս ելանէ . քանզի ծանուցեալ սորա զիւրն էութիւն , և զի ոչ իւրով ինչ զօրութեամբ ունի զէանալն , հարկ է ապա թէ է ոմն առաջին պատճառ էական , իւրոյ գոյանալոյն գոյարար . և այս սկիզբն պատճառաց հարկ է զի էական իցէ , ինքնակաց և անպատճառ . ապա թէ ոչ՝ յաւիտեան գործք լինիցին առանց սկզբնապատճառի , որ է՝ ամենեին իսկ առանց իրիք պատճառի . զի թէ առաջինն ոչ իցէ , և ոչ այլքն զկնի լինիցին . որ անհնարութեան իրք են : Բայց և այլք յարարածոցն յապացոյց գան էութեանն Աստուծոյ . և չիք բոտոտ ազկազկ , ոչ սաղարթ և ոչ ծաղիկ , ոչ խաիւ և ոչ կրկուտ , որ 'ի ձեռս իմաստասիրին զնոյն մեզ ոչ հաւատարմացուցէ :

Իսկ գոյութեան այլոց հոգւոց , հրեշտակաց ասեմ՝ , բազում ուրեք բանք եղեն թէ 'ի յայտնութենէն Աստուծոյ և եթ առնումք ապացոյցս , և ոչ այլ ուստեք . բայց և սորա զօրութիւն լի բովանդակ է յանխարութենէն Աստուծոյ :

Գոյութիւն հանուր զգալի արարածոց ցուցանի 'ի ներգործելոյ նոցա 'ի մեզ մանաւանդ 'ի հակառակելոյ նոցա ընդ կամս մեր , զոր մեր ինչ գործ համարել ոչ ունիմք : Իսկ յաղաքս իւրաքանչիւր մարմնոց գոյութեան , զօրագոյն ապացոյց առ այլս է 'ի ներքոյ դնել զնոսա զգոյութեանց նոցին . զի անձամբ զփորձ առցեն զգալի արդեանց իրացն ստուգութեան : Բայց հասանէ բազում անգամ և զգոյութիւն այնոցիկ յայտ ածել , որ զգայնոց

ոչ զինին . որպէս զգոյութիւն տարրեղէն հրոյ կամ զփհրոյն 'ի մարմինսն լինելոյ , որ զգայութեան ոչ ազդիցի , չիք հաւաստել ըստ գմին օրինակի : Այլա յայնժամ լաւագոյն ապացոյցք գոյութեան նոցա են արդիւնք նոցին և արգասիք . մատուցի ջերմաչափ 'ի մարմինսն , և ժիւղակին ծաւալեալ՝ ցուցցէ ոչ միայն զգոյութիւն տարրական հրոյն 'ի նոսա , այլ և զչափն ևս . ձգումն թեթեւ և մանրիկ մարմնոց և բացատութիւն թելից շքիւհրաչափին՝ ցուցցեն զփհրոյն գոյութիւն : Այլ նապէս էութիւն այլ և այլ գոյացութեանց որ 'ի տարրումն միոյ մարմնոյ յօգանան՝ ցուցանի 'ի տարրախոտզից զանազան արդեամբքն որ լինին 'ի նոցանէ , յորժամ մարմինն ընդ փորձ անցանիցէ հրոյ կամ լուծողականաց : Վարզաբար ասել , ամենայնի սովորական ապացոյց է 'ի բնագիտութեան՝ զգոյութիւն իրին յարդեանցն ցուցանել :

Որպէս յարդեանց գոյութիւն պատճառին 'ի յայտ գայ , է ուրիք զի և 'ի պատճառէն գոյութիւն արդեանցն իմանի . բայց այս ոչ միշտ ստուգութեամբ , այլ միայն եթէ յայտ իսկ անհնար իցէ անգործ կալ պատճառին : Գիտեմ 'ի տեղւոյ ուրիք հրաբուլի երբեմն բորբոքեալ . զհետ բերեմ , թէ գոն ուրեմն անդէն լորձուիք և տողուկք և ժայթք հրաբղխի , կամ սունկ քարինք , կամ սեւաւ կիճք , կամ կաւարծաթ և ապակիք կամ հող հրայրեաց և կամ որ այլ ինչ սովորական արգասիք իցեն հրաբղխից : Գիտեմ զի և զարդիս վառին իշանէ և Վեսուր . ապա գոն ասեմ 'ի նոսանիւթք հրացեալք , լուծեալք , ապակիացեալք , և որ 'ի կարգին : Այլնպէս յանմեղկելի ցրտութենէ բեւեռային շրջանակաց՝ իմանամ յաւէժ սառնապատ զվայրսն լինել . մինչգեռ արեգակնն 'ի յեղյեղակն այծեղջեր գտանիցի 'ի գեկտեմբերի , 'ի միտ առնում թէ 'ի հարաւային կիսագնտին ծաղիկք փթթեալ են և պատուք աւարայնոյ խայծեալք :

Սակայն եթէ պատճառին ընդ արդեանց չգուցէ հարկաւ կցորդութիւն , 'ի նորա էութեանն ոչ ևս անշուշտ իմանի գոյութիւն արդեանցն .

ո՞ է որ 'ի ծառոյն լինելոյ, 'ի հարկէ և զպատուն
ասիցէ գող. հաւանութիւն է թէ լինիցի այն
երբեմն, այլ ոչ անշուշտ ստուգութիւն : Ապա
'ի պատճառաց զայն արդիւնս միայն օրէն է գու-
շակել՝ որ հարկաւ անվրէպքն են, ոչ որ 'ի դի-
պաց արգասիքն, որոց մարթի լինել և չլինել որ-
պէս զհարգ ինչ դէպն տայցէ :

Եւ զի ապացոյցք՝ են որ 'ի յառաջագունէ են
և են որ 'ի յետնագունէ, ըստ գարոցական բառին,
այսինքն է՝ 'ի պատճառէն առ արդիւնսն կամ՝
յարդեանց առ պատճառն, յայտ է թէ 'ի բնա-
կանս առաւել սովորական է երկրորդն քան զա-
ռաջինն . մանաւանդ զի յանձնախօթս գորով բուն
էութեան մարմնոց և բազում հանգամանաց նո-
ցա, առանց յառաջագոյն արգասեացն գիտու-
թեան՝ առյապա արդեանց նոցա դուն ուրեք հա-
սանեմք : Բայց և այս ապացոյց յարդեանց առ
պատճառն, ոչ է միշտ անսխալ. առ անվրէպ ստու-
գութիւն նորին պահանջի նախ, զի արդիւնքն
'ի պատճառէ անտի լինիցի՝ յորմէ կարծին . և
միւս ևս՝ զի յայլմէ իմեքէ չմարթիցէ լինել : Զինչ
պատճառաց չգործիցի խառնակութիւն 'ի կազ-
մածի ուրեք, մանաւանդ 'ի խառնախաղտեալն,
ևս առաւել 'ի մարմնի մարդոյ, որ քան զամե-
նայն է բազմահատուած և հրաշակերտ . իւ և
կործանուամն տանց, անպտղութիւն անդաստա-
նաց, և որ այլն ևս : Ապա չէ հնար յարդեանց
աստի զգոյութիւն պատճառին ցուցանել, եթէ
ոչ տեղին և իրացն դէպք 'ի հարկէ յայտ առնի-
ցեն, թէ արգարև նորա արգասիք են :

Բաց յայսցանէ, զորս մարթ է ասել ներքին
ապացոյցս, 'ի հաւաստիս գոյութեան իրաց զու-
րեն և արտաքին ապացոյցք, որք առ հասարակ
'ի մի բովանդակին, 'ի վկայութիւն այլոց : Եւ
զի անտի առեալ ապացոյցք՝ առաւել 'ի ցոյց
գոյութեան գործոց են, յայնս եկեսցուք :

Օրէն է և զապացոյցս ինչ գործոց կոչել
ներքինս : Վաղժամանակեան գործոց բուն ստոյգ
հաւաստիք են արդիւնքն երևեալք և հետք զոր
թողին, որպէս զգայուեալ ժայթք հրաբղխի և սյլ

արգասիք՝ ապացոյց մեծ է վաղեմի հրդեհի հրա-
բզկից 'ի տեղիս տեղիս . ծովային մարմինք և խե-
փորք 'ի լերինս գտեալք , նշանաւոր ապացոյցք
են ծովու անդ եղելոյ երբեմն : Նա և արդի գոր-
ծոց բուն և զորաւոր ապացոյցք նշմարք արդեանցն
են . զոր օրինակ աւերակք 'ի հրկիզութենէ
մնացեալք , յերկրաշարժէ , 'ի ջրհեղեղէ , 'ի շան-
թէ , 'ի կարկտէ , և որ այլ ևս : Արտաքին ա-
պացոյցք ելանեն յանգիր աւանդութենէ և 'ի
գրաւոր , որոց ականատես զանձինս ասեն իրացն
եղելոց : Զսոցա զօրութենէն ոչինչ յաւելումք
աստանօր 'ի նախաճառեալն ճոխաբար յառա-
ջին գիրսն յերես 165 : Այլ յազգս ապացու-
ցից անգոյութեան իրի և գործոյ ասասցուք ինչ :

Բ. ԱՆԳՈՅՈՒԹԻՒՆ ԻՐԱՅ ԵՒ ԳՈՐԾՈՅ .

Առաջին ապացոյց անգոյութեան կարծեալ ի
բաց՝ է ցուցանել զ'ի բնէ անհնարութիւն նոցա .
այսպէս ցուցանի անգոյութիւն բազմաստուա-
ծոց , զի և ոչ ոք լինի Աստուած , ըստ որում՝
հաւաստաբանէ մեզ բնականն աստուածաբանու-
թիւն :

Բ. Հաւատարմացուցանել զգոյութիւն այլոյ
իրիք , որ հարկաւ մերժիցէ զմիւսն . և յիրաւի
ո՞վ երբէք ասասցէ սառամանիս լինել 'ի տեղւոջ
անդ , ուր ցուցանեմք թէ հուր բորբոքեալ կայ :

Գ. Հաւաստել թէ տեղին կամ ժամանակն կամ
այլ դէպք և հանգամանք իրացն չառնուն յանձն
զգոյութիւն իրին և չներեն նմա կալ : Ի թէ ա-
սասցէ ոք , թէ փիղք կան 'ի Լապոնիա , կամ թէ
մարգագեալնք նորա ծաղկաւետին 'ի յունուա-
րի , ոչ ապաքէն դիւրեաւ յանգիմանի ստու-
թիւնն : Քննութիւն հանգամանաց պիտանի է
յոյժ մանաւանդ 'ի ցրել եղծանել զգործսն . այս-
պէս նշաւակի ստութիւնն , թէ 'ի իդէի զիւրո-
վին գնացեալ իցէ առ սէր Լնեայ , զի երեքա-
րիւր ամաւ կրտսեր է նա քան զսա . այսպէս և

'ի քերել յումքէ զգողութեանն բասիր, կամ զսպանութեան և կամ զայլոյ իրիք փնասու, հզօր իրաւունք այն են, ցուցանել թէ 'ի ժամանակի ոճիր չարեացն գործելոյ 'ի տար աշխարհ գտանէր այրն :

Դ. 'ի բազումս շատ է և ցուցանել միայն, զի թէպէտ չեն ինչ անհնարինք, սակայն ընդդէմ են կարգի օրինաց բնութեան. որպէս այն թէ կիկողոպայք գուցեն՝ հսկայք միականիք 'ի ճակատու, կամ թէ սրբ շանագլուխք կայցեն :

Ե. Եթէ գործք՝ որով ցուցանէ որ զգոյութիւն իրիք, սուտ իցեն կամ անհամեմատ ընդ նմա, կամ թէ այլ ինչ նոցա պատճառք իմաստցին, այն իսկ զօրաւոր ցոյցք են՝ յաղարտել ըզգոյութիւն նորին : Ըստ այսմ սուտ հանեմք ըզգոյութիւն յորձանաց նուրբնիւթոյն, զոր կարգեսիրտ հնարեցաւ 'ի մեկնել զճախրագայութիւնս աստեղաց . զի այն շարժմունք անհամեմատ են յորձանացն . սուտ ցուցանեմք զգոյութիւն ցրտաբեր մասանց, որ զինքնաբուն ցըրտութիւն բերիցեն տանիցեն այսր անդր . քան զի հաւաստիք կան, թէ 'ի թողանալոյ միայն ջերմութեանն լինի ցրտութիւն :

Զ. Բազում անգամ և լոկ յանդիմանութիւն անբաւականութեան ապացուցիցն որովք հաստատէ ինչ որ, շատ է 'ի ջրել զայն, կամ գոնէ յերկբայս արկանել : Այսպէս ահա ընդօգս ցընդեցան գոյացական տեսակք, ընդհանուր բնութիւնք, աղապատանք կամ սիրական համոյրք և չհամոյրք, և փոխան գիմակալութիւնք ճեմականաց . պղատոնական և ստոյիկեան հոգին կամ շունչն տիեզերաց . ուրուապատկերք կամ անօր կերպարանք և երեսք իրաց զորս 'ի մարմնոց հատանել ասէին եպիկուրայքն, և դալ կազմել ըզգազափարս մտաց մերոց : բնածին գազափարքն կարդեսեանց, և որ 'ի նոյն համարի :

Աստանօր 'ի միտ առնուլ է, զի տկարութիւն փաստից ուրուք 'ի ցոյց գոյութեան իրի կամ գործոյ, թէպէտ և իրաւունս տայ մեզ չհաւանել բանից նորա, զի որ կամի որ հաւատարիմ զբանսն

առնել, պարտի գէպեգէպ ըստ արժանի ցուցանել . բայց չտայ միշտ իրաւունս բացէ 'ի բաց յուրաստ լինելոյ, թող թէ զհակառակն հաստատելոյ : 'ի ցոյց անգոյուլութեան իրիք, բաց 'ի ցուցանելոյ թէ պակասեն փաստք զօրաւորք 'ի հաւաստիս գոյուլութեանն, որ կոչի պակասական ասպացոյց, հարկ է և իսկական ասպացոյցս յառաջ մատուցանել, որք ուզակի ցուցանիցեն՝ զի ոչ գոյ ճշմարտութեամբ, կամ զի անգամ և կարէ իսկ ոչ գոյուլութիւն ունել, որ զօրաւորագոյն է յասպացոյցս :

Է . Անգոյուլութիւն իրի և գործոյ ցուցանի և արտաքին ասպացուցիւք, պակասաբար՝ առ 'ի չգոյէ վկայից և յաննմանութենէ մատուցելոցն, և իսկապէս՝ քաջ 'ի գէպ բանիւք այլոց վկայից, որ ժխտիցեն զայն կամ զհակառակն հաստատիցեն :

ՅՕԴՈՒԱԾ . ԵՐԿՐՈՐԴ

ԱՊԱՑՈՅՑՔ ՀԱՆԴԱՄԱՆԱՑ ԻՐԱՑ .

Հանգամանք որ ինքնին առանց միջնորդի 'ի ծանօթութիւն դան զգայութեանց, որպէս հոռ, համ, ձայն, գոյն, ձև, կշիռ և այսպիսիք, աներկբայաբար հաւաստին՝ յորժամ զգայութեանցն 'ի փորձ գնիցին իրքն, յորոց զգացմունքն և իմացուածքն լինին : Իսկ որ զգայարանաց անզննելիք են, հաստատութեամբ ցուցանին յարդեանցն՝ որոց մին 'ի յայտ դայցէ : Օգոյ ծանրութիւն 'ի ճնշմանէն ցուցանի՝ զոր ներգործէ 'ի սնդիկ ծանրաչափին . ծանրութիւն սնդկի քան զջուր և քան զձէթ՝ և առանց կշռելոյ յայտնի լինի յանսխալ փորձոյ . զի թէ երեքին հեղանիւթքն յամանարկանիցին, սնդիկն իջանէ 'ի յատակն, 'ի վերայ նորա կայ ջուրն, և ջրոյն 'ի վերայ ձէթն : Կազ գուրիչ և մեղկիչ հանգամանք զանազան գեղոց ընդ փոքր և ընդ շատ, յարգեանցն հաւատարմանան՝ զոր ցուցանեն 'ի մարմինս կենդանեաց որոց պաշտին :

Գոյութիւն հանգամանաց իրիք իմանի յաճախ 'ի գոյութենէ այլոյ իրիք , որ զայն հարկաւ պա-
հանջէ . որպէս 'ի խոհականութենէ հոգւոյ յա-
ռաջ գայ պարզութիւն նորա , և 'ի պարզութե-
նէն անեղծութիւնն : 'ի յայտ գայ ստէպ և պաա-
շաճութեամբ սեռի կամ տեսակի իրին . օրինակ
զայս ցուցանի զգայութիւն ունել որդանն անար-
գի . վասն զի զգայունութեան հանգամանաց ա-
մենայն շնչաւորք բաժանորդք են : Ընդ հակա-
ռակս 'ի հաւաստիս անգոյութեան իրիք հանգա-
մանաց հզօրագոյն ապացոյց է այն , թէ ընդդէմ
ելանէ այլում՝ որ անշուշա է յիրի անդ . այսպէս
'ի խոհականութենէ հոգւոյ անհնարին ցուցանի 'ի
նմա տարածումն մասանց , զի տարածումն և խոր-
հուրդ հակառակ միմեանց են . սոյնպէս ցուցանի 'ի
հակառակէն , թէ անհնար է նիւթոյ խորհել :

Անգոյութիւն հանգամանաց հաւաստի և 'ի
չգոյն սովորական արգասեաց նոցա , և 'ի հակա-
ռակացն երեւելոյ . ըստ այսմ մարմին որ փոխան-
ցիչ է շփհրոյ յայլս , ոչ է 'ի բնէ շփհրական .
երկաթ շփեսալ ընդ խանդումանդ եթէ ոչ ձգի-
ցէ զերկաթ , չէ զգեցեալ զզօրութիւն խանդու-
մանդի :

Նա և համեմատութիւն պատշաճութեան ի-
րաւունս տայ ժխտել զհանգամանս իրիք , յորոյ
դասակարգէն օտար են այն հանգամանք , կամ
այլում դասակարգի ուրոյն են՝ յորմէ ինքն չէ .
սովաւ յուրաստ կամք արդարապէս թէ բոյսք և
հանք և ամենայն իսկ անշնչականք չեն զգայուն :

Իթէ ոք զհանգամանս ինչ 'ի գիտողութենէ ,
'ի փորձոյ և 'ի վկայութենէ ցուցանիցէ , հերքին
հակառակ ընդդէմ գիտողութեամբ , փորձով
և վկայութեամբ :

ՅՕԴՈՒԱԾ ԵՐՐՈՐԴ

ԱԳԱՑՈՅՑԻ ՀԱՄԵՄԱՏՈՒԹԵԱՆՑ ԻՐԱՑ .

Վոյնուծիւն իրի հաւաստի 'ի նոյնուծենէ առաջին և վերջին հանգամանացն . ապա թէ ոչ, փոխեալ է կամ որիչ : Վմանուծիւն և աննմանուծիւն իրաց գտանի քննուծեամբ հանգամանացն յորս միաբան են կամ օտար :

Համեմատուծիւնք քանակի, յորո՞ որպէս աւացեալ է յառաջին գիրս, բովանդակի տարածուծիւն, թիւ, տեղի, ժամանակ, շարժումն, և ամենայն ինչ որ աճումն և նուազուծիւն առնու, որք և ժողովին առ հասարակ 'ի հաւասարուծիւն և յանհաւասարուծիւն, ցուցանին բազմաառուծեամբ ընդ միմեանս : Չափաբերք, որոց գիտուծիւն է բովանդակ 'ի համեմատուծիւնս յայտոսիկ, սկիզբն առնեն 'ի հաւասարուծենէ և յանհաւասարուծենէ պարզիցն, իբրու ասել երկուց գծից, երկուց անկեանց, երկուց եռանկեանց . և այն սկսմունք լինին նոցա յետոյ 'ի տեղի փաստից՝ ցուցանել զբանս և զհամեմատուծիւնս խառն քանակաց :

Չգողուծիւն և վանողուծիւն, ընտանուծիւն և ներհակուծիւն այլ և այլ գոյից, զոր մէք համեմատուծիւն միայն իմանամք, մինչև յայտնեալին պատճառք նոցա, ոչ ինչ իւրք ցուցանին, բայց միայն յարդեանցն :

Յաղագս համեմատուծեանց ամենայն պատճառաց և գործոց, և ապացուցից նոցա խօսեալ է բաւականուծեամբ յառաջին գիրսն, յերես 153 :

Համեմատուծիւնք պարտականուծեան, որպէս 'ի տեղուջ անգ նշանակեալ է, յերես 160, ցուցանին 'ի բնական իրաւանց, 'ի դրական կամ գրիւ անուանեալ իրաւանց՝ որ են աստուածային և մարդկային օրէնսդրուծիւնք, և յիւրպան շիւր դաշանց և ուխտից :

ՅՕԴՈՒԱԾ ՉՈՐՐՈՐԴ

ԱՅԼ ԵՒՍ ԱՂԲԵՐԻՔ ԱՄԵՆԱՅՆ ԱԳԱ-
ՑՈՒՑԻՑ .

Տեղիք ապացուցից յորս պատաղեալ Թարթա-
փէին հին Հակաճառքն, էին ւ, ստուգաբանու-
թիւն անուանց և ծագումն բառից . Բ, սեռ,
տեսակ, տարբերութիւն, յատուկ, պատահումն,
սահման և բաժանումն . Գ, պատճառ և գործ,
բոլոր և մասն, նմանութիւն և աննմանութիւն,
ընդգիմաքննութիւն, ներհակութիւն և հանգա-
մանք : Առաջինքն 'ի տեղեաց աստի 'ի Ալաւեր-
գիոսէ ումնմէ քերականականք կոչեցան, երկ-
րորդքն՝ բանականք, երրորդքն՝ բնազանցականք .
Իբրև զի զստուգաբանութիւն և զածանցութիւնս
բառից զորս նոքա լծորգս կոչէին, քերականու-
թեան է աւանդել . զսեռէ և զտեսակէ և զորոց
'ի կարգին Դպրոցականք 'ի բանական արուեստին
ճառէին . իսկ զպատճառէ և զգործոյ և զայլոց՝
'ի բնազանցութեան կամ յանուանեալ մասինն
էականութիւն :

Այլ յաղագս ապացուցից 'ի սեռէ և 'ի տե-
սակէ, և 'ի տարբերութենէ՝ որ որոշումն և զա-
նազանութիւն է տեսակացն, 'ի յատուկութենէ և
'ի պատահից, և զորոց 'ի պատճառէ և 'ի գոր-
ծոյ, 'ի նմանութենէ և յաննմանութենէ, 'ի ներ-
հակութենէ և 'ի հանգամանաց, բաւական են
յառաջագոյն ասացեալքն : Մնայ ասել ինչ հա-
մառօտս յաղագս ստուգաբանութեան, ամանց-
ման, սահմանի, բաժանման և ընդգիմաքննու-
թեան :

Ստուգաբանութիւն է յայանել զծնունդս բա-
ռից . որպէս իմաստասէր, 'ի ձայնիցն իմաստ և
սէր . միայնակեաց, 'ի բառիցն միայն և կեաց :
Աստի ապացոյցք ելանեն 'ի ցուցանել զնախ-
նեացն միտս, յորմէ եկին այնպիսի անուանս զնել
իբրացն, կամ 'ի հաստատել զոր կամփքն, այնու-

զի իրքն համեմատ լինիցին անուանցն : Այսպէս ցուցանի, թէ որ կամի իմաստասէր անուն ժառանգել, պարտի ճշմարիտ սիրող լինել իմաստութեան . և սուրբն Հերոնիմոս ասէր առ միայնակեաց ոմն, Չի՞ կայ քո և ամբօխին, որ մինաւորդ ես :

Ածանցեալ ասին բառք, որոց արմատք են այլք, ընդ որս իմա և զբարդս և զամենայն յոգուածոյս և զկցուածոյս . որպէս մարդկային, 'ի մարդոյ . ողորմածութիւն, յերկուց՝ ողորմ և ածեմ : Ըստ այսմ մարթ է յարմարել, թէ մի ոք 'ի բնաւորականաց մարդկային բնութեանս զանձն ազատ համարեսցի . որպէս Տերենտի բանն ասէ, Մարդ եմ, և զմարդկայինսն յանձնէ՞ ոչ օտար համարիմ . և թէ արժանի դժոյ է չուառն, զոր միւս բանն ունի, Չինչ արժանի ողորմածութեան քան զողորմելին :

Սահման է որ ամփոփէ և պարագրէ զգաղափարսն ընդ նովին ձայնիւ արկեալս . և աստի առնումք ապացոյցս, եթէ ասացեալն զիրէն բովանդակիցի թէ ոչ 'ի ծանօթութեան կամ 'ի գաղափարի անդ իրին :

Բաժանումն է որով հատանեմք զբոլորն 'ի մասունս, և տայ ապացոյցս 'ի հաւաստել, թէ ճշգրիւք բաժանեալ իցէ բոլորն, և թէ այն ինչ գտանիցի՞ արդեօք 'ի բոլորումն, թէ ոչ : Այլ օրէնք սահմանի և բաժանման՝ 'ի վեց պրակին կացցեն մեզ իբրև 'ի դիպան տեղուջ խօսել :

Ընդգիմաքննութիւն, որ և բաղդատութիւն, առեալ է աստանօր միայն իբրև նշան գուշակութեան առնելոյ 'ի հաւասարէ կամ 'ի բազմէ և 'ի նուազէ . և սովաւ լինին ապացոյցքն կոչեցեալք 'ի նմանւոյ կամ 'ի հաւասարէ, ցուցանել թէ որ պատշաճի իմիք, և նմանւոյ նորա և հաւասարին պատշաճեսցի . անուանեալքն 'ի փոքուէ առ մեծ, որ ցուցանեն՝ թէ որ եղևն 'ի փոքր պատճառէ, ևս առաւել 'ի մեծէն լինիցի . 'ի մեծէ առ փոքր ասացեալքն, որով ցուցանի, թէ գործ որ ոչ գործեցաւ 'ի մեծ պատճառէ, ևս առաւել չմարթի 'ի փոքուէն :

ՊՐԸ Կ ԶՈՐՐՈՐԴ

ԻՄԱՍՏԱԿՈՒԹԻՒՆՔ .

Իմաստակութիւն կամ իմաստագարութիւն 'ի հարազատ միտս է խաբերայութիւն, պատրոզաբանութիւն, ապացոյց թիւր՝ կերպարանօք ճշմարտութեան և 'ի խորհուրդս չարութեան առ 'ի զայլս խաբելոյ . և առեալ է յանուանէ նախնի իմաստակացն, որոց արուեստ էր այնպիսի բանիւք պաշարել և շլացուցանել զայլս : Իսկ ոմանք յընդարձակ միտս իմաստակութիւն իմանան զամենայն մոլոր ապացոյց, եթէ առ խորամանգութեան եղեալ որ ոչ երբէք վայելէ լաւի առն, և եթէ վրիպակաւ և եթէ յանզգաստից, որ ամենեցուն մարթի պատահել . բայց յայնժամ արիւսպէս առանցանք կոչի, կամ ծեփեալ բան :

Բայց թէպէտ և 'ի զգուշութիւն իմաստակութեանց և ծեփաբանութեանց բաւական թուին օրինագրեալքն, որով ուսուցաք զուղիղ կարգս հաւաստաբանութեան, զոր օրինակ շատ է ցուցանել ուղեորին զարահետն որ տանի վնա 'ի տեղի իւր . այլ որպէս գեղեցիկս զեկուցանէ մատենագիրն Արուեստին խորհելոյ, քանզի խէթ վտանգին պռաւել ազգողագոյնս խրատէ քան ըզպատուիրանն, օգուտ համարիմ նշանակել զգրւխաւոր պատճառս թիւր և մոլոր ապացուցից . զի մի մեզէն ինչ 'ի նոյնս շողեալ վարակիցիմք կամ գլորիցիմք, և մի յայլոց խարդաւանիցիմք 'ի հաղթս, այլ խայտառակեսցուք զնոսս : Եւ քանզի յիմաստակութեանցն է որ 'ի բառսն գարանեալ կայ, և է որ յիմաստսն, ասացուք զոր առ երկաքանչիւրսն կարևոր թուին մեզ զգուշութեան խրատք :

Գ Լ ՈՒ Խ Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

Ի Մ Ա Ս Յ Ա Կ ՈՒ Թ Ի Ի Ն Ք Բ Ա Ռ Ի Ց .

Սակաւ են սորա, և բազում անգամ դիւրաւ երևին. բայց և ոչ սակաւ պաշարեն զանզգաստան, և 'ի բազում պատրանս ընկենուռն :

Առաջինն է վարել երկգիմի և հոմաձայն բառիւք, այս ինքն որոց նշանակութիւն անստոյգ է կամ 'ի կրկին միաս : Չայս արարին հոռոմք, որպէս 'ի զրոյցսն կայ, զի ստիպեսցեն զԱնտիոքոս հատանել ընդ մէջ զամենայն նաւս իւր. նորա յուխտ մտեալ էր և դաշինս կռեալ տալ նոցա զկէս նաւացն, իմանալով զկէս համարոյն, այլ նոքա պահանջեցին զկէս իւրաքանչիւր, որպէս զի դքնաւսն կորուսցեն, և այնպէս միջաբեկ և քամակակոտոր զինքն իսկ զԹագաւորն կացուցցեն :

Ընդ սովաւ է և պիտակութիւն տարտամ բառից կամ այլաբանելոց, որ է զի յայս և է զի յայն միտս հարկունեն, զորոց բերեալ է օրինակս քանի մի յերես 230. յաւելցի ընդ նոսա և ապացոյցն ստոյիկեանց, որով զնչաւորութիւն աշխարհի ցուցանել նկրտէին, այն թէ բոլոր տիեզերք միով հոգւով շնչաւոր իցէ իբրև զմարգ. Շնչաւոր, ասէին, լաւագոյն է քան զանշունչ. իսկ աշխարհ լաւագոյն է յեղականացս, ապա շնչաւոր է աշխարհս : Բազում թիւրութիւն բառից ծածկեալ կայ աստանօր. նախ 'ի մեծագոյնն՝ շնչաւոր իմանի էակ ինչ առանձինն, որպիսի մարգ. և 'ի փոքրագոյնն ոչ ևս առանձինն ինչ գոյակ իմանի լաւագոյնն, այլ բովանդակութիւն ամենայն էից, որ ինքնին անմարմին և անիրան գազափար միայն է. երկրորդ՝ շնչաւոր 'ի մեծագոյնն նշանակէ միայն որ ունի հոգի. զոր ապաքէն լաւ իցէ ունելքան չունել. իսկ 'ի հետեւութեան ցուցանէ սոսկ որ ունի մի ևեթ հոգի. իբրու այն թէ բազումսն ունել, զի և բազում իսկ են յաշ

խարհի ոգիք, այնպէս ինչ իցէ՝ որպէս թէ ամենևին չունենէ:

Երկրորդ իմաստակութիւն է երկխօսութիւն, յորում այնպէս կարգին բառքն, զի իւրաքանչիւր լինել ենթակայ և մակդիր, ներգործող և կրող. այսպիսի է, օրինակ իմն, հրաման պատասխանւոյն առ Պիւռոս 'ի պատգամախօսէն, զոր վասն պատերազմին իւրոյ ընդ հռովմայեցիս եւ հարց' յաջողեսցի թէ ոչ. ասէ,

Քեզ Էսթան ասեմ յազմէ և հռովմայեցոց.

որով խրախուսեալ իիզախեաց յաղթական լինել, սակայն 'ի պարտութիւն մատնեցաւ. այլ քուրմք ցուցին նմա թէ պատգամն զհակառակն ազգէր: Այսպիսի էին գրեթէ ամենայն պատասխանիք պատգամախօսաց. զոր շեղապէս յարմարէին քուրմք, զի որպէս զիտրդ և պատահեցեն եւք իրացն՝ կարող լինիցին ասել, ճշմարիտ գուշակեալ պտտդամին:

Երրորդ իմաստակութիւն է զբաժանեալ միտան առնուլ 'ի մի, և զմիաւորեալն բաժանել. զոր Դպրոցականք խարէութիւն միաւորութեան և բաժանման անուանեն: Չոր օրինակ աւետարանական բանն Յիսուսի յազագս իւրոց զբանչելեացն, կոյրք տեսանեն, խուլք լսեն, կաղք գնան, 'ի բաժանեալ միտս իմանալի է, թէ որ յառաջն կոյր էին և խուլ և կաղ, այժմ տեսանեն, լսեն և գնան ողջանգամ. և որ 'ի մի միտս առնուլ ոք կամիցի, իբրև թէ կոյրքն կուրուլ թեամբն տեսանիցեն, և բազայս եգեալ զայն 'ի բիծ տանիցի տերունեան գրոյն ստութեան, կարի անմիտ է: Իսկ զառաքելոյ ասելն, Ոչ ագահք, ոչ արբեցողք, ոչ բամբասողք և ոչ յափշտակողք զարբայութիւնն Աստուծոյ ոչ ժառանգեն, իմանալի է 'ի միացեալ միտս, այս է ցորժամ 'ի նոյն մեղան կայցեն, և ոչ 'ի բաժանեալ միտս, եթէ ապաշխարիցեն և 'ի բաց կացցեն. և նմին գունակ յիմար է որ զբանիւք գածիցէ, թէ որ բամբասեաց որ միանգամ, կամ զայլոյ ինչ եհան, կամ ագահեաց, այնպիսւոյն հատեալ է յոյս փրկութեան:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ

ԻՄԱՍՏԱԿՈՒԹԻՒՆԻՔ ԻՄԱՍՏԻՑ .

Իմաստակուծիւնք որ ոչ 'ի Թիւրուծենէ բառից միայն լինիցին, այլ և իմաստից կամ իրաց, այսինքն 'ի Թիւր սկզբանց և օրինաց գնելոյ, կամ 'ի Թիւր հետեուծեանց հանելոյ, յաւէտ բազմաթիւ են և առաւել աշաղուրջ զգաստուծեան կարօտ 'ի յանդիմանուծիւն :

Առաջինն, 'ի Ճեմականաց անդիտուծիւն խնդրոյ ասացեալ, այն է՝ յորժամ պայման խընդրոյն փոխի, և յայլ կերպարան յեղաշրջի բանն : Այս իմաստակուծիւն էր կարգեսեանց, որ խճրճեալ պախարակէին զնկտոնեանն, թէ ձգտուծեամբն իւրեանց յարուցանեն զգաղտնի ուրակսն Ճեմականաց . իբրո՛ւ այն թէ նկտոնեանք ձգողուծեամբ մեկնել կամիցին, որպէս Ճեմականքն աղապատանօք, զպատճառս բերման մարմնոց առ իրեարս . ուր նոքա ձգողուծեամբ ոչ ինչ իմանային, բայց զարդիւնս իրացն՝ դիտողուծեամբք և փորձիւք հաստատեալ, այս է՝ զնոյն ինքն զբերումն և զձկտումն մարմնոց և առ իրեարս գալ :

Երկրորդն է սուտ վարկածն ասացեալ . յորժամ ապացոյցք հաստատին յայն ինչ որ չէ, և գոյ կարծի ստուծեամբ : Սորին սակի էին ամենայն ազանգասար գուշակուծիւնք աստեղանորմար և նշանագէտ ախտարակաց և ժամագէտ ծննդաբաշխից, զոր 'ի զանազան գիմաց աստեղացն հմայէին 'ի վարս, 'ի բարս, 'ի բախտ և 'ի վիճակ մարդկան և 'ի պէսպէս պատահարս նոցա . իբրև թէ այն ամենայն յաստեղացք ազգեցուծենէ գործիցի, որոց չէք ինչ ամենեկին ընդ նոսա :

Բազում սուտ վարկածք փոխանակ 'ի պատճառն ելանելոյ . 'ի բուն իրն կրթին : Պլուտարքոսի լուեալ, թէ մտրուկք հալածեալք երբեմն 'ի

գայլս՝ արագաթռիչ են քան զայլնն 'ի վազ ,
 յերկուց զպատճառսն իմանայ . զի գուցէ յամ-
 բարայլքն 'ի բուռն անկեալք իցեն , և թեթեւըն-
 թացքն միայն ճողորպեալ , և կամ զի առ ահին
 թեթեւացեալք յայնժամ , սովորութեամբ 'ի նմին
 յարանայցեն . բայց ապա զնովիմբ ածէ , թէ և
 իրն ինքնին 'ի գլխովին թերևս ոչ է հաւաստի :
 Չայս վերջին բան Պլուտարքեայ 'ի գլուխ բա-
 զում պատմութեանց արժան էր կարգել , որ ան-
 սովոր և հրաշանշան իրաց զրոյցս տան : Սակայն
 մարդկան 'ի զուարճութիւն զարմանալեաց հրա-
 պուրեալ , բազում այն է զի սիրեն հաւատալ
 նոցա , և ապա գուն ընդ վայր գործեն կարկա-
 տել ինչ պատճառանս անգոյլցն . և այսգունակ
 զոր ամենայն նորանոր յառնեն առասպելք :

Երրորդ է զեղծումն կամ կրկնումն սկզբան .
 հաստատել զապացոյցն 'ի սկիզբն ինչ կամ յօ-
 րէնս , որ ինքն իսկ կարօտ է ապացուցի : Այս-
 պիսի էր այն , որով Ճգնէին Ճեմականք ցուցա-
 նել զերկիր 'ի միջակէտ տիեզերաց կացեալ , որ-
 պէս զեկոյց Գալիլէոս . Ամենայն ծանունք , ա-
 սէին , դիմեն 'ի միջակէտ աշխարհի . իսկ տեսա-
 նեմք զի ամենեքեան 'ի միջակէտ երկրիս դիմեալ
 են , ապա միջակէտ երկրիս միջակէտ է աշխար-
 հի : Այսպիսեալ վարեցան և կարգեսեանք , ո-
 րով համարեցանն ցուցանել զզանազանութիւն
 հոգւոյ 'ի նիւթոյ . այնու զի բնութիւն նիւթոյ
 է տարածութիւն , և հոգւոյ բնութիւն՝ խոհա-
 կանութիւն : Այլ եթէ չէին միզ առ ձեռն այլ
 հաւաստիք խտրութեան հոգւոյ և նիւթոյ , այն
 ինքն է հարկաւ պարզութիւն միոյն և յօդաւո-
 րութիւն միւսոյն , 'ի նոցա ապացուցէն վայ էր
 միզ . զի զիարդ էր կարելի կարգեսեանցն՝ բնու-
 թիւն նիւթոյ ցուցանել զտարածութիւն , որ
 հանգամանք ինչ և եթէ 'ի նորայոցն , մանաւանդ
 թէ , որպէս այլուր ցուցցի , սոսկ համեմատու-
 թիւն զի չէ ինչ տիրապէս , բայց համագոյու-
 թիւն բազում մասանց , որ է բազում իրաց շա-
 բազրելոց 62 :

Չորրորդ է յոռի շրջան ասացեալն . յորժամ

առաջինն երկրորդաւն ցուցանի, և երկրորդն գարձեալ առաջնոյն. որպէս եթէ ասիցէ ոք, գիծ ինչ կարճագոյն է ընդ մէջ երկուց կիտից, վասն զի է ուզիզ. և հարցեալ ընդէր ուզիզ ի ցէ, տացէ պատասխանի, քանզի կարճագոյն է:

Հինգերորդ է 'ի պատճառ գրել զոր չէն, ա նուանեալ 'ի Գարոցականաց Աջ պատճառ իբր պատճառ: Այսպէս ճեմականք զվերելա ջրոյ 'ի ձգողական ջրհանս՝ ընծայէին մտացածին խորշման կամ զարհուրանաց բնութեան յերեսաց դատարկի. կարծէին թէ սառն և պաղ մածնուցու 'ի ցըրտաբեր մասնկանց, որ ընդմտեալ 'ի ջուրն՝ պնդիցեն զմասունս նորա. և թէ շանթն 'ի ծծմբային հրկիզութեանց գոյանայ յօգս պատահելոց. և թէ այսպիսի վառմունք են հիւսիսայգն և գիսաւորքն. թէ սղբա և լուսաւորացն խաւարմունք պատճառք են սրածութեան, պատերազմաց, սովոյ, մահու իշխանաց. և միով բանիւ բովանդակ աւացեալ, ամենայն վրիպախօսութիւնք որով 'ի վերայ ածէին երբեմն և տակաւին ածեն բազումք, թէ այն ինչ յայնմ իմեքէ ունի սկիզբն, զի զնորա կնի եկն երևեցաւ, զոր Գարոցականքն կռ չէին Զեռ այսորիկ, սպա վասն այսորիկ:

Չորոյն իմաստակութիւն մեղանչեն և որ անծանօթ գործոց պատճառս կամելով գտանել, աննշան ձայնիւք գրգըել սկսանին: Այսպիսի իմն էր գրեթէ բովանդակ բնախօսութիւն Գարոցեանց. եթէ հարցանէիր, Առ իմ խորշիցի ջուր 'ի ձիթոյ. տային պատասխանի, Չի այս երկու բնութիւնք առ ատելութեան չհամբուրին ընդ միմեանս: Ընդէր երկաթ առ խանդումանդ ձգիցի. Վասն զի սորա ընդ նմա ախտակցութեան աղապատանք և սիրելութեան համրոյրք են: Եր ազագաւ թմբիր ածէ խաշխաշ. Քանզի զօրութիւն է նորա թմբարար: Չի արդ լուանայ աճալ զգոր. Վասն զի մաքրողական ունի զօրութիւն. և որ այլն ևս: Եւ համարէին այսու քաջայայտ իմանալ պատճառս այս ամենայն արգասեաց. բայց այդ զնոյնս այլով բառիւք երկրորդել է, և ոչ այլ ինչ. ջուրն մերժի 'ի ձիթոյ, քանզի մերժի.

երկաթ դիմէ առ խանգուճմանդ, վասն զի դիմէ. խաշխաշն զմրեցուցանէ, զի զմրեցուցանէ, և որ 'ի կարգին : Այլ յետ խափանելոյ գպրոցական իմաստասիրութեանն, տակաւին չև է 'ի սպառ դադարեալ այս իմաստակութիւն : Բազմաց ամօթ մեծ թուի, յորժամ զպատճառս ինչ իրաց հարցանիցին, խոստովան լինել ազատագէժ զագիտութիւն իւրեանց . յիմաստութիւն իմն պատճառին և ընտրեն դիմակս աւուրլ զերեսօք շատխօսութեամբ բանիւք սնոտուովք և անհամութեան, քան անպատրուակ դաւանել, որ գովել լին է և գեղեցիկ, թէ չգիտեն՝ զոր ոչն ալ դեօք գիտեն :

'Ի սոյն իմաստակութիւն գլխի և ընծայելն ինչ միոյ և եթ պատճառի, որ 'ի բազմաց իցէ . զոր օրինակ, միտմ արատ դնել վասն իրիք գործոյ՝ յոր բազում իցեն գործակիցք . 'ի մի միայն պատճառ հանել կուտել զբամբասանս նուազութեան տարևոր հնձոց, անյաջողութեան գործոց, վնասակար արկածից ախտի, որ 'ի յոքունց եղանիցին, գուցէ և եղեալ իսկ իցեն : 'Ի սոյն բերի և զառիթն պատճառ ասել գործոյ . որպէս եթէ ոք զքրիստոսակրօն հաւատովքն բարուրս կարկատեալ բիծս շփեցէ զայնչափ անչափ մահունսն որ պատճառանօք նորա և հակառակ իւրում վարդապետութեանն գործեցան :

Վեցերորդ իմաստակութիւն է անկատար թըւուումն մասանց : 'Ի նոյն գան ամենայն անջատական բանք, որոց բաժանումն թերի է և մասանցն թուուումն . զօրինակսն եգեալ եմք յերես 233 :

Եօթներորդ՝ անուանեալ 'ի Գպրոցականաց խաբէութիւն պատահման, այն է յորժամ 'ի հարկէ ինչ ոք համարիցի զառ 'ի դիպացն արգասիս : Սովին պատրանօք մեղադիր լինել համարեցաւ Ռուսո և խոտան ցուցանել զամենայն գիտութեանցն հոյս, և հանգերձ բոլոր արհեստիւքն հետ աղխաղխեալ վարել մերժել 'ի մարդկանէ իրրև ապաղանիչս բարուց . որպէս եթէ անառակ ստահակութիւնք սեփական ինչ և 'ի հարկէ արգասիք իցեն արուեստից և գիտութեանց, և ոչ

ըստ հանգիստման պատահար նորիմքը զեղծելոցն . օրինակ իմն որպէս ոք զի անգոսնեւ և վտարել կամիցի 'ի բժշկականութենէ զանդիկ, զհոյզ խաշ խաշի և զյուռնաբար, զայն ինչ նոցա բիծ եգեալ՝ զի երբէք երբէք տխմարաբար առեալք 'ի կիր՝ անհնարին գործեն տոյժս : 'ի սոյն մեզս կան և որ յամենայնի ճշմարիտ համարին ինչ որ մի անգամ հաւատարմացեալ է ըստ գիպացն պատահելոյ . զոր օրինակ թէ ծածկագիտութիւն կարող է գուշակել զթիւս վիճակի, իբրև զի երբեմն պատահմունք 'ի դէպ ելին գուշակելոցն . կամ թէ անուրջք հանգերձելոյ ինչ իրաց իցեն նախագիտութիւնք, զի յեղելոց ինչ երբեմն 'ի ճահ պատահեաց երազոցն :

Ութերորդ՝ առնուլ զբոլորն փոխանակ մասանց, զպատկանեալն ոմանց միայն 'ի մասանցն՝ 'ի վերայ բոլորին ածեալ հետևութիւն . ըստ այսմ Պլատոն զնաւ քերդողմն 'ի մի ջրորեալ՝ յիւրմէ քաղաքականութենէն տարագիր և հալածական յաքսորս հանել կամեցաւ, զի են 'ի նոցանէ որ փնասակարք են . սմին նման լսեմք զոր հաւնապազ խառն բամբասեալ զհամագուժար միաբանութիւն ինչ ժողովոյ մարդկան, կամ զկարգ մի ողջոյն, այլ և զքաղաք մի համօրէն և զժողովուրդ և զազգ՝ յազագս ուրուք ուրուք յոռութեանց և ապիրատութեանց միահամուռ ընդ վայր հարեալ և դատափետեալ . աստի են և ամենայն թիւր և ստահակ ապացոյցք 'ի մասնաւորէ առ ընդհանուր, որ և յաճախեալ իսկ են . քանզի առ հանրական մակածութիւն կազմելոյ՝ սովորաբար շատ թուին մարդկան երկու կամ երեք օրինակք :

Իններորդ՝ անսահմանաբար ընծայել իմիք զոր ոչն յարմարի նմա առանց պայմանի կամ չափոյ, զոր Դպրոցականք կոչէին զըստ իմիքն պարզաբար ճշմարիտ դնել : Այսպիսի է փնասակարն 'ի բնէ ասել զպտուղ, որ փնասէ միայն խակակուծ կերեալ կամ փուտ կամ անչափ . զմարդ մահկանացու ասել բոլորովին, զի մահկանացու է մարմնով :

Տասներորդ՝ կարելւոյն 'ի վերայ բերել զարգեանցն ճշմարտութիւն. իմաստակութիւն սու վորական: Է՞ր ինչ որ կարելի է, ուրեմն ճշմարիտ է. ոչ ինչ հակառակ կայ թէ իցեն հսկայք սոսկավիթխարք ազգաւ, ապա ուրեմն գոն. մարթի հոգւոյ խորհել միշտ, և 'ի քուն ևս, թէ պէտ և յետոյ ոչ ինչ յիշիցէ 'ի խորհեցելոցն, ուրեմն միշտ խորհի: Այսպիսի է երբեմն և ի մաստասիրացն ուղղախոհութիւն, թող թէ ռամկին: Ոչ ինչ գոյր ասել, եթէ առ այսոսիկ կարծեօք ևեթ վարեին, կամ գէթ իբրև ուրեք երբէք հաւանականս ունէին. համայն նոքա ընդ հաւաստիսն կարգեն:

Մետասանն է զեղծումն օրինակաց և նմանութեանց, յորս առաւել զառածանի իաժամուժն. անբաւական գոլով 'ի խորագին քննութիւն իրացն, շատ են նմա նշմարանք ինչ նմանութեան իրաց, և անդէն զմիոյն ընդ միւսոյն խառնակէ. զսմանէ ասացաւ և յերես 191:

Արտաքոյ այսոցիկ նշանակէ Լըք այլ ևս երիս իմաստակութիւնս. զորս նենգութիւն և խարգախութիւն 'ի դէպ է ասել քան իմաստակութիւն, և յաճախեալ են առ մարդիկ:

Աւաջին, զոր ինքն կոչէ ապացոյց 'ի պատկառանաց, այն է՝ յորժամ առ 'ի չգոյէ այլոց փաստից՝ 'ի մէջ առնուցու ոք, բաղում այն է զի և ստութեամբ, զբան և զվկայութիւն արանց՝ ընդ որս չիշխէ ոսոխն 'ի վէգ մտանել, պատկառեալ յանուանէ նոցա կամ յաշտիճանէ կամ յընտանութենէ:

Երկրորդ՝ յորջորջեալ առ նմա ապացոյց 'ի տգիտութենէ, այն է՝ զի ոք պահանջիցէ 'ի հակառակորդէն հաւան լինել ընդ իւր 'ի կարծիսն, ապա թէ ոչ՝ զլաւագոյնն 'ի մէջ մատուցանել. որպէս թէ ըստ կարգի ուղիղ իցեն մեր կարծիքն, յորժամ ախոյեանն տկարանայցէ լաւագոյն ինչ այլ յառաջ ածել: Չոյգ սմին է իմաստակութիւն, եթէ սուտ գրեցցէ ոք զգոյութիւն իրիք. վասն թագուն օրինակաւ ներգործելոյն, կամ զհանգամանաց ինչ՝ վասն պատճառին անյայտ լի-

նեւոյ . որպէս եթէ զհոգւոյ գոյութիւն որ ժխտիցէ , այնու զի անհաս է օրինակ ներգործելոյ նորա 'ի մարմին . կամ զհանրական ձգողութիւն մարմնոց , զի անգէտ եմք իրացն լինելութեան :

Երրորդն անուանի 'ի նմանէ ապացոյց 'ի մարդոյ կամ առ մարդ , և այն է որ 'ի նեղ արկեալ ստիպեմք զոր ըստ իւրոց օրինացն ընդունել զմեր կարծիսն : Այս ապացոյց ծանօթ էր և հնոցն նովին անուամբ ⁶³ , բայց չհամարեալ յիմաստակութիւն . և չէ իսկ , յորժամ ցուցանել միայն ումէք կամիցիմք . թէ յիւրոց իսկ օրինացն սխալէ . այլ մանաւանդ իւրով զինուն զնա հարկանել է . բայց յիմաստակութիւն գնայ , եթէ յիւրոյ օրինացն՝ մերոց բանիցս հաւաստիս առնուցումք . զի գուցէ սուտ իցեն օրէնքն , և զոյգ նոցին բանք անիրաւ գտանիցին :

ՊՐԸ Կ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

ՎԻՃԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆՔ.

Ու ամենեքին նովին կերպարանօք տեսանեն զիրս, և ամենեցուն 'ի մի կարծիս միաբան լինել անհնարին է. ուստի և երկպառակ կարծեաց և հակառակութեանց չիք երբէք վախճան: Սակայն է ուրեք զի օգտակար գտանի այդ. քանզի 'ի մրցել կարծեաց, և 'ի շահատակել փաստից աստի անտի յասպարէզ խաղացելոց, ճշմարտութիւնք որ 'ի միջան և 'ի թաքնութեան խառնափնդոր և երկբայելի կային, տակաւ զերծեալք և 'ի խաւարի կապանաց արձակեալ 'ի լոյս ելանեն: Բայց պիտոյ է նախ, զի վէճքն յերս օգտակարս լինիցին, և մի յանշահ խնդիրս. երկրորդ՝ կարգ ունել և շաւիղ վայելչական, և մի որպէս լինի բազում անգամ յընդունայն ամբոխ աղաղակի երթալ վախճանել: Վասն որոյ դիցուք նախ զգուշութիւնս 'ի վերայ ամենայն վիճաբանութեանց, և ապա ասասցուք ինչ յաղագս ազգի ազգի օրինակաց վիճմանց:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

ՀԱՄԱՌՕՏ ԿԱՐԳ ԱՄԵՆԱՑԵ ՎԻՃԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆՑ.

Սխալ քան զամենայն, միայն սէր ճշմարտութեան և ցանկութիւն ճանաչելոյ զնոյն կամ այլոց 'ի ծանօթս ածելոյ՝ առաջնորդեսցէ մեզ 'ի վիճաբանութիւն, և մի շահ ինչ անձին և մարգահաճոյ կողմնաւոր կամօք աչառել երեսաց. մի

կոյր և շամբուշ նախանձայուզուծիւն, և կա մակոր յամառուծիւն 'ի մտահաճուծիւնս . մի խեղածիւր սովորսւծիւնք և կանխակալօրէնք մըւաց . մի սնոտի փառասիրուծիւն զանձն յերևան տալոյ, և մոլեգնուծիւն ոսոխելոյ առ ամենայն . զի սոքա են մայր յուով բանակուուծեանց և պատերազմաց, քան զոր չիք ինչ չար :

Է. Սովին խոհական խորհրդով կարգեալ զմաքառումն, սկսանելի է յստակ և ճիշգ առաջի առնել զկարծիսն զոր ջատագովել առեալ եմք, զի ուղիղ կարգու ընթացուք . 'ի մեկնուծեանն մի մտցէ բառ աղօս, կեղակարծ և երկգիմի, մի շեղ ինչ երկխօս կամ խառնակուծիւն ձայնից . առցին բառք ճշգրտագոյնք և յստակագոյնք, և այնպէս կարգեսցին 'ի շարի, զի հարազատ իմաստքն անգէն յանգիմանաբար ակներեկայցեն :

Ը. Եթէ զանյայտից ինչ խնդիրք իցեն, կամ յաղագս միոյ իրիք յաննիւծական ծանօթուծեանց՝ որ ըստ մարգկան այլ և այլք են, ճըշգրտեսցին նախ զգուշուծեամբ գաղափարքս մեր, ցուցեալ զոր իմանայցեմքն ընդ նովին բառիւ, զի մի, որպէս ստէպ պատահէ, բովանդակ բառից իցեն վիճանք և ճառտանք, և միայն յուզեսցին 'ի խոռվախուժ ձայնս թիւրիմացս :

Թ. Եթէ խնդրոյն բազում իցեն մասունք, բաժանեսցին ճշգիւ, և սկսեալ 'ի միոյն, մի լիցի յայլսն անցանել՝ մինչև կատարեսցի այն և 'ի գլուխ ելցէ հաստատուծեամբ :

Ճ. Տուչեալ յայտնապէս զպայման խնդրոյն, երկոքին կողմանքն եկեսցեն 'ի փաստս, հաւաստել զիւրաքանչիւր կարծիս . և բնական կարգն պահանջէ, զի որ հաստատէ ինչ՝ նա լիցի առաջին 'ի բերել զփաստս հաստատուծեանն, և որ ժխտէն՝ հերքեսցէ նախ զփաստս հակառակորդին, ապա թէ ունի ինչ այլ ևս յիւրմէ թերէն՝ յառաջ առցէ և զայնս :

Կ. 'ի ցուցանելն զկարծիս իւրեանց՝ երկաքանչիւր կողմանքն զգոյշ լինիցին յիմաստակուծեանէ և 'ի խրթին մանուածոյ բառից . մի տա.

րապարտ ըստ խնդիրն ելանել, այլ անասան 'ի կարգին կալ, և հաւաստարանել բուռն և զօրա, ւր և անաղարտելի սխառութք, բայց և ճիշդ և աննենգ :

Է. Մ'ի կողմն մի ընդմիջեսցէ զխօսս միւսոյն, մինչև վախճանեսցէ. բայց և սա չափաւոր լիցի 'ի բանսն և համառօտս հատցէ. զի մի կարծիս տացէ ինքեան և եթ կամել խօսելոյ :

Ը. 'ի բաց կացցեն պոռոտախօս խաղմարար կառաջմուկք, զի մի այնպէս ինչ թուլցի' եթէ սաստկուածեամբ աղապակի լուծանելոց իցէ խըն գիրն և ուժգնութեամբ թողոց. հեռի լիցի և աւելորդ և անպարտ ջերմութիւն, զի մի որ 'ի գլուտ ճշմարտութեան շարժեցաւ խնդիրն, 'ի յայտնի մարտամբոխ պատերազմ կրթեսցի, գայլ թագղութեամբ հանդերձ, որպէս բազում ան դամ պատահէ :

Թ. Անհետ լիցին և կծանող զրոյցք, հենգն և բանկն, երգիծանք և հայ հուչ արհամարհոտ բարբառք, և ինչ որ խոժոռութիւն և զայրացուկս ածէ ախոյենին կամ ընդ ակն խոցէ, զի չվայելէ բարեխրատ անձանց. ևս առաւել բացէ 'ի բաց հնրեսցին թշնամանք և լուտանք և յիշոցք, որ գռեհկաց և սինքոր խուժանին են այդ քարուականք :

Ժ. 'ի վազել հակառակորդին զինդրոյն, օրէն է զարձուցանել զնա անդրէն քաղաքավար քաղցրութեամբ, և 'ի նմին հաստատուն պահել. և յորժամ երևեսցի թէ փոխել կամի զմացուած բառիցն, յոր հաշտ և հաւան միաբանեալ էր յառաջն, յուչ առնել զայն նմա : Եթէ ամենեքին 'ի սմին զգուշութեան պինդ կային, բազում պայքարք 'ի սակաւ բանս վճար առնուին, և ոչ՝ որպէս յաճախ տեսանի՝ այնքան ահագին կազք և կռիւք լինէին զոչնչից, մինչև զկնի սակաւ ինչ բանից՝ երկոցուն կողմանցն անկանել 'ի խառնախուր բաւիղ, որ յայլ ինչ ամենեին յորմէ սկսանն հանէ զնոսա :

ԺԳ. Մ'ի դք յամբարհաւաճ անձնասիրութեան կամ 'ի վայրապար ամօթոյ հրապոյրս անկեալ,

վէս և յամառկոտ լիցի 'ի կարծիս , զի և յեա
'ի միտ առնլոյ զսխալն՝ տակաւին 'ի խժգան կալ
և ջատագով մոլորութեան իւրոյ արձանանալ ,
քան խոնարհել պարկեշտութեամբ և յետս 'ի
մրցարանէն նահանջ լինել : Սխալել ամենայն մար-
գոյ է , բայց խոնարհ խոստովանութիւն կամ խո-
րագէտ հրաժեշտ՝ առաւել փառս բերէ յայնժամ
քան զկամշոտ յամառութիւն պնդութեան :

ԺԲ . Եւ որ արգարանայ 'ի բանս իւր յաղթող
ելեալ 'ի հանդիսէն , մի բարձր յօնիւք կոկողա-
վիլ գոռողութեամբ զքիթն 'ի վեր տարցի և
ոտնհար լինիցի ոսոխին . այլ հնարեսցի մանա-
ւանդ ըստ կարի զպարտութեանն կեզտ քերել
'ի նմանէ և կանգնել զկորանսն . ինքնին ծած-
կեսցէ կամ ամոքեսցէ զանախորժ կերպարանս
քաջութեան յաղթանակին . ինքն անձին իւրում
մեղ գիցէ , սագիւտ լիցի՝ թէ գուցէ 'ի սկզբանն
ոչ բարւոք յայտնեաց զմիտս իւր , ապա թէ ոչ՝
հաւանեալ է , թէ և հակառակորդն 'ի նոյն կար-
ծիս միաբան լինէր . 'ի հաւանականսն միայն , ա-
սասցէ՝ բամ ես ըստ իմոց փաստից այսպէս իմա-
նամ զբանն , այլ թերևս և ես ինքն 'ի խաբս ի-
ցեմ : Իսկ յանժխտելի ստուգութեան իրաց , իրբև
տեսանէ զի կողմ տուեալ խուսափէ ախոյեանն ,
մի զհեա պնդեսցի և վանեսցէ , մինչև սուր 'ի
փող առնել նմա և տապաստ արկանել . մանա-
ւանդ թէ ընդ նշմարելն 'ի նմա ապառում հե-
տութիւն ըմբոստ և անխոնարհելի՝ առ որ չգնան
բանք , ինքն տեղի տուեալ մեկնեսցի իմաստու-
թեամբ 'ի կռուանոցէն :

Չայս ձև օրինակի բարեկարգ և հրահանգ վի-
ճաբանութիւնք գովելի են և օգտակար . ապա
թէ ոչ , պարսաւելի և զենակար :

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ

ԱԶԳ ԱԶԳ ՎԻՃԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆՑ .

Ս իճարանութիւնք կրկին են , առտնին՝ որ ի զրուցատրութիւնս յառնեն , և հրապարակաւ՝ որ առնին յատենի գատաստանաց կամ ՚ի գպրոցս : Առտնին վէճք ՚ի զրուցատրութիւնս սովորաբար կատարին բերան ՚ի բերան խօսակցութեամբ , ուր այր իւրաքանչիւր ըստ մտի հարցուածս մատուցանէ և պատասխանիս : Ատենական մաքառմունքն լինին ճառիւ , յորում գատախազն՝ ոսոխ և ամբաստան՝ սկիզբն առնէ տալ զամբաստանութիւնն , առաջարկել և ցուցանել զբանս իւր ամենայն փաստիւք իւրովք . կողմն որ ՚ի գատվարեալ և յատեան ձգեալ է , և կոչի պարտաւոր՝ ամբաստանեալ՝ գատափետ և տենաքարչ , պատասխանի առնէ փաստից ոսոխին , և յաւելու զիւրսն . կրկնէ անգրէն ոսոխն և աղարտէ զհերքումն նորա և զփաստս , և այլ ինչ թէ ունիցի յատեան հանէ , կամ զառաջինսն հաստատէ . յաւելու և գատափետեալն տալ պատասխանի , զոր կրկնումն ասեն , ցրելով զնոր փուրսիչ ամբաստանութեան գատախազին , և նորանոր փաստս ՚ի գիմի հարեալ նմին յիւր ջատագովութիւն : Ապա յետ այնորիկ ելանէ վճիռ ՚ի գատաւորէն : ՚ի գպրոցս սովորաբար կրկնակի լինին վիճաբանութիւնք , շարտքանօրէն ձևով և կաճառօրէն , որ է նոցա անուանցն որոշումն ⁶⁴ : Յառաջումն առարկուն՝ որ և գիմախօս ասի , առեալ մի ՚ի բանից հակառակորդին՝ որ ջատագովն կոչի . կազմէ ՚ի վերայ նորա շարաբանութիւն կամ եզառած , ցուցանել թէ սուտ է բանն այն : Ջատագովն երկրորդէ նախ ՚ի բերան զգիմագրեալ շարաբանութիւնն կամ զեզառած , յայտ արարեալ թէ քաջ ՚ի միտ առեալ է . ապա միւսան կամ սկիզբն արտրեալ տսէ զմեծագոյնն , և ՚ի

հաւան գայ՝ եթէ Ճշմարիտ իցէ, կամ ժխտէ՝ եթէ սուտ գտանիցի. իսկ եթէ երկբայելի կամ երկդիմի թուիցի, զանազանութիւն գնէ. նոյնպէս եթէ ՚ի մասնէ Ճշմարիտ իցէ և ՚ի մասնէ սուտ. իսկ եթէ ոչ համարիցի զայն ըստ կարգի և առանձինն պատշաճեալ առ խնդիրն, զանց առնէ. զնոյն գործէ յետոյ և ընդ փոքրագոյնն, և երկրորդեալ ապա զհետեւութիւնն՝ ժխտէ բոլորովին, եթէ զմեծագոյնն կամ զփոքրագոյնն արձակ արձակ ուրացեալ իցէ, կամ ըստ մասնն՝ եթէ զանազանութեամբ ըստ մասանց և եթ ուրացեալ իցէ զայնս: Լինի երբեմն հաւանել երկոցուն առաջարկութեանցն, և յուրաստ լինել ՚ի հետեւութենէն, որ ոչ ըստ օրինի ելեալ իցէ յառաջարկութեանց անախ. որպէս թէ ոք ասիցէ, Փայտ ոչ զգայ, քար ոչ զգայ, ապա չիք ինչ զգայուն: Է և խոստովանել զամենայն, բայց վրիպական ասել զապացոյցն, յորժամ յայլ ինչ արտաբոյ խնդրոյն վախճան առնուցու. զոր օրինակ եթէ ՚ի ցոյց մահկանացութեան ոգւոց ասիցէ ոք, Որ ոչ անարար է և ինքնագոյ, չէ մշանջենաւոր. իսկ ոգիքն չեն անարար և ինքնեզ, ապա չեն մշանջենականք, մարթ է յանձին ունել զամենայն, բայց ժխտել թէ այնու մահկանացութիւն ոգւոցն ցուցանիցի: Սակայն ՚ի շարաքանութեամբ վարելն այս երկու ինչ ոչ պատահէ, եթէ առարկուն իւրում արուեստին ամենևին անհմուտ ոչ իցէ, և ոչ յայտ յանդիման նենգաւ խորամանկել խնդրիցէ. երկոքեան եպիբանք անհնարին: Իսկ յեզառածին լինի երբեմն յանձն առնուլ զնախագասն, և մերժել զհետեւորդն, և այս առանց ինչ զառարկուաւն քամա հանս ածելոյ. զի յայնժամ ՚ի լռելեայն բանէն հրաժարեմք՝ յորմէ հետեւորդն ելեալ է. որպէս եթէ ասիցէ ոք, Ոգիքն չեն անեղականք, ապա չեն անմաք, ընկալեալ զնախագասն ուրանամք զհետեւորդն, որոյ ստութիւնն է ՚ի լռելեայն բանէն, թէ Որ անեզ ոչ է, նա և ոչ անմահ է: Վասն որոյ սուղիզ փաստաքանութեան սիրողն զգոյշ լիցի չտալ տեղի հաւանելոյ նախագասին

և ժխտելոյ զհետևորդն . զի մի անմտութեան տա-
ցէ կարծիս , կամ չարարուեստ խորամանգու-
թեան՝ գողանալոյ զստութիւն լուելիայն բանին :
որով յոր կոյս և գարձցի , գարով լինիցի և փա-
շաման կրեսցէ :

Երկարեցաք զառաջին ապացուցէն , զի այն է
այլոցն ամենեցուն օրինակ : Արդ առեալ առաւ-
կուին զպատասխանի առաջին ապացուցին , զեր-
կրորդն յառաջ մղէ , այլ իմն շարաքանութիւն
կամ եզառած , որով 'ի թիկունս հասանէ ճըշ-
մարտութեան իւրոյ բանին , զորմէ նայն յուրաստ
եղև : Եւ ջատագովն կրկնեալանգրէն զապացոյցն
զայն ողջոյն , գառնայ երկրորդէ զնոյն միւսան-
գամ մասն առ մասն , գաւանէ , ուրանայ , զա-
նազանէ և կամ 'ի յետ ընկենու ըստ պատշաճի
պիտոյիցն : Յորժամ խնդիրն ձեռով լուծանելի
իցէ , 'ի նոյն ստեպ կան , մինչև այլ ոչ ևս կա-
րողացի ջատագովն ուրանալ և ոչ զմի ոք 'ի դի-
մագրեալ բանիցն , և բռնագատեսցի գալ 'ի խոս-
տովանութիւն ճշմարտութեան բողբոյիցն . կամ
առարկուն ոչ ևս մարթասցի հաւաստել զբանսն
յորոց միւսն յուրաստ կայ : Այլ հազիւ ուրեք
թէ հասանիցէ բանն յայդ սահման , կամ թէ և
բնաւ իսկ ոչ . զի յետ փոքր 'ի շատէ ձեռով ա-
պացուցից , լինի անցանել յանուանեալն արտաձև ,
ուր ցուցեալ առարկուին զվերջին բանն՝ զորմէ
միւսն յուրաստ եղև , յառաջ վարէ առանց շա-
րաքանութեան և կարգաւոր բանիւ զայլ ամենայն
ընդդիմագրութիւնս իւր , և ջատագովն համա-
ռօտեալ նոխ զայն ամենայն , լուծանէ կարգաւ
մի ըստ միողէ , կնիք ածեալ 'ի վախճանի զճըշ-
մարտութիւն բանին որում պաշտպան կանգ-
նեցաւ :

Կաճառօրէն վիճաբանութիւնք նման են ա-
մենեկին ձևով վիճմանցն , բայց միայն զի յետ միոյ
և երկուց շարաքանութեանց կամ եզառածից՝ ետ
ընդ ետ մուտ առնի յարտաձևն :

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԻ

ԳԻՊԱԳՈՅՆ ՕՐԻՆԱԿ ՎԻՃԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ
'Ի ՀԱՒԱՍՑԵԼ ԶՃԸՄԱՐՏՈՒԹԻՒՆ՝

Տեսեալ զազգ ազգ բանականութեանցն, ասասցաք ոյր առաւել և ոյր նուազ է պիտանութիւն 'ի յայտ յանգիմանութիւն ճշմարտութեան, որ միայն պարտի լինել վախճան ամենայն բանամարտութեան: Ինձ լաւագոյն քան զամենայն թուի շարաբանօրէն ձեն, եթէ վայելուչ կարգօք և օրինօք լինիցի, և 'ի տոկ անկեալ ձգեսցի միահետ մինչև ցվերջին հետեութիւնն՝ առանց յարտաձև ինչ փոխելոյ: Չի որովհետև 'ի սմա ամենայն բանք յստակ են և ճիշդ և ինքնին յեռեալ ընդ միմեանս և զիրերաց ունին, վազվազակի յետ սակաւ ինչ ապացուցից՝ լիցի միոյն զպարտութիւն խոստովանել: Սակայն յայժմու սովորական օրինակն հայեցեալ, իշխեմ' ասել զսա յուեզոյն քան զամենայն 'ի լուսաւորութիւն և 'ի ստուգութիւն ճշմարտութեան: Չի այն ինչ հասեալ 'ի դժուարութիւն խնդրոյն, անցանեն յարտաձևն, և առջին ձեւաւոր ապացոյցք լինին անօգուտ ինչ հանգերձանք և ձանձրալի կրկնաբանութիւնք, զորս մարթ է 'ի մի կամ յերկուս ամփոփել⁶⁵. և արտաձև մի եւթ թողեալ առարկուին, չտան նմա թոյլ կրկնել՝ թէ և հարկ լինիցի խնդրոյ իւրում. և այսպէս ստիպի չև ևս նկուռն եղեալ յետս՝ կալ 'ի հանգիսիցն ասպարիզէ: Նոյն բանք են և զկաճառօրէն պայքարմանցն, յորս միայն շարաբանութեանցն տաղտուկ ոչ է:

Այլ ասասցէ որ թերևս, այս վիճաբանութիւնք չառնին 'ի հանգէս ճշմարտութեան, այլ 'ի կորզան կրթութեան մանկուոյ, զի սերտեսցին 'ի գտեալ ճշմարտութիւնսն, կամ զի զուսելոցն ինչ ընծայեսցեն ճաշակս: Սակայն և ոյնպէս անօգուտ համարեսցի ձեզ առ կատարումն՝

յոր 'ի բնէ կարգեալ են վիճական մաքառմունք .
 և մնայ տեսանել իցէ արդեօք դիպողագոյն և 'ի
 նպատակ անդր՝ յոր դեռ փոխեցան . զոր 'ի յա-
 ջորդ յաւելուածիդ քննեսցուք :

Բան առ բան մրցութիւնք ըստ սոկրատեան
 օրինի , զոր առ Պլատոնի յաճախ տեսանեմք ,
 խիտ առ խիտ հարցուածովք և պատասխանեօք՝
 զոր հետ զհետէ ճշգիւ տալ ստիպի հակառա-
 կորդն , և կամ թէ ազատ և արձակ օրինօք , որ-
 պէս յիմաստասիրական շարագծածս Աիկերոնի
 երևին , և սովոր են 'ի կենցաղակից զրուցատրու-
 թիւնս , օգտակար են 'ի յայտնել զճշմարտու-
 թիւն , եթէ միայն յուսալի իցէ պահել անվրէպ
 երկոցուն կողմանցն 'ի հակաճառելն զկարգ օրի-
 նին զնշանակեալն 'ի վերոյ յառաջին գլուխն , և
 ոչ ուրուք խոտորել 'ի բուն խնդրոյն ըստ ար-
 տուղի անկեալ զբահետ , կամ միջամուխ խըն-
 դրովք որ յօտարակողմն կուսաց ամենուստ 'ի
 ներքս գորդիցեն , և եթէ հէնն և ազազակ և ան-
 ժուժութիւն ունկն գնելոյ փաստից միւսոյն , և
 մարմաջ և կողանք իւրոցն յառաջխթելոյ , թոյլ
 արասցեն՝ ոչ ասեմ զինդիրն լուծանելոյ , այլ
 դոնէ զերկաքանչիւր կողմանցն իմանալ զխօսս :

Ապա 'ի բազմաց աստի վիճաբանութեան օրի-
 նակաց , օգտակար զայն է ասել 'ի դիւտ ճշմար-
 տութեան , զոր 'ի փուրջիշն վարեն : Քսնդի
 երկոցուն կողմանցն ազատ կացեալ՝ անհատ 'ի մէջ
 մատուցանել յառաջին խօսան զամենայն փաստս
 իւրեանց , ազատ և յերկրորդսն 'ի պատասխանել
 ամենայն առարկութեանց միմեանց , դիւրին է
 'ի միտ առնուլ զպայման խնդրոյն , և զմէտ կըշ-
 ոութեան փաստիցն : Սմին այսր իրի աղագաւ
 յամենայն գատարանս՝ ուր հաւաստի խելամտու-
 թիւն ճշմարտութեանն պահանջի առ 'ի զվճիւ
 վարկին արգարտպէս հատանելոյ , այս ազգ վիճ-
 ման ընկալեալ է ձայնիւ կամ գրով : Բայց թէ
 պէտ և 'ի սմին իսկ պաճուճեալ բանք պերճա-
 խօսացն ճարտարլեզուութեան ցայն զօրեն ար-
 դարև ստուերածս ածել աչաց դատաւորացն ,
 մինչև ընդգէմ արդարոյ յանիրաւին կողմն տալ

զգատակնիքն, և իրաւունս թուի զԱրիսպագին
 աթենոցւոց այսրէն գարձուցանել զկարգ և զօ-
 րէնս՝ ՚ի բաց զամենայն գաւ և զհնարս հալածե-
 լով զճարտասանացն արուեստգիտութեան. սա-
 կայն ոչ կարգի ոճոյն են այգ պարսաւանք, որ
 հանգոյն Արիսպագին անտար այգոցիկ խորաման-
 գութեանց է, այլ կամ միոյ կողմանն՝ որ ոչ գի-
 տէ տեսանել և ըմբռնել զհակառակորդն ՚ի նեն-
 գութեան իւրում, և կամ գատաւորացն անզգատ-
 տութեան՝ որով որս մասնին ՚ի ծուղակս խա-
 բէութեանն :

Յ Ա Ի Ե Լ Ո Ւ Ա Ծ

ԱՌՏԵՒԵ ԵՒ ՀՐԱՊԱՐԱԿԱՒ ՎԻՃԱԲԱԿ
ՆՈՒԹԻՒՆԻՔ 'Ի ՎԱՐԺ Կ Ա Մ 'Ի ՓՈՐՁ ՀԱՄ-
Բ Ա Կ Ա Ց ⁶⁶ .

Յ Օ Դ Ո Ւ Ա Ծ Ա Ռ Ա Զ Ի Ն

ԱՌՏԵՒԵ ՎԻՃԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԻՔ 'Ի ՎԱՐԺ
Հ Ա Մ Բ Ա Կ Ա Ց .

Ս Ի ճարանութիւնք՝ յորս հրահանգին մանկունք Վարժարանին, թէպէտ և օգտակար լինիցին այլ և այլ օրինակաւ, սակայն տարակուսանք են ինձ, թէ արգեօք և որով վարիմքս յաճախաբար՝ ցուցանիցեն զպտուղ իւրեանց որչափ ունին ունիմք: Կարևոր տեսանեմ վարժել զաշակերտեալսն յառաջարկել յստակ և ճիշդ զճշմարտութիւնսն՝ որոց հաւանեալն են, և ապա ցուցանել ճշգրտութիւն. կարևոր դատիմ մարզել զնոսա 'ի դտանել արագ զվրիպանս թիւր ապացուցի առարկուին, եթէ 'ի տարտամութեան բառիցն զօղեալ կայցեն, և եթէ յանտուգութեան և յանհարազատութեան՝ որպէս լինի բազում անգամ, և եթէ յայլում իմիք գիցեն. սակայն չգիտեմ ընդէր իցէ կրթել զնոսա 'ի դոյն՝ շարաբանականն ձևով, զոր յետ միանգամ 'ի դպրանոցէն ելանելոյ՝ ոչ ևս բնաւ վարեսցեն յամենայն 'ի կեանս իւրեանց. քանզի չտեսանեմ որ այն ուրեք ակումբ արանց ընտրականաց, որ զինդրոց յուզելոց անդադար յերաստս նոցին 'ի ճարակ զրուցատրութեան, շարաբանութեամբ երբէք խօսեսցի, ընդունիմ ասելով, սբանամ, դանազանեմ, և յուղանի Ռեծագոյնս, յուղանի Դոգրագոյնս. առ իմ՞ չմարզիցին մանա-

ւանգ յայն տարազ խօսից , զոր յամենայն ժամ 'ի գործ արկանելոց են :

Հաւանիմ , եթէ այնպէս կամք իցեն , թէ բարւոք է գիտել աշակերտին առնել ըստ տեղւոյն ուղիղ ինչ շարաքանուծիւն , եղառած կամ երկսայրաքանուծիւն , յորժամ օգնեսցէ 'ի հասանել զհանգոյց խնդրոյն , կամ յանձկի զոսոխն կացուցանել , որ ըստ խնդիրն արտաքս արշաւել կամիցի , և 'ի բանս տարապարտս զբազեա վարել . կամիմ ևս քաջակիրթ զնա գուլ յուղիղ զանազանուծիւն . բայց ոչ ըստ խաղտախուզտ և խափարածայն հագագայիցն Նի-Ռալանապէս , Գեսալանաբար , Իրալանապէս , Ղորո-Ռենաբար , Ժալսաբորգապէս , Կեւր ընդունալանաբար ⁶⁷ , որպէս լինէր երբեմն յամենայնի առ 'ի շտոգանել զամենայն . այլ այնպէս , զի բուն վրիպակ բանին 'ի վեր ելանիցէ , եթէ բառքն ոչ պարունակիցեն զուղիղ գաղափարս ընդ նոսա պատշաճեալս , և թէ ընդարձակելով կամ ճշդելով քան զարժան խնդրոյն առեալք իցեն . իցէ թերևս պիտանի ուսանել և զուղիղ կարգ ձևով վիճաքանուծեանց , և տեսանել օրինակս ինչ զնոցա , զի զհամ առցեն , և եթէ գիպեսցին ուրեք , մի անտեղեակս երևեսցին , և գիտասցեն գատաստան առնել զնոցանէ , և եթէ պէտք լինիցին՝ ինքնին ևս 'ի վար արկանել :

Սակայն ցանգ 'ի ձեռով պայքարումն թեքել զնոսա , և զայն միայն գիտուծիւն համարել տալ , միասակար թուի ինձ քան շահաւէտ : Քանզի նախ բովանգակ այն ժամանակ զոր 'ի պատրաստուծիւն և 'ի զբաղանս նոցին ծախեն , կորուստ է ամենևին . փոխանակ զի կարէին ուսանել ինչ յայնժամ : Իշու ոչ ինչ են բանք ասել , թէ նովաւ սերտին յուսմունսն . զի լաւ ևս կատարի այդ յաճախ քաղուածով , կամ դարձադարձ կրկնուծեամբ գասուն համարոյ , կամ թէ այլազգաբար ինչ վիճմամբ , առ որ փոքու ժամանակի պէտք իցեն կազմուծեան :

Բ. Առարկուն՝ քանզի ըստ օրէնս պաշտամանն՝ տկարագոյն կողման պաշտպան մտեալ է , պարտի ըստ այնմ և թեթեւ փաստիւք 'ի թիկունս

կալ նմա . զի անհնար է ճշմարտութեան յերկաւս հակառակ բանս գտանել, որպիսի են առարկուին և ջատագովին . որով յանդգայս վարժի յիմաստակութիւն, 'ի խարդախութիւն և 'ի ստուծիւն :

Գ . Եւ քանզի օրէնք են՝ յետ միանգամ ընդունելոյ զբան ինչ, ոչ ևս 'ի մէջ առնել զայն միւս, անգամ 'ի զանազանել կամ 'ի ժխտել, և չէ իսկ մարթ տեսանել միշտ 'ի բազմութիւ շարաբանութիւնս՝ թէ յի արդեօք տանիցի հաւանեալ բանն, այսպէս փոքր փոքր առ երկիւղի զեզմանելոյ ոսոխին իւրով հաւանութեամբն, յամենայն իսկ 'ի բանս կասկածաւոր ուսանի, սակաւ իմիք հաւան լինել, և այն ահիւ և գողութեամբ, բիւր զանազանութիւնս անոտիս զրիմեամբք կուտակել վարկպարազի, ժխտել ստէպ և զյայտնիս . և այս ամենայն ըստ հռչակաւոր օրինի ձևով վիճաբանութեանց, Գրուն ուրեք հաւանեա, զանազանեա ստէպ, ուրացիր յաճախ :

Դ . Եւ զի սովորակի երկոցուն պատերազմողացն կէտ ցանկալի դիտաւորութեան ոչ ճշմարտին է խոյզ խնդրոյ, այլ մրցանակին պսակ, երկոքեան առ հասարակ զամենայն ճիգն իւրեանց յայն ժողովն . և որում յաջողէ հարկանել զախոյանն, համարի զանձն յիրաւանցն թեր կացեալ, ողն առեալ նազի սէգ պարծանօք և վիզամբառնայ . ոչ ինչ յուշ տարեալ ոմենելին, անձին ինչ քաջութեամբ՝ եթէ առ անաւագութեան և անկածութեան ոսոխին ստուերամարտիկ ընդօգս կուտեալ տարաւ զյաղթութիւն, ուղղութեամբ արդեօք՝ եթէ մանկաւ, հաւաստի՝ փաստիւք՝ եթէ պատրանօք, պատճառօք՝ թէ ալմըկեալ աղաղակաւ . որ և առաւել պատահէ այդ, յորժամ 'ի զերծ ինչ տեղի 'ի կուտարան իջանիլ ցեն և միայն ընդ միայն մարտնչիցին . ուր չիք որ մարտիցն ոստիկան կայցէ, յանդիմանել զթիւրն և զթերին, և յուղիղն առաջնորդել : Իսկ թէ այդու քանի՞ օրէնք թիւրք և քանի՞ սուտ վճիռք մտանեն ներկանին 'ի փքացեալ միտս խրոխտապանծ խայտացելոցն պատիր յաղթանակաւն, և

որոց յունկնդրութիւն նոցին կան ընկերք 'ի կա-
ցըրգին, որք առ չգիւտ անվրէպ գառաատանի
վերտեն և գիւրահաւանք են յոյժ և ճարտարակք
'ի հայթայթանս բանից, փարաւազ տալ, վաչ
գրուատ կեցցէ ձայնել յաղթականին, զայն ես
ոչ ունիմ ասել:

Արդ համառօտեալ զցայտվայր տոացեալքս,
օգտագոյն թուի ինձ 'ի հրահանգութիւն համ-
բակաց՝ պարապեցուցանել զնոսա 'ի քաղուած և
'ի յաճախ կրկնութիւն ուսելոցն, զի խոր տաը-
րասցին 'ի միտս նոցա, և կարող լիցին արագ յի-
շատակել և վարել 'ի պէտս: Զամենայնի պա-
հանջել 'ի նոցանէ հարցաբննութեամբ զհաւատտի
համարս, զի յորժամ հարկ լինիցի՝ մարթասցին
և այլոց ցուցանել: Աւրժել զնոսա 'ի գիւտ տի-
րական գժուարութեան բազմամանուած խըն-
դրոց, և 'ի հատանել զնոսա 'ի սակաւ բանս,
յեզառած, 'ի շարաբանութիւն կամ 'ի փաս-
տորդ: Ընդգիմաբանել նոցա 'ի վերայ ուսեալ
ճշմարտութեանցն, և զի շարաբանորէն և է զի
այլազգ. մերթ ևս խաբկանօք բանս պատիրս զայն
նոցա ընդգէմ՝ սրել. զի 'ի վարժի կացցեն և փորձ
գոցին աջողակաբար լուծանել զամենայն կըն-
ճիւն, և գտանել զրուն վրիպակն և զպաաճառս
խոտելոյ ապացուցից՝ եթէ թիւրոցն, և եթէ
կերպարանելոց կամ անհաւանելեաց: 'ի կիրթ
արկանել զնոսա երբէք երբէք և 'ի պայքար ընդ
միմեանս մտանելոյ. բայց ըստ սովորութեան օ-
րինաց՝ զոր առաւել պարտին ուսանել. ցուցեալ
նոցա միանգամայն՝ ոչ միայն զկարգն վաղ հասա-
նելոյ յուղիղ հետեութիւն, այլ և զարժանաւոր
և զվայելական օրինակ պայքարելոյ բարեկիրթ
անձանց: Հրահանգել զնոսա երբեմն և շարաբա-
նորէն ձեռով վէճ ընդ իրեարս գնել, առաւել 'ի
գիտել թէ զինչ է, քան թէ ուսումն ինչ և սո-
վորոյթ առնել անձանց:

ՅՕԴՈՒԱԾ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՀՐԱՊԱՐԱԿԱԻ ՎԻՃԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԷՔ 'Ի
ՓՈՐՁ ՀԱՄԲԱԿԱՑ .

Որպէս յառանին, նոյն և 'ի հրապարակաւ պայ-
քարս բանից, որք առնին զի մանկտին զուսման
իւրեանց ասոցեն ինչ զփորձ, ոչ ունիմ ասել թէ սո-
վորական ոճս ընտրելագոյն իցէ: Տեսանեմ զի քաղ-
հանեն 'ի խնդրոց երիս' և թէ ևս քաջ՝ չորս, և
յայնս 'ի վարժի կան հարուստ մի ժամանակ, զայլն
ամենայն ապախտ և դրեթէ 'ի սպառ մոռացոնս
արարեալ: Բազում այն է, զի և զպատասխա-
նիս դիմագրութեանց խնդրոցն ինքնին հրահան-
գիչն ստիպի պատրաստել. և բովանդակ քաջու-
թիւն և շնորհ ջատագովին է միայն անծեղաց պէս
'ի բերան առնուլ և կարկաչել: Գովեսցեն այլք
զարագութիւն նորա յերկրորդել զապացոյցսն,
և 'ի դնել ըստ տեղւոյն գէպ զանագանութիւնս .
սակայն քաջ գիտեն ամենեքեան, զի և այդ պար-
ծանք անհաստատ են: Լուեալ իսկ է իմ զուսմանէ
բազում գովութիւն ժառանգեալ երբեմն 'ի մա-
սինդ յայդմիկ, վասն ընդ այլում ամենայնի ան-
բաւական լինելոյ: Այնչափ էր սա աղքատ յուշ-
մութենէ, զի իբրև հանդերձեալ էր յայս փորձ
մատչել, չյուսացեալ վարժապետին ոչ թէ իցէ
ինչ ատակ երկրորդել միայն ապացոյց մի յանպա-
տրաստից, այլ և ոչ իսկ գոնէ երկրորդել և եթ,
բայց եթէ յերկար ընդ հրահանգս ելանիցէ և
քաջ 'ի միտ առնուցու սերտողաբար, յանձն առ՝
ինքնին յօրինել կազմել բազում ամսովք յառաջ
զամենայն ապացոյցսն, և անհաւատալի երկայն-
մտութեամբ արար նմա 'ի բերան առնուլ մի ըստ
միտջէ: Իբրև մերձեցան աւուրք հանդիսին, ա-
ղաչեաց այրն զբարեկաման, զորս ընտրեալ էր
յառարկուս, ոչ զի ծանուցեն նմա զհակաճա-
ռութիւնսն՝ զոր հանդիսել կամէին, որ և այդ

ոչ անսովոր ինչ է, այլ զի ինքեանք յիւրմէն առնուցուն զոր պատրաստեալն էր, և ինքեանք 'ի միտ առցեն զայնս: Զարմանք նոր. այլ զի արդեօք եզև: Շատեալ առարկուացն իմաստիւքն միայն, ոչ հարկ համարեցան մինչև 'ի ձայնաւոր խեցխեղեփս բառիցն հաւատարիմ լինել: Միտ միտ ջատագովն, որ ընդ բոլոր աշխարհի ոչ փոխանակէր նշանախեց մի զբիպեցուցանել 'ի բառից անտի իւրոց, երկրորդէր բայ զամենայն ապացոյց հարազատ ըստ իմաստիցն, սակայն այլաձայն բառիւք ամենեւին ըստ որում սերտեալն էր 'ի հարուստ ժամանակաց: Ունկնդրացն անտեղեակ պատահեալ իրացն եղելոց, և տեսեալ թէ համարձակ խելամուտ լինի ամենայն ապացուցի, և զնոյնս օտարաձայն բայիւք պէտպէս յեզանակէ, յապուշ միտս կրթեալ սիրացեալ կային, և հնչեաց ակումբ բազմականին մեծաձայն ծափահարութեամբ. իսկ պարզամիտ պատանեակն յայնքան փառսն իւրում զամօթի հարեալ կայր կոր 'ի գլուխ և զերկիր նշմարէր, գիտելով չափ քանիօն արժանաւոր իցէ այնպիսում ծափաձայնութեան:

Զոր օրինակ գէպ լինի այսպէս Թանձրագոյն պապկայի սքանչելի և վեհ երևել 'ի հանգիսի, նոյնպէս յետս ընդգէմքն մարթին հանգիպել մտացեաց և քաջուշիմ պատանեաց, որ չառնուցուն յանձն հպատակել հնարագէտ հայթայթանաց, 'ի շփոթ մատնել և ձեռս 'ի գլուխ ելանել խայտառակ և ակնկոր. և փոքր մի տհա պատահէր այդ ումեմն, որ սակայն անխոնջ ճգնութեամբ քաջ մակացու էր եղեալ և խելամուտ իրացն, և ամենայնի ընդ կիրթ անցեալ: Առ այլով գրութեամբքն ջատագովել առեալ էր և զՊոէրհաւին յազագս հաւասար ծաւալման տարական հրոյ ըստ միջոցաց, որ սովորական էր արնագէտս ժամանակին: Էւ այս փորձ է յորմէ եկն Պոէրհաւ յայն կարծիս: Երգեալ 'ի սենեկի ուրեք այլ և այլ մարմինս հաւասարս քանակաւ և ձևով, բայց զանազանեալս բնութեամբ և խտութեամբ, որ փայտեայ, որ երկաթի, որ 'ի քա

րէ, և որ այլ ինչ, և կախեալ 'ի մէջ նոցա զձեր մաշափն. յետ ժամանակի՝ մինչև հուրն հաւա սարապէս սփռեսցի 'ի նոսա՝ եթէ առ մի մի 'ի նոցանէ մերձեցուցես զՎերմաշափն, շարժումն ինչ ամենեին ոչ ցուցանէ. որով յայտ է, ասէր նա, զի թէպէտ և զանազանեալ են խառութեամբ մարմինքն, սակայն վասն հաւասարութեան քանակին, ծծեալ են նոյնչափ հուր: Արդ սկսաւ առարկուն մերժել զայդ հեռութիւն, զոր հանեալ էր Պոէրհաւ 'ի փորձոյ աստի իւրմէ, որ հիմն է գորութեանն: Այդ փորձ, ասէ, ցուցանել ցուցանէ թէ իւրաքանչիւր մարմին առեալ է մասն ինչ հրոյ ըստ իւրում բնութեանն չափոյ, այլ ոչ եթէ յանցնիւրսն զուգաչափ իցէ մասնդ. զի եթէ օրինակ իմն, երկաթոյ երկոսա սան չափք պատկանին, սնդկի տասն, ութ քարի և վեց փայտի, յամենեսին այլ և այլ չափով է հուրն. բայց քանզի յիւրաքանչիւրսն այնչափ ինչ կայ որչափ անկանի նմա, 'ի մերձեալ Վերմաշափին՝ չիք տեղի թէ սնդիկ նորա թողացուցէ 'ի նոսա մասն ինչ յիւրմէն, կամ նոքա մասն ինչ յիւրեանցայոցն 'ի սնդիկն. վասն որոյ անխիբրա մնայ 'ի գործւոյն: 'Ի միտ առ ուշիմ ջատագովն զգորութիւն ապացուցին, առ որ չունէր պատաստ գտանել 'ի պատասխանիս, նա զի և չիք բնաւ մտա գորութեան բանից: Ըստ բախտի պատահար 'ի դէպ եկեալ նմա, վերջին գտաւ այս յընդդիմադրութիւնս ոտիսին, և արտաքոյ ձեռոյն. վասն այնորիկ ասպարէզ լայն և ընդարձակ ունելով 'ի պատասխանիս նախկի առարկութեանցն, իբրև եկն 'ի վերջինս յայս՝ մարթաց սայթաքել զայն և հարեանցիկ առնել, կուռ և անհետ թութափեալ զանազան օրինակս փոփոխութեանց ջերմաշափի 'ի հպել իւրում յայլ և այլ մարմինս, յորս ազգի ազգի չափով կայ հուրն. և ապա զնո վիմբ ածեալ, թէ նոյնպէս լինէր և 'ի փորձի անդ յիշատակեալ մարմինս, եթէ այլով և այլով չափով էր 'ի նոսա հուրն. և այսպէս առանց ուրուք իրագոցաց լինելոյ քողարկեաց զտկարութիւն պատասխանւոյն. ապա թէ ոչ, եթէ ապացոյցն

'ի սկզբանն էր առարկեալ, զտանգ մեծ մօտալուա 'ի վերայ կայր նմա, քաւ յամենայն վիսսուէ, գուժարել և ափ 'ի բերան մնալ ծանր թեթեւութեամբ:

Այդ ոճոյն է վիսաս և սագիւա. զիարդ է հնար խամ և նորաթեք պատանւոյ կազմ կալ յորտնկելեաց անտի 'ի պատշաճ և յօգաւոր պատասխանիս, գոռալ 'ի վերայ ամենայն յեղակարծ առարկուածոյ՝ որ ընդ նորա դէմ ընկեսցի: Ո՞այն ոք և 'ի ներհուն մարդկանէ, որ ձեռնյան ձին հարեալ արտաքոյ յանգգնութեան դատաստանի ժտեսցի 'ի հրապարակ անդր տալ զինքն, չասեմ 'ի վերայ երից կամ չորից գրութեանց, այլ և միոյ եեթ, մանաւանդ յանստոյգ և 'ի հաւանական միայն խնդիր, 'ի հարցփորձ և յանպատրաստ պատասխանատուութիւն, յաչս եգեալ զամենայն ընդդիմագրութիւն, զոր կարեն այլք գտանել կամ հնարել, և ոչ ինքն գուշակօրէն 'ի կարծիս լինել:

Ապա լաւ իցէ, ըստ իս, 'ի պատիւ և յօգուտ համբակացն, յայս ամենայն փորձ քննութեան ոճ զայն ունել, որ վարի յաշխարհագրութեան, 'ի ժամանակագրութեան, 'ի պատմութեան և 'ի չափաբերութեան. 'ի խնդիրս յորս պարապեալ իցէ մանկտին, այնք 'ի հանդիսի անցցեն, յատեան կոչեսցին, և 'ի վերայ նոցա 'ի խուզափորձ մատիցեն, և պահանջեսցին զհաւաստի համարս ուսմանցն. զի այս միայն խնդրի 'ի նոցանէ, և ոչ այլ ինչ աւագ բան: Սովին օրինակաւ ոչ յերիս կամ 'ի չորս ինչս միայն, այլ 'ի բազումս, մանաւանդ թէ և 'ի բոլորեսին իսկ 'ի վարդապետեալսն կարող են կազմ գտանել. իսկ զշահ օգտի այսր քաղուածոյ ոչ ինչ է հարկ ասել: Յայանսդոյն փայլեն առն առն իւրաքանչիւր վաստակք քաջութեան, և նենդութիւն չլինի 'ի նոսա գամագիտ, յորմէ չգիտեմ քանիօն կարեւոր իցէ վաղադոյն ամրացուցանել զհամբակսն 'ի զգուշութեան պահելով: Որպէս որ մարձիչք և հանդերձիչքն են նոցա 'ի փորձ նահատակութեանն թեթեւանան ոչ սակաւ 'ի ծանր և տաղտուկ աշ-

խառութենէ յոր կապեալ կան այժմ, նոյնպէս
 և որոց անուամբ իւրիք հանգիսատես լինել հասա-
 նէ 'ի լսարանին, վճարին 'ի բազում ձանձրու-
 թենէն, որ չէ ինչ անսովոր. և եթէ պիտանի ինչ
 ինդիքքն իցեն և կարևոր 'ի բնէ, ընդ ձանձրոյն
 փոխանակ և հեշտութեան հանգիպեսցին :

ՊՐԱԿ ՎԵՅՆՐՈՐԴ

ՈՃ .

Օւամենայն կարգ և զյեղանակ գործելոյ իրիք ոճ անուանեմք այժմ. վասն որոյ ոճ է կրթանաց, ոճ է ուսանելոյ, ոճ քննելոյ զճշմարտութիւն և ոճ ուսուցանելոյ զնոյն : Այլ 'ի սկզբանէ ոճ ոչ ինչ այլ էր իմանալ, բայց զօրէնս և զհանգամանս վարդապետելոյ ինչ ումք, որոց կրկին են գլխաւորք, շարագրական և վերլուծական : Շարագրական ոճն սկսանի յընդհանրոց և գայ իջանէ 'ի մասնաւորս . իսկ վերլուծականն սկիզբն 'ի մասնաւորաց առեալ գնայ ելանէ յընդհանուրս : Զիւրաքանչիւրոցն ասասցուք ինչ նախ առանձինն, և ապա տեսցուք ո՛ր յերկոցունցն ըստ տեղւոյն նախամեծար իցէ :

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

ԸԱՐԱԴՐԱԿԱՆ ՈՃ .

Պ'ի նախնի երկրաչափից, մանաւանդ յԵւկզի գեայ առաւել պատուեցաւ ոճն շարագրական, զոր այլով իւրք անմարթ է յայտնի կացուցանել, բայց որով վարեցանն նորա օրինակաւ :

Արդ Եւկզիդէս սկիզբն առնէ 'ի Սահմանաց բառիցն, զորս 'ի կիր առնու յառաջին վեցեակ գիրս սկզբանցն, յորս բովանդակի մակարդակ երկրաչափութիւնն . այս ինքն են կէտ, գիծ, մակերևոյթ, մակարդակ, անկիւն, ձև, այլովք հանդերձ :

Սոցա զհետ դան խնդիրք, զորս գիւրին է կաւ

տարեւ, զոր օրինակ ձգեւ գիծ ուղիղ կիտէ 'ի կէտ, երկայնեւ զեդեալ ուղիղ գիծն, 'ի միջա- կիտէ իմեքէ անջրպետութեամբ իւիք գծեւ բու- լորակ :

Զկնի սոցա յաջորդեն Առածք կամ Վճիռք, իմա ընդհանուր և ինքնին յայտնի ճշմարտու- թիւնք. զոր օրինակ թէ Բուլորն մեծ է քան ըզ- մասն իւր. 'ի հաւասար քանակս յաւելեալ այլ հաւասար քանակս, կամ բարձեալ 'ի նոցանէ, կան մնան հաւասարք. Եթէ երկու քանակք հաւա- սար իցեն այլում երրորդի, հաւասար են ընդ միմեանս. և որ 'ի կարգին. թէպէտ և զյետինդ ընդ հայեցողութիւնս արժան է գասեւ քան ընդ առածս, որպէս տեսաք յառաջին գիրսն յե- րես 110. 'ի 21 ծանօթութեան :

Զհետ անցանեն Հայեցողութիւնք և Առա- ջարկութիւնք, որ են մասնաւոր բանք որ ընդ- հանրօք և միմեամբք ցուցանին. 'ի հայեցողու- թիւնսն նախ առաջի դնի ցուցանելին, և զկնի յա- րի ապացոյցն. իսկ յառաջարկութիւնսն նախ որ ինչ գործելոցն է կարգի, ապա աւանդի տարազ գործելոյն, և յետոյ ցուցանի թէ բարւոք գոր- ծեցաւ :

'ի հայեցողութեանց և յառաջարկութեանց կարգեալ գան Հետեանքն ինքնին հարկաւ 'ի նո- ցանէն յառաջ բղխեալք. և եթէ յաւելուլ ինչ պիտոյ լինիցի 'ի բացայայտել զհայեցողութիւնն և զառաջարկութիւն, կամ առ 'ի գործ ինչ պի- տոյից պատշաճեցուցանել զնոսա, կարգի և այն զկնի հետեանացն Պարսպումն անուն առեալ :

Եթէ առ հայեցողութիւնն կամ առաջարկու- թիւն պահանջեսցի այլ ինչ բան ինքնին անյայտ և չցուցեալ կանխաւ, աւանդի այն յառաջագոյն քան զայն՝ Առումն կոչելով :

Այս կարգ է աւասիկ երկրաչափիցն, զոր ու մանք՝ մանաւանդ Քրիստիանոս Վրլլիոս, մու- ծին և յայլ գիտութիւնս :

Յայտ եղև թէ շարագրական կարգն վեր 'ի վե- րոյ նոյն իսկ շարաբանականն է, յորում սկիզբն լինի յընդհանուր բանէ, զհետ գայ մասնաւորն

կամ եղական, և հասկոյետոյ դայ հետեւութիւնն :
Յայս ոճ կարեւոր քան զամենայն է ճշգրտութիւն
նախակարգեալ սահմանացն և բաժանմանց. վասն
որոյ մինչև յայլ մասունսն անցեալ, զսոցանէ ա-
ռաոցուք :

ՅՕԴՈՒԱԾ ԱՌԱՋԻՆ

ՍԱՀՄԱՆ .

Սովորութիւն է սահման ասել զբան յայտա-
րար իրի կամ նշանակութեան անուան . ուստի և
բաժանի 'ի սահման իրի և անուան : Այլ տիրա-
պէս ամենայնն է սահման անուան . զի առ անգի-
տանալոյ զընգաբոյս բնութիւն իրաց , չմարթեմք
մերով սահմանօքս 'ի յայտ բերել զնոցա զիսկն ,
այլ զոր իմանամքն միայն անուամբ նոցա : Եւ
ով բաւական իցէ ասել զինչ է ոսկի կամ արծաթ
'ի բնութեան իւրում : Եթէ ասեմք , ոսկի է հրա-
հալ ամենածանր , գեղին , տարածուն , կռանելի ,
և այլն , ոչ ինչ ասեմք , այլ թէ ոսկեոյ անուամբ
իմանամք գոյացութիւն , որոյ այս յատկութիւնք
են . բայց քանզի չճանաչեմք զամենայն մարթելի
յատկութիւնս ոսկեոյ և ոչ զբուն էութիւնն նո-
րա , և այլում ծանուցանել ոչ ունիմք : Եւս ա-
ռաւել եթէ ոչ առանձինն զոսկեոյ իցեն խնդիրք ,
այլ զամենայն հրահալից . և ևս առաւել էթէ
ոչ զմարմնոց , այլ զիմանալի էակաց իցէ բանն ,
որպէս զառաքինութենէ և զչարութենէ , զա-
րուեստէ և զգիտութենէ . զի որովհետեւ արտա-
քոյ մեր ոչ ինչ է սեռ և ոչ տեսակ , այլ սոսկ
յօրինուած մերոց գաղափարացս , որպիսի են և
ծանօթութիւնք իմանալի էակաց , ընդհանուր ա-
նուամբ հրահալի կամ հանածոյի , և չանձնաւոր
անուամբ արուեստի կամ գիտութեան ոչ ինչ
ցուցանեմք բաց 'ի յօրինուածոյ անտի գաղափա-
րացն , զորս ընդ անուանսն եմք լծորդեալ . վասն
որոյ և անուան սահմանք են նոցայքն :

Դժնգակ պատերազմն որ երբեմն 'ի Ճեմա, կանսն գրգռեցաւ յաղաքս սահմանի իրի և ա նուան, անտի էառ սկիզբն, զի զանմարմին տե սուլթիւնս իւրեանց ընդ անձնաւոր բնութիւնս կամեցան կարգել, և համարեցան թէ իրորէն ար տաքոյ ինքեանց գուցեն ընդհանուր բնութիւնք, գոյացական տեսակք, սեռք, տեսակք և էու թիւնք, որպէս գոյին 'ի խելս իւրեանց : Սակայն ըստ մատենագրի Արուեստին խորհելոյ, զգա նազանուլթիւն սահմանի անուան և իրի մարթ է տակաւին պահել ուրեք . անուան սահման ի մանալով զնշանակութիւն առանձին իմացուածոյ բառին ըստ ումեմն, և իրի սահման՝ զհասարա կաց իմացուած ամենեցուն : Յայս միտս՝ անուան սահմանք տեղի գտանեն միայն 'ի յայանութիւն նորոյ իրիք, յորմէ ստիպի ոք անուն նոր 'ի ներքս մուծանել, կամ հնոյն նոր միտս տալ արտաքոյ սովորութեան, որ զգուշալի է յոյժ, և յայնժամ միայն համարձակելի՝ եթէ օգնէ 'ի ճշգրել և 'ի հաստատել զանյայտ և զտարտամ իմացուած ա նուանցն :

Առ լաւութիւն սահմանի անուան և իրի՝ երեք պայմանք պահանջին . ա, Բացայայտութիւն, յստակ և յայտանկատ տեսութեամբ առաջի առ նել զիրն զոր սահմանէ . որպէս խաւարումն լուս նի սահմանի, Նսեմութիւն լուսնոյ 'ի ստուերէ երկրի որ կշիռ դէպ արեգական և լուսնի պտ տահիցէ : Ըստ այսմ մասին յուր են նախ ամե նայն սահմանք, յորս են բառք՝ որ ոչ և մի յստակ տեսութիւն առաջի ոչ առնեն . այսպիսի է որով սահմանեաց Արիստոտել զշարժումն, Ներգոր ծութիւն էակի 'ի կարողութեան ըստ որում է 'ի կարողութեան . զի 'ի բառից այտի ոչ ոք լաւ ևս իմանայ զշարժումն . նոյնպիսի էին և արիս տոտելեան սահմանքն չորութեան և խոնաւու թեան, ջերմութեան և ցրտութեան, և որ այլն ևս . 'ի նոցա սակի է և սահման ուղիղ գծին 'ի Պղատոնէ աւանդեալ, թէ Յորում ծագք հովա նի առնեն միջոյն . զի անիմանալի է, զիարգ ան հատ և անքանակ կէտ ստուեր արկանիցէ այլոյ

անբաժին և անիրան կիտից : Երկրորդ յոռի էն սահմանք, եթէ սահմանեալ իրն մասնէ 'ի սահման անգր . որպիսի է եւկղիդեան սահման ուղիղ գծի, թէ հարթհաւասար ձգի ընդ մէջ ծագաց իւրոց . որ զայս միայն առջ փմաստս, թէ ամենայն կէտք նորա ուղիղ կան 'ի մէջ երկուց ծագաց, որ է ասել՝ ուղիղ գիծն է ուղիղ գիծ . 'ի նոյն առցես ինձ և զարբիմիդեանն, թէ Ուղիղ գիծ է կարճագոյնն ընդ երկուս կէտս . քանզի 'ի չափել զայն պարտ է 'ի ձեռն առնուլ զայլ գիծ ուղիղ . իբրև թէ ասէր, ուղիղ գիծ է որ չափեալ այլով ուղղով՝ գտանի կարճագոյնն ընդ մէջ երկուց կիտից : Երրորդ յոռի են գրեթէ ամենայն սահմանք սոսկ ուրացականք, յորս ցուցանի թէ զինչ չէ իրն, և ոչ թէ զինչ է . որպէս եթէ որ զարուեստն բանական սահմանիցէ, Արուեստ որ ոչ ճառէ զհիւանդութեանց, և ոչ զպատերազմէ . առանց ասելոյ զորմէ ճառիցէ ⁶⁸ : Բայց ոչ այսպէս է երբեմն, յորժամ ուրացութիւն միոյն հարկաւ բերէ զհաստատութիւն այլոյ . որպէս յասելն, Պարզ է որ ոչ 'ի մասանց յօդանայ . առանց մասանցն ասել՝ ինքնին հաստատութիւն է սոսկ միութեան :

Բ. Ճշգրութիւն և ճշգրտութիւն, որչոյն սահմանելոյ իրին պատշաճել և նմա միայնոյ : Վասն որոյ ոչ է ուղիղ սահմանել զեռանկիւն, Չև յերից հաւասար կողմանց և յանկեանց . զի ոչ ամենայն եռանկեանց է այդ 'ի գէպ . և քառակուսին ոչ ուղիղ սահմանի, Չև 'ի չորից հաւասար կողմանց, զի այդ և տարանկեանցն յարմարի . առաջինն յանցանէ ըստ առաւելութեան, զի յաւելու յատկութիւնս անպատեհս ամենայն եռանկեանց, և երկրորդն ըստ նուազութեան, զի ոչ բերէ զամենայն պատկանեալսն քառակուսուոյ :

Գ. Անորոգարձութիւն կամ փոխադարձութիւն ընդ սահմանելոյն, որպէս զի մարթիցէ գնել միշտ զսահմանն 'ի տեղի անուան իրին . որպէս յասելն, Եռանկիւն է ձև երեքանկիւնի և եռակողմ, մարթ է ասել և ներքուստ 'ի վեր ընդ հակառակս, Ամենայն ձև երեքանկիւնի և

եռակողմ է եռանկիւն . իսկ որ ասէ թէ Քառա-
կուսի է ձև 'ի չորից հաւասար կողմանց, ոչ ու-
նի ասել և ընդ հակառակս, Ամենայն ձև 'ի չո-
րից հաւասար կողմանց' է քառակուսի :

Բայց գիտելի լիցի, զի թէպէտ և անդրադար-
ձու թիւն կարևոր յատկութիւն է սահմանի, այլ
ոչ բաւական . կամ թէ ասել, ամենայն ուղիղ
սահման անդրագարձ է, այլ ոչ ամենայն անդրա-
դարձ՝ ուղիղ : Սահմանեալ զեռանկիւնն ձև յե-
րից հաւասար կողմանց և յանկեանց, կարեմք
ասել անդրագարձութեամբ՝ ամենայն ձև յերից
հաւասար կողմանց և յանկեանց է եռանկիւն .
այլ ոչ այնու ուղիղ իցէ սահմանս . նման սմին
անդրագարձ են առ հասարակ որք մեղանչենն
ըստ առաւելութեան, բայց ոչ ինչ պակաս յո-
ռի են :

Իսկ կատարեալ են 'ի սահմանի երեքին պայ-
մանքն, ըստ Կիկերոնի, եթէ 'ի մերձաւոր սե-
ռէն և 'ի վերջին տարբերութենէն կազմեալ իցէ .
այսինքն յայտ արասցէ զսեռն կամ զտեսակն մեր-
ձաւոր յորում կարգի է իրն, և զտարբերու-
թիւնն որով որոշի յայլոց ամենեցունց որ 'ի նմին
սեռի կամ 'ի տեսակի : Սորին վասն բարւոք սահ-
մանի մարդ Կենդանի բանական . զի մերձաւոր
դասիւ կայ 'ի սեռի կենդանեաց կամ շնչաւո-
րաց, և բանիւ զանազանի յամենեցունց որ յայնմ
սեռի . բայց ոչ ուղիղ սահմանի Կենսաւոր բա-
նական . զի կարգ կենսաւորաց սեռականագոյն
է, ընդ իւրե ունելով և զպարզ հոգիսն : Ոչ ու-
ղիղ սահմանեցաւ և 'ի Պլատոնէ, Կենդանի եր-
կոտանի և անփետուր . զի չէ բաւական տարբե-
րութիւնդ մեկնել զնա յայլոց կենդանեաց, որ է
զի 'ի բնէ անփետուր են և երկոտանի, որպէս
մարդավայրիք կամ մարդաճիւղալքն ասացեալ
ազգ կապկաց, և է զի արուեստիւ առնին այն-
պիսիք . զոր և արար իսկ 'Իրողինէս շնական ընդ
հենդս նմին և 'ի տնազ . զի առեալ ընկէց առա-
ջի նորա հաւ մի ողջ և փետեալ, և ասէ, Աւա-
սիկ մարգն պղատոնեան :

Անդատին 'ի բնութենէ սահմանին յայտնի է

բաւական, թէ զպարզ ծանօթութիւնս և զգա-
զափարս անմարթ է սահմանել. քանզի սահման
է տիրապէս 'ի յայտ բերել զպարզ ծանօթութիւնս
և զգազափարս պէսպէսս, որ յօգեալ կան 'ի խառն
ծանօթութեան և 'ի գազափարի. զոր անհնար է
առնել, եթէ ինքն իսկ ծանօթութիւնն և գա-
զափարն պարզ և առանց մասանց իցէ : Սակայն
եթէ պիտոյ լինիցի, մարթ է այլ և այլ օրինակաւ՝
թէ ոչ սահմանել, գէթ իմանալի գործել և զայ-
նոսիկ : Աւաջին՝ յանգիման առնել զիրան յորոց
գան այն գազափարք և ծանօթութիւնք. զոր օ-
րինակ տեսել, թէ կանաչ ասի երանգ գալարեաց,
և կարմիր՝ արեանն գոյն : Երկրորդ՝ յայտ ածել
իւ յայնս հասանեմք. որպէս ասել, թէ ձայն է
ազգուսն զոր զգամք ընդ լսելիս : Երրորդ՝ որ ինչ
առ նոսա ոչ պատկանի՝ 'ի բաց քեցել. ըստ
այսմ կէտն ասի անբաժանելի ինչ կամ անչափա-
կան, իմա որոյ ոչ երկայնութիւն է, ոչ լայնու-
թիւն և ոչ խորութիւն : Այլ լաւ ևս 'ի գի-
տութիւն գայ կէտն, եթէ փոխանակ պակասա-
կան ծանօթութեանցո՝ իսկական ինչ յառաջ առ-
ցուք ասելով, կէտ է ծագ գծի, առեալ զծագն
իրբև սպառուած միայն, և ոչ իբրև մասն գծի :

ՅՕԴՈՒԱԾ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԲԱԺԱՆՈՒՄՆ .

Յորժամ նիւթ ճառիցն բազմամասնեայ է,
հարկ է բաժանել, առ 'ի յստակ և պարզ տե-
սութիւն իրին և մասանց նորա : Հնգեակ է բա-
ժանուսն . ա, Յօգուածոյ ենթակայն բաժանի 'ի
մասունս իւր, որպէս տարին յեղանակս, աշխարհ
'ի նահանգս, 'ի գաւառս :

Բ. Սեռն հատանի 'ի տեսական որ ընդ իւրև,
զոր օրինակ գոյացութիւն 'ի մարմին և 'ի հոգի,
կենդանի 'ի մարդ և յանասուն :

Գ. Փոխանակ անուան տեսակացն նշանակին

տորբերութիւնքն . որպէս , ամենայն գոյացու-
թիւնս պարզ է կամ յօգաւոր . ամենայն կենդա-
նի բանաւոր է կամ անբան :

Դ . Նշանակին ընդգիծակ պատահումնքն զոր
մարթեն ունել . օրինակ իմն , ամենայն մարմին
կամ 'ի շարժման է կամ 'ի դադարման :

Ե . Հանգամանք կամ պատահումն բաժանի ըստ
ենթակայիցն յորս գտանի . զայս օրինակ չարիք
որոշին 'ի քրէականս և յառանձնականս . հեշտու-
թիւնք 'ի զգալիս և յիմանալիս , կամ 'ի հեշտու-
թիւնս մարմնոյ և 'ի հեշտութիւնս հոգւոյ :

Բազում անգամ մասունք բաժանմանն կրկին
բաժանին . զոր օրինակ բաժանեալ նախ զգաղա-
փարսն 'ի պոյծառ և յաղօտ , պոյծառքն ստորա-
բաժանին 'ի ներքնաբաժինս , 'ի յստակ և 'ի շիթ .
յստակքն 'ի կատարեալ և յանկատար . կատա-
րեալքն 'ի ճշգրիտ և վեր 'ի վերոյ :

Օրէնք ուղիղ բաժանման այս են . ա , Սի կա-
տարեալ իցէ , այս ինքն՝ մասունք բաժանմանն
բովանդակեցեն զբաժանեալ ենթակայն ըստ ա-
մենայն ընդարձակութեան իւրոյ . որպէս ահա
կատարեալ է բաժանումն թուոց 'ի դար և կո-
ճատ , գոյացութեանց՝ 'ի պարզ և յօգաւոր . իսկ
ոչ բարւոք բաժանի մարդ յառաքինի և յախտա-
ւոր , զի բազումք չեն և ոչ մին :

Բ . Անգամք կամ կողմանք բաժանմանն գիմա-
գրեսցին միմեանց և մերժեցեն զիրեարս , որպէս
դար և կոճատ , պարզ և յօգաւոր . վասն որոյ
ոչ ուղիղ բաժանին զուգահեռագիծք յուզան-
կիւնս , 'ի շեղանկիւնս , 'ի բառակուսիս և 'ի տար-
անկիւնս . զի յուզանկիւնսն բովանդակին քա-
ռակուսիք , և 'ի շեղանկիւնսն տարանկիւնք :

Գ . Մասունք բաժանման լիցին յստակ և ճիշդ ,
և մի տարտամ և անյայտ . ուստի ծաղրական է
բաժանել զգիծս յերկայն և 'ի կարճ , զմարդիկ
'ի յաղթանգամ և 'ի նկնահասակ :

Դ . Ըստ կարի համառօտ լիցի բաժանումն , զի
գիւրահաս լինիցին մասունքն . վասն այսորիկ
անդէպ է Զոկել զանասունս 'ի շուն , կատու , ձի ,
ոչխար , այծ , առիւծ , գայլ , արծուի , և այլն :

Առաջին բաժանումն ցուցցէ միայն զընդհանուր ջոկան . և ապա ջոկ ջոկ իւրաքանչիւր վերստին տրոհին յազգս ազգս, ազգք 'ի ցեղս, և ցեղք յայլ և այլ զարմազանութիւնս :

Բայց մի ճշմարտութիւն որ լինիցի խղճիւ պինդ ունեւ զօրէնսն Ռամոսի, թէ ամենայն բաժանման և ստորաբաժանման երկու և եթ լինիցին մասունք, և թէ սոքա երկու երկու գնայցեն թափօրապէս . ըստ որում ինքն զտարած քանակն փոխանակ ընդ այլոց 'ի գիծ, 'ի մակերևոյթ և 'ի հաստատուն բաժանելոյ, ասէր նախ՝ մեծութիւն է գիծ կամ գծաւոր ինչ, և ապա թէ գծաւոր է մակերևոյթ կամ հաստատուն : Մարթին լինել մասունք երեք, չորք և աւելի ևս, բայց միայն մի քան զարժանն կոտորեսցին . ոչ որ սագուանէ զմեզ, եթէ բաժանեմք զերկիր 'ի չորս մասն, Եւրոպէ, Ասիա, Ափրիկէ և Ամերիկա, կամ զտարին յեզանակս չորս, և զիւրաքանչիւր եղանակ յերիս երիս ամիսս :

ՅՕԴՈՒԱԾ ԵՐՐՈՐԴ

ԱՌԱԾՔ, ԽՆԴԻՐՔ, ՀԱՅԵՑՈՂՈՒԹԻՒՆՔ,
ԱՌԱԶԱՐԿՈՒԹԻՒՆՔ, ԵՒ ԱՅԼՆ .

Ոչ յամենայն գրուածս պիտոյ լինին խնդիրք . զի ոչ յամենայնսն խնդրելոյ պէտք են առնել ինչ . բայց յամենեսին գտանին վճիռք և առածք, իմա ակներև ճշմարտութիւնք որ հիմն են ճառիցն :

Երկու ինչ նկատել կայ յառածսն . զի ինքնին առանց ապացուցի յայտնի իցէ ճշմարտութիւն նոցին, և զի յորժամ այնպիսիք իցեն՝ մի ժամա վաճառ և սնավաստակ լինել 'ի ցուցանել զնոսս : Առաջին յատկութիւնն պակասէ յառածից աստի Եւկղիգեայ . Երկու ուղիզ գիծք հատեալք յայլմէ երրորդէ, եթէ գործեացեն 'ի նմին կողման երկու ներքին անկիւնս փոքրագոյնս քան

զիրկին ուղիղս, յերկայնելն ըստ նմին կողման կցին ընդ միմեանս. Երկու ուղիղ գիծք չպարապրեն ինչ միջոց. Երկու ուղիղ գիծք չմարթեն ունել հասարակ հատուած: Այս ամենայն առաձք ապացուցի կարօտին, մանաւանդ յետ այն պիսի յոռի սահմանի ուղիղ գծին, զոր ետ Եւկլիդէս: Վրէպ են 'ի բացայայտութենէ և երկու առաձք մասենագրի Արուեստին խորհելոյ, այն թէ Որ ինչ պարունակի 'ի պայծառ և յստակ գաղափարի իրիք, ճշմարտութեամբ ընծայի նմա. որ որպէս տեսաք յառաջին գիրս յերես 113, բազում ուրեք սխալէ. և թէ Մարմին զմարմին չկարէ շարժել, եթէ ոչ նախ ինքն շարժիցի. որ ոչ ճշմարտութուի 'ի վերայ անշարժ մարմնոց որ ձգեն կամ մղեն զայլ մարմին. զի չէ յայտ, թէ պատճառ շարժման ձգեալ կամ մղեալ մարմնոյն 'ի նմա իցէ, եթէ 'ի ձգողն կամ 'ի մղիչն կամ թէ յայլում ումեք ներգործողի: Յերկորդ պայմանէն սխալեաց Վուլփիոս, որ 'ի նանիր աչխատ ելև ցուցանել, թէ բոլորն չմարթէ փոքր լինել քան զմասն իւր. մինչև գոգցես երկբայութիւն իմն արկանել 'ի վերայ քաջայայտ ճշմարտութեանն, եթէ էր ինչ հնար տարակուսանօք ընդ այն հայել:

Չհայեցողութիւնս յստակաբար կարգել արժան է, և ճշգիւք ցուցանել 'ի սահմանաց, յառաձից և յայլոց ճշմարտութեանց ցուցելոց յառաջին հայեցողութիւնսն, կամ 'ի պահանջեալ պայմանաց հայեցողութեանցն, և 'ի նոցին կազմութենէն:

Իսկ ապացոյցք՝ են որ ուղղորդ են, և են որ անուղղորդ. ուղղորդ՝ յորժամ ցուցանեն զպատճառս լինելոյ իրին որ ինչ ասի գոլ. անուղղորդ՝ յորժամ անտեղի միայն ցուցանեն զչլինելն այնպէս: Արդ ըստ մարթելոյ ընտրելի են ուղղորդ ապացոյցք. զի բաց 'ի ստուգութենէն բացայայտ ևս են. տես գիրք Ա. երես 115. և բաց 'ի խելամտեցուցանելոյ, լուսաւորեն և կրթեն ևս ըզմիտս: Այսմ ոչ միշտ զգուշացաւ Եւկլիդէս. զի բազում ուրեք անուղղորդ ապացուցիւք վա.

րի, փոխանակ զի ուղղորդքն անդէն գիւրադէս
առ ոսս կային :

Յառաջարկութիւնսն փոյթ լիցի զի ըստ կա,
րի հեշտընկալ և պարզ իցէ լուծումնն, և քա-
ջայայտ ցուցիւք հաւաստեսցի :

Հեռանք մի հանցին 'ի հայեցողութեանց և
յառաջարկութեանց, բայց եթէ ինքնին ելանի-
ցեն իբրև ինքնեկ և յայտնի հետեութիւնք. ապա
թէ ոչ, զհետ բերել և զապացոյցն :

Պարապումն օգտակար է, եթէ զպէտս ինչ հայե-
ցողութեանցն և առաջարկութեանց ուսուցանի-
ցէ, կամ հմտութիւնս ինչ կարևորս . իսկ եթէ
յոժմպէտս զմատեանն խռկիցեն, անշահ են :

Այլ զայս ամենայն ջանալի է պատշաճագոյն
կարգաւ դասաւորել. զնիւթս ճառիցն վայելչա-
պէս բաժանել և յիրեարս ընդելուզանել . 'ի
գիւրիմաց և պարզ բանից ոսն ոսն 'ի դժուա-
րինսն անցանել և 'ի մանուածոյս : 'ի կարգէ
աստի հեռի գտանին սկզբունք Եւկղիգեայ, ու
րոյ 'ի ձևացութենէ հաւասարակող եռանկեան
հաւ արարեալ, ապա գայ ուսուցանէ ձգել գիծ
մի ուղիղ հաւասար այլում, և յերկուց անհաւա-
սար ուղղոց եզելոց՝ հատանել 'ի մեծէն մասն ինչ
հաւասար փղբուն :

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ

ՎԵՐԼՈՒԾԱԿԱՆ ՈՃ .

Ոճ վերլուծական և ոճ գիւտի ասացեալ,
կարգ ունի տմենեին հակառակ շարադրականին .
զի սս զընդհանուր սկզբանց բուռն հարկանէ,
անտի հանել զմասնաւոր հետեութիւնս . իսկ
վերլուծականն 'ի քննութենէ մասնաւորացն ա-
րարեալ սկիզբն, հետազօտեալ ճանապարհ հոր-
դէ յընդհանուրս . 'ի շարադրականն ամենայն ինչ
սահմանի և բաժանի և բաշխի 'ի հայեցողու-

Թիւնս, յառաջարկութիւնս, 'ի հետեւանս և յայլսն ըստ կարգի. իսկ 'ի վերլուծականին չիք գրեթէ և ոչ մի սահման, և ոչ բաժանումն. ոչ յիշատակ հայեցողութեան, ոչ առաջարկութեան, և ոչ հետեւանայ, այլ բովանդակն է միայսր և անհատ, և ամենայն ինչ կարգ ըստ կարգէ արձակի դայ 'ի վերլուծութենէ անտի իրացն, որ 'ի քնին առեալք իցեն :

Արդ փոխանակ 'ի գլուխ ճառիցն կարգելոյ զանուանս իրացն և սահման 'ի վերայ նոցա ածելոյ, յայս ոճ սովորութիւն է աւանդել նախ զպարզ ծանօթութիւնս և զգաղափարս, յորոց յօդուածոյքն կազմին, և ապա զանուանս նոցա : Կամեցեալ, օրինակ իմն, վերլուծաբար ճառել զներգործութեանց մտացն, ասեմք՝ Թէ յորժամ արտաքին իրք ազդ ինչ առնիցեն 'ի մեզ, ցնցեն զթեւնն որ յուզոյ գլխոյն 'ի գուրս սփռին 'ի մասունս մարմնոյ զգայունք կոչեցեալս. այս թեւք որ նետարդք և ջիւքն ասին, զազդեցեալ ցնցումնն տանին յուղեղ անդր, և անդիտելի օրինակաւ անցանէ 'ի հոգին. և ներգործութիւնն որով զգայ զայն հոգին, այն իսկ է որ զգացումն յորջորջի : Յաւելումք ասեալ, Թէ յորժամ խառն զգացմունք իցեն 'ի հոգւոջն, մերթ յայս մերթ յայն առանձինն և ուշի ուշով պարապի. և այս ներգործութիւն է որ կոչի մտագրութիւն. և որ 'ի կարգին մի ըստ միոջէ :

Փոխանակ բաժանման 'ի թիւ արկանին մասունք բոլորին, և ապա կարգի անուն բոլորին. որպէս խօսել առեալ զերկրաւորացս, սկսանիմք ասեալ, Թէ կէսք 'ի սոցանէ գործարանաւորք են, ինքնաշարժք և զգայունք, զոր օրինակ մարդ, շուն, ոչխար, եղն. այլք գործարանաւորք միայն, առանց ինքնաշարժութեան և զգայութեան, որպէս ծառք, բանջարք, արմտիք, ունդք. իսկ ումանք և 'ի գործարանաց և ինքնաշարժութենէ և 'ի զգայութենէ անբաժ են, որգոն քարինք, հողք, աղք, հրահալք : Այսոցիկ զկնի յարեմք, Թէ առաջինքն կոչին շնչաւորք, երկրորդքն բոյսք, երրորդքն հանք. և բոլորեքեան միահամուռ ա

նուանակոչին երեք ցեղապետութիւնք կամ վիճակք և բաժինք բնութեան :

Յապացոյցսն սակաւ ուրեք դայ 'ի պէտս շարաբանութիւն. և անդ ևս բանն մասնաւոր կամ փոքրագոյնն միշտ յառաջ դնի. զոր օրինակ եթէ ցուցանել կամք իցեն թէ զպատկառուկ անուանեալ տունկն չէ օրէն ճշմարիտ զգայուն ասել, աստի սկսանելի է. Յայս տունկ կան ամենայն նշանակք լոկ ևեթ բուսականաց սեփականք. և սպա թէ Ոչ ումք 'ի բուսոց պատշաճեցաւ երբէք զգայութիւն, ապա և սմա ոչ պատշաճի. իսկ զի 'ի շօշափելն ամփոփէ զտերևսն, մերկ ազդեցական և անշնչական բռնի խողտելոյ մանրութելիցն խոստովանեացի այն :

Աւաւել 'ի գործ ածի մակածութիւն և հա մաբարդութիւն. որպէս ահա հանգամանք ընդ հանուր դասուց, ծառոց կամ կենդանեաց, մակածութեամբ ելանեն՝ թուելով զմասնաւոր տեսական կամ զմի մի իւրաքանչիւր յորս այն հանգամանք երևին. և յապացոյց անմահութեան հոգւոյն բուռն հարեալ, պարտ է նախ ըստ օրինի համաբարդութեան որ յերես 246, ցուցանել, թէ հոգին խորհի. ապա թէ խոհուն գոյակն 'ի հարկէ պարզ է. և ապա թէ պարզն բնութեամբ՝ անբաժանելի է, զի է առանց մասանց. յետոյ թէ որ անբաժանելին է, հարկ է թէ և անապական է, զի ապականութիւն է խարխարումն և քայքայումն մասանց. յորմէ հուսկ վերջին յառաջ բերցի բան, թէ անապական 'ի բնէ ելով հոգին, անմահ և բնութեամբ է :

Յայս ոճ ամենայն խնամոյ պէտք են, զի վերլուծութիւնքն ճշգրիտ լինիցին և անթերի. եթէ 'ի տալն զժանթս բառի՝ անտես առնիցի ինչ 'ի դաղափարացն, եթէ 'ի թուել զմասունս բոլորի՝ մոռացի մի 'ի նոցանէ, եթէ 'ի մակածութեան ուրեք ոչ յիշատակեսցին ըստ բաւականին տեսակք կամ առանձնաւորք, որոց պատշաճիցի մակդիրն՝ զոր համօրէն սեռին և կամ տեսակին կամիմք ընծայել, եթէ յաղխաղխեալ հետևութիւնսն կամ թէ ասել 'ի համաբարդութեանն չի

ցեն ամենայն բանքն ինքնին քաջայայտք և կամ
ցուցիւք հաւաստեալք, բովանդակ վերլուծու-
թիւնքն յոչինչ լուծանին. և անկար է իմանալ
'ի նոցանէ և ոչ ինչ:

Գ Լ ՈՒ Խ Ե Ր Ր ՈՐ Դ

ԲԱՂԴԱՏՈՒԹԻՒՆ ՇԱՐԱԴՐԱԿԱՆ ԵՒ
ՎԵՐԼՈՒԾԱԿԱՆ ՈՃՈՅ.

Ղուծ էր առ հինսն, թէ ոճն վերլուծական
'ի գիւտ ճշմարտութեան միայն է պիտանացու,
իսկ յառաջարկել զայն և 'ի ցուցանել շարագրա-
կանաւն վարելի է: Քոնտիլլեաք ուժգին 'ի գիւ-
մի հարաւ վճռոյս այսմիկ, պնդեալ աստ անգլա-
ճախակի 'ի մատեանս իւր, թէ վերլուծականն է
միայն և ուղիղ ոճ, ոչ 'ի գիւտ և եթ ճշմարտու-
թեան, այլ և յուսուցանել զնոյն. այնիւ միայն
է, ասէ, հասանել 'ի բուն սկզբունս իրաց, բե-
րել զնոցա ստոյգ և հաւաստի գաղափարս, ցու-
ցանել զընտանութիւն նոցա և զազգակցութիւն
առ իրեարս, և ուղիղ ածել 'ի նոցանէ հարազատ
հետևութիւնս:

Թեպէտ և այս ամենայն վկայեալ է վերլուծա-
կան ոճոյն շնորհ, բարւոք թուի ինձ յառաջ
քան զընտրութենէ միոյն վճիռն հատանել. խըտ-
րոց 'ի մէջ արկանել ճառելի իրացն և անձանցն
առ որս ճառքն են: 'ի բանս խորին վարգապե-
տութեան առ մտավարժսն և տեղեակս փոքր 'ի
շատէ ճառելեացն, ոճ լու քան զվերլուծականն
չիք ուրեք: Կա միայն է անստերիւր սուաջնորդ
'ի բուն և յանսայթաք հմտութիւն իրացն, նա
միայն հաւաստի և անսխալ լուծանէ զնոսա 'ի
տարերս իւրեանց, և ընդ հետս գիւտին ընթա-
նալով 'ի քաղցր զբօսանս կախարդէ զընթերցողն
և զսելին. զի թուի թէ ճշմարտութիւնքն ինք-
նին ակնյանդիման նոցա 'ի գուրս արձակիցին,

կամ թէ նոքա անձամբ գտանիցեն զնոյնս մի ըստ
 միջոցէ, քան թէ յայլմէ ուսանիցին: Իսկ եթէ
 բանքն 'ի պէտս գոյզն ինչ տեղեկութեան իցեն,
 որպէս համառօտութիւնքն, կամ առ անձաշակսն
 և գեռավարժս 'ի մտածութիւն, որպէս յո-
 լովք 'ի սկզբնատարերցն գրոց, չիշխեմ պա-
 տեհագոյն ասել զիստ և զանվրէպ վերլուծա-
 կանն. զի 'ի կարճառօսս անհնարին է կատա-
 րեալ վերլուծութիւն. և ես լաւ համարիմ բնաւ
 ձեռնպահ լինել, քան կիսսկատար ինչ կցկցել.
 Իսկ անփորձ և արմուղ համբակք, մանաւանդ
 պատանեակք, ևս առաւել մանկունք, ոչ կար-
 ծեմ թէ բաւականք իցեն ըստ արժանի խելա-
 մուտ լինել: Անկիրթ եղելոցն 'ի մտածութիւն,
 դժուարին է անցանել ընդ երկայնատող հետևու-
 թիւնսն վերլուծականս, որոց զբազմացն անհնար
 է տեսանել զկատարածն յոր տանին, մինչև անդր
 հասանիցեն. և եթէ խզեսցի թելն տողանի, նոյն
 որ յուլունսն՝ պատահէ և անդ, բոլորիցն ցան և
 ցիր վայրավատին լինել:

Սակայն ինձ այսպէս թուի, թէ 'ի սկզբնատա-
 րերս գիտութեանց լաւագոյն ոճ խառն վարել
 է զշարագրականն և զվերլուծական: Անդէն 'ի
 նախագրունս բանին բարդել զեղջակոյտ սահմա-
 նաց, խնդրոց, առածից, ըստ շարագրական օրի-
 նին, տարաժամ ծանրաբեռնել համարիմ զուշն
 կուտակօք անուանց և հատակոտոր կցկոտուր ի-
 րաց. որ և նմին իրի դժուարաւ գանձին 'ի մտի,
 և ուսանելն տաղտուկ և ձանձրոյթ, զի գեռ ևս
 առ ժամն ոչ երևի պիտանութիւն նոցա: Կոյն
 պէս և բաժանելն և ստորաբաժանել զբոլորն
 անդստին 'ի սկզբանէ 'ի հազար մասունս, և որ-
 պէս Սենեկա ասէ՝ 'ի փոշի լուծանել, ինձ առա-
 ւել աղմուկ շփոթի արկանել թուի, քան յստակ
 տեսութիւն: Իսկ զսկիզբն խօսիցն պնել համա-
 ռօտ սահմանաւ իրին՝ զոր հանդերձեալ է ոք ա-
 ւանդել, ապա հատանել զայն 'ի գլխաւոր մա-
 սունսն, յետոյ մանր մանր զիւրաբանչիւր մասն
 'ի ձեռն առեալ՝ կարգել նախ և զիորա սահման.
 յաւելուլ, եթէ հարկ լինիցի, և զերկրորդ բա-

Ժանուսն յևս մանր մասունս . այս լաւագոյն թուի շաւիղ տանել զհամբակն 'ի պայծառ տեսաւորութիւն իրացն , քան թէ վերլուծորէն հապճեպով վազս առեալ ընդոտ մուծանել զնա յաշխարհ անծանօթ , և անդէն առաջնորդել նմա ընդ երկայն ուղևորութիւնս անծայր և անզրաւ , զորոց չգիտէ իսկ բնաւ յո՞ առեալ հանեն զնա :

Վասն երկուց պատճառաց նախամեծար ընտրեմ 'ի սկզբունս գիտութեանց զճշգրիտ սահման քան զճարտարանս վերլուծութեան . նախ զի 'ի լսել և յընթեռնուլ համբակին անուն նոր , մտադիւրագոյնս անսայ առ հետաքրքրութեան գիտելոյ զիմաստ անուանն , քան յորժամ մանրակախտ առաջի տեսանիցէ կանխաւ զգաղափարսն՝ զորոց չտեսանէ ուրեք զվախճան , և ապա զանունն լսիցէ . երկրորդ անգամ , զի դիւրին է 'ի մտի ունել զսահման քան զվերլուծութիւն : Եթէ ասեմք ցնա , Վամք է զօրութիւն անձնիշխանական հոգւոյ՝ որով հաւանի ընդունել ինչ կամ 'ի բաց մերժել , և յերկուց ընտրել զմին . յորժամ հարցանիցի թէ զինչ է կամք , կամ զանունն միայն լսիցէ , անդէն կարէ տալ պատասխանի այլոց և անձին , երկրորդելով զսահմանն : Իսկ եթէ ասասցեմք , 'ի փորձոյ և 'ի վկայութենէ մտաց յայտ է հանապազօր , զի յընդառաջել իմիք՝ իշխանութիւն ունիմք ընդունել զայն կամ մերժել . և եթէ երկու ինչ միանգամայն հանդիպեցեն , նոյնպէս իշխանութիւն ունիմք ընտրել զմին և խոտել զմիւսն . արդ այս ինքնիշխան զօրութիւն է կամ անձնիշխանութիւն որ կամքն կօչի . ոչ գիտեմ թէ իբրև պահանջիցի համբակն՝ եթէ զինչ է կամք , կարող իցէ՝ որպէս որ զսահմանն 'ի միտ առ՝ իսկ և իսկ պատասխանի առնել , թէ պէտ և կարի քաջ մտադիր եղեալ իցէ և ինչա՞մուռա վերլուծութեանն . վասն զի յիշողութիւնն նովին կարգաւ յուշ ածէ զգաղափարսն որով և ուսեալն է , և ոչ հակառակ ընդդէմ ներքուստ 'ի վեր . զայս և ամենայն ոք յանձին փորձոյ ունի հաւաստել , օրինակ իմն՝ թէ իցէ արդեօք առակ նովին համարձակութեամբ որպէս յուղիղ

կարգի ասել ներքուստ 'ի վեր խոտորնակի զհրու-
չակաւորս զայս տող վերգիլեան ,

Չարդարութիւն խրափեալ ուրիշ գից թի Լինել անարգու .

Նմանապէս և 'ի բաժանման դիւրաւ առնու-
'ի միտ համբակն թէ քանաբար բաժանիցի խըն-
դիրն , յորժամ լսիցէ նախ զանուն բողոքին և ա-
պա զմասանցն , քան թէ նախ զանուանս մասանցն
և ապա զբողոքին . զոր օրինակ զգորութիւնս
հոգւոյ բարւոք իմանայ թէ քանի իցեն , իբրև
լսիցէ թէ վեց են , զգալ , մտածել , ճանաչել ,
յիշել , կամել և գործել , քան յորժամ երկար
վերլուծութեամբ ցուցանիցեմք , թէ յազգել իրիք
'ի զգայունս , կարողութիւն է հոգւոյն իրազեկ
լինելոյ , և այս է զօրութիւն զգալոյ . և թէ յոր-
ժամ բազում զդացմունք միանգամայն իցեն 'ի
նմա , կարող է յառել զուշն յայս քան յայն . և
այսր անդր տարուբերել , և այս է զօրութիւն
մտածելոյ , և որ 'ի կարգին :

Յաղագս խնդրոց , առածից և այլոց այսպի-
սեաց անացեալ եմք յառաջագոյն , թէ աւելորդ-
չու և կարաւան աղխամաղխի թուին մեզ յա-
ռաջոյ առաքեալ , մինչդեռ չէ յայտ ուր և յինչ
պիտանացու լինիցին : Իսկ եթէ պիտանի կար-
ծիցին 'ի փոյթ ապացոյց ճշմարտութեան որ նու-
ցա կարօտիցի , ոչինչ է ըստ իս պարսաւելի 'նշա-
նակել և եթ զնոսա , զի ինքնին յայտնի են և ան-
կարօս այլում , և ըստ պատշաճ պիտոյից 'ի գործ
արկանել :

Վայրասլար և իմաստակաց գործ համարիմ և
զբաժանելն ըստ ոմանց զբնազանցական , զբա-
րոյական , զքաղաքական և զբնագիտական խըն-
դիրս 'ի հայեցողութիւնս , յառաջարկութիւնս ,
'ի հետեանս և 'ի պարապմունս . բայց բարւոք թուի
բաժանել 'ի գիրս , 'ի մասունս , 'ի հատածս , 'ի
պրակս , 'ի դուխս , 'ի յօդուածս , 'ի համարս ,
և զի՛ մի մի թուեմ . և մակագրել 'ի դուխս գրոցն ,
մասին և հատածոյ և այլոցն զպարունակեալն 'ի
նոսա . և սակաւ բանս ժողովել 'ի մի համար , 'ի
յօդուած և 'ի պրակ , որպէս զի որ ընթեռնուցուն

կամ ուսանիցի՝ առժամայն հանդէպ տեսանիցե
զճանապարհն զոր գնալոց իցէ, և կարասցէ ստեպ
սսեպ գուլ առնուլ և ոգի կլանել ըստ մտացն դիւ-
րի, առանց կասկածելոյ՝ թէ ընդհատել ուսմանն
կամ ընթերցանութեան գուցէ զեան գործեսցէ
նմա յառաջիկայն: Երկայն գլուխ անոյս 'ի հան-
գըստենէ բայց 'ի կատարածէն, յոյժ երկեղուկս
արկանէ որում ընթեռնուլն առաջի կայցէ. ևս
առուել հատած և մասն և գիրք ողջոյն առանց
գլխակարգութեան:

Իսկ ոճ ապացուցի առաջի կացեալ ճշմարտու-
թեանց, բայ չկամիմ զգարոցականն զայն և զվա-
ղեմի շարաքանական. ոչ առարկիցես, սփալիցես,
Բախանիցես, պոպոխանէմ, և ոչ Թուի ին այնպէս
Թէ, սարեամ և զանազանէմ, զորոյ ցոյցման Գարջեալ
զանազանէմ զխորագոյնն, այլ է ընդդէմ. բայց և ոչ
կամիմ թէ ընդ մահուչափ մեղս համարեսցի շա-
րաքանութիւն մի առնել ըստ տեղւոյն պատշա-
ճելոյ, և զանազանութիւն մուծանել յընդգիւ-
մագրութիւնն՝ առ 'ի հատանել զկնճիւնն և նշա-
ւակել առ տեղեաւն զպատրանս իմաստակ և խա-
բեբայ առարկուածոյն: Սակայն է ուրեք ուր
շարաքանութիւն առցի 'ի կիր, է ուրեք ուր ե-
զառած, է զի փաստորդ կամ երկսայրաքանու-
թիւն, և է զի համաբարգութիւն կամ մակա-
ծութիւն կամ յարացոյց. զիարդ ինչ և դէպ
թուիցի՝ իւրաքանչիւր ումէք որպէս և միտք իւր
վարեսցեն յընտիր առնեմք. ևս յաճախագոյն
այն օրինակ լինիցի հաւաստաբանելոյ, զոր քան
զամենայն պարզ և բնական ասացաք լինել. ուղ-
ղորդ և յստակ առաջի մատուցեալ՝ զոր ցուցա-
նելն կամք իցեն, և 'ի վերայ բերել զպատճառսն
առանց ինչ Հակաճառիցն արուեստակութեան:

Զայս ոճ գոնէ 'ի գիրս սկզբնատարերց գի-
տութեանց վայելագոյն և 'ի կարգի համարիմ.
և թէպէտ 'ի շարագրականն յաւէտ հուպ է սա-
քան 'ի վերլուծականն, ոչ կամիմ մերժել և զսա-
նա աւանիկ ասացի իսկ խառն յերկոցունց զսա-
ստեղծանել: Արդ դասաւորութեան իրաց զվեր-
լուծականն սիրելի է ինձ ունել, մի ըստ միոյն

'ի միմեանց հանել զամենայն, և 'ի պարզից վերանալ հետ զհետէ 'ի յօգուածոյսն, 'ի գիւրնոց առ գժուարինսն, 'ի մասնաւորաց յընդհանուրս : Եւ եթէ վերլուծութիւն լուսաւոր առնիցէ զսահմանն, հաճոյ է մեզ նախ զայն տալ չեմք ինչ գժկամակ երբեմն և փոխանակ սահմանի՝ վերլուծութեամբ շատանալ, մանաւանդ 'ի հեշտինս և 'ի համառօտս, վասն փոփոխութեան և 'ի հմտութիւն զայն ածելոյ : Միայն կամիմ թէ երկոքին ոճքն այնպէս իսռնեցին ընդ միմեանս, զի առանց ընդ հարկաւ մտանելոյ միոյն կամ միւսոյն, մերթ այս և մերթ այն 'ի գործ վարեսցի : Երպէս ինչ գէպ և պատեհ թուեցի վասն հեշտի և անվրէպ խելամտութեան համբակաց :

ՎԱՆՃԱՆ

Ծ Ա Ն Օ Թ Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ք

1. * Տրամաբանութիւնն 'ի նախնեաց և յարգեաց կոչի և Արուեստ բանական. վասն զի ամենայն գիտութիւն մարդոյ յերիս բաժանի. բանական, բարոյական, բնական: Յառաջնումն՝ գլուխ է ամենայնի տրամաբանութիւնն. զհետգան քերականութիւն, ճարտասանութիւն, բանաստեղծութիւն, և այլք. յերկրորդումն բովանդակին ամենայն գիտելիք բարոյական մարդոյն, որ 'ի վարս և 'ի բարս, 'ի կրօնս և յորէնս հային, յարտաքին և 'ի ներքին մարդոյն երջանկութիւն. յերրորդումն են ամենայն բնախօսականքն, եթէ զգալիք և եթէ իմանալիք, որ 'ի բնութեան էից հոգեղէն ինչ կամ մարմնաւոր, և չափաբերութիւնք առ հասարակ:

Արդ արուեստն ուղիղ խորհելոյ 'ի միտս, որով կազմի և հաստատութիւն առնու ներքին բանն և խորհուրդ մտաց, կոչի Արուեստ բանական կամ բանականութեան, Տրամաբանութիւն, Δογική. իսկ արուեստն ուղիղ ճառելոյ արտաբերական բանիւ զխորհուրդս մտաց, որով և արտօքոյ կայումն առնու բանն ըստ ուղիղ խորհեցելոցն, կոչի Տրամախօսութիւն, և վիճմամբն՝ Հակաճառութիւն, Διαλεκτική. 'ի սոյն միտս և տրամաբանութիւնն վարի առ նախնիս մեր. զի բան զներքին և զարտաքին յայտառնէ, իսկ խօսք զարտաքինն միայն:

2. 'ի բազմաց բազմօրինակ սահմանեալ է բանն կամ բանականութիւնն. զոր մէքս ընկալաք՝ ընդ արձակագոյն է քան զամենայն, և զամենեսեան բովանդակէ:

3. Յովհաննէս Յակովբ Ռուսօ գեներալի սովին կարողութեամբ կատարելութեան առաւել զանազանեալ ասէր զմարդ քան զանբանս:

4. Վասն որոյ արուեստն բանական արժանապէս կոչեցաւ բանալի գիտութեանց, վասն զի

բանայ զնոցա մուտան, և առանց այնր դժուարին է մտանել 'ի նոսա :

5. Բնատուր բանականութիւնն այն իսկ է զոր սովոր եմք ասել խելք, հասարակաց միտք :

* Այս բանականութիւնն բնական է 'ի մեզ, զի բնաւոր զօրութեամբ լինի. ընդաբոյս և տրնկակից և բնաբոյս, զի տնկեալ է 'ի բնութեանս և բոյսք բարուցս են. ընդակից, զի յար կից կայ բնութեանս. այլ և սննդակից, զի 'ի ծնէ թինչ և յաւագոյթ ընդ մեզ սնանի, իբրև զոչինչ մի սկսեալ՝ ընդ մեզ աճէ և զարգանայ և 'ի կատարու մն գայ : Բայց ոչ է ծննդակից և ընդածին կամ բնածին, զի ոչ է թէ 'ի ծնանելն 'ի բնէ ընդ մեզ բերեմք զոր 'ի մեզս գտանեմք այժմիկ, այլ զգայութեամբք և փորձիւ և ասպ մտածութեամբ ստանամք. նախուստ ոչինչ այլ 'ի մեզ բերելով, բայց զզօրութիւնն կամ թէ ասել զկարողութիւնն միայն : Այս է զանազանութիւնն ձայնիցդ, գունէ ըստ մեզ :

6. Չիք ինչ, ասէ գաղղիացին այն գրիչ Բանական արուեստին կամ Արուեստին խորհելոյ, չիք ինչ պատուական քան զմիտս և քան զուղղադատութիւն մտաց ընդ ճշմարիտն և ընդ սուտ. բայց զարմանք այն են, զի այսչափ դժուարագիւտ է :

* Մէք ոչինչ բնաւ զարմանամք ընդ այդ. զի ամենայն պատուականք յէիցս դոյզնագիւտք են. և խելք և միտք պատուականագոյն են քան զոսկի և քան զականս :

7. * Յոյս միտս ճշմարիտ է և լոկ գաղափար ինչ 'ի միտս ինքնին առանց համեմատելոյ ընդ իրան. վասն զի է ինչ, է որ ինչ էն. իսկ թէ համեմատ իցէ իրացն՝ թէ ոչ, այն բանական ճշմարտութեանն է ընտրութիւն : Մոյնպէս և արծաթ կամ ոսկի ինքնին 'ի բնութեան իւրեանց ճշմարիտ են, զի բնութիւնք ինչ են, որ զինչ և իցեն. իսկ թէ 'ի մէնջ ուղիղ ճանաչիցին և կօչիցին, է թէ թիւր, այն բանական ճշմարտութիւն է կամ ստութիւն : Չայս ախորժեցին ի մաստասէրքն բնազանցական ճշմարտութիւն կո

չել, ըստ որում յինքեան և յեռութեանն նկատէ զիրսն, առանց ինչ ընդ մեզ համեմատութեան. զոր թերևս օրէն իցէ և այլազգաբար վայելուչ ևս կոչել, կամ թէ բնաւ իսկ ընդ աւելորդ նըրբութիւնս գարոցաց գրել. զի զի՛ կայ մեր և այնր իրի, որոյ չիք ինչ ընդ մեզ համեմատութիւն կամ կցորդութիւն. և որոյ չիք ինչ ընդ մեզ այդպիսի, ընդ անգոյսն է գնելի, գէթ ըստ մեզ. զի որ է ինչ, նորա և բանք ինչ արդեօք ընդ մեզ լինիցին :

8. * Մերս ՚Ներսէս Լամբրոնացի յերկոտաւսան դարու զնոյն ճշմարտութիւն յայտնի դաւանէր. զի ասէ, « Որակն և գոյնքն անմարմին է, նոյն և ձևքն. այնու զի 'ի մտածութիւնս աննիւթաբար տեսանին : » Էր ընդ էջք :

9. Ոչ ամենայն տրամաբանք և բնազանցախօսք առնեն զայս հաւաստի ընտրութիւն ընդ զգալցումն և ընդ իմացումն կամ ըմբռնումն. այլ առհասարակ ըմբռնումն անուանեն զամենայն ներգործութիւն հոգւոյ, որով իմանայ զհանգամանս ինչ զիւր : Զպիտանութիւն մերոյ խտրութեանս տեսցուք յառաջիկայսդ :

10. Մտածութեան զանազան սահմանք են. զոր լիցի քննել հոգեբանութեան, որպէս և զամենայն հանգամանս մտադրութեան :

11. * Թէպէտ և Սոաւէ ոչ բացայայտ ասէ, այլ լռելեայն երևի 'ի բանս նորա, զոր ոմանք յարդի իմաստասիրաց հաւաստի գնեն, թէ չիք տիրապէս ժխտողական դատումն. զի որ այնպէսն կարծին, լուծանին ամենեքեան 'ի հաստատական. նրպէս ահա Բոլորական չէ քառակուսի, է ասել Բոլորակն է չէ քառակուսի, բոլորակն է այլ ինչ արտաբոյ քառակուսւոյ : Զայս հմտութիւն յոյժ պիտանի կարծեն 'ի բովանդակ իմաստասիրութեան :

Գիտելի լիցի ևս, զի զսր մէք ժխտական և հաստատական եղաք, այլք ոմանք բացասական և ստորասական ասացին ուսմնական լեզուաւ. և զոր մէք հաստատել, հաւանել, յանձն առնուլ ասեմք, և կամ ժխտել, ուրանալ, նոքա ասեն ստորասել և բացասել :

12. * Դաւիթ անյաղթ 'ի գիրս Սահմանաց , երես 139 , զայս ներգործութիւն կոչէ Երեւկայուծիւն . իսկ զանուանեալն ըստ մեզ երեւկայուծիւն՝ Սոսկ Մտածութիւն կոչէ : Ոչ անկիրթ թուի մեզ այս ընտրութիւն 'Դաւիթ :

13. Գաղափար իմանայ Լոբ զայն ամենայն , յորս խորհին միտք . մինչև ընդ նովին անուամբ առնուլ՝ ոչ միայն զգաղափարս և զծանօթութիւնս անցելոց իրաց , այլ և զհանգամանս և զկերպարանս 'ի ներկայ սզգեցութեանց 'ի մեզ երևեալս : 'Ի նոյն միտս առեալ են զձայնդ և յուղփ 'ի տրամաբանից և 'ի բնազանցախօսաց : Սակայն եթէ է ինչ արուեստ կամ գիտութիւն , յորում հարկ իցէ ճշգրութիւն բառից և ճշգրտութիւն , այս իսկ է : Յիւրում տեղուջն տեսցին բազմօրինակ շփոթութիւնք ծագեալք 'ի խառնաժարութենէ գաղափար ձայնին յախուռն և անխափր առելոյ 'ի վերայ ամենայնի :

14. * Սոաւէ ընդ այլ երկու բնազանցախօսս ընտրեն կոչել Վերածնուած . մեզ ոչ կիրթ թուեցաւ ձայնդ , իսկ իմաստն նոյն ընդ յիշատակութեան , որպէս լիագոյն իմանալ է 'ի բնազանցութենէ :

15. * Ընդ որս և մերս Դաւիթ անյաղթ յայտնապէս խոստովանի յասելն 'ի գիրս Սահմանաց . « 'Ի զգայութեանց ծնանի հմտութիւն » : Իւլ երանելի Ոսկիբերանն իսկ այդմ վկայէ , ոչ միայն զբոլորից զգայութեանցս , այլ և զմիոյ միայնոյ որ քան զամենեսեան պատուականագոյնն է , զաչացն ասեմ . քանզի ասէ ուրեք այսպէս , ցուցեալ թէ և Առաքեալ 'ի նոյն միտս էր . « Զոր օրինակ արեգակն 'ի վերայ ամենայն տիեզերաց լուսատու է , այսպէս և աչք 'ի վերայ բոլոր մարմնոյն . եթէ շիջուցանես զարեգակնն , զամենայն կորուսեր և շփոթեալ խառնակեցեր . և եթէ զաչս շիջուցանես , ամենայնքն անպիտանք լինիցին , և ոտք , և ձեռք , և բոլոր անձնն . վասն զի 'ի կուրանալ սոցա՝ զհետ գայցէ անգիտութիւն ամենայնին : Սորք զԱստուած ճանաչեցաք և ճանաչեմք . զի աներևոյթք նորոս

խկզբանէ աշխարհի արարածովքս իմացեալ տե՛սանին, ասէ երանելի առաքեալն : Ապա ուրեմն ոչ եթէ միայն մարմնոյն է ճրագ աչքն, այլ և հոգւոյն է յառաջ քան թէ մարմնոյն » : Մէկն. Ծովհ. 598 :

16. Չոր մեք ընդ Քոնտիլլեաքայ իմանալի կամ բարոյական էակս կոչեմք՝ Լոք հանգամանս կամ կերպս անուանէ, և զատուցանէ 'ի սլարզ և 'ի խառն. սլարզ զայն ասելով՝ որ պարզ և նոյնատեսակ դաղափարաց են գումար, սրպէս երկոտեսանեակ մի կամ քսանեակ. և խառն՝ որ յայլայլախառն սլարզ դաղափարաց են յօգուածք, իբրև գեղեցկուծիւն կամ տգեղուծիւն, առաքինուծիւն կամ չարուծիւն : Բայց թէպէտ և տիրապէս ոչ այլ ինչ իցեն այդոքիկ, այլ հանգամանք կամ կերպարանք գոյացուծեանց, սակայն քանզի բազում անգամ իբրև էակս արտաքոյ ամենայն ենթակայի հրաժարեցուցեալ բանիւ տեսանեմք զնոսա, իմանալի կամ բարոյական էակի կօչումն յայտնագոյնս զնոսա ցուցանէ՝ քան հանգամանքն ասել. մանաւանդ զի յետինդ այդ յայնժամ ածի առաւել 'ի վար, յորժամ կերպարանքն յենթակայի հաշուին քան բաժանաբար :

17. Մին իրի ոչ յոյժ իրաւամբք արար Քոնտիլլեաք, զի խափանել կամեցաւ զբաժանումն դաղափարաց յաղօտ և 'ի պայծառ, պնդեալ 'ի բանիցն վերայ, թէ մինչ ասի ումեք աղօտ ունել դաղափարս, ատելի է բնաւ իսկ չունել ամենեին : Բայց այլ է՝ բնաւին չունել ինչ զիրիք դաղափար, և այլ՝ այնպիսի ունել, զոր չգիտիցէ ընարել և 'ի միտ առնուլ :

18. Այսպիսիք կոչին և էակ բանի :

19. * Կամ ըստ նոր լեզուի տարրալուծից, լուծանելի 'ի թթուուտ բորակային և ծծմբաղային, և անլուծանելի 'ի սոսկ թթուուտ բորակային :

20. Տէս 'ի պատմութեան իմաստասիրուծեան. յերես 57, 58 :

21. Իսկ Որ նոյն են ընդ միում երրորդի՝ նոյն

են ընդ միմեանս , ոչ է յատուկ ինքնագիմարար ճշմարտութիւն , այլ խելամոռութեան կարօտ . բայց յառածն գասեցաւ , վասն զի հեշտին իմն մտախոհութեան և եթ կարօտի :

22. Զպակասական երկբայութիւնն առաւել տգիտութիւն արժան է անուանել , քան երկբայութիւն . զի թէ հարցցի որ , աստեղացն թիւ զոյգ է թէ անզոյգ , ապաքէն չգիտել ասիցէ քան յերկուանալ :

23. Տէս 'ի պատմութեան իմաստասիրութեան . յերես 18 :

24. * Որ է ասել , թէ այլ և այլ բանիւք կամ գարձուածով ոճոյ զմի և զնոյն ասեմք հանապաղ . յորմէ և յառաջ գայ , թէ ուրեմն անծանօթն նոյն է ընդ ծանուցելոյն : Ոչ զայգ ասէ Քոնտիլեաք , որպէս մէք կարծեմք , և ոչ իսկ կարէր ասել . այլ ոմանք , որպէս և Սոաւէ , այնպէս իմացան զբանս նորա , կամ ցայն վայր ընդարձակեցին զիմաստս նորա . բայց թէ չսխալեմք , հարազատ միաք Քոնտիլեաքայ այն թուի 'ի բուն բանս նորա , թէ անծանօթն ծածկապէս պարունակեալ կայ 'ի ծանուցելումն . արդ այսմ հաւանեալ են ամենայն քաջախօհք , առ որս ընդունելի է առածն թէ չլք մեզ յանծանօթ ինչ անցանել բայց եթէ ընդ ծանուցեալն . հաւան է և ինքն Սոաւէ , որպէս տեսցի զկնի . զոր օրինակ յերես 132 , 243 :

25. Ոմանց ուղիղ թուեցան օրէնքդ այգ 'ի ցոյց ճշմարտութեան քան թէ 'ի գիւտ . այլ ես առ երկոսեան զգա միայն գիտեմ անմոլար առաջ նորդ :

26. Սոբա են Պատագոն կամ Բագալոն ա նուանեալ բնակիչք մագելլանեան երկրի , որոց գնեն ոմանք երկայնութիւն հասակի 'ի մետասան ոտնաչափ :

27. * Իլեքտրականութիւն ասացեալն կէս յոյն կէս հայ բաւիւ ոչ ուղիղ տալ թուի մեզ զծանօթս իրին , մանաւանդ ըստ այժմու բնախօսութեան , զի ոչ 'ի սաթն միայն տեսանի այգ երևոյթ , և որ 'ի սաթին երևի' ոչ է մեծն և նշա .

նաւորն յերևոյթա : Իսկ 'ի մեր բառի ոչինչ ի մասսա բերէ ձայնդ . ընդ որոյ ոչ անպատշաճ թուեցաւ մեզ փոխանակել զհայկական յօրինուածն , որ գէթ 'ի յայտնագոյն երևուծէ ի րայն աւեալ է , այն է շփումն , առանց որոյ ոչ ներգործէ այդ ծածուկ զօրութիւն բնութեան , և կերպարան հրոյ և բոցոյ՝ որ բազում ուրեք ընդ նմին երևի , և ռամկին իսկ 'ի յայտ գոյ . զի շփամբ ցորմունք իբրև կայծականց հրոյ և ցնցուղք լուսոյ հատանին , ոչ միայն 'ի շփհրական անօթոյն , այլ և 'ի կատուին շփելոյ , և յայլոց իրաց : Եւ լաւագոյն թուին մեզ այն բառք , որ զիրն ըստ ստոյգ զգայութեան և իմացուածոյ բազմութեանն յայտ առնեն , քան թէ ըստ սակաւուց ոմանց իմաստնոց : Արդ մէք շփհրութիւն իմանամք զեւթարականութիւնն , և շրջհուր զեւթարական նիւթն կամ զհուրն : Տէս և զժանօթութիւնն 45 , յոր յաւելցի ևս , թէ այս պիտի կէս յոյն կէս հայ բառք , որպէս մէքենականութիւն , քիմիականութիւն , եւթարականութիւն , նման են գուէհիկ ձայնիցն է+մե+ծի+մե+ն , էօլքաւու+նի+ն , շաշաւու+նի+ն , և այլն :

28. Առաջին վարկածն է Փրանկլինի , երկրորդն Կուլեաի :

* Առ ժամանակօք Սոաւէի դեռ 'ի վիճի կային բնախօք , և բազումք 'ի Փրանկլինի կարծիս հաւան գտան . բայց այժմ նուեալսն վարկածն իբրև քաջ միտքան երևութիցն , ընդունելի եղև առ ամենեսեան : Եւ վասն երկրորդ վարկածին ազգաւորն մեք , զի այժմ բազումք հաւանեալ են բնալուծութեան օրինօք կատարել շարժման զնդերաց 'ի ձեռն արեան և անօրսղոխաց մարմնոյ , կամ 'ի ձեռն շփհրական նիւթոյ ընդ նեարգսն իազացելոյ . այլ այս ոչինչ ստնանէ վարկածին :

29. Այս վարկած կոչի և անուամբ ձգողութեան և ընդհանուր ծանրողութեան . ձգողութիւն նշանակէ զօրութիւն՝ որով մարմինք յինքեանս ձգեն զմիմեանս . ծանրողութիւն է զօրութիւն որով բերին և գիւնեն առ իրեարս : Որպէս և վարկցի ոք , եթէ ձգել մարմնոց զմիմեանս ի

ւիք օրինօք , և եթէ բերիլ առ իրեարս նովին օրինօք , արդիւնքն նոյն են . բայց ինչ ծանրողութիւնն ըստ բազում պատճառաց նախամեծար թուի . քանզի նախ ամենեցուն ծանօթ ինչ առաջի առնէ . զի ամենայն ոք գիտէ , թէ ծանր մարմինք 'ի բնէ յերկիր զիմեն , և այնու գիւրաւ ըմբռնէ զգիմել երկրորդական մոլորակաց առ զլիսաւորսն , և զգլխաւորացն յարեգակն կոյս . երկրորդ՝ ծանրողութիւնն զգործն և եթ ցուցանէ , զմատչել ասեմ մարմնոց առ միմեանս , որ ճշմարիտ է և հաւաստի և ծանօթ , առանց մտանելոյ յանծանօթ պատճառս . իսկ ձգողութիւն վարկանել թուի , թէ գործն սկիզբն ունիցի 'ի ներքին իմն զօրութենէ մարմնոց զմիմեանս ձգելոյ . իսկ թէ զհարգ ներգործիցէ այն զօրութիւն՝ մանաւանդ ընդ երկայն տարակացութիւն , ան իմանալի է : Սակայն 'ի վերայ այսր ամենայնի զձգողութիւն առաւել 'ի կիր արկեալ տեսանեմ առ բնախօսս . և օրէնք ձգական զօրութեան , ըստ նոցա մեկնելոյ , է 'ի պարզ և յուղիղ համեմատութեան կուտոցացն , և 'ի խոտորնակ և կրկնապատիկ համեմատութեան տարակացութեանցն . այս է , մարմին ինչ այնչափ առաւել զօրութեամբ ձգէ զմիւսն , որչափ առաւել է ձոյլ և կուտոց իւր , այսինքն քանակ , կոյտ և թանձրութիւն նիւթոյն , և որչափ փոքր է քառակուսի տարակացութեան իւրոյ , իմա արտադրեալն տարակացութէ կուտոց միոյ մարմնոյն իցէ իբրև 4 , և միւսոյն իբրև 2 , առաջինն կրկնապատիկ զօրութեամբ ձգէ զերկրորդն . և յերկուց հաւասար մարմնոց , մին տարակաց իբրև 3 և միւսն իբրև 2 յերրորդ իմն մարմնոյ , եթէ առաջինն 4 զօրութեամբ ձգի . ցիյերրորդէ անտի , երկրորդն ձգի ց զօրութեամբ 30 . Չայս յօդուած վարկածից առաւել առ բնախօսսն պատշաճեցաք , զի կարի յաճախ են առ նոսա . բայց ոչ 'ի բնախօսութիւն և եթ են նոքա պիտանացու , այլ մտանեն և 'ի բնազանցութիւն , 'ի բարոյականն և 'ի քաղաքականն և յայլ ամենայն գիտութիւնս . բազում գտանին

և 'ի հանապազորդ դատմունս մեր և 'ի բանս : Բարձրամիտ ամբարտաւանութիւն մարդոյ ցանկայ և փութայ զամենայնի դտանել և տալ ըզպատճառսն . և իբրև բունն ոչ 'ի յայտ գայցէ , քան 'ի տարամուտեան զմիտսն թսղուլ առաւել ախորժէ կցկցելինչ ըսաքիմս : Աստի ստեղծան ընդ ժամանակս ժամանակս այնքան սնտաի վարկածք և յօրինուածք յամենայն գիտութիւնս , և տակաւին այսու գամք զօր ամենայն 'ի հնարել յիրս իրս անհամար վարկածս ստութեան : 'ի կարճել զպատճառս մոլորութեան նոցա այլ հնար չիք , բայց 'ի մտի ունել զաւանգեալ օրէնսդ , և իրացն գէս լինելոյ վայելչապէս մերձ դնել :

31. Զաբարիայի Յանսէնի կամ Հանսէնի միգրէլբուրգեցւոյ :

32. Օրինակ իմն , 'ի գիրս շարժաբանութեան կամ հնարագիտութեան գործեաց , զգործս լծակի , ագցանի , անուոց և այլոց , չափաբերքն այնպէս հաշուին , որպէս թէ այն անօթք ամենեւին կարծր իցեն , անընկճելի , անմաշ և առանց ծանրութեան . բայց 'ի գործւոյ իմէքէ զուր է ակնկալել ինդրեալ գործոյն , եթէ ոչ այն ամենայն 'ի հաշիւ արկանիցի :

33. Մանկանց բժշկաց առաւել անկ է հոգտանել մեծապէս այսմ զգուշութեան , զի թուով են ախտք որոց մի իցէ սկիզբն և գործիչ , և ևս սակաւագոյնք՝ որ 'ի պէսպէս խառնուածոց և այլոց դիպաց , կամ 'ի զանազան բնական և բարոյական պատճառաց չլինիցին կերպարանափոխ :

34. Ստորին մասենագիրք առաւել հեշտընկալ կարծին ոմանց , և լաւագոյն 'ի նոցանէ զսկիզբն առնել համարին . այլ բազում ուրեք իտրեութիւն է այդ . որոյ յստակ և ուղիղ գալպափարք չեն զառաջիկայ իրացն , որով և 'ի հարկէ անտեղեակ է և ոչ քաջահմուտ , այնպիսւոյն և ոչ բանքն բացայայտ և գիւրահաս լինիցին : Սակայն և ոչ օրէն է յայնց մատենագրաց առնել սկիզբն , որոց լայնագոյնս և խորագոյնս ճառեալ իցէ զիրսն : Բայց սկզբնատարերց բազում գիտութեանց և արուեստից ոչ պակասեն գրեանք յականաւորաւ :

րանց յօրինեալք, զորոց 'ի դէպ է բուռն հարկանել՝ ապախա զայլան արարեալ :

35. 'ի ցրեւ զուշն որ և է յանկարծ փոփոխութիւն միապէս պատճառք լինի . 'ի մթան և 'ի խոր լուութեան շատ է փոքր մի լոյս և շքն ջիւն . իսկ 'ի լոյս սաստիկ և 'ի շշուկ՝ բաւական է յեղակարծ գագարումն : Բայց առաւել գործէ զայդ կրաւոր ասացեալ յիշողութիւնն . բազում անգամ յառաւելն ջանալ հեռացուցանել զպաղափարս ինչ որովք ամբոխէ զխորհուրդս մեր, նոքա պնդագոյնս կան և առաջի արշաւեն մեր : Յայնմ պահու, ասէ Քոնտիլէաք, յօգնութիւն կոչել զամենայն զօրութիւնս մեր, ու շի ուշով յառել յիրն զոր ուսանիմք, 'ի ձայն բարձր երկրորդել զտեսեալն, ստիպել զյիշողութիւնն յուշ ածել զայլ նման իրս, զարթուցանել զառ 'ի նոցանէն ներգործեալ ազգմունս և զմեր 'ի վերայ նոցա դատմունս, 'ի բաց տանել զամենայն զգալիս՝ որոց է ինչ ընդ զբուսեցուցիչ խորհրդոցն, և այլն : իսկ եթէ և այս ամենայն առ ոչինչ զօրեացէ, լաւ է ընդմիջել զուսումնն և 'ի բաց թողուլ՝ մինչև գագարեացի հալածանքն, քան յամառել կալ 'ի նմա վայրապար և 'ի վնաս :

36. Գեղեցիկ կրթութիւն է առ այս, և 'ի սրութիւն մտաց յոյժ օգտակար, 'ի յաւելուլ զիրբութիւն նորա և զճարտարութիւն, առնուլ զառաջարկութիւն ընտրեալ մատենին, խնդրել նախ մեզէն զլուծումն նորա կամ զապացոյցս, և ապա տեսանել թէ նման գտանիցիմք մատենադրին, ուր և սրպէս :

37. Ըստ զարգանալ հասակի դժուարին է մեր կանալ յիւրոց մտահաճոյ սովորութեանց, վասն որոյ կանխել պարտ է յայդ քննութիւն : Յալեոյթ դնալով մարդկան, ասէ Մալպրանշ, ևս քան զևս կարծրանան 'ի մոլորութիւնս իւրեանց՝ առ ամբարհաւաճութեան կամ առ ստէպ սովորութեան 'ի կանխակալ օրէնսն ապաւէն սուսելոյ :

38. « Տեսի ես զամենայն զբազումն զոր ես Աստուած որդւոց մարդկան զբազնուլ 'ի նմա . . . »

նա և զամենայն յաւիտեանս ետ 'ի սիրտս նոցա .
 զի մի գացէ մարդ զարարածն զոր արար Աս-
 տուած իսկզբանէ մինչև ցկատարած : » ԳԼ Գ .
 10 . 11 :

39 . Իմաստութեամբ յայտնի առնէ Մալ-
 արանչ զպատճառս դիւրահաւանութեան մարդ-
 կան և 'ի մտաւորականս . զգլխաւորսն նշանա-
 կեմք , որ են՝ բնաւորական տաղաւկոտ պղերգու-
 թիւն մարդկան յաշխատութենէ ինքնին մրտա-
 խոհ լինելոյ , բազմաց անհմտութիւն խոկալոյ՝
 առ 'ի չգոյէ իմաստից կամ կրթութեան , դիւր-
 անսաց հպատակութիւն կարծեաց այլոց՝ մա-
 նաւանգ յորժամ զինի ախորժակացս իցեն , յո-
 մանս անբան մեծարանք առ արեանառուս և բա-
 րեկամս , առ համակդենս և հայրենակիցս , յայլս
 կոյր հնապաշտութիւն՝ զի հաւանեալ են բազ-
 մահմուտս քան զմեզ գու զհինսն , 'ի կէսս զա-
 չացու զարմունք ընդ ամենայն հեռաստանեայս և
 այլազգի նորաձեւութեանց սէր՝ մինչև 'ի կարծիս
 անգամ , և յայլս անմիտ զիջողութիւն ընդ որս
 տոհմիւ , գոյաւորութեամբ , պատուով կամ ա-
 նուամբ նշանաւորք իցեն :

40 . Ասաց իմաստասէր ոմն , յորինեմք մեզ
 օրէնս խորհելոյ զանազանս ըստ ցանկութեան
 շահիցն որ զօրանայ 'ի մեզ :

41 . 'Ի պիտակութենէ աստի օրինակաց թերևս
 սկիզբն կալան բազում մտացածին կարգածք :
 Ապակի աղօտացեալ , որ եթէ ջնջեսցի՝ 'ի պայ-
 ծառութիւն իւր դառնայ , կամ արեգակն՝ որ
 ծածկի և փարատեալ զիւրև զամպս լուսալիր ճա-
 ռագայթէ , ազդումն ինչ թերևս ետուն Պիթա-
 գորայ և Պղատոնի՝ կարգել թէ և ոգիքն նմա-
 նապէս մերկացեալ զնսեմազգեաց մառախուղ
 մարմնոցն , առնուն միւսանգամ զգաղափարսն զոր
 ունէին յառաջ քան զխառնելն ընդ մարմինսն :
 Քար՝ զի անվթար պահէ 'ի տոկ զգրօշեալսն 'ի
 նմա տառս , թերևս հաստատութիւն ետ կար-
 ծեացն կարգեսեանց և այլոց , որ ջատագով մտին
 անեղծ գաղափարաց և օրինաց 'ի բնէ յոգիսն
 դրոշմելոց : Հայելի՝ զի կենդանի նկարէ զերեսս

իրաց, խորհուրդ ընդ միտ արկ Մալարանչի, թէ 'ի նոյն տիպ նմանութեան և հոգին զամենայն յԱստուած տեսանիցէ: 'ի նմին հայեւոյ եկն և Լէիբնիտիոս յիմանալ զմիութիւնս իւր, որ զտիեզերս տպացուցանեն: Չայնարձակութիւն բարեյարմար լարից արուեստականաց ետ հանձարել Ռուպինէթի զգգայական և զիմացական և զկամեցողական թելս, որ յուզեղն լարեալ անգրէն ընդգէմ կրկնիցեն միմեանց ըստ համեմատութեան երրորդի և հինգերորդի: Միաբանութիւն երկուց զուգամանակ ժամացուցից առանց նպաստ լինելոյ միմեանց՝ 'ի հաւան ած զԱրլ փիոս ուժգին ջատագով ամբառնալ լէիբնիտեան նախակարգեալ դաշնակութեան խորհրդոց հոգւոյ ընդ շարժմանց մարմնոյ, և այլն որ 'ի կարգի:

42. * 'ի նմանութենէ կամ օրինակօքն խորհել և գատել՝ բազում անգամ ոչլինչ աւելի է քան զխրատն Սերենոսի Սամմոնիկոսի, որոյ լուեալ 'ի հասարակաց խօսից աւանդութենէ, թէ չորրորդ գիրք Իլիականին Հոմերի այնպէս ջերմ է՝ մինչև գիմակալել քառօրեայ տենդի, 'ի բժշկականին իւրում պատուիրեաց 'ի գեղ ջերման կապել 'ի գլուխ ատապցելոցն զչորրորդ գիրսն զայն:

43. Այլ այդ բաժանումն մասանց բանի չէ ուղիղ. վասն զի զանուն և զածական յերկուս դասս արժան էր առնել, և զգերանուն և զբայաւորուն կէս մի ընդ անուանս կարգել և կէս մի ընդ ածականս:

44. Նոյն բանք են գոգցես և զայլ ամենայն ձայնից, որ հասարակաց նոյնանշան թուին. և օգտակար վաստակ էր, եթէ յիւրաքանչիւր լեզուս յօրինէր ոք բառարան՝ յընտրութիւն հարազատ և ճիշդ նշանակութեան ձայնից, ըստ որում հոգացաւ առնել ժէռառ 'ի գաղղիականն, և զկնի նորա Ռուպօ և այլք:

* Խնդիր է առ իմաստասէրսն և քերգոզս՝ ոչ անօգուտ, թէ իցեն արգօք ճշմարտիւ ամենևին նոյնանշան բառք 'ի լեզուս: Չարգեամբք լինելն այսր կամ այնր բառի 'ի լեզուի ուրեք, գժուալին է ցուցանել, այլ թէ մարթին լինել, ընդ այն

մեր ոչինչ յերկուանամբ . Թէպէտ և գիտեմք , զի ոմանք բնաւ ժխտեցին զիրացն հնարաւորութիւն : Այլ յորժամ ուշիւ ոք և աւագ աչօք տեսանիցէ , զի 'ի սկզբանէ ազգ մարդկան առաւել աճեաց 'ի սերունդ որդւոց բազմութեան քան 'ի գիտութիւն իմաստից , ուստի և մինչև զարգացեալ հարկեցաւ սփռել և հեռանալ 'ի բնոյն . և իւրաքանչիւր պայազատութիւնք նահապետութեան ցեղից ազգաց առանձինն բարդաւաճեցան յիմաստս և 'ի բառս ինքնագիւտս և 'ի մտաւոր ժողովրդոց ընկալեալ . և զի ըստ կենցաղակից կցորդութեանն հարկեցան մերթ զայս ձայն և մերթ զայն վարել , և վասն երևելի միութեան և ընտանութեան ազգին և բարբառոյն յապաեկեալքն մի համարեցան զլեզուն . և ապա մատենագիրք առ ամենեցուն հաճոյ լինելոյ և հետընկալ խառն զնոսին 'ի գործ արկին . և զի ոչ միշտ ճշգրիտս իմաստասէրք եղէն սոքա , իսկ առաջինք յարուեստս բանի՝ ամենեւին ոչ , այլ քերդողքն և բանաստեղծք , արք՝ փոփոխութեան , ուժգնութեան , վայելչութեան և քաղցրութեան սիրողք . և զի յեա մատենագրացն բովանդակեցաւ 'ի մի և սահմանեցաւ լեզու ազգին , և այնուհետև քերականք և բառագիրք յորինեցան . որ զայս ամենայն զմտաւածիցէ , ոչինչ երկմտեսցէ , թէ նոյնանիչ ձայնք մարթէին լինել 'ի լեզուս լեզուս : Եւ այնպիսի է հնարաւորութիւնդ , զի և յարդեանց իրացն ոչ յոյժ է հեռի :

45 . Եթէ արդարև նոր իրքն և գաղափարքն իցեն , և նորոց բառից պէտք , փոյթ լիցի այնուհետև ըստ կարի հանել յարմատոց լեզուին , և յերկուրել ըստ բնութեան և յատկութեան նորա , կամ 'ի գաւառական խօսից աշխարհին : Իսկ և 'ի սոցա պակասել , եթէ յօտար բարբառոց առնուլին ոք ստիպեսցի , լաւ համարիմք հայոյն , զի զմերսն ասացուք , արտաքոյ հայերէն խօսից 'ի պարսկից առնուլ կամ 'ի հելլենականէն . զի պարսկայինն դրացի է մերումս և առու արեան , և հելլենն առ այնու զի վասն բառիցն բարդութեան գիւրաթարգմանելի է 'ի մերս , նա և յա

րուեստս և 'ի գիտութիւնս արգէն իսկ յաճախեալ է : Ոչ կամիմք արգելուլ 'ի սպառ , եթէ հարկն տաքնապեսցէ , և յարգիլ լեզուաց առնուլ . բայց և զգոյշ լինել մի առ հեղգութենէ ինչ , անհմտաբար և ստամբակերէն նորասիրութեամբ , առ նորաձեռութեան և ստրկաբար նմանողութեամբ կամ հետևողութեամբ խթել և խծկել ինչ և բռնազբօսել 'ի բարբառս մեր առանց հարկի , զի մի ազգասէր լեզուասիրացն և 'ի հարկին կապեսցին ձեռք առ զգուշութեան :

* Այդ ծանօթութիւն զուգաձայն այլոց ողջամտաց , Սաւեհին է , բաց 'ի բառիցն որովք զառիտալացիս ասացեալսն առ մեզ պատշաճեցաք :

46. * Չարտաբերական բանն ոմանք առ մեզ յոճ իմաստասիրական սովորեցին նախադասութիւն ասել . սակայն յունականն $\pi\rho\acute{o}\tau\alpha\sigma\iota\varsigma$ և լատինն *propositio* ոչ նախադասութիւն նշանակեն ճշգիւ , այլ յառաջ ձգումն և առաջադրութիւն . սպա թուի թէ լաւ ևս էր ասել գոնէ առաջարկութիւն . զոր և 'ի նոյն միտս յաճախագոյն գտանեմք առ նախնիս մեր քան զնախադասութիւն . թէպէտ ճշգիւ և առաջարկութիւն է $\pi\rho\acute{o}\beta\lambda\eta\mu\alpha$ երկրաչափական : Մեզ անպատեհ իմն թուեցաւ , զի 'ի տրամաբանութեան և 'ի բանական արուեստի՝ ոչ ինչ սերեք գտանիցի համբուն և ոչ գլուխ մի 'ի վերայ Բանի , որոյ ուղղութեանն գիտաւորութիւն է կատարումն արուեստիս . մանաւանդ իբրև տեսաք ևս զի բացյանուանց արուեստին՝ և շարաբանութիւն կամ հաւաքաբանութիւն 'ի նմին բառէ են կազմեալ . զի և չեն ինչ այլ քան զշար երից բանից : Վասն հաստատական և ժխտական կամ ուրացական կոչելոյ բանին տես զծանօթութիւնն 11 :

47. * Ստորագել է ստորասել կամ ըստ որոյ ասել . և իմանի ընծայել , վերագրել ումեք , յոր միտս է և մակագրելն և առասելն և վերագրելն և վերաբերելն և ստորագրելն : Մէք վասն այն չընտրեցաք զայդ ձայն , վասն զի 'ի բովանդակ կարգի բանից Սոսւէի իբրև ածական բացատրեալ է իրն , որպէս և է իսկ , զոր պարզ ևս մակդիրն յայտ առնէ

սովորաբար. և զի հոլովքն սփռոգելալ, սփռոգելոյ, սփռոգելով շիտթին ընդ բայանուան և գերբայի: Իսկ առասուծիւն, վասն զի է ասացուած 'ի գէմս ուրուք, և զի ածականք 'ի հասարակ և ընդհանուր անուանց են, որք են առասականք ըստ նախնեաց. մինչ զի եթէ մակդիրն մասնաւոր ինչ թուիցի և յատուկ, դարձեալ 'ի հասարակ և յընդհանուր միտս առեալ է. զի միշտ ընդհանրագոյն պարտի լինել քան զենթակայն, որ պէս յառաջն ասաց և փոքր մի զկնի ևս ազգ առնէ ինքն Սոաւէ 'ի բանն Բարբարոսութիւնն է առաքինութիւն. զոր և յայլ է տեսանել. և նմին իրի ուղիղ ասի Մարզն է կենդանի, այլ ոչ թէ կենդանին է մարդ. զի որ մարդ է, հարկ է թէ և կենդանի է յառաջագոյն. իսկ որ կենդանի ինչ է, չէ հարկ թէ մարդ իցէ:

Փոքր մի զկնի զծայրս կամ զեզերս բանին լաւագոյն գատեցաք ըստ մեզ մասուանս և գլուխս կոչել. զի ոչ ինչ յստակ նշանակէ 'ի մեզ եղբոս նախարասութեան, նախարասութիւնն յերկոց ծայրից կամ եղբոց կազմ, և այլն. իսկ մասունկամ գլուխս բանի, բանն յերկոց մասանց կազմ կամ յերկուս գլուխս բովանդակի, ամենայն ումեք զիւրաւ և պարզ իմանի: Կս զի և ըստ մերոյ լեզուի սովորաբար ոչ յերկոսին ծայրսն կան մակդիրն և ենթակայն, այլ յառաջ քան զբայն, թող զայլ ևս պէսպէս գասաւորութիւնս. զի ասեմք, Առաքինութիւնն սիրելի է, է առաքինութիւնն սիրելի, է սիրելի առաքինութիւնն, սիրելի է առաքինութիւն, առաքինութիւնն է սիրելի, սիրելի առաքինութիւնն է: Իսկ գլուխ և մասն կոչելն և այլ իմն յստակութիւն բերէ. զի 'ի բարդ բանս բազում բառքն և յաւելուածքն յերկուս գլուխս բովանդակեալ ժողովին իբրև 'ի գլխաւոր ինչ. և անաշխատ իմանայ զայդ ուսանողն, որպէս և զայն թէ զինչ բազմամասնութիւնն իցէ բանի: Առ Դաւթի մերում իմաստասիրի գտանեմք սահման կոչեալ զեզերսն և զբառս, թերևս 'ի դէպ ևս. այլ զբանի ինչ իրս սահման կոչեսցուք մեք 'ի միում գիտութեան:

48. * 'ի բնագրին չիք այդ օրինակ կրաւորական բային. վասն զի առ իտալացիս ոչ գոյ յատուկ բարգ բայ կրաւորական, այլ 'ի բնէ էական բայիւ և բայանուամբ վճարի : Այսինպէս մեկնութիւնն Պարսկայաղթ՝ յաւելուած է 'ի մէնջ, 'ի պարզել զբնագիրն, որ կամի իմն զայն ասել մեկնութեամբն՝ բայց ոչ կարէ, առ 'ի չգոյէ քերականական բարդութեան յիտալական լեզուի :

49. Գիտելի է ևս, զի եթէ անունն ինքնին կամ յաւելուածով խիք որոշեալ է ըստ բաւականին, այլ յաւելուածք 'ի վերայ բարդեալք յառաւել որոշումն, չհամարին հարկաւորք, այլ պատահականք. ուստի և մարթին սուտ լինել առանց ստելոյ գլխաւոր բանին : Յասելն Մեծն Աղեքսանդր որդի Արամազդայ կոտորեաց զպարսիկս, թէպէտ սուտ պարծանք էին որդի լինել Արամազդայ, բայց քանզի չէ հարկաւոր յաւելուածդ, զի մեծն Աղեքսանդր որոշէ բաւական զդէման, ոչ ստէ այդ զգլխաւոր բանն. իսկ եթէ միայն ասիցի Աղեքսանդր որդի Արամազդայ, սուտ լինի. զի ոչ զոք գիտեմք ծնունդ Արամազդայ Աղեքսանդր յաղթող եղեալ պարսից. և 'ի Ճշմարտել զնոյն պարտ է յաւելուել, Աղեքսանդր յանուան որդի Արամազդայ : Են և յաւելուածք որ ինքնին բաւական թուին յանվրէպ որոշումն իրացն, բայց առ զանագանութեան կարծեաց մարդկան չեն բաւական. օրինակ իմն, յասելն Ճշմարիտ կրօնք, ոչ ինչ պակաս թուի 'ի յաւելուածիդ. զի կրօնք Ճշմարիտ չմարթի լինել աւելի քան զմի. այլ քանզի ուղղագաւանք և տյալաշանդք, հագարացին և հրեայնառ հասարակ զիւրեանց կրօնսն միայն Ճշմարիտ համարին, առանց այլոյ իրիք յաւելուածոյ բնաւ անյայտ մնայ բառն. վասն որոյ այսպիսի բառիւք բան Ճշմարիտ լինի առ ոմանս, և առ այլս սուտ : Յասել ուրուք Ճշմարիտ կրօնք արգելուն զգինի, բան սուտ է ըստ մեզ, և ուղիղ ըստ հագարացնեայց, որ Ճշմարիտ կրօնս զիւրեանցն իմանան՝ որ արգելու զգինի. իսկ առ ամենեսեան Ճշմարտել զայսպիսի բանս, այլով յաւելուածով բառնալ

պարտ է գտարտամուծիւն բառին. որպէս ասՀա
աստ փոխանակ Ճշմարիտ կրօնքն ասելոյ, յայտ-
նի ասել՝ հագարացւոց կրօնքն :

50. Յոլով ուրեք և յայսպիսի բանս երկբայել
է, թէ որ գլխաւորն իցէ և որ յաւելուածոյ . և
անհնարին է երկմտութեանն լուծումն, եթէ ըստ
տեղւոյն և 'ի բովանդակ կարգէ խօսիցն ոչ 'ի
յայտ եկեացեն միտք խօսողին : Իթէ 'ի Ճեմա-
կանաց որ ասիցէ՝ Հասարակաց կարծիք են, թէ
գոյնք, համք և հոտք 'ի մարմինսն են, գլխաւոր
բան ըստ նորա է հաւաստեալ 'ի մարմինսն լինել
հանգամանացդ, ըստ կարգի խօսիցն վկայելոյ՝ ու-
րոց կնիք 'ի վերայ ածէ, թէ գոն 'ի նոսա հաւաս-
տեալ : Իսկ թէ յարդի իմաստասիրաց որ զնոյն
բան ասիցէ, ըստ սորա գլխաւոր այն լինի, թէ
հասարակաց կարծիք են, այլ ինքն զնովիմք ածէ,
թէ ամենեկին սուտ են կարծիքն :

51. * Իմա զհրահալն յետալացւոց Platino ասա-
ցեալ. գաղղիարէն Platine և Or blanc .

52. * Չայս իմա ըստ կազմութեան շարագրա-
ծոյն . ապա թէ ոչ, ըստ ներքին իմաստից զհա-
կառակն ասեն ոմանք յարգեաց և 'ի գլխաւորաց
իմաստասիրացն . որպէս ականարկեցաք 'ի ծան . 11 :

53. Ընդ սոսա յաւելուն Իպրոցականք և զըս-
տորակայ կամ զստորագաս անուանեալսն, որ եր-
կոքին իսկ Ճշմարիտ են, բայց ընդգիմակս ասել
զնոսա օրէն ոչ է, թէպէտ և մին ընդհանուր ի-
յէ և միւսն մասնաւոր . քանզի երկոքին ևս ժխտա-
կան են կամ հաստատական, և միշտ մին միւսոյն
հարկաւ հետեանայ . որպէս, Չամենայն գաղա-
փարս մեղէն ստանամք . զոմանս 'ի գաղափարաց
մեղէն ստանամք . զգաղափարն Աստուծոյ մեղէն
ստանամք . ուր ինքնին յայտ է, զի թէ զամե-
նայն, ապա և զոմանս, ապա և զԱստուծոյն :
կամ այսպէս, Չիք ինչ գաղափար բնածին, մի
իմն գաղափար չէ բնածին, գաղափարն Աստու-
ծոյ ոչ է բնածին . ուր նոյնպէս ականերև կայ, զի
թէ չիք ինչ բնաւ, ապա և ոչ մի իմն, և ոչ իսկ
Աստուծոյն :

54. Բազումք 'ի տրամաբանից 'ի Ճառս աստ

ամենայն բանից սովոր են կարգել զառանձին օրէնս սահմանի և բաժանման, իբրև զի երկրքին բանիւ յայտնին: Այլ ինձ ոչ թուի այդ իրաւունս աստէն աւանգել զնոսա, զի մի յանչափութիւն կրթեսցի ճառս. թողո՞ք ապա ընդարձակ ճառել զայն 'ի վեց պրակին, ցուցանել և զերկաքանչիւր նոցա զպէտս:

55. Փաստ և հաւաստիք բազում անգամ 'ի տեղի ապացուցի ևս առեալ են. և մէք ինքնին առնումք երբեմն 'ի կարգի բանիս, ուր չիք ինչ կասկած երկբայութեան:

* Չապացոյցն ոմանք և ձեռնարկութիւն կոչեցին 'ի մեզ ըստ յունին *ἐπιχειρημα*. այլ ձեռնարկելն 'ի մեզ նշանակէ բունն հարկանել, ձեռն 'ի գործ առնել, սկսանել, յօժարել. և յոյն ձայնդ այժմ յատկացեալ է առ ազգ ինչ ապացուցի, զոր մէք փաստորդ կոչեցաք: Տես զծաւոթութիւնն 57:

56. Զպարծանս գիւտի շարաբանութեան կամ գէթ զկարգաց և զօրինագրութեանց արուեստին՝ Պառթէլլմի գաղղիացի 'ի ճանապարհորդարանի կրտսերոյն Անաբարսեայ՝ Արիստոտելի ընծայելիս թէ քանի՞ն շորհապարտ առ նա գասնիցի իմաստասիրութիւն յաղագս այնր գիւտի. ոչ գիտեմ: Բնաւ անշահութիւն շարաբանութեան առ հմտութեանցն գիւտս՝ յառաջագոյն ցուցեալ է 'ի Լըքէ. վասն զի շարաբանութիւն յընդհանուր բանից առնէ սկիզբն՝ գալ անտի իջանել 'ի մասնաւորս. իսկ հմտութեանց հասանել ոչ է՝ բայց 'ի մասնաւորաց յընդհանուրս գնալով: Եւ 'ի ցոյց Ճշմարտութեան, որպէս տեսաք վերադոյն, ընդգէմ բնաւորական կարգին գործէ. և հազիւ ուրեք թէ գտանիցի ոք որ 'ի խօսս կամ 'ի գիրս շարաբանականն վարեսցի ձեռով: Այն է նորա միայն պիտանութիւն, զի գիւրբալ յազմա հարեմք և նուաճեմք նովաւ զխեռ և զկնճացեալ միտս. զի 'ի հաւանել երկուց առաջնոց բանիցն, եթէ ուղիղ իցէ շարաբանութիւնն, ոչ ևս կարէ այնուհետև խոյս տալ յերրորդէն. և թերևս 'ի սոյն պէտս իցէ զայն ճարտարեալ Արիստոտելի

ընդ այն ժամանակս, յորս ընդ ամենայն աշխարհն յունաց իմաստակացն եռային դասք : Սակայն և զայս օգուտ սորա հակաճառողքն արագ հաւրեցան ունայնացուցանել. զի նրբին զանազանութեամբք գտին բիւր շաւիղս խուսափել պրծաւնել 'ի ձեռաց, այն ինչ մերձ 'ի բուռն անկանել թուէին. մինչև հակաճառութիւնն եղև առ նոսա իրրու ասել սրախաղութեան արուեստ քան կարգաբանութեան. և յետ բազում հրոսելոյ մրցմանց և բախմանց և պաշտպանութեանց՝ հրաշք մեծ էր եթէ 'ի հետևութիւն ինչ երթեալ հասանէին : Բայց առաւել միաս շարաբանութեան առ ուղիղ իմաստասիրութիւն այն եղև, զի ընկղմեալ առհասարակ 'ի շարաբանական սրուեստակութեանցն ճարտարանս և 'ի բանակուիւ աղճատմունս զոր ընդ իւր բերէ, ոչ ևս պէտ արարին իմաստասէրք ոչ վերլուծութեան, ոչ դիտողութեան և ոչ փորձոյ. ուստի և իմաստասիրութիւն ընդ հարուստ դարս ժամանակաց 'ի շաղակրատ գուպարս բանամարտութեան ձայնից, 'ի փցուն և 'ի դետնաբարշ նրբութիւնս, 'ի սնավատակ և յառանցեալ խնդիրս անշահից հողահեղձոյց թողեցաւ :

57. * Գիտեմք զսա յոմանց տրամախոհութիւն կոչեցեալ, այլ անճահս. զի ամենայն ապացոյցք տրամախոհութիւն են, այսինքն խորհուրդք մտաց. և նոցա արժան էր ևս խորութիւն գնել ընդ այս ապացոյց և ընդ խորհուրդս մտաց, զոր սովոր են տրամախոհութիւն անուանել : Մեզ հաճոյ թուեցաւ փաստորդ ասել զսա, առ զփաստըն կից ունելոյն պատճառաւ : Հելլենական ձայնն է՝: *Χείρημα* անուն այսր ապացուցի, 'ի մեզ լի ձեռնարկ, ձեռնարկումն, որ է 'ի ձեռն առնուն, ձեռն մխելն, սկսանելն, յօժարելն :

58. * Ըստ որոյ կազմեալ է բառն եզառած, որ է միոյ առաջարկութեան ունակ. զոր և 'ի նախնեաց ունիմք փոխանակ այնր զոր Հնարասացին յետինք : *Λογισια* և *զհետևութիւնն* ոմանք եզրակացութիւն ևս ասացին : Մէք, որ պէս տեսաւ, ընդ նախնեաց եղաք եզառած և

հետևութիւն, վասն յստակութեան. զի ուր և գտանեմք յստակագոյն և վայելուչ և ընտանի ձայնս ըստ յատկարանութեան լեզուիս, առնումք անխտիր և անաչառ: Ճանուցանեմք ևս, զի յայս միտս պահեցաք զառաջարկութիւնն. բայց թուի մեզ, թէ զայս օրէն էր նախագասութիւն կոչել, քան թէ զսոսկ բանն. վասն զի և այս իսկ է նախագասեալ կամ նախակարգեալ բան Praemissae. և առաջարկութիւն է երկրաչափական Problema.

59. Չայս շարքանութիւն մտրթ է և այսպէս կարգել. Բուստք ունին բուն և ոստս. իսկ որ ունի բուն և ոստս՝ է տունկ, սպա բուստք են տունկք: Չիարգ և կարգեսցի, յատուկ մեծագոյն է միշտ ընդհանուր բանն, Ամենայնի ուրոյ են բուն և ոստք, է տունկ:

60. Պատմի թէ ուս իմաստակիս ելեալ է երբեմն յանրակէն. կոչեցեալ Երոփիլոս վիրաբոյժ հաստատել զայն՝ ՚ի տեղի իւր, խաղ առնէ զնուա՝ իւրով իսկ բանիւն, թէ անհնար է ուսոյն խախտել ՚ի տեղւոջէն:

61. Տես զոր յաղագս այսորիկ ասացեալ է յերես 222, 238:

62. * Աստանօր թուի մեզ թէ ոչ ուղիղ խորհի Սոաւէ, և ինքն ընդ անձին ոգորի. զի յօգաւորութիւն նիւթոյ և տարածութիւն ասել, նոյն է. և առ խոհականութիւն հարկաւ պարզութիւն պահանջի, և իմանի իսկ ՚ի բանի կարգեսեանց. և եթէ հանգամանք ինչ միայն է նիւթոյ տարածութիւն, նոյնպիսի է և յօգաւորութիւնն. զի որ տարածուն ինչ է, նա և ՚ի մասանց յօգեալ է, և որ յօգաւոր մասամբք, նոյն և տարած բնութեամբ: Ապա ՚ի կարգեսեանցն բանի ոչ զայդ էր ասելի ելծումն սկզբան, այլ զայն՝ զի հոգւոյ էութիւն զնեն զխոհականութիւն, ընդ որում և զպարզութիւնն հարկաւ. իսկ խոհականութիւն ոչ էութիւն կամ գոյացութիւն է հոգւոյ, այլ գործ և արգասիք հոգւոյ:

63. * Չայս մերն Գաւթի ընդգիմայարակալութիւն կոչէ. այլ գոնէ չորիւր մասն չորեքկանդնեան բաւիդ իմաստս ինչ տայցէ:

64. Առ ժամանակօք առաջին տպագրութեան իմաստասիրական հրահանգացս այս սովորութիւն կայր 'ի բազում դպրոցս . այժմ խափանեալ թուի . բայց լաւ իցէ գիտել թէ զինչ էր, առ 'ի տեսանել իրաւամբք մերժեցաւ թէ յանիրաւի :

65. Օրինակ իմն եթէ ոք կամեցեալ հերքել զանմահութիւն հոգւոյ ասիցէ, Չիք ինչ ապա-ցոյց 'ի հաւաստիս անմահութեան հոգւոյ, ապա զուր կարծիք և թուիք են . Չի որ ենն ապա-ցոյցք, են որ ներքինք են և են որ արտաքինք . այլ երկոքեան անօգուտ . ապա ոչ իւրիք օրինա-կաւ անմահութիւն հոգւոյ ցուցանի . Վասն զի ներքինքն կամ 'ի յառաջագունէ են և կամ 'ի յետնագունէ . այլ ոչ 'ի յառաջագունէ և ոչ 'ի յետնագունէ ցուցանի անմահութիւն հոգւոյ, ապա անօգուտ են ներքին ապացոյցք . 'ի յառա-ջագունէ ապացոյցք առեալ են 'ի նմին իսկ 'ի բնութենէ հոգւոյ . իսկ 'ի բնութենէ հոգւոյ ոչ ելունէ անմահութիւն նորա, ապա ոչ ցուցանի այդ 'ի յառաջագունէ . Չհոգին 'ի բնէ պարզ համարին և անտի առնուն զանմահութիւն նորին . այլ հոգւոյ պարզութիւն չէ յայտ ամենեւին, ա-պա և ոչ անմահութիւնն . Պարզութիւն հոգւոյ 'ի խոհական զօրութենէն առեալ է, այլ խոհա-կանին զօրութեան ոչ է հարկ պարզութիւն, ա-պա հոգւոյ պարզութիւն անյայտից իրք են : Կարգեաց սա այսպէս վեցեակ ապացոյցս, այլ այն զի առնէ . զի ոչ ինչ աւելի ասաց քան թէ անմահութիւն հոգւոյ ոչ ճշմարտի 'ի նորին պար-զութենէն, և սա 'ի խոհական զօրութենէն . իսկ հաւաստիս առ այդ մատոյց և ոչ ինչ ամենեւին : Որչափ իցեն շարարանօրէն ձեռով ապացոյցք, որ զնոյնս նովիմք յեղյեղեն անգագար, կամ չար ևս . և մարթին ամփոփել 'ի փոքու ևս քան զնոյն :

66. Իբրև զառաջինն 'ի լոյս ելմատեանս, երկու-քեան առաջակայ յօգուածքդ էին Գ. և Ե. գլուխք այսր պրակի . բայց քանզի զոր 'ի նոսա հանդեր-ձեալս եմք ասել՝ վարժապետաց առաւել քան աշակերտաց է անկ, նմին իրին պատշաճաւոր դո-տեցաք յերկրորդել տպագրութեանն հատանել

'ի կարգէ անտի, և իբրև յաւելուած զկնի յարել: 67. * Մի 'ի հազարաց նշանակեալ են 'ի կարգիդ, այլ բաւական են միտս տալ քննողաց, զի թէ զայսոսիկ յազգս իւրեանց ձաղ և բրբիջ առնեն եւրոպէացիք, որ յիւրեանց իսկ ելին և սովորեցին դարս յուրվս, նոցա զի՛նչ է ասելի, որ զօտար նորաձեւութեան տարազ ոտնխթի յարամրի յիւրեանց հայրենի աշխարհն տեսանեն մտեալ: Եւ եթէ առ նոսա տասն իցեն այնպիսի անլուր և խժական բառք, դպրոցական և Հակաճառից ոճոյն մնացորդք, առ մեզ հարիւր դտանիցին. վասն զի և հանդէպ բազում ընտանի և վայելուչ ձայնից նոցա լեզուին, զհակառակն գտանեմք 'ի մեզ եգեալ յոմանց օտարոտիս և դժուարալուրս առանց հարկի, զորս յընտիր և 'ի հայեցի շարագրածս ոչ որ համարձակի առնուլ 'ի կիր. ուստի և մեք աւելի ինչ քան զՍոսուէն հարկեցաք ուրեք ուրեք 'ի մեզ ստգտանել: Եւ որ չառնու որ 'ի մէնջ 'ի կիր զայն ձայնս, 'ի հարկէ զհաւասարն գտանէ 'ի լեզուին, զորս վարէ փոխանակ նոցա. զի ոչ եթէ յերիկէ և յեռանդէ սկսաւ խորհել և իմաստասիրել լեզուն հայկական. ապա ուրեմն կան 'ի նմա այլ բնիկ ձայնք վայելուչք և հաւասարք օտարոտեացն, բաց յոմանց, որոց վկայեմք և պարծիմք ևս զի չգտանի ինչ 'ի մեզ համեմատ, վասն անհնարին սնոտի նրբութեանն և այլանգակ մտածութեանն, որոց վասն ստեղծեալ են. քանզի բազում բառից անշահութիւն և խորթութիւն՝ յանշահից և 'ի սնոտեաց և յանհեղեղ մտածութեանցն յառաջ են եկեալ. և զի՛ բնաւ պէտք են մեզ անշահիցն, և զի՛նչ հարկ այնուհետև բառիցն. ոչ որ, կարծեմք, պատիւ համարեսցի չնչից և փաստակարաց նախանձաւոր լինել, և ուսմնական անուամբն զտգեղութիւն նոցա բարեբել:

Այլ յետ այիքան ինքնօրէն ազատութեան, կարծեալ լեզուն այն ուսմնական դոնէ ճշգութիւն և որոշումն ունիցի բառից ըստ իւրաքանչիւր գաղափարաց. բայց չեհաս և ոչ այնմ, որպէս ինքնին տեսանէ մտադիր ընթերցողն: Եւ

վկայ առ ձեռն են բառքն փրամաբանութիւն , փրա-
 մախոհութիւն , դրոութիւն , դրական , բացասական , յեռն-
 արիութիւն , համաբնաբանութիւն , սաստաճականութիւն ,
 փեռակ , եզր , եզրալայցութիւն , նախադասութիւն , ա-
 սազարիութիւն , ենթադրութիւն , ներքնդոսնական , սփռ-
 բասել , սփորոգել , մակաբերութիւն , մակածութիւն , և
 այլք յորովք . յորոց ոմանք այլ և այլ իրս նշա-
 նակեն 'ի նմին ուսման , և ոմանք ոչ զոր պարտն
 է ճշգիւցուցանեն . այլք ըստ բուն ձայնից լե-
 զուին՝ որ մշտնջենաւոր է՝ այլ ինչ նշանակեն , և
 այլ ինչ ամենեկին և օտար իմաստս տան ըսա միտս
 և ըսա կամս գրողին , որ այսօր է և վաղիւ չերեւի .
 և կէպք այլ և այլ ձայնիւք զմի և նոյն յայտ առ-
 նեն 'ի բուն լեզուին , իսկ յուսմանն զանազա-
 նին՝ չգիտեմք որպէս . են ևս որ ոչ ինչ բնաւ
 նշանակեն , և սոցա առաւել շնորհակալ եմք , զի
 առ անիմանալի գուրն ոչ դք թերևս այսուհետև
 վարեսցի նոքօք 'ի խանգարումն լեզուին , և զի
 անգոսնողացն իւրեանց սակաւ աշխատութիւն
 հասուցանեն :

Ահա այսպէս եղև առ մեզ և առ այլս՝ առանց
 հարկի և 'ի յայտնիս անգամ յերկուս բաժանել
 լեզուաց , 'ի սովորական և յուսուճանականն սաս-
 ցեալ . զոր այժմ՝ Եւրոպէ համօրէն 'ի բաց խա-
 փանել կամ յստակել ջանայ : Ազաչի ընթերցողն
 մեր վերստին յակն արկանել և որոճալ զնախա-
 շաւիղ Բանական արուեստիս , զերկուս գլուխս
 մուրրութեանց՝ որ մօտ 'ի վախճան առաջին
 գրոցն , զերկրորդ գլուխս առաջին պրակի երկ-
 րորդ գրոցս , զյաւելուած երրորդ պրակին , և
 զժանօթութիւնսն 27, 45, 46, 47, 55, 57, 58 :
 Այս ամենայն յայտնի է որք առանց ակնառու-
 թեանս զիրսդ քննիցեն . սակայն որպէս մեք իսկ
 ինքնին յանձինս մեր վկայեմք , ոչ ումք 'ի բա-
 րենախանձ և հայրենասէր վաստակաւորացն է
 այս մեզ , քաւ մի լիցի , որոց ոչ ինչ են պարսա-
 ւանք յայնքան աշխատանսն յոգնել երբեմն , զի
 ննջէ երբեմն և քաջն Հոմերոս , ասէ առական .
 այլ ժամանակին , որ ոչ ինչ գիտէ փութով և
 առ ժամայն առանց բազում գթելոյ 'ի կատա-

րումն ածեւ : Իսկ 'ի լաւն փոփոխութիւն ոչ ե-
թէ սագիւտ ինչ իցէ, այլ մանաւանդ գովութիւն :

'Ի յեղյեղուկ յայսմ աշխարհի անկայուն,
'Ի արձք խորհրդոց միտք են յաճախ հաստատուն :

68. * Սեքստոս ներհմտականն ասացեալ, ըստ
իւրում պիւռոնական իմաստակութեանն կա-
մեցեալ ցուցանել զազգ իւր և զաշխարհ, Ես,
ասէ, ոչ գերմանացի եմ, ոչ հռովմայեցի, ոչ
Թեբացի, ոչ հնդիկ, ոչ եգիպտացի, ոչ սարմա-
տացի, ոչ սկիւթացի, ոչ պարսիկ, ոչ Թրակացի,
ոչ ասորի, ոչ սպարտացի, ոչ գետուղացի, ոչ
կիլիկեցի, և ոչ լիբեացի : Որ կարողն է իմացի
զինչ էր : Չիլ՞ է մեզ յայնքան առատութեանն
չտեսանել ոչ մի և հայոյն շնորհեալ : Չայս յառ-
նէ իմաստասիրէ եգաք օրինակ, Թէ ոչ յաւելեաց
ինչ և վայրապար ազգ առնէ խրատն Սոսւէի :

Վ Ե Ր Զ

ՅԱՆԿ ԳԼԽՈՑ

Չէկոյոսճի Ռարգմանէին .	5
Յառաջաբան Տարեկագրին .	7

ՀԱՄԱՌՕՏ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԻՄԱՍՏԱՍԻ ԲՈՒԹԵԱՆ .

ԳԼ. Ա. Իմաստասիրութիւն նախնի ազանց .	2
Քաղտեացոյ .	2
Պարսից և հայոց .	4
Արաբացոյ .	5
Եգիպտացոյ .	5
Հրէից .	7
Փիւնիկեցոյ .	8
Հնդկաց .	8
Ճէնաց կամ սինկացոյ .	9
Եթովպացոյ , Տարիպանացոյ , Բրա-	
կացոյ , սին-Ռացոյ և իւզպացոյ .	9
ԳԼ. Բ. Հին Իմաստասիրութիւն յաւնաց .	11
Յանաթան կամ յանիաթան դպրոց .	12
Սփրաքեան դպրոց .	14
Մեգարեան ազանդ .	16
Եղիստիան և Երեմիայի ազանդ .	16
Ալարտեմեան ազանդ .	17
Ճէմաթի կամ արիստոքրէան ազանդ .	19
Կիւնիկեան կամ շեաթի ազանդ .	21
Սքոյիկեան ազանդ .	22
Կիւրենեան ազանդ .	23
Եպիկուրեան ազանդ .	24
ԳԼ. Գ. Իմաստասիրութիւն նախնոց Իսրայէլաց .	25
Պիւլագորեան ազանդ .	25
Եղեան ազանդ .	29
Պիւտոնեան և սիւպրիկեան ազանդ .	31
Յազաֆս Եբրուրացոյ և լապիւնաց-	
ոց .	32
ԳԼ. Դ. Յազաֆս շեքրաթիւնաց .	34

ԳԼ. Ե. Յազագոս պղատանեանց կրօնքաց կամ յեփնոց .	37
ԳԼ. Զ. Անյանելէ իմաստասիրութեան առ յառաջ ընդ կամ արաբացիս .	39
ԳԼ. Ե. Իմաստասիրութեան Վարդանանց .	41
ԳԼ. Ը. Առաջին նորոգութեան իմաստասիրութեան .	46
ԳԼ. Թ. Երկրորդ նորոգութեան իմաստասիրութեան .	49
ԳԼ. Ժ. Երրորդ նորոգութեան իմաստասիրութեան .	53
Ճանօթութիանս .	66

ԱՐՈՒԵՍՏ ԲԱՆԱԿԱՆ

ԿԱՄ

ՏՐԱՄԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ .

Նախաշարիչ .	75
-------------	----

ԳԻՐՔ ԱՌԱՋԻՆ .

Օրէնք բնակչոց և ճանաչչոց զճշմարտութիւնս .	80
---	----

ԳՐԱԿ ԱՌԱՋԻՆ .

	Մասունս կամ զօրութիւնս և ներք գործութիւնս հոգւոց .	82
ԳԼ. Ա.	Զօրութեան զգալոյ և յարածելոյ .	83
ՅՕԴ. Ա.	Զգալ .	83
	Բ. Մարածել .	85
ԳԼ. Բ.	Զօրութեան ճանաչչոց և յիշչոց .	86
ՅՕԴ. Ա.	Ճանաչչել .	86
	Բ. Յիշչել .	88
ԳԼ. Գ.	Զօրութեան կամելոց և գործելոց .	90
ՅՕԴ. Ա.	Կամել .	90
	Բ. Գործել .	91

ԳՐԱԿ ԵՐԿՐՈՐԴ.

	Գաղափարք և ծանօթութիւնք .	93
ԳԼ.	Ա. Գաղափարք և ծանօթութիւնք ըստ բնութեան իւրեանց .	94
ՅՕԴ.	Ա. Նկարագրիք և անկարագրիք .	95
	Բ. Պարզ և յօդուածոյք .	95
	Գ. Անջնաւորք և անանջնաւորք .	96
	Դ. Մտնաւորք և ընդհանրորք .	97
ԳԼ.	Բ. Գաղափարք և ծանօթութիւնք ըստ փետութեան յարց .	99
ՅՕԴ.	Ա. Պայծառք և աղօթք .	99
	Բ. Յարալիք և շինք .	99
ԳԼ.	Գ. Գաղափարք և ծանօթութիւնք ըստ իրացն զար յանդիման առնէն .	102
ՅՕԴ.	Ա. Կարարեաց և անկարարք .	102
	Բ. Ճշգրտիք և վերի վերոյք .	103
	Գ. Հասասորիք և յարացածիք .	104
	Դ. Ճշմարտիք և սոսք .	105

ԳՐԱԿ ԵՐՐՈՐԴ.

	Հմտութիւնք, զանազանութիւնք նոցին, և օրէնք գիւտի հասանալանութեան նոցա իմ սարու գութեան, որ է սաղադարարութիւն .	108
ԳԼ.	Ա. Հմտութիւնք որ ինքնադիմի և որ ցոյցիւք, որ ազատմամբ և որ սու վերութեամբ .	109
ԳԼ.	Բ. Սարոյք, հասանալան և երկնայեւեի հմտութիւնք .	111
ՅՕԴ.	Ա. Յարուի նշանք սրտագութեան, իարծեաց և երկնայութեան .	111
	Բ. Պարճառք սրտագութեան, իարծեաց և երկնայութեան .	113
ԳԼ.	Գ. Չափ սրտագութեան և հասանա	

	իանութեան ազգի ազգի հմտու բեանց .	117
ՅՕԴ . Ա .	Չափ սքոսգութեան գոյութեան իցաց .	118
	Ա . Անի-նալան գոյացութիւնք .	118
	Բ . Նի-նալան գոյացութիւնք .	121
Բ .	Չափ հաւանականութեան գոյու- թեան իցաց .	124
Գ .	Չափ սքոսգութեան և հաւանա- լանութեան հանգամանաց իցաց .	126
Դ .	Չափ սքոսգութեան և հաւանա- լանութեան համեմատութեանց .	128
Ա .	Միութիւն և բազմադասութիւն, նմանութիւն և աննմանութիւն, պարճաւ և գործ, ընդանութիւն և ներհանութիւն .	128
	Բ . Նոյնութիւն .	129
Գ .	Համեմատութիւնք Ժանալի .	131
Դ .	Համեմատութիւնք պարբերա- նութեան .	132

ԳՐԱԿ ՉՈՐՐՈՐԴ .

	Հմտութիւնք զոր մեղին սքանաժ, և համառօք սահմանք գիտու- թեանց .	134
ԳԼ . Ա .	Հմտութիւնք գոյութեան և հան- գամանաց աննի-ն գոյից .	134
ԳԼ . Բ .	Հմտութիւնք գոյութեան և հան- գամանաց նի-նալան գոյից .	136
ՅՕԴ . Ա .	Համառօք պարիէր գիտութեան զգալեաց .	136
	Բ . Արեւոր իրապտ առ ուղիւ ճանա- լեւոյզէնութիւն և զյարիւնութիւն մարմնաց .	141
	Գ . Վարիածք .	144
	Դ . Ի շիպաց գիւպտ .	148
ԳԼ .	Գ . Հմտութիւնք համեմատութեանց .	150

ՅՕԴ.	Ա.	Հոյնո-Նիւն և նմանութիւն.	151
	Բ.	Քանակ.	151
	Գ.	Պարձաւ և գործ.	153
	Ա.	Երէւել գործն ինքրէլ զպարձաւն.	153
	Բ.	Երէւել զպարձաւն գուշակէլ գործն.	154
		Գործք հարկաւոր պարձաւաց.	154
		Պարահալան դիպոսածք.	156
		Գործք ազար պարձաւաց.	159
	Դ.	Պարբայանո-Նիւն.	160
ԳԼ.	Դ.	Վերջաբան պրակիս, և ոճ հանար քննութեան.	162

ԳՐԱԿ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ.

		Հմտութիւնք զոր ցայլոց ոստանիս, և արուեստ Դարազայան.	164
ԳԼ.	Ա.	Մասաւորական իրք.	164
ԳԼ.	Բ.	Արդիւնք իրաց իմ գործք.	165
ՅՕԴ.	Ա.	Վկայք.	166
	Բ.	Պարմո-Նիւն.	169
	Գ.	Յիշարարանք.	171
	Դ.	Աւանդութիւն.	172
ԳԼ.	Գ.	Վաւերականութիւն գրոց և յիշարարանաց.	174
ԳԼ.	Դ.	Թարգմանութիւն գրոց.	176
ԳԼ.	Ե.	Կարգ իմ ոճ սոսման.	178

ԳՐԱԿ ՎԵՑԵՐՈՐԴ.

		Մուրրութիւնք.	181
ԳԼ.	Ա.	Մուրրութիւնք Բանիւ Վարեւոյ.	181
ԳԼ.	Բ.	Մուրրութիւնք առնիւ Վարեւոյ Բանիւ.	187

ԳԻՐՔ ԵՐԿՐՈՐԴ .

Օրէնք առաջարկելու, և ցոցցանելու, զճնարք փոփոխելու .	193
Նախազանիչ .	193

ԳՐԱԿ ԱՌԱՋԻՆ .

	Բառք .	195
ԳԼ .	Ա . Ազգի բառից, և խաղաղութան 'ի այսպէս զիմաստս մտաց .	196
ԳԼ .	Բ . Պէտպէս բաժանմանի բառից ըստ Հայաճառից .	198
ԳԼ .	Գ . Պէտք և պիտանութիւն բառից .	200

ԳՐԱԿ ԵՐԿՐՈՐԴ .

	Բան .	203
ԳԼ .	Ա . Բարդ և պարզ բան, գլխաւոր և էկամար .	205
ԳԼ .	Բ . Բազմաձայն կամ խառն բան .	209
ԳԼ .	Գ . Բանք որ ընդ բարդս և ընդ բազմաձայնէայս դասին, այսինքն էն պայմանաւորք և պարզելիք .	211
ՅՕԴ .	Ա . Պայմանաւոր բանք .	211
	Բ . Պարզելի բանք .	213
ԳԼ .	Դ . Անուանելալ որակ և քանակ բանի, այս է՝ հասարական, ժողովան, ընդհանուր, մասնաւոր և եղանակ բանք .	215
ԳԼ .	Ե . Ընդդիմակ բանք .	216
ԳԼ .	Զ . Անդրադարձ բանք .	218
ԳԼ .	Է . Այլ ևս զանազանութիւնք բանի՝ մասնաւոր ըստ երկրաչափից .	220

ՊՐԱԿ ԵՐՐՈՐԴ.

	Ապացոյց .	222
ԳԼ.	Ա. Շարաֆանո-Նի-ն, Էզառած և թաղ փորդ .	223
ՅՕԴ.	Ա. Շարաֆանո-Նի-ն և առ հասարակ .	224
	Բ. Պարզ շարաֆանո-Նի-ն .	225
	Գ. Զատանցան և իմ ծէրաֆանո-Նի-ն, և պարճառ և որին .	228
	Դ. Խառն շարաֆանո-Նի-ն .	232
	Ա. Կցորդական .	232
	Բ. Շաղկապական .	233
	Գ. Անջարական .	233
	Ե. Թէ և Խառն շարաֆանո-Նի-ն ընդ հասարակաց օրինոյ պարզեցն էն .	234
	Զ. Եզառած .	235
	Է. Փասփորդ .	237

Յ Ա Ի Ե Լ Ո Ւ Ա Ծ .

	Օրէն և շարաֆանո-Նե-ն ըստ Հայաճառից .	238
ԳԼ.	Բ. Երկնայրաֆանո-Նի-ն, համաբար- դո-Նի-ն, Բաղմաբարդո-Նի-ն, ճակածո-Նի-ն և յարացոյց .	244
ՅՕԴ.	Ա. Երկնայրաֆանո-Նի-ն .	244
	Բ. Համաբարդո-Նի-ն և Բաղմաբար- դո-Նի-ն .	246
	Գ. Մականո-Նի-ն և յարացոյց .	248
	Դ. Թէ ամենայն ազգի ազգի ապա- ցոյց և ինչին ՚ի շարաֆանո-Նի-ն .	249
ԳԼ.	Գ. Ազբերտ ապացոյցից .	251
ՅՕԴ.	Ա. Ապացոյց և գոյն-Նե-ն և անգոյն- Նե-ն իբի և գործոյ .	252
	Ա. Գոյն-Նի-ն իբաց և գործոյ .	252
	Բ. Անգոյն-Նի-ն իբաց և գործոյ .	256
	Բ. Ապացոյց և հանգամանաց իբաց .	258
	Գ. Ապացոյց և համեմատութեանց իբաց .	260
	Դ. Այլ ևս ազբերտ ամենայն ապա- ցոյցից :	261

ԳՐԱԿ ՉՈՐՐՈՐԴ.

		Իմաստասիրութիւնք .	263
ԳԼ.	Ա.	Իմաստասիրութիւնք Բառից .	264
ԳԼ.	Բ.	Իմաստասիրութիւնք Իմաստից .	266

ԳՐԱԿ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ.

		Վիճաբանութիւնք .	273
ԳԼ.	Ա.	Համառօտ կարգ ամենայն վիճաբանութեանց .	273
ԳԼ.	Բ.	Ազգ ազգ վիճաբանութեանց .	277
ԳԼ.	Գ.	Դիպագոյն օրինակ վիճաբանութեան ՚ի հասարակել զճշմարտութիւն .	280

ՅԱՒԵ ԼՈՒԱԾ.

		Առփնին և հրապարակաւ վիճաբանութիւնք ՚ի վարժ կամ ՚ի շորջ համբախց .	283
ՅՕԴ.	Ա.	Առփնին վիճաբանութիւնք ՚ի վարժ համբախց .	283
	Բ.	Հրապարակաւ վիճաբանութիւնք ՚ի շորջ համբախց .	287

ԳՐԱԿ ՎԵՑԵՐՈՐԴ.

		ՈՃ.	292
ԳԼ.	Ա.	Շարադրական ոճ .	292
ՅՕԴ.	Ա.	Սահման .	294
	Բ.	Բաժանումն .	298
	Գ.	Առածք, խնդիրք, հայեցողութիւնք, առաջաբանութիւնք, և այլն .	300
ԳԼ.	Բ.	Վերլուծական ոճ .	302
ԳԼ.	Գ.	Բազմաբանութիւն շարադրական և վերլուծական ոճոյ .	305
		Ճանտեանութիւնք .	311

---

*Tip. ed Edit. li PP. Armeni di S. Lazzaro
in Venezia.*

UNIVERSITY OF MICHIGAN

04146 8862

Digitized by Google

